

જીવનનિષ્ઠ વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ

જેને જીવન જીવવું છે એણે પોતાના અને પોતાની આત્મપાત્રતા લોકોના જીવનનો અને ઉન્નતિનો વિચાર કરવો જ જોઈએ આપણી ભક્તિનો મુખ્ય વિષય જ જીવન છે. પુરુષાર્થ માટેની આપણી મૂલી પણ આપણું જીવન જ છે. જેને આપણે સેવા જીવે છીએ, તે પણ પોતાના જીવન દ્વારા પોતીકાઓના જીવન મુખી અને મમુલ કરવાના જ પ્રયત્નો હોય છે જીવનશુદ્ધિ, જીવનશુદ્ધિ, જીવન-નિષ્ઠા, જીવનવિકાસ અને જીવનની કૃતાર્થતા એ જ આપણા ચિંતનનો અને પુરુ-ષાર્થનો વિષય હોય છે. આપણા યુગના મહાન કવિએ જે જે ગાયુ તે બધું જીવન-દેવતાની પોતાની ઉપાસના જ છે એમ એમણે અનેક વાર કહ્યું છે

પ્રાચીન સંસ્કૃતિની ભક્તિ કરનાર ભારતના જીવન પરનો કાટ ડાકી નાખી એને ફરી વાર સજીવન કરવાના પ્રયત્નમાં ગાંધીજીએ જે લખાણ કર્યું તેને માટે પણ એમણે નવજીવન એવું વ્યાપક નામ જ ધારણ કર્યું તેઓ પણ ઉન્નત જીવનના જ ઉપાવડ હતા ધર્મ, શાંતિ, સમાજ, અર્થવ્યવસ્થા, આરોગ્ય, સાહિત્ય, મગીન, કલા—બધું જ જીવનના સંસ્કાર માટે છે જ્યારે આપણે જીવન પૂરું કરી ભગવાન આગળ ઊભા રહીશું, ત્યારે પણ આપણે જ્યાં આપણો પડશે ‘પોતાના જીવનનું શું કરું?’ એને વિષે જ

આવા જીવનપરાયણ વાતાવરણમાં રહીને વખતોવખત લખેલા મારા લેખો જ્યારે પ્રકાશિત કરવાનું નવજીવન નક્કી કર્યું ત્યારે એ એક જીવનમાળા છે માટે દરેક સંગ્રહના નામનો જીવન માથે કઈક સંબંધ હોવો જોઈએ એમ મને સૂચવવામાં આવ્યું; મને એ વસ્તુ ગમી અને તેથી જ ‘જીવનવિકાસ’, ‘જીવનભારતી’, ‘જીવનનો આનંદ’, ‘જીવનચિંતન’, ‘જીવનપ્રદીપ’ વગેરે નામો મેં સ્વીકાર્યાં આવા નામોમાં એકના-એક-પણાનો દોષ આવે છે, એ જાણતાં છતાં હું મૂળ સંકલ્પને વળગી ગયો અને ધર્મચિંતન, ધર્મરહસ્ય, વિવિધ ધર્મો અને એમને માટે સ્થાપેલા મંદિરો, તેમ જ આપણા ધર્મગ્રંથો વિષે લખેલા આ લેખોને ‘જીવનવ્યવસ્થા’નું વ્યાપક નામ આપી આ સંગ્રહને પ્રજા આગળ મૂકું છું.

ઘણાં વરસ પહેલાં લખેલા આ લેખો, પુસ્તકાકારે છાપવા માટે જ્યારે ફરી વાર જોઈ ગયો ત્યારે જાણે બીજા કોઈના જ લેખો હું જોતો અને તપાસતો હોઉં એટલી અનિષ્ઠ તાજગી મેં અનુભવી. અત્રે પારમાર્થિકપણે કરેલા આ બધા વિચારોનો જાણે નવેનું મહાન સાધના મને ઘણો સતોષ મળ્યો છે પોતાના જ લેખો વાંચતાં પોતાને આટલો સતોષ મળે એ કેવું? એવો વિચાર મનમાં આવતાંની સાથે

એકાએક સ્મરણ થયું કે, પ્રાર્થનાનામાળના નેતા મહાપંડિત ડૉ બાંડરકરે પણ પોતાનાં ધર્મપ્રવચનો છાપવા માટે તેવાર કરતાં એવો જ સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે

આ લેખસંગ્રહમાં મેં જે ધર્મચિંતન કર્યું છે તે આપણા ઋષિમુનિઓના અને સંતમાહાત્માઓના સાહિત્યના ભિન્નિત્ર પણ સ્વતંત્ર અધ્યયનમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે એ જૂનું સાહિત્ય વાંચતાં અને એમાં પેઢી દર પેઢી સંસ્કૃતિનો જે પર-પરિત વિકાસ થતો નયો તેનું ચિંતન કરતા વર્તમાનકાળના આપણા પુરુષાર્થની દિશા જાણી અને ભવિષ્યની પણ યોગીયણી જાંખી થઈ

પરપરાનો અર્થ એ નથી કે જૂનું જ સાનવણું, એને જ વાગવું અને એ જ વાગોળવું, પરપરા એટલે જૂના ચણતર ઉપર નવા નવા મજલા ઊભા કરવા અને એ નવી ઊંચાઈએથી દૂર દૂર સુધી જોવાની સગવડ મેળવવી પરપરા એટલે સુધારાવધારા સ્વીકારતો અખંડ પ્રવાહ મારુ થયો જે મને મળ્યું અને જે સંસ્કારો મેં વારસામાં મેળવ્યા, તેને માટે હું મારી કુળપરપરાને આભારી છું એ કુળપરપરા એટલે શું? મારા કુળના જેટલા પૂર્વજો પરણ્યા તે બધાએ બીજા જ કોઈ અલગ અલગ કુળોની દીકરીઓ એમના સંસ્કારો સાથે પોતાના ઘરમાં આણી અને એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન કુળના સંસ્કારોનો સમન્વય સાધ્યો આ સમન્વયમાં નવીનતાનું ‘પ્રમાણ પૂરતું હોય એટલા માટે, પૂર્વજોએ નિયમ કર્યો કે પરણવું હોય તો પોતાના કુળમાં નહીં, પોતાના ગોત્રમાં પણ નહીં, અમુક અમુક અત્યંત નજીકના સંબંધો ટાળીને જ પરણવું જોઈએ એમાં એટલું જ જોવાનું કે (૧) પોતાની રહેણી—એટલે કે પોતાના સંસ્કારો, (૨) પોતાની કરણી—એટલે કે પોતાના ધર્મા પરત્વેનો તમામ પુરુષાર્થ, અને પોતાની (૩) વિચારસરણી—એટલે કે પોતાની સંસ્કૃતિની જીવનદૃષ્ટિ—એ બધાને અનુકૂળ આવે એ રીતે જ પુરુષે સ્ત્રીની અને સ્ત્રીએ પુરુષની પસંદગી કરવી જોઈએ (ખાવામાં આપણે જાતજાતની વસ્તુઓ ખાત્ય, કઠોળ, શાકભાજી, મસાલા અને અનેક વસાણા ભેગાં કરીને ખાઈએ છીએ તેમા આપુર્વેદ કહે છે કે એ મિશ્રણમાં ‘વિરુદ્ધ અઘન’ ન થાય એટલું તો ખાસ જોવું જોઈએ નહીં તો હેડકી આવે, પેટમાં વાધુ થાય અને સ્વાસ્થ્ય બગડે)

કુળપરપરામાં જેમ આપણે દરક વિવાહ સાથે બીજા કુળના સંસ્કારો આગ્રહપૂર્વક દાખલ કરીએ છીએ, તે જ રીતે તીર્થયાત્રા દ્વારા આપણે વિદ્યાળ સામાજિક જીવનની વિવિધતા નિહાળીએ છીએ, અને તેમાંથી જે સારુ સારુ જડે તે લઈએ છીએ અને આત્મસાત્ કરીએ છીએ, ઉપરાંત પેઢી દર પેઢીએ સંસ્કારોમાં સુધારાવધારા તો ચાલે જ છે

આપણા પૂર્વજોએ માનવસ્વભાવની ખાસિયતો જોઈ અને યુધિનું વૈચિત્ર્ય સ્વીકારી અનેક જાતની ઉપાસનાઓ સૂચવી આમ શીવ, વૈષ્ણવ, શક્ત એ ત્રણે જીવન સંસ્કૃતિના જ ત્રણ પ્રકાર છે જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ એ જીવનસાધનાનાં જુદા જુદા પ્રયાનો છે ચાર વર્ણોએ જીવનસિદ્ધિના અને સમાજસેવાના ચાર અંગો છે ચાર આશ્રમોએ જીવનવિકાસના ચાર તબક્કા છે એ બધા મળીને વિરાટ જીવન ખીલે છે

આવી વિવિધ વ્યવસ્થાને લીધે જીવનમાં જ્યારે એકાગિતા આવવા લાગી ત્યારે આપણા સત્કૃતિધુરીસ્રોતો આપણને એ બધાનો સમન્વય શીખવ્યો પાપતન પૂજામાં બધા જ દેવોની એકસામગી પૂજા કરવાની હોય છે એ જ પરપન જે આગળ નવાવવી હોય તો આપણે કહીશું કે આપણી પ્રાર્થના ત્યારે જ પૂરી થાય જ્યારે એમાં હિં સત્કૃતિનાં બધા અંગો તો આવે જ, પણ એમાં પારગી, ચતુદી, ઈસાઈ અને ઈસ્લામી ઉપાસનાને પણ સ્થાન અપાય પરપરામાં જૂનામાંથી જે ટકે એમ હાય તે સાચવી એને નવું રૂપ આપવાનું અને એમાં નવું નવું જે કાઈ ભગી થકે તે ઉમેરવાનું અને એજીવ કરવાનું હોય છે જેમ છોડ ઊગીને વૃક્ષ થાય છે, નાના બાળકમાંથી પુરુષાર્થી બડતીર ખીંચે છે, તેમ જ દરક નમાજની અને દરેક દેશની નંદૃતિ જૂનામાં પરિવર્તન કરી, અને નવુ આત્મસાત્ કરી નવજીવન સાધે છે

સાપ જ્યારે કાચળી ઉતાડે છે, ત્યારે તે પોતાના શરીર પ્રત્યે ભેવડા નથી હોતો પણ જે જીર્ણ થયું, પ્રગતિને બાધક નીવડયું, તેટલું જ પાછળ રહેવા દઈ તે જોશિર આગળ વધે છે તાજેતરમાં કાચળી ઉતારીને જુવાન થયેલો સાપ કોઈ જાણે જોયો છે? શી એની કાતિ! શો ચાકા! અને શી સ્ફૂર્તિ! ઘડી પહેલાં જેની આખો નિસ્તેજ દેખાતો હતો અને ઘડપણને લીધે જે જેમતેમ શરીર ધમડતો જતો હતો, તે જ જાણે પવનનો સ્પર્શ પણ અમલ્ય લાગતો હોય એવા વગથી દોડવા માડે છે! એવું દૃશ્ય જ્યાર મેં જોયું ત્યાર જ હ સમજી ગયો કે સત્કૃતિનિષ્ઠા એટલે કાચળીનિષ્ઠા નહીં

શેવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત આદિ ઉપાસનાની વિવિધતા ખીંચવા પછી આપણે ત્યાં બીજા અને જૈન જીવનદૃષ્ટિનો વિચાર થયો એ પુરુષાર્થે અમુક જમાનાઓ સુધી જાણે આખા રાષ્ટ્રને ઘેરી લીધું એમાં પણ મહાધાન સપ્રદાયે શાક્ત અને બીજા દૃષ્ટિ ભેગવી એમાંથી જાતજાતની ખીંચીઓ રાવી અહીં જૈનોએ પણ શક્તિ ઉપાસના માથે માંડવાળ કરવાની આવશ્યકતા જોઈ હિંદુ સમાજે નિગમ આગમ અને તત્ત્વોને ભેગવી દીધા. લોકરુચિને સતોપવા ખાતર ઘેલા થઈ આપણે કોણ જાણે જાતજાતના કેટલા ઘ્રનો, ઉત્સવો અને તહેવારો ઉપજાવી કાઢ્યા આપણાં દેવ દેવીઓની સખ્યા ભારતની લોમ્મખ્યા કરતાં ઊતરતી ન જ નીવડ!

આપણે વિવિધતાના એ જા બધા રસિયા છીએ કે નવું નવું ઉમેરતા જ જઈએ છીએ અને જૂનું મ્થું છોડતા નથી કાચળી તો શું, મરલો સાપ પણ કામનો છે એમ સમજી એને સથરવામાં આપણે માનીએ છીએ!

ઉપાસનાનો આ આખો વિસ્તાર મહન કરવો પડતો હતો આખર બિચારા ભગવાનને જ એટલે એણે અકબાઈને આપણે ત્યાં ઈસ્લામને મોમ્લ્યો, જે ઈસ્લામની સ્થાપના જ ત્રણસો સાક ગોખવામાંથી ત્રણસો સાક દેવદેવીઓને નીચે પાડીને થઈ હતી ઈસ્લામની મૂર્તિભંગક એકેશ્વરી ઉપાસનાથી પ્રભાવિત થઈ આપણે

છીબર્ષ, બ્રાહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ અને આર્યસમાજ જેવા સમાજો સ્થાપીને આપણે આપણા ઘરની એકેશ્વરી ઉપાસના આગળ કરી પણ ભારતીય માનસ જ એવું છે કે સુધારક હોય કે ઉદ્ધારક—જે આવે તે દરેકને નમસ્કાર કરી અને માટે એક ગોખવો તૈયાર કરી આપે છે તમને પણ અમારે ત્યાં આદરનું સ્થાન હશે પણ તમારે ‘બધામાના એક’ થઈને રહેવાનું ગમેશે ‘બધાની જગ્યાએ એક’ એ સૂત્ર આપણે ત્યાં ચાલ્યું નથી અને નાથશે એમ વાગતું નથી આપણી સંસ્કૃતિ જ વૃક્ષરૂપી સંસ્કૃતિ છે એમાં શાખાઓ, પ્રશાખાઓ, ડાળો અને પાદડાનો વિસ્તાર વધવાનો જ એટલે આપણે ડાહ્યા હોઈએ તો બધાને પોષણ આપનાર થઈનો પણ વખતોવખત વિચાર કરીએ અને એ થડ મોટું પહોળું થાય એટલા માટે દર વખતે કુદરતી રીતે ફાગી જનાર એની છાંયનો પણ વિચાર કરીએ અને જેટલી શાખાઓ ફૂટે અને વધે તે બધાને આવકાર પણ આપીએ

આપણાં મંદિરો એટલે આપણા ધર્મજીવનના વિકાસ માટે અને એમાંથી આનંદ મેળવવા માટે ઊભી કરેલી એક વખતની જીવતી સંસ્થાઓ ઉત્સાહ અને ઉત્તમ વધારવા માટે સ્થાપેલા આ મંદિરોમાં પણ ગૂંચળાવનાર રૂઢિનિષ્ઠાને કારણે આપણો ઉત્સાહ માઈ ન થક્યો તે ચાર દીવાલમાંથી બહાર છટકી ગયો અને એણે નવાં નવાં રૂપો ખોળી કાઢ્યા આપણા મંદિરોનો મુખ્ય ભોધ એ જ છે કે ધર્મ, ધર્મવિમાન અને ધર્માનંદ ચાર દીવાલની અદર સમાઈ ન થકે, જોંધાઈને રહી ન થકે જીવનવ્યવસ્થા સાથે આપણે આપણી મંદિરવ્યવસ્થા પણ બદલવી જોઈએ એક જ મંદિરમાં અથવા એના પ્રાંગણમાં અનેક દેવદેવીઓને બેસાડવા સુધી તો આપણે ગયા જ છીએ

હમણા હમણાં આપણી પ્રાર્થનામાં બધા ધર્મોની ઉપાસના આપણે દાખલ કરી ત્યાર પછીનું પગલું એ જ હોઈ શકે કે આપણા ઉત્સવોમાં બધા ધર્મના લોકોને આપણે નોતરીએ અને એમના ઉત્સવોમાં આપણે પરાયા તરીકે નહીં પણ એમના સ્વકીય થઈને દાખલ થઈએ આપણને એ આવડશે, અને ભારતમાં એ વસ્તુ બરાબર જમશે

જીવનનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ એની વ્યવસ્થા પણ બદલાવી જોઈએ, વિશાળ અને ઉદાર થવી જોઈએ એ આદર્શ સેવીને જ હું પહેલેથી આજ સુધી ધર્મોનું ચિંતન કરતો આવ્યો છું ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ મારી આ વૃત્તિને અનુકૂળ આવી તેથી જ એમનું આમંત્રણ મેં સ્વીકાર્યું આશ્રમજીવનમાં મને મારા વિકાસ માટે ખૂટલો અવકાશ મળ્યો અને મેં જેમ કે ગાંધીજી તો આશ્રમને વ્યાપક કરવા માટે એની દીવાલો પણ તોડે એવા છે ગાંધીજીની જીવનનિષ્ઠાએ કોઈ કાળે વ્યક્તિના કે સમાજના વિકાસને રોક્યો નથી એ તો હમેશા ભવિષ્યના ઉપાસક રહ્યા ભૂતકાળનો વારસો વર્તમાનકાળના પુરુષાર્થમાં એવી રીતે વાવો કે જેથી ભવિષ્યકાળને

સમુદ્ધર્મા સમુદ્ધ દ્વાર મળી શકે, એ એમની અભિપ્રાય હતા એમનો ધર્મ બાહ્યનું ભવિષ્ય ઘડી આપનારો ધર્મ હતો એ ધર્મ નિત્ય વર્ધમાન ધર્મ છે એને પ્રત્ન. પરત્વે નવી નવી વ્યવસ્થા સુટે છે એ જાણે છે કે વ્યવસ્થા વખતોવખત દેવોએ નહીં તો જીવનમાં અવ્યવસ્થા જ જમવાની, અને પછી જીવનચિકાન વણની જવાનો વ્યવસ્થા વગર જીવન ટકે નહીં, વધે નહીં એ ખરું પક્ષ વ્યવસ્થાએ હમેશ જીવનને વગદાર ગણી સમયોચિત પદ્ધતિઓ સ્વીકારવા જોઈએ.

૨

મારા વખાણોના મંડાલ નાના નાના નાવટખર્ચા વિષય પ્રમાણે નાની નાની ચોપડીઓમાં પ્રમથિત થવા જોઈતા હતા પણ સ્વરાજ્યની હિંદુવાદમાં અને વહનની ધમાકમાં એટલા વખત કોને મળે? એટલે પ્રત્યક્ષ મંદિર સાથે સંબંધ ધરાવનાર બધાઓએ નક્કી કર્યું કે જેમ બને તેમ લેખો મોટા મોટા સંગ્રહોમાં એક વાર પ્રકાશિત કરવા એ રીતે બધા લેખા હુ એક વાર જોઈ જાઉં, સુધાગી આખું અને એમને અંગે માટે જે કંઈ કહેવું હોય તે કહી દઉં ત્યાર પછી નવરાત્રે એમાંથી અધ્યયનની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય એવી નાની નાની ચોપડીઆ ગમે ત્યાં પ્રકાશિત કરી શકા. એ કામ થયાકાળે બીજાઓ કરી શકે

અને આ મોટા સંગ્રહો પણ મેં કયા તૈયાર કર્યા છે? શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ, સ્વામી આનંદ, શ્રી જુગતગમભાઈ વગેરે ઉત્સાહી સ્નેહીઓએ પ્રારબ્ધ કર્યા અને એ કામ ચીવટપૂર્વક આગળ ચલાવવાનું બીડું શ્રી લેલાલાલ ગાધીએ ઝાપ્યું કોણ જાણે કયા કયાથી આ બધા લેખો એમણે ભેગા કર્યા! આ ચોપડીના છેલ્લા વિભાગમાં પ્રાસંગિક અને પ્રકીર્ણ લેખોને સ્થાન આપ્યું છે જે લેખો ધર્મો, ધર્મગુહ્ય, ધર્મગ્રંથ ધર્મમંદિરોમાં દાખલ ન થઈ શકે અને છતાં જે અસ્પૃશ્ય નથી એવા થોડાઓને આ સંગ્રહમાં આવવા દીધા છે તેનું એટલું જ કે પુસ્તકમાં આવ્યા હશે તો એમની આવરદા વધશે અને બરાબ જ કરવા બેસીએ તો કયો લેખ અને કયો વિચાર જીવનવ્યવસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવી ન શકે?

ધર્મ એ વસ્તુ જ આદરણીય હોવાથી એના ચિતન પ્રત્યે પણ લેખકના મનમાં આદર હોવો જોઈએ અને તેથી આદર અને નમ્રતા બેનાં મિશ્રણ સાથે 'જીવનવ્યવસ્થા'ને વાચકોના હાથમાં મૂકવાની તક અને રજા લઉં છું

આજના નવા લોકોમાં ધર્મ પ્રત્યે કોક કોક વાર અનાસ્થા દેખાય છે પણ મેં જોયું છે કે એમની જીવનનિષ્ઠા એ અનાસ્થાને ટકવા દેતી નથી અને તેથી જ હું માનું છું કે નવો જમાનો પણ આ ચિતનમાં ભાગ પાવવા તૈયાર થશે

ગાધી સન્નિધિ, નઈ દિલ્હી

ગાધી જયંતી, ૧૯૧૩

કાકા કાલેશ્વર

અનુક્રંભણિકા

જીવનનિઃ સ્વતંત્ર સ્વરૂપ

૩

ખંડ પહેલો : વિવિધ ધર્મો

૧. બંને ધર્મો અનાદિ	૩
૨. સમૃદ્ધિઓનો જીવનક્રમ	૪
૩. ભાગીય સમૃદ્ધિ	૫
૪. ભાગીય આદ્ય	૮
૫. હિંદુ ધર્મ વિં હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર	૬
૬. પ્રાચીન ધર્મો	૧૭
૭. આધ્ય સમૃદ્ધિનો આધાર	૧૧
૮. હિંદુ ધર્મ-મુદ્ધારો	૧૩
૯. જીવનો સમય અને જીવન કાર્ય	૧૫
૧૦. જીવનો સ્વ	૧૭
૧૧. પ્રાર્થનાસમાજની ગેવા	૨૬
૧૨. જૈન સમાજ સુધેનો મારો પરિચય	૩૫
૧૩. મુધારક ધર્મમાં મુધારા	૪૦
૧૪ 'પ્રસુદ્ધ જૈન'	૪૬
૧૫. મદાવીરનો જીવનસંહિત	૫૦
૧૬. જૈનતા	૫૩
૧૭. ગાય સાથે મનમાન	૫૬
૧૮. જૈન ધર્મ અને અહિંસા	૫૮

ખંડ બીજો : ધાર્મિક સુધારણા

૧. ધર્મસંસ્કરણ - ૧	૬૫
૨. ધર્મસંસ્કરણ - ૨	૬૮
૩. ભારતવર્ષમાં ધર્મો	૭૩
૪. ધર્મોના ધર્મ	૭૮
૫. ધર્મવિકાસ	૮૬
૬. ધર્મ વિં ધાર્મિકતા	૯૧
૭. સર્વોદયની તૈયારી	૯૨
૮. ભક્તિનો પ્રસાદ	૯૪
૯. હૃદયધર્મની દીક્ષા	૯૭
૧૦. હૃદયશુદ્ધિની માયના	૯૮
૧૧. કયો મારો સ્વીકારીશું ?	૧૦૦
૧૨. સમાજ દરવાજા વ	૧૦૧

૧૩. પુણ્ય સંકટ	૧૦૧
૧૪. શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ	૧૦૨

ખંડ ત્રીજો : ધર્મગ્રંથો વિષયક

૧. મહાભારત	૧૦૭
૨. મહાભારતનો આસ્વાદ	૧૦૯

ખંડ ચોથો : રસરમ્યું ઉદ્ઘાટન

૧. ભગવદ્ ગીતા	૧૧૬
૨. પ્રસ્થાનત્રયી શા માટે ?	૧૨૦
૩. કૃષ્ણનિષ્ઠોની કેળવણી	૧૨૩
૪. નવા જીવનદર્શનો	૧૨૪
૫. મૂળચામી મનન	૧૨૮
૬. વાસ્તવવાદ વિગ્ર મેયવાદ	૧૩૦
૭. બુદ્ધિ અને તેનો વિકાસ	૧૩૧
૮. ઝંઝ — પ્રણવોપાસના	૧૩૨—
૯. સત્યનારાયણ પ્રત	૧૩૩
૧૦. ગંગેન્દ્રમોક્ષી	૧૪૦
૧૧. ગ્વાદસયમ	૧૪૪
૧૨. શાપવટી	૧૪૮
૧૩. સૃષ્ટિની સફારવીલાનો ભોધ	૧૫૧
૧૪. સાર્વભૌમ જીવન દર્શન	૧૫૧
૧૫. ઈશ્વરની કૃપા	૧૬૭
૧૬. ઈશ્વરની આદિગતતા	૧૬૯
૧૭. નારિતકતા	૧૭૧
૧૮. આત્માની કલ્પના	૧૭૫
૧૯. આપણા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ	૧૭૬
૨૦. પ્રભુ ગજલ જે તું સંભાલ દે	૧૭૯
૨૧. જીવનનું સાજ	૧૮૧
૨૨. ધર્માચાર્ય કે સહિત્યાચાર્ય	૧૮૪
૨૩. કાળનો મહિમા	૧૮૬
૨૪. તાત્વ અને વ્યવહાર	૧૮૪
૨૫. અપ્રમિલ	૧૮૫
૨૬. વહેમ અને શૂદ્ધિ	૧૮૮
૨૭. ધર્મસંકટમાં શું કરવું ?	૨૦૧
૨૮. મગધ મંદિર જોયો !	૨૦૨
૨૯. મીચ કે મત ?	૨૦૪
૩૦. મૃત્યુનું તર્ક — ૧	૨૦૬
૩૧. મૃત્યુનું તર્ક — ૨	૨૧૨
૩૨. મૃત્યુનું તર્ક — ૩	૨૧૫

૦૩ નગ્ને નગ્ન જીવનની નયન કાવ્યના	૨૧૮
૩૪ અવધાનવા	૨૨૩
૦૫ અનગનનો પ્રેમ	૨૨૬

ખંડ પાચમે માહરે

૧ આપણા મંદિરો	૨૨૩
૨ દેવમંદિર મંદિર જીવનનું ૬	૨૪૦
૩ મૂર્તિ ૧	૨૪૪
૪ નવા મંદિરો	૨૪૬
૫ પ્રામુખ્યતિયા	૨૪૬
૬ મૂર્તિનો સત્તા	૨૬૪
૭ વદાનપના હાથર	૨૬૬
૮ કનકકાચ	૨૬૮

ખંડ છઠ્ઠો આમગિ અને પ્રકીર્ણ

૧ સમસિંધી ગિરોમ	૨૭૫
૨ હાંસી બનામ કેળવે	૨૭૭
૩ આદિત્ય કોણે ૩	૨૭૭
૪ આમગિ ૬ જીવનગાર	૩૮
૫ એમ જીવો	૨૭
૬ પ્રેમગીતા પરિણામ	૨૭
૭ ભારત પ્રેમ	૨૮૦
૮ પ્રેમના માર	૨૮૦
૯ દિવસ કેમ થવાય ?	૨૮૧
૧૦ ખીવની ૨	૨૮૩
૧૧ વિચારમંદિર	૨૮૪
૧૨ અખંડની પ્રેમ	૨૮૫
૧૩ પ્રેમચર્ચા	૨૮૬
૧૪ મૈત્રી એકે - ?	૨૮૮
૧૫ લાગી નીતુ પ્રેમ	૨૯૨
૧૬ વિદ્યાનો નિ ૧	૨૯૩
૧૭ સમીક્ષા	૨૯૭
૧૮ સંસ્કાર નીતુ કાચ	૩૦૭
૧૯ રા / ની જાણી	૩૧૧

ઇવનવ્યવસ્થા

ખંડ પાંચેલો

વિવિધ ધર્મો

બન્ને ધર્મો અનાદિ

મારા માનવા પ્રમાણે જૈન ધર્મ અને વૈષ્ણવ ધર્મ બન્ને અનાદિ છે એટલે કે બન્ને વેદ જોટલા જ જૂના છે બન્ને ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય મિર્દાતો તો મનુષ્ય-હૃદયમાં જ્યારે ધર્મસ્ફુરણ જાગી ઊઠી ત્યારના જ છે, ભાગવતમાં ઋષભદેવનું વર્ણન તો છે જ પણ હું તો અહિનાધર્મ એટલે જૈન ધર્મ ઋગ્વેદમાં પણ જોઉં છું આજે જે રૂપમાં જૈન ધર્મ આપણા દેશમાં ખીલ્યો છે તેનું ઘડનર તો મહાવીરથી થયેલું છે, એમ ઈતિહાસ પરથી નાનિત થાય છે મહાવીર એ ગૌતમ બુદ્ધના સમકાલીન હતા એ પણ સી જાણે છે

માનવ માનવ છે કે, ભારતીય યુદ્ધમાં જે મહાન સહાર થયો તેને લીધે જ આર્થ જાનિના મન ઉપર એ વાત હતી ગઈ કે હિંદી વ્યર્થ છે, હિંસાથી કોઈ પણ પાપનું ભનું થતું નથી હિંનાથી કોઈ પણ સ્થાથી કાર્ય સધાતું નથી. વિજયી ધર્મશાસ્ત્ર પદ્યાત્માથી બનીને કહે છે જયોર્ગિઃ જયપાત્રારો મગવન્ ' પ્રતિભાતિ મે । ભગવન્, આ વિનય તો મને પરજળ્ય જેવો જ લાગ્યા છે મહાભારત યુદ્ધનો આ કડવો અનુભવ રાષ્ટ્રહૃદયમાં ઊંડો ઊતર્યા પછી જ બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મનો પ્રચાર વધારે થયો

આમ તો બન્ને ધર્મ વ્યાપક નનાતન હિંદુ ધર્મની જ શાખાઓ છે બન્ને ધર્મના મુખ્ય નિહાતો હિંદુ ધર્મમાં પ્રથમથી જ બીજરૂપમાં છે પણ એ શિષ્ટાતો રાષ્ટ્રના હૃદય ઉપર વ્યાપક રૂપે ફેલી ગયા તે ભારતીય યુદ્ધ પછી જ એથી તે જ નિહાતો ઉપર જીવનક્રમ સ્વવાના આગ્રહથી એ બે પંથો સનાતનીઓના જીવનક્રમથી કંઈક જુદા પડ્યા

આત્મા અથવા અતીંદ્રિય એવી કંઈક અમર શક્તિમાં જે માને છે અને તેને અગે પુનર્જન્મની કલ્પના દ્વારા કર્મ ધર્મની જે વ્યવસ્થા કરે છે, તે બધા આર્થ અથવા હિંદુધર્મો જ છે દાર્શનિક વાદવિવાદમાં ઊતર્યે આ વસ્તુ વધારે સમજાય એમ હું માનતો નથી

સંસ્કૃતિઓનો જીવનક્રમ

સંસ્કૃતિ એ કાંઈ ચારે બાજુથી રૂંધાયેલા પાણીનું તળાવ નથી એ તો એક સુદીર્ઘ, વિદ્યાળ નદી છે, જેને બન્ને બાજુના કિનારા મર્યાદિત પાત્રમાં રાખે છે, અને જેમાં ઉપરથી ગમે તેટલું નવું પાણી આવી શકે છે અને જેનું પાણી અનુકૂળ દિશામાં સ્વેચ્છાપૂર્વક સુખેથી આગળ જઈ પણ શકે છે નદીઓ જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ નાનાંમોટા અનેક વહેણો આવીને તેમાં પડે છે અને કોઈ કોઈ વખત એક જ નદી અનેક વહેણોમાં વહેંચાઈને મહાસાગરમાં ભળી જાય છે કેટલીક નદીઓ એવી પણ છે કે જેના એક પ્રવાહનાં બે ત્રણ અથવા વધારે વહેણ બની ગયા છે અને આગળ જતાં એ ફરી પાછા ભેગા પણ થઈ ગયા છે

નદીઓનો આવો પ્રવાહક્રમ અથવા જીવનક્રમ માણસના હાથની વાત નથી કુદરતની અગમ્ય હોવા જ એ જીવનક્રમ નિશ્ચિત કરે છે માણસ પોતાના દૃઢ સંકલ્પ અને તપસ્યાના બળ વડે તેમાં અમુક ફેરફાર કરી શકે છે તે જ આમ ઓછોવસ્તો ફેરફાર કરે છે તેનાથી થોડે ઠીંક ઠીંક લાભ પણ ઉઠાવે છે

હિંદુસ્તાનમાં દુનિયાની બધી જ માનવી સંસ્કૃતિઓનું મહા-સંમેલન થતું આવ્યું છે તેમાં થોડેક હિસ્સો આપણા સાધુસંતો, સાહિત્યકારો અને તત્ત્વજ્ઞોનો છે અને એથી વધાર હિસ્સો ઈતિહાસ વિધાતાની હોવાનો છે

આવી સ્થિતિમાં સંસ્કૃતિની રચના કરવા માટે આપણે એવી કોશિશ ન કરીએ કે જેથી નદીનું તળાવ બની જાય બહુ બહુ તો જે વહેણના પાણીની આપણને વધાર જરૂર હોય તેના પ્રવાહની ગતિ વધારી દઈએ એટલાથી જ આપણે સતો માનવો જોઈએ

ડિસેમ્બર, ૧૯૪૦

ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારતની સંસ્કૃતિ માત્ર આર્ય સંસ્કૃતિ કે કેવળ હિંદુ સંસ્કૃતિ જ નથી, એ સંસ્કૃતિ કૃત પ્રાચીન કાળના ખ્યાલમા ડૂબેલી નથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર છે હિંદુસ્તાન, પરંતુ એનું વર્તુલ અથવા એના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર હિંદુસ્તાન વડે સીમિત નથી.

ભારતની સંસ્કૃતિ ભારતના ઇતિહાસ કરતાં પણ વધુ વિશાળ છે, કારણ ઇતિહાસ તો માત્ર ભૂતકાળનો જ ખ્યાલ રાખે છે જ્યારે સંસ્કૃતિનો સબધ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે સાથે હોય છે ઇતિહાસ પોતાના ભવિષ્યથી અલગજુલુ હોય છે. સંસ્કૃતિ પોતાના ભવિષ્યના ધ્રુવતારક પર અમીટ નજર માંડી આગળ ધપે છે.

હિંદુસ્તાનમાં અનેક ધર્મો છે, અનેક ભાષાઓ છે, અનેક દેશોથી આવી વસેલા અનેક વંશના લોકો છે સંપત્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, કૌશલ્ય, ઉદારતા અને શાંતિનતા, આદિ હરેક દૃષ્ટિએ ભિન્ન ભિન્ન કોટિના લોકો આહીં વસ્યા છે છતાંયે આપણે કહીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ એક છે, અખડ છે, અવિભાજ્ય છે ઘણા લોકો એ વસ્તુ જ નથી સમજી શકતા કે ભિન્ન ભિન્ન ધર્માવયંબી લોકો પણ એક સંસ્કૃતિમાં કેમ આવી શકે છે.

એક ઉદાહરણ લઈ આ વાતને સ્પષ્ટ કરીએ ઈસા મસીહ યહૂદી હતા એમના વખતના યહૂદી મતમા એમને કેટલાક દોષો ને અપૂર્ણતા જણાયાં એ દૂર કરવા માટે પોતાના શિષ્યોને એમણે ઉપદેશ દેવા માંડ્યો ઈસાના એ શિષ્યો ઈસાઈ થઈ ગયા પણ તેથી એમનું સાંસ્કૃતિક યહૂદીપણુ ન મટી ગયું ત્યાર બાદ સેન્ટ પૉલ ઈસાઈ થઈ ગયો એ યહૂદી ન હતો, ગ્રીક યવન હતો એણે ઈસાનો ઉપદેશ તો ગ્રહણ કર્યો પરંતુ એની પોતાની સંસ્કૃતિ ગ્રીક હતી એમાં ઈનાનો ઉપદેશ વણી કાઢી એણે પોતાની ગ્રીક સંસ્કૃતિ પરિપુષ્ટ કરી. પરીથી જો રોમન લોકો ઈસાઈ થયા તેઓ ધર્મ તો ઈસાઈ થયા, રોમન ધર્મ એમણે છોડી દીધો, પરંતુ રોમન સંસ્કૃતિથી તેઓ મોટે ભાગે દૂર ન જઈ શક્યા જામ ગુરોપની સંસ્કૃતિ ઘણી છે.

હિંદુસ્તાનમાં શક, હાગ જાદિ બહારના કેટલાંક લોકો આવી નયા એમણે અહીંનો ધર્મ અપનાવ્યો એટલું જ નહીં પણ એ લોકો સંસ્કૃતિએ પણ આ દેશના બની નયા હિંદુસ્તાન બહાર એમને માટે કોઈ સ્વદેશ ન રહ્યો ત્યાંથી જો કઈ સંસ્કૃતિ એ લોકો આહીં લાવ્યા તે આહીંના લોકોએ તદતર અપનાવી લીધી અને અહીંની નાસીરની સપાળી ચીજો એ લોકોએ અપનાવી આમ તેઓ સંપૂર્ણતયા આહીંના બની રહ્યા.

જ્યારે મુસલમાનો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે અહીંના લોકો સાથે એમનો મેળ તરત ન જામ્યો એમનો ગોમાંસાહાર અહીંના લોકો સહન ન કરી શક્યા અને અહીંની મૂર્તિપૂજા તેઓ સહન ન કરી શક્યા જે અન્ય પ્રાણીઓનું માસ ખવાય તો ગાયનું માંસ ખાવામાં વાંધો શો હોઈ શકે એ એમના ધ્યાનમાં આવી ન શક્યું ભારતની કૃષિપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં ગાયનું કેટલું મહત્ત્વ છે એ કોઈએ એમને ન બતાવ્યું હોય એ જ પ્રમાણે કથાપ્રિય ભારતવાસીઓ મુસલમાનોનો મૂર્તિવિરોધ સમજી ન શક્યા બીજા દેશોના જડ લોકોએ મૂર્તિને નામે કેવા કેવા અનાચારો ચલાવેલા એનો આપણા લોકોને ખ્યાલ સુધ્યા ન હતો

પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એક એવી મહાન વસ્તુ હતી જે અન્ય દેશોમાં ભાગ્યે જ મળી શકે ભારતીય પ્રજા પહેલેથી જ માનની આવી છે કે ઈશ્વરને પહોંચવાના માર્ગો અનેક છે મનુષ્ય અજ્ઞાની છે એ કઈ એનો ગુનો નથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે હરેક મનુષ્યના હૃદયની વાત તે જાણે છે મનુષ્યમાં જે દુષ્ટતા ન હોય તો એના અજ્ઞાનની ક્ષમા તો ઈશ્વર પહેલેથી જ આપી દે છે ઈશ્વરની આગળ નાનામોટા, પડિત મુશ્કા, વિદ્વાન કે જગલ્લી સઘળા અંગની જ છે એકનું અજ્ઞાન કાળજી જેવું હશે તો બીજાનું કોયલા સમાન હશે એમાં કોને સજ્જ કરવી ને કોને બક્ષિસ આપવી ?

જે મુસલમાનો બહારથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા એમણે ધીમે ધીમે આ જ દેશને પોતાનો સ્વદેશ બનાવ્યો, પોતાની સ્વભાષા છોડી અહીંની ભાષાને જ સ્વભાષા બનાવી બુલબુલોની સાથોસાથ કોયલના ગાણાથી પણ એમનું હૃદય ઊછળવા લાગ્યું તરબૂચ પ્રયેની ભમ્મિ એમણે અહીંના આશ્ચર્યને અર્પણ કરી આ વાત થઈ બહારથી આવેલા મુસલમાનોની પણ આજે હિંદુસ્તાનમાં જે મુસલમાનો છે તેમાં બહારથી આવેલા કેટલા ? સેંકડે દમ વીસ પાત્ર નહીં હોય બાકીના બધા અનાદિ કાળથી આ દેશના જ રહેવાવાળા છે એમને માટે હિંદુ સ્તાની બનવાનો સવાલ પણ ન હતો એ કદી ગેરહિંદુસ્તાની હતા જ નહીં એ તો વ્હસ, વા મીકિ, બુલ્હ અને શકરાચાર્યના વંશજ જે ભારતવાસીઓએ કોઈ પણ કારણે ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો એમણે ભવમૂર્તિ, અર્ધભટ્ટ અને ભાસ્કરાચાર્ય, વાગભટ્ટ કે તાનગેનથી ઊતરી આવે-ને પોતાનો વારસો છાડ્યો નથી મુસલમાન હોવાને કારણે એમણે ફારસી ને અરબીને અપનાવી ભરે, પરંતુ બગાળી મરાઠી, તામિલ, તે ગુ, આદિ પોતાની માતૃભાષાને એમણે છોડી નથી દીધી માતૃભાષાનો દ્રોહ કરીને કોઈએ પોતાનું સામર્થ્ય વધાર્યું નથી, પોતાનો ઉદ્ધાર સાધ્યો નથી સંસ્કૃત ભાષા જેટલી બ્રાહ્મણોની છે એટલી જ બીજા સઘળા વર્ગોની છે એટલું જ નહીં, સંસ્કૃત ભાષા જેટલી હિંદુઓની છે એટલી જ હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની ને ઈતાઈઓની પણ છે સંસ્કૃતમાં લખાતા ભવ્ય સાહિત્યનો મન્કર હિંદુ, મુસલમાન ને ઈસાઈ ત્રણે સમાન ભાવે કરી શકે છે અગર કોઈ એ વારનાથી મોં મવકોડ્યો તો સસ્કારની દૃષ્ટિએ તે પોતાને દરિદ્રી જ બનાવશે

જે લોકોએ ઈસ્લામ યા ઈસાઈ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે તેઓ હિંદુ ધર્મગ્રંથોને હિંદુઓની માફક ભલે પ્રમાણ ન માની શકે, પણ તેમના મનમાં એના પ્રત્યે આદરભાવ તો અવશ્ય હોવો જોઈએ નવો ધર્મ ગ્રંથો કરી એ પોતાનો વારસો છોડી નહીં દે પરંતુ એને પોતાની નવી દૃષ્ટિથી શુદ્ધ કરી પોતાના નવા ધર્મ દ્વારા એને સમૃદ્ધ બનાવી શકે એ ભગતીય સંસ્કૃતિનો ઓપ મજવાદો એમના ધર્મમા વળાંકે ચળાટ આવશે.

અને જે લોક હિંદુ છે તે પણ ઈસાઈ અને ઈસ્લામી ધર્મગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય ન સ્વીકારવા છતાં એનું સમ્માન તો અવશ્ય કરશે, અને પોતાના ધર્મગ્રંથો જેટલો જ એનો આદર કરી એમના અધ્યયનથી લાભ ઉઠાવશે.

દુનિયામા આટલા બધા ધર્મો ચાલે છે પણ એ બધામાંનું એક વિશાળ ધર્મકુટુંબ બનાવવાની શક્તિ ભારતની સંસ્કૃતિમાં જ છે ભાગતીય સંસ્કૃતિએ ક્યારેનું કહી દીધું છે કે માનવકુલમા પ્રવર્તિત સઘના ધર્મો માથા છે સઘનાની પ્રેરણા ઈશ્વરથી છે પણ એ સઘના મનુષ્યો દ્વારા પ્રચાર પામવાથી તેમનામા મનુષ્યોની અપૂર્ણતા પણ આવી ગયેલી છે ગંગા ગંગોત્રીથી નીકળી છે છતાં ત્યાં જ શંભી નથી ગઈ જ્યાં સુધી વિશાળ માગરમાં લીન થાય નહીં ત્યાં સુધી તેને આગળ વધવું જ રહ્યું એમા ધમુના આવી મળશે, ચર્મણવતી અને શોણ આવી મળશે, સરયુ ને ગંડકી પણ આવી ભળશે, અને માગરમા પહોંચતા પહોંચતા હિમાલયની પેલે પારથી આવતા બ્રહ્મપુત્ર સાથે પણ એનો સંગમ થઈ જશે ભારતીય સંસ્કૃતિની પણ આ જ વાત છે વૈદિક સંસ્કૃતિથી અને ઉગમ ઉથા એ પહેલાની વાત આપણે નથી જાણતા પણ એમાં સમય સમય પર દુનિયાભરની સંસ્કૃતિઓએ પોતપોતાનો કરભાર ઠાવવી દીધો છે ભારતીય સંસ્કૃતિમા ઈસ્લામી અને ઈસાઈ સંસ્કૃતિ મળી ગઈ છે એને લઈને અરબસ્તાન, ઈરાન કે મિસરના ઈસ્લામથી હિંદુસ્તાનના ઈસ્લામની ખૂબી કઈ જુદી જ હશે, કઈક વિશેષ હશે ભારતનો ઈસાઈ ધર્મ ઈટાલી, ફ્રાન્સ, જર્મની, દગનડ ને રશિયાના ઈસાઈ ધર્મથી કઈ અનેરી સુગંધ બતાવશે ઈસાઈ ધર્મની ખૂબી જ્યારે હિંદુસ્તાનના ઈસાઈ લોકો દુનિયાને [મજાવે] ત્યારે ઈસાઈ ધર્મમા એક નવી જ સમૃદ્ધિ આવી જણાશે.

અને ઈસ્લામ અને ઈસાઈ ધર્મના હિંદુસ્તાનમા આવવાથી હિંદુ ધર્મની ખૂબી પણ સારી રીતે સ્પષ્ટ થવા માડી છે સૂફી મત અને કબીર મત, બ્રાહ્મો-સમાજ અને આગાખાની સમ્રદાય, સઘનામા આપણને ભારતીય સંસ્કૃતિની સમન્વયકારી શક્તિ દેખા દે છે.

અને જે લોક ઈશ્વરને નથી માનતા, જેઈ પણ ધર્મ પ્રત્યે આદર રાખવો પસંદ નથી કરતા, કોઈ યાત્રાને નથી માનતા, બુદ્ધિથી ગ્રેષ્ઠ કોઈ પણ ચીજનો સ્વીકાર નથી કરતા, એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિથી બહિષ્કૃત નથી એમનીયે એક મજની પરપરા આ દેશમા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી છે.

નદીમાં રોજ નવું પાણી આવતું રહે છે એક પ્રાન્તથી બીજા પ્રાન્તમાં એ વહે છે તોપણ એનાં રંગ, રૂપ, વામિત્વ અને સૌર્ય અસુદ્ધુ જ રહે છે એ જ વાત સંસ્કૃતિની છે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દુનિયાભરની નઘણી સંસ્કૃતિઓની અસર નજરે પડે છે છતાં એ ભારતીય જ રહી છે અને રહેશે ભારતીય ઇશ્વરમાં આર્થ પ્રારભનું સૂચન અવશ્ય છે પરંતુ વેદિક કે મહાભારત મળથી એ સીમિત ન થઈ શકે, એ તો એક જીવિત ચૈતન્યમય અને વર્ધમાન પ્રવાહ છે માનવતાનું કન્યામ એ જ એનો નમ્ર આદર્શ છે ભારતવર્ષ એનું ઉગમસ્થાન છે, મધ્યભિદુ છે અને અખિત વિશ્વ એનું કાર્યમિત્ર છે

મે, ૧૯૩૦

૪

ભારતીય આદર્શ

અન્વા પરસ્તાપમ અગત્વા સ્વલ-નમ્રતામ ।

અનુસૂચ્ય સતા માર્ગમ યદન્યમપિ તદ વહુ ॥

ભારતીય જીવનનો આ સર્વગ્રેષ્ઠ આદર્શ છે

એક સંસ્કૃતિ છે, જે દુનિયાભરના તમામ માણસો ભેગા કરીને જીવનને સમર્થ અને સમૃદ્ધ કરવા ઈચ્છે છે, તેનાથી બિન્દુકુલ ઊભી આત્માભિમુખ સંસ્કૃતિ છે, જે સર્વ પ્રકારની સાધનાઓ અજ્ઞાતીને જીવનને શુદ્ધ તથા ફતાઈ કરના ઈચ્છે છે

સાધનામાર્ગ શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ એનો પહેલી સંસ્કૃતિ ખ્યાલ કરતી નથી તે તો સ્થૂળ અને નૂરમ સાધનસામગ્રી કંટકી વધી તે તરફ જ ધ્યાન આપે છે બીજી સંસ્કૃતિને ખબર છે કે બાહ્ય સાધનોની વિપુલતા એ કાંઈ સાચું સામર્થ્ય નથી જેટલું પહે એટલું જ અન્ન, તેથી વધાર કે બીજું ખવાઈ જાય તો તે વિષ છે તે જ રીતે સાધનાને બળે જે શક્તિ મેળવવી હોય તેને માટે જેટલાં સાધનો જરૂરી હોય તેટલા જ કામના છે તેથી જે કાંઈ વધાર મેળવીએ તે પાણીમાં તરનારના માથા ઉપરના બોજ જેવાં છે તેથી આ આર્થ સંસ્કૃતિ સાધનોનો લોભ ન રાખતા સાધનાને જ વધારવામાં માને છે

પહેલી સંસ્કૃતિ આપણને દુનિયાભરમાં ફેલાયેલી દેખાય છે અને તેના ઝેરી ફળનો પણ હવે આપણે અનુભવ કરવા લાગ્યા છીએ

જે એ કંડવા ફળના અનુભવથી આપણે મદ્ય પાક શીખીશું તો બીજી કલ્યાણકારી સંસ્કૃતિનું અભ્યુત્થાન જાણી શકે

સાધનાશુદ્ધિવાળી આ સંસ્કૃતિનું તદ્વ્યસર્વસ્વ ઉપરના મંત્રમાં વ્યક્ત થયું છે પોતાની જાતને બચાવવા અને પોતાને મ્હંથી દૂર રાખવા બીજને કષ્ટ

પરોપકારનારા ધર્મા છે આવા લોભી લોકો અદૂરદૃષ્ટિથી જે કંઈ અન્યાયી લાભ મેળવે છે તેની પૂરી ડિમન નેમને છેવટે ચૂકવતી પડે છે આખો જાનનારો વિધવિવ પ્રવૃત્તિ ચલાવતાં છતાં આખરે તેમના લાભમા કંઈ જ રહેતું નથી.

આવા લોકો માને છે કે પોતાના સ્વાર્થને માટે દુર્જનોની પણ ખુદામત કરવી જોઈએ વિષમ પરિસ્થિતિ આવતા દુર્જનોને ઘરો પલ્લ જતું જોઈએ. તેઓ કહે છે, “ધ્યેય જે શુદ્ધ હોય તો તેની તરફ અમે ગમે તે માર્ગે જઈએ માર્ગની શુદ્ધતા-અશુદ્ધતાનો વિશેષ ખ્યાલ આ દુનિયામાં રખાતો નથી” પોતાને વ્યવહારવતુર નમજનારા આવા અદૂરદૃષ્ટી લોકો થોડા સમય પૂરતા તો ખૂબ આગળ વધે છે, પરંતુ તેમની અમર્યાદ પ્રવૃત્તિ જ તેમની ઉપર સવાર થઈને તેમને પોતાના જ બોજ નીચે દબાવી દે છે તેમની આવી પ્રવૃત્તિથી તેમનું જીવનમત્ત્વ વધતું નથી, ઊંચટું તે વિકૃત અને હીમ્મત બની જાય છે તેથી જ મંત્રદ્રષ્ટા ઝારિ કહે છે.

“બીજાઓને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ આપ્યા વિના અન નીચ દુર્જનોની મામે માથું નમાવ્યા વિના તથા મજાજનોના તદ્દત્વારી માર્ગેથી એક તમુબાર પણ આમનેમ ખસ્યા વિના જે કંઈ થોડું આપણને મળે છે કે આપણે કમાઈએ છીએ તે જીવનનિક્ષિને માટે — જીવનને કૃતાર્થ કરવા માટે—પર્યાપ્ત જ નહીં પણ પુષ્કળ છે”

આ મંત્રનો અર્થ એક વાર ગમજવો એ પૂરતું નથી જ્યાં જોઈ ડર, લોભ, મન્સર અથવા દ્વેષને કારણે હૃદય કમજોર થઈ જાય છે અને હીન માર્ગે જવા ઈચ્છે છે તે વખતે જો આ મંત્રનું મનન કરવામા આવે તો તે જરૂર જ જ — રક્ષણ કરશે

ઓગસ્ટ, ૧૮૪૧

૫

હિંદુ ધર્મ વિં હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર

આપણા સમાજમા ઊંચનીચભાવની તાલીમ ધર્મને નામે રીતમર અપાતી આવે છે આજે તે વસ્તુને લોકો મનાતન ધર્મનું એક અભિન્ન અંગ માનવા લાગ્યા છે હિંદુ ધર્મ પોતાના વિશુદ્ધ રૂપમા નાર્ગ, ઉદ્ધાન અને મુક્તિપરાયણ ધર્મ છે જે કોઈ ધાનક દોષે તેને નિમ્ગ્રાણ, અનાર્થ તથા ઝેરીલો બનાવી દીધો હોય તો તે આ ઊંચનીચભાવ છે

આખરે કેમ નથી તમજતા કે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર જુદા જુદા છે? હિંદુ ધર્મ ‘નિર્દોષ’ અને ‘ગમ’ શ્રાવની ઉપાસના સીખવે છે તે ‘સાધુવ્વિષ્ણુ પાપયુ’ ‘સમશ્રુદ્ધિ’નું પ્રતિપાદન કરે છે ‘વિદ્યાવિનયસાપન્ન’ બ્રાહ્મણથી માંડીને ‘શ્વપાક’ સુધી બધા પ્રત્યે ‘સમદયિત્વ’ તેમ જ ‘સમવતિત્વ’નો ઉપદેશ કરે છે

પરંતુ હિંદુ સમાજશાસ્ત્ર ઈચિનીય ભાવનાના અભદ્ર તથા અમગળ તત્ત્વ ઉપર ભાર મૂકે છે જે આપણે આપણી સ્મૃતિઓમાંથી ઈચિનીય બાવને માન્ય રાખનારાં વચનો કાઢી નાખીએ તો બાકી કેરું રહેશે !

તેટલા માટે ભગવાન મનુએ પોતાની સ્મૃતિમાં જ એક ‘ભેષજરૂપ’ (દવારૂપ) વચન રજૂ કર્યું છે કે સ્મૃતિઓમાં જે ધર્મ (વેદ) વિરોધી વચન હોય તો તે અપ્રમાણ માનવું જોઈએ કેમ કે સ્મૃતિઓ હંમેશા ધર્મશાસ્ત્રોનું વિવેચન જ નથી કરતી, તે ધર્મવિરોધી પણ તત્કાલીન શિષ્ટમાન્ય સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર તથા ક્રિઓનું સમર્થન પણ કરે છે પરંતુ પ્રગતિ નહીં કરવાને ટેવાયેલો સમાજ એક મોટા હિતકર ન્યાયને ભૂલી જાય છે એ ન્યાય એ છે કે સમાજશાસ્ત્ર કે અર્થશાસ્ત્ર કરતાં શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વ પ્રબળ છે દેશ અને કાલથી મર્ષાદિત ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં સનાતન અને સાર્વભૌમ ધર્મતત્ત્વ પરમ પ્રમાણ છે.

તેથી જ્યારે સમાજમાં ધાર્મિકતા વધે છે, ધર્મનું આકલન વિશુદ્ધ બને છે ત્યારે આચાર અને સમાજરચનામાં તત્ત્વાનુકૂળ પરિવર્તનની જરૂર સ્વીકારાય છે હવે એવો નયમ આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે આપણે સમાજવ્યવસ્થા (જેમાં જૂનું અર્થશાસ્ત્ર અને પરપરાગત પણ ભેદદર્શક શિષ્ટાચાર સમાવ્યા છે) ના નકજામાંથી શુદ્ધ હિંદુ ધર્મને બચાવી લેવો જોઈએ આપણી સ્મૃતિઓ હવે આપણા અધ્યાત્મ ચિદ્વતને અનુકૂળ બનાવવી જોઈએ.

મન્યુસ્મૃતિ, ૧૮૩૮

૬

(પ્રાણુદાયી હવા

એક ગામડાના લોકો બહુ જ ભોળા અને ભલા હતા મોટેરાના વચનને માન આપતા અને તેઓ કહે તેમ કરતા.

તે ગામમાં જૂના જમાનાનો એક ડોસો રહેતો હતો તે હમેશા કહેતો કે, “ હેમત ઋતુની હવા બહુ જ નરવી હોય છે તે જટલી શરીરમાં જાય તેટલો માણસ વધારે તદુરસ્ત અને બળવાન બને છે હેમતની હવા એટલે શુદ્ધ પ્રાણ.”

કાળે કરીને ડોસો દેવલોક પામ્યો એટલે લોકો તેને વધારે સંભારવા અને માનવા લાગ્યા તેના શાબ્દને દિવસે સૌ ગામલોક ભેગા થતા અને તેના વચનો યાદ લાવતા.

એક વખત એક જાણે કહ્યું, “ ભાઈઓ ડોસા કહેતા હતા તે પ્રમાણે ચાલીશું તો જ સુખી થઈશું આપણે એમ કરીએ કે હેમત ઋતુ પૂરી થતા પહેલાં એ ઠવા ઘરમાં ભરી લઈ, ઘરનાં બારી-મારણાં બંધ કરી પ્રાણુદાયી હવા સંધરી શપીએ બીજી હેમત આવશે ત્યાં સુધી તે પહોંચશે ઘરમાંથી બહાર જવાનું

બનના સુધી ઓછુ રાખીએ, અને તે પણ એક નાનકડુ બાજોરુ રાખીને તેમાંથી ન પ્રસાદ પડે જ્યાં ઉધાડયુ કે તરત બધા !”

આ મવાલ નીચે ગણે પિતરી અને બધા તેમ જ કરવા લાગ્યા આમ બધિયાર હવામા રહેવાથી પરિણામ શુ આવ્યું તે કહેવાની જરૂર નથી

હિંદુધર્મના પુરાણપ્રિય સુસ્ત સનાતની હિંદુ સમાજ તે પરિણામ હમેશા અનુભવે જ છે

૧૯૨૭

૭

આર્ચ સંસ્કૃતિનો આધાર

[સામાન્ય માહિતી]

હિંદુ ધર્મને જે ધર્મ પણ જલે છે વેદ એ દુનિયામા જૂનામા જૂનો અને અત્યંત મહત્વનો ગ્રંથ છે વેદમા ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, વાવાપૃથિવી, ઉષા, મરિના, રુદ્ર વગેરે ઈશ્વરના અનેક રૂપોનું વર્ણન અને સ્તુતિ છે આ બધા મંત્રો ઋષિઓ ધ્યાનમા લેતા હતા ત્યાં તેમનું રચના હતા વેદની અંદર હિંદુ ધર્મના બધા તત્ત્વાનું મૂળ છે કેટલાક મત્રામા મરસ કાવ્ય છે વેદ ચાર છે ઋગ્વેદમા ઘણે ભાગે સ્તુતિના જ મંત્રો છે યજુર્વેદમા યાગનું પ્રકરણ છે. સામવેદમા આપણું જૂનું ગાયન છે અથર્વવેદમા પરચૂરણ ઘણી વસ્તુઓ છે

આ વેદમાંથી જ બ્રાહ્મણ કરીને એક બીજે ભાગ પેટા થયો અહીં બ્રાહ્મણ એ અમુક જાતના ગ્રંથોનું નામ છે બ્રાહ્મણોમા યજ્ઞ સંમધી અને ધર્મતત્ત્વ સમધી લાખી લાખી ચર્ચા છે

બ્રાહ્મણોમાંથી જ ઉપનિષદો પેટા થયા ઉપનિષદોમા આપણા ધર્મની બધી ઉપનિષદ પનાઓ અને વિશ્વાસ તત્ત્વો આવી ગયલા છે ઉપનિષદોમા ગુરુશિષ્ય વચ્ચેના કેટલાક સવાલો બહુ જ સુંદર છે ભગવ ગીતામા ક્રીકૃષ્ણે આ ઉપનિષદોનું જ દૂધ દોહીને મૂક્યું છે (શાહજહાના મોટા દીકરા દાવદો આ ઉપનિષદોનો ફારસીમા અનુવાદ કર્યા છે) ઉપનિષદો પછી અધ્યયન અને અભ્યાસનું મૂળ સ્તંભ, એટલે સ્વચ્છાન્દિ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું તેથી સૂત્રગ્રંથો નિર્માણ સૂત્રગ્રંથોમા ઘણી માહિતી ધ્યાનમા રહે એ રીતે ટૂંકા ટૂંક વાક્યો બનાવેલા છે, પણ તેનો અર્થ કરવાની કૃષી ગુરુ પામેથી મળી હોય તો જ સૂત્રગ્રંથોનો ઉપયોગ થઈ શકે છે એ દૂરી અને મૂત્રોનું વિવરણ વિદ્વાન આચાર્યોએ પોતાના ભાષ્યોમા આપેલું છે

જેમ ફલપ્રાપ્તિને માટે યજ્ઞવિધિ ચોકસ રીતે કરવાનો આગ્રહ વધ્યો તેમ જિઠ્ઠીની દરેક વસ્તુ પણ નિયમસર અને ધર્મ પ્રમાણે લોકો કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણે કેવી રીતે વર્તવું, ક્ષત્રિયની ફરજ શી છે, વૈશ્યોનો ધર્મ શો છે અને શૂદ્રોએ કઈ મર્યાદામાં રહેવું એ બધું વિગતવાર લખવામાં આવ્યું માણસ શું ખાય, શું ન ખાય, શું પહેરે, એકબીજા સાથે કેવી રીતે વર્તે, જિઠ્ઠીના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગોમાં કયા સંસ્કારો મેળવે કે કેળવે વગેરે બધી વિગતોના નિયમો રચવામાં આવ્યા આ નિયમોને સ્મૃતિ કહે છે કેમ કે મુનિઓએ જૂના વખતના આચારનું સ્મરણ કરી આ સ્મૃતિઓ લખી છે સ્મૃતિઓમાં મનુસ્મૃતિ અને યાગવલ્ક્યસ્મૃતિ મોટી છે વેદના મંત્રો દેવતા પાસેથી સાંભળેલા એટલે તેમને શ્રુતિ કહે છે બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદો પણ શ્રુતિમાં જ ગણાય છે

જેમ આચારની વ્યવસ્થા સ્મૃતિઓમાં થઈ તેમ ધાર્મિક અને તાર્કિક વિચારની વ્યવસ્થા દર્શનોમાં ચોકવાઈ ગઈ છે આત્માનું દર્શન કરવા માટે આ ગ્રંથો ઉપયોગી છે એમ જાણી આ ગ્રંથોને જ દર્શનો કહેવા લાગ્યા દર્શનો છ છે જે દર્શનો વેદને મહત્ત્વ આપતા નથી તેમને નાસ્તિક દર્શનો કહે છે તે જુદાં જ છે જે વેદાન્ત વિષે આપોરું ઘણું સાંભળીએ છીએ તે આ છ દર્શનોમાંનું એક પ્રધાન દર્શન છે નાસ્તિક દર્શનોમાં જૈન દર્શન આવી જાય છે જૈનો વેદને માનતા નથી એટલા માટે જ તેમને અહીં નાસ્તિક કહેવા છે આજે તો નાસ્તિક શબ્દ જુદા જ અર્થમાં વપરાય છે આત્માને, ઈશ્વરને કે ધર્મને જે નથી માનતો તે નાસ્તિક એ આજનો ખર્ચ છે જૈન દર્શનને નાસ્તિક કહેવામાં એ અર્થ નથી લેવાતો

દરેક ધર્મ સાથે ધાર્મિક વાર્તાઓ તો હોય જ વાર્તા દ્વારા ધર્મના બધા સિદ્ધાન્તો, પ્રસંગો, ધર્મ સંકટો, પરપરા બધું સમજવાય છે ખાલી વાર્તાઓનો સંગ્રહ પુરાણોમાં કરવામાં આવેલો છે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી માટીને તામ્રમુખી (ગોરા) લોકોના હિંદુસ્તાનમાં આવવા સુધીની અને વસ્તુઓ આ પુરાણોમાં છે પુરાણકારોએ પુરાણોમાં કશું મૂકવાનું બાકી રાખ્યું નથી પુરાણો બહાર છે ઉપપુરાણ પણ એટલા જ છે રામાયણ મહાભારત એ પુરાણોથી જુદાં જ છે તે ઈતિહાસમાં મળાય છે

આજનો હિંદુ ધર્મ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણ પ્રમાણે ચાલે છે તેથી તેને શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણોના ધર્મ કહે છે ઉપરાંત આગમ અથવા તંત્ર કહીને એક જુદો ધર્મસંગ્રહ છે તે પણ ધર્મગ્રંથમાં જ મનાય છે બનાવ, બાતામ, નેપાન, કાશ્મીર તરફ જા તંત્રોનું માહાત્મ્ય વધારે છે, જોકે તંત્રની અંતર હિંદુ ધર્મ પર બધું જ છે આ તંત્રમાંના મેટલાક વિધિઓ ફેંકી દેવા જેવા છે

હિંદુ ધર્મ-સંસ્કારો

[એક ઉપપત્તિ]

મહાભારતના યુદ્ધ પછી કાળાન્તરે વૈદિક અથવા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં રાહો પેટો. ઉપનિષદ કાળના ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક આચારવિચારને ઠેકાણે લોકો આત્મઅનાત્મની શુદ્ધ ચર્ચાઓને જ ધર્મનું અંતિમ ધ્યેય માનવા લાગ્યા તથા આડબરવાળા યજ્ઞયાગના કર્મકાંડથી જ બધું મેળવી શકાય એમ મનાવા માડ્યું ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને ભૂલેલા જગતને સત્ય અને સદાચારને માર્ગે વાળ્યું અને મહાવીર સ્વામીએ ધર્મ તો અહિંસામાં જ રહેવો છે એ ભારપૂર્વક ઠસાવ્યું વળી બુદ્ધ ભગવાનના અનુયાયીઓએ જ્યારે બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશને અમુક ધર્મ કે નપ્રદાયનું ડપ આપી તેનો સાર્વત્રિક પ્રસાર કરવા માડ્યો ત્યાર તેમાં અનેક ફેરફાર કરવા પડ્યા અને તેને પરિણામે બૌદ્ધ ધર્મના પણ બે પથ પડી ગયા બૌદ્ધ સાધુઓ બુદ્ધ ભગવાનના મૂળ ઉપદેશને વળગી રહેવાને બદલે પોતાના નપ્રદાયને લોકપ્રિય કરવા તરફ વળ્યા અને નપ્રદાયના પ્રચારને સાતું રાજ્યાશ્રય પણ શોધવા લાગ્યા ત્યારથી તેમના સઘમાં સગાના બીજા વધામાં આપણે બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ સૂક્ષ્મતાથી તપાસીએ તો જાણાશે કે તેમના ઉપદેશમાં કોઈ નવા ધર્મની સ્થાપના કરતા ધર્મસંસ્કારનો જ ભાગ વધારે હતો ચાલતા આવેલા બ્રાહ્મણ ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કરવાનો તેમનો આગ્રહ ન હતો તેમણે તો પોતાની નજર આગળ ધર્મને નામે ચાલી રહેલા પતિંગા માંમે પોતાનો પોકાર ઉગવ્યો હતો તેમના ઉપદેશની ખૂબી તો એ હતી કે તે પૂરપૂરી રીતે પાળવા છતાં માણસ હિંદુ રહી શકતો, એટલું જ નહીં પણ વધારે સારો હિંદુ બનતો પરંતુ જ્યારથી બૌદ્ધ ધર્મનું નાપ્રદાયિક સ્વરૂપ જ વધવા માડ્યું ત્યારથી બૌદ્ધ સાધુઓ નૈતિક અને આત્માત્મિક દૃષ્ટિએ જીવનનું સહસ્ય સમજવા તથા સમજવવાનું કામ કરવાને બદલે પોતાના હજો અને અધિકારો રાસવત્સામાં વધારે ને વધારે પડતા ગયા બ્રાહ્મણોમાં પોતાના ઉચ્ચતાનો જે દોર હતો તે બૌદ્ધ સાધુઓમાં પણ આવવા માડ્યો વૈદિક યજ્ઞના પુરોહિતો માત્ર પોતાના લાભ માટે લોકોમાં જેમ વહેમો પ્રચરાવતા તેમ જ બૌદ્ધ સાધુઓ પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે અને પોતાનું માહાત્મ્ય લોકોની નજરમાં વધે તે માટે ઘણા વહેમોને પોષણ આપતા થઈ ગયા બુદ્ધ ભગવાનના અવશેષની પૂજા કરવાની પ્રથા તો આડબરમાં વૈદિક કર્મકાંડ કરતા જરાયે ઊંચે એવી ન રાતી, અને બૌદ્ધ સાધુઓના દાત, નખ, અસ્થિ, શખ વગેરે ઉપર મોટા સ્તૂપો બાંધવામાં તથા મકો ઊભા કરવામાં ભારે ખર્ચ કરવાની પ્રથા પડી ગઈ વળી બુદ્ધ ભગવાનના અહિંસા અને સયમના ઉપદેશથી અશોકે કે પેલી સાર્વત્રિક શાંતિ પણ

દુનિયામાં આવી નહીં ક્ષત્રિય રાજાઓ જૂના વખતમાં જેમ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી ભારે લડાઈઓ લડતા તેમ જ બૌદ્ધ રાજાઓ પૈ બુદ્ધના અવશેષ માટે આપ રમા લડાઈઓ લડવા લાગ્યા.

કેટલાક લોકો માને છે કે હિંદુ ધર્મમાં કાઈ ફેરફાર કરવાની સગવડ તો છે જ નહીં હિંદુ ધર્મ પ્રગતિશીલ જ નથી આ વાત સાચી નથી હિંદુ ધર્મની માન્યતાઓમાં રિવાજો અને સંસ્કારોમાં ધીમે ધીમે ડાહર થતું આવ્યું છે કદાચ જેમ માણસના ઢેસમાં રોજ ફેરફાર થાય છે, છતાં તે સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતો નથી, તેમ હિંદુ ધર્મમાં ફેરફાર ધીમે ધીમે થયેલા છે અમુક નિષ્ઠાતો, જેને તે પોતાના સનાતન સિદ્ધાન્તો માને છે તે જાળવીને હિંદુ ધર્મ યોગ્ય ફેરફાર સ્વીકારી લેવા તૈયાર રહેલો છે આર્ય રાજકુમાર મિત્તાએ ઉપદેશોલા બૌદ્ધ ધર્મનો તેને જરૂરે વિરોધ ન હતો સ્પષ્ટ છે કે લોકોનો વિરોધ તો હ્યુએયી, યવન અને શક જેવા પરદેશી રાજાઓની આગેવાની નીચે વિકૃતિ પામતા બૌદ્ધ ધર્મ સામે હતો એ રાજાઓ અને તેમના બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાગલ્ભ્ય વધે તો હિંદુસ્તાનમાં આર્ય સંસ્કૃતિ ન ટકી શકે એવી સ્થિતિ હતી.

શકય મુનિએ પોતે સમાજમાં નવું ચેતન પ્રકટાવવા જે પ્રયાગ આરભ્યો હતો તેના જેવો જ મહત્ક પ્રયાસ ઈસ્વીના ત્રીજા અને ચોથા સૈકામાં પણ આર્ય પ્રજાએ આરભ્યો હતો.

અશોક પછી મુખ્યત્વે બૌદ્ધોને રાજવાળા મળવા માડવો અને બ્રાહ્મણોનું ચલણ રાજમંડળમાં ઓછું થયું પણ તેથી કાંઈ બ્રાહ્મણ ધર્મ દૂભી ગયો ન હતો ખુલેખાચરે પડી રહેલા કેટલાક માધુ બ્રાહ્મણ પંડિતો તે નાચવી રહ્યા હતા અને વનતા આગામોમાં વસતા બ્રાહ્મણ મુનિઓ તેના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોનું સંશોધન કરી રહ્યા હતા બુદ્ધ ભગવાને બતાવેલી ભૂલો તેમણે માન્ય રાખી, અતિ ટામ લઈને શુદ્ધ વૈદિક ધર્મનું સ્વરૂપ તેમણે નિશ્ચિત કર્યું અને તેના ઉપર બૌદ્ધ આદર્શોનો ઓપ ચડાવી વૈદિક કર્મમાંનો સ્મૃત જરૂરાદ તેમાંથી કાઢી નાખ્યો ચર્યાગ અને તેને નામે મતી હિંદા (જેની સામે બુદ્ધ ભગવાને ઝુમેશ ઉઠાવી હતી તે) હિંદુ ધર્મમાંથી - ભગવાને તનામૂલક થયાં નીતિ અને સદાચારને તેનું સ્વાભાવિક મહત્ત્વ મળ્યું બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની પેઠે હિંદુ સંન્યાસીઓ પણ ઉપદેશ કરવા ફરવા લાગ્યા બોધિષત્ત્વની અને બુદ્ધની પૂજાની પેઠે સમ આદે કૃષ્ણની પૂજા થવા લાગી અને આ નેતે બૌદ્ધ ધર્મમાં હિંદુ ધર્મથી મધ્ય અથવા વધારે આકર્ષક એવું કશું ન રહ્યું ઊંચટું મહાત્મનમાં તો પરદેશી રાજાઓ પાતાની ઇચ્છા મુજબ માથું મારી શકતા પણ આ હિંદુ ધર્મમાં તો સ્વદેશી પરંપરાની જ પ્રતિષ્ઠા હો શકે તેમ હતું તેથી નવો હિંદુ ધર્મ ભવિષ્ય ફેલાવો પરદેશથી આવેલા રાજાઓને પણ આવો હિંદુ ધર્મ સ્વીકારી તેનો પુરસ્કાર કરવામાં જ સ્વલિન જતાપું હિંદુ ધર્મના જાગતાગાંઠે બુદ્ધને તે વખતના અત્યંત પ્રજાપ્રિય

ભગવાન વિષ્ણુના એક અવતારનું રૂપ આપી દીધું અને શુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મને આત્મ સાત્ કરવાનો હિંદુ ધર્મનો પ્રયત્ન સફળ થયો

મૂર્તિપૂજા અને અવતારવાદ

હિંદુ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા ક્યારથી શરૂ થઈ એ ચોકસાઈ કહેવું તો મુશ્કેલ છે, પણ એમ માનવાને કારણ મળે છે કે એ બૌદ્ધ ધર્મની અસર છે બુદ્ધ ભગવાનના અવશેષો ઉપર બૌદ્ધોએ સ્તૂપો બનાવવા માંડ્યા તથા વિહારો બાંધી તેમાં બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ સ્થાપવા લાગ્યા તે પહેલાં આપણા દેશમાં મંદિરો બાંધવાનો રિવાજ નહીં હોય એમ કેટલાક કહે છે અને પુરાણોમાં મંદિરો સંબંધી ઉલ્લેખો છે તે પાછળથી દાખલ થયેલા હશે એમ માને છે

કેટલાક તો ઈશ્વરના અવતારની કલ્પના પણ બૌદ્ધકાળથી શરૂ થઈ હશે એમ માને છે પરંતુ એક જ ઈશ્વરના અનેક રૂપો છે એવો ખ્યાલ તો વેદમાં જ છે તેમ જ વેદના કેટલાક ઋષિઓ હું જ ધોતે ઈશ્વર છું એમ પણ બોલી ગયા છે એટલે લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઈશ્વર મનુષ્યરૂપ ધારણ કરે છે એ કલ્પના વેદધર્મને અપરિચિત નથી ભગવત ગીતામાં તો અવતારવાદનો સિદ્ધાંત પૂરપૂરો છે

૧૯૨૩

૯

બુદ્ધનો સમય અને બુદ્ધનું કાર્ય

[અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે]

ડુંગરી મુશ્કેલીમાં રહેનાર લોકોને કુદરત માથે તેમ જ આપસમાં ઉમેશાં લડતું પડે છે તેમનામાં સ્વતંત્રતાનું અને જગતનું વાતાવરણ ઉમેશાં જાગૃત રહે છે એ જ લોકો સપાટ મેદાનમાં આવે એટલે આ સ્વભાવમાં ફરફાર થઈ જાય છે વિસ્તીર્ણ, ફળદ્રુપ મુશ્કેલી માણસમાં કા તો સામ્રાજ્યની કલ્પના જામે છે, નહીં તો સ્વભાવમાં સત્તા વધી માણસની અહિંસાવૃત્તિ દૂર થઈ જાય છે

ગંગા યમુના નદીને કાંઠે મહાન સામ્રાજ્યો સ્થાપાયા, મહાન મુલ્યે યથા અને અમુક વખત માટે લગભગ આખો દેશ વેરાન થયો એનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં આવે ગયો છે ત્યાર પછી આખા ભારતવર્ષને ફરી એક જીવનસૂત્રમાં લાવવાનો પ્રયત્ન બુદ્ધ ભગવાનની પ્રતીતિથી થયો મુધિધિરે ભારતવર્ષને એક સામ્રાજ્યનું જ નીવે આસવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ભગવાન બુદ્ધ અહિંસા અથવા પ્રેમના ધર્મછત્ર નીવે આખી દુનિયાને આસવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે વખતનો કાળ પણ એને માટે અનુકૂળ જ હતો દેશમાં મગધ, કોનચ, વલ્લ, કાશી, અવતી વગેરે નાનકડા રાજ્યો યજ્ઞસાહ્યાં હતા શાક્ય, મગ્ધ, કાલામ કોસીય, મોસીય, મલ્લ, વિદેહ, વિચ્છત્રી વગેરે લોકોના નાનકડાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ હતા. સામ્રાજ્યનો જૂનો આદર્શ

દૃષ્ટિ આગળ રાખી રાજાઓ સમ્રાટ બનવા આપસમા લડતા સ્થળાભિમાન અને વર્ણાભિમાન ખૂબ વધી ગયાં હતા, મૂળમાં કુલાભિમાન તો હતું જ લોકોનું જીવન આજના પ્રમાણમાં ગમે તેટલું સાદું હોય તોપણ મોજશોખની વૃત્તિ ખૂબ વધી ગઈ હતી ધર્મનું સ્વરૂપ બાહ્ય વિધિઓ નીચે દબાઈ ગયું હતું બીકથી કે લાચરથી કુદરતી શક્તિઓને સંતોષવામાં જ ધર્મનું સર્વસ્વ આવી જતું હતું મત્રોની શક્તિ વિશે બ્રામક કૃપનાઓ વધી ગઈ હતી મત્ર વડે સારીનરમી વાસનાઓ નૃપ્ત કરી શકાય છે, યજમાન કરી તેમાં દેવતાઓને અર્થે પશુનું બલિદાન આપવાથી પાપ ધોવાઈ જાય છે એવી માન્યતા લોકોમાં ઊઠે થઈ હતી જે થોડા લોકોને આ સ્થિતિની સૂઝ ચડી હતી તેઓ બીજા છેડા ઉપર જઈ શરીરને જાતજાતનાં નિરર્થક ક્રુદ્ધ આપવામાં જ જિલ્ગીની મદ્દગતા માનતા હતા સુખોપભોગમાં સનડી રહેલા લોકોમાં આવા દેહદહન કરનાર તપસ્વીઓની પ્રતિષ્ઠા બેઠક વધી હતી, અને મનુષ્ય-જીવનનો હેતુ શો છે, ધર્મ શામાં રહેલો છે, માણસનું માણસ પ્રત્યેનું અને બીજા પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય શું છે એનો સાચો ખ્યાલ લોકોમાંથી ભૂતાઈ ગયો હતો પંડિત લોકો નવરા બેઠા બેઠા ઈશ્વર સંજ્ઞી અનેક ચિત્રવિચિત્ર કૃત્તવનાઓ ઊભી કરી પોતપોતામાં લડતા આત્મા છે કે નહીં, ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે, ક્યા યજ્ઞરવાથી કયું ફળ મળે છે વગેરે ચર્ચાઓ દિવસગત ચાલતી

વિચારી લોકો આ શુષ્ક ચર્ચા અને શુષ્ક જીવનથી અકળાઈ ગયેલા હતા નીચરી જાતિના અભાવ લોકો તો તદ્દન દબાઈ ગયેલા હતા આ બધા દુષ્કર્મથી ઊગરી જવાનો રસ્તો લોધી કાઢવા કોઈ સમાજહિતની અને વ્હેજ બુદ્ધિવાળા માણસની જરૂર હતી બુદ્ધ બનવાને ધર્મનો જાળ કાપલો લોકોને સમજાવી એક તરફ મોગ મો । યજમાનનું ધર્મિય બધ કયું અને બીજી તરફ આત્મા પરમાત્માની શુષ્ક ચર્ચાની પ્રતિષ્ઠા ઓછી કરી, દેહદહનનો કેટલો વખોડયા અને વર્ણાભિમાનનો મદ ધણ તોડયા, સુખવાસનાને ઝીંપી લોમેને પામર થોડા જોઈ બ્રહ્મચર્ય અને ત્યાગનું માન્ય લોમેને નમજાવ્યું અને પોતાના ધર્મનું ચુસ્ત રીતે આચરણ કરનાર લોકોનો એક ભાર મંદ્ર બનાવી તેમની મારફતે ભો । અને ભ્રમથી મુક્તિ થયેલા સમાજ ઉપર જાણે ડાઘ કરી બુદ્ધિ એમના વખત માં જે સારા ધર્મનિત્યો શાસ્ત્રમાં લખાયા તેના જ અનુવાદ માં સર્વ વર્ણના લોકોને તેનો ઉપદેશ કર્યા અને નદા હાર એ જ ધર્મનો પાલો છે, અર્થિય અને ત્યા । એ જ ધર્મનો આધાર છે અમ બધા લોકોને સમજાવી દીધું

વૈદિક સંસ્કૃત ભાષાની જ સમાજમાં અત્યંત પ્રતિષ્ઠા છે, માટે તે જ ભાષા મા તમારો ઉપદેશ ભો વી મંત્રો એવી મા ઘડી બુદ્ધિના કેટલાક પંડિત શિષ્યાઓ કરેલી બુદ્ધિ નાફ મ્મુ કે "આવી પ્રતિષ્ઠા તુ તારા માં છે જેના લોભમાં બોલતી બની ભાષામાં માં ઉપદેશ તમે ફેલાવો ધર્મ બધાને માં છે "

આની નિમાન્ય લાગે ઉપદેશ આપ્યા એ જ માં ના જ નાં રીતના મ્મુ

૧૦

જીવતો સંવ

૧

આર્યસમાજ*

આર્યસમાજ એ એક જીવતો સઘ છે, ઉઘા ? આપે દુનિયા તરફ જોનાર એ એક સંગઠિત સંસ્થા છે

પોતે અસહિષ્ણુ નથી એમ નિહા કરવાનો પ્રયત્ન તમે યા માટે કરો ? શું અસહિષ્ણુતા એ હમેશા દુર્ગુણ જ છે ? અને સહિષ્ણુતા એ સદેવ મદ્ગુણ જ છે ? મહાભારતમા એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે સહિષ્ણુતા એ ભારવાહી ગર્વિણનું ભૂપણ છે પડયા રહેજી, અપમાન સહન કરવા, વૂઠાઈ જળુ, અને છતાં એનો ત્યાગરખો પ્રતિકાર ન કરવો, એ જે સહિષ્ણુતા હોય તો તે મદ્ગુણ નથી, એ બનર્મ છે, પાપ છે આપણા પર દુઃખ આવી પડે અને આપણે એનો સામો જવાબ ન વાળીએ એમા પુરુષાર્થ નથી. એ તો પાતક છે કેમ કે જે જે આપણને પાડે છે, આપણો પાત કરે છે તે પાતક છે

સહિષ્ણુતા બે પ્રકારની હોય છે એક નિષ્ક્રિય જડતાની, પામરતાની, કાયરતાની, અને બીજી વ્યાપક દૃષ્ટિની, પ્રેમની, સર્વસમર્થ ઉદારતાની પામર માણસ ઉદારતાને નામે પોતાની નિર્બળતા ઢાકે છે, અને પોતે ભારે સહિષ્ણુ હોવાનો ઝેર મે છે પણ એના જીવનમાં તેજ નથી દેખાતું આવી સહિષ્ણુતા કરતા અસહિષ્ણુતા સારી બીકથી ડરી જવા કરતા ઝનૂની થઈ સામે થવામાં જ ઉન્નતિ રહેલી છે તમારા ધર્મનું એમદ સુંદર તત્ત્વ ભલે હણાય, પણ આત્મા તો ન જ હણાવો જેઈએ. આત્મા હણાય ત્યાં આખો ધર્મ હણાયો પ્રતિકાર એ જીવત દશાનો નિયાની છે તેજસ્વી પુરુષ અપકારને શી રીતે સહન કરી બેસે ?

પણ વિચારવાન શરૂ કરી લીધાથી જુઓ છે કે આપણા થઈને હડવામાં માવ નથી, સહન મીને જ આપણે જીતવાના છીએ, સહન કરતાં આપણે બાજી ખોવાના નથી, ઊંચટું પરિસ્થિતિ પર વિજય મેળવવાના છીએ ધીરવાન માણસ આપભોગપૂર્વક ઘણું સહી લે છે, અને માનવસરકૃતિને ઊંચે ચઢાવ છે જેમ ગાજનો જવાબ માગથી આપવાથી આપણે એક જાતનો 'ન્યાય' ભલે મેળવતા હોઈએ, પણ આપણી પોતાની કે સમાજની ઉન્નતિ સાધતા નથી, તેમ જ

* આજી શુકુળના વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે પ્રમુખશ્યાનેથી આપેલુ ભાષણ તા ૩૧ ૮ ૧ ૨૮

દરેક વિરોધીનો વિરોધ કરવાથી હમેશ આપણે કોય જ માધીએ છીએ એમ નથી પોતાના બળના ભાનથી, જ્યારે આપણે જ્ઞાનપૂર્વક સહન કરીએ છીએ ત્યારે ધર્મ સીળે કળાએ પ્રકાશે છે, અને અંતે સૌનું કલ્યાણ થાય છે દુષ્ટ માણસ પર વિજય મેળવવા કરતાં દુષ્ટતા ઉપર જ જે વિજય મેળવી શકીએ તો તે શ્રોષ પગલું છે એમ કોણ કબૂલ નહીં કરે? કામા વીરસ્ય મૂળમ્ કેમ કે એની કામા પાછળ ડર નથી હોતો પણ જે આપણને એમ જ લાગતું હોય કે સહન કરવાથી આપણે બધું ખોઈશું, સહન કરવા એટલા આપણે સમર્થ નથી, તો સબળ હોવાનો ડોળ કરવા કરતાં વિરોધનો પ્રતિકાર કરીએ એ જ ઠીક છે એમાંથી જ આગળનો રસ્તો મળવાનો છે

આર્યસમાજનો પ્રથમ પરિચય મને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયો પ્રથમ દર્શને જ મેં જોઈ લીધું કે આર્યસમાજીઓ કોઈની સાથે અધડામણમાં આવતાં સકોચ નથી રાખતા, પોતાના વિચારોનો પ્રચાર કરતા સામા માણસને ખોટું લાગશે કે કેમ એનો વિચાર કરવા તેઓ નથી બેસતા પોતાના અભિપ્રાયો અને સિદ્ધાંતો વિષે તેઓ એટલા બધા પારમાર્થિક (Serious) હોય છે કે તેઓ જ્યાં ત્યાં વિવાદ કરવા ઊતરી પડે છે 'આ હું અહીં છું, અને આ છે મારા વિચારો એને સ્વીકારો અથવા એના રદિયા આપો,' એમ એમને કહેતા સાબળી મને થતું કે આ મહનમિશ્રાનો નવો અવતાર થયો છે તે વખતે આર્યસમાજી પ્રચારકો જેડે વાદવિવાદમાં ઊતરી મેં એમની પાસેથી આર્યસમાજ વિષે ખૂબ જાણી લીધું માત્ર મારી વાદવિવાદની મર્યાદા જુદી હતી વાદવિવાદમાં એક માણસ બીજાને હરાવી શકે, પણ પોતે જીતી ન શકે વિવાદ વખતે બંને વાદીઓ કઈક પ્રતિ નિવિષ્ટ* હોય છે એકબીજાનો પમ એકબીજા સમજી ગયા છે એટલી ખાતરી થાય એટલે વિવાદનો અંત આણવો જોઈએ માણસ સામા પક્ષની દલીલ ધણી વાર વિવાદ પછીના ઓકાંતમાં જ હજમ કરી શકે છે

જ્ઞાત વાદવિવાદને પરિણામે જલ્દાઈ આવે છે કે દરેક ધર્મમાં કંઈક ખૂબી તો છે જ મુસલમાનો મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરે છે તે મૂળમાં હિંદુઓને ચીડવવા ખાતર નહીં, પણ સાથે જ તેઓ મૂર્તિપૂજમાં ઈશ્વરનું હાહાકારનું અપમાન જુઓ છે, એ હું જોઈ ગયો મૂર્તિપૂજમાં તમે ભ્રમ ભરે જુઓ, પમ્ એની પાછળ ઈશ્વરની ભક્તિ જ છે ઈશ્વરનું અપમાન કરવાની દાનત નથી, એમ તેમને સમજાવવાનો હું પ્રયત્ન કરતો અને કહેતો કે મૂર્તિમાં પરમેશ્વર જોનારમાં જરૂરતા પણ સભવે, અને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તથા કવિહૃદય પણ સભવે

આર્યસમાજીઓની દલીલો પાછળ પણ હું એમની ધર્મસિવાની સુધારકવૃત્તિ જોઈ શકતો હિંદુ ધર્મમાં પેઢેલા ચમત્કારો, વહેમો, પામરતા અને અત્યાવાદથી આ

* પ્રતિનિવિષ્ટ = સામા ઘર્ષને બેઠેલા, હઠામણી.

લોકો અકળાયા છે, તેથી એની સામે થાય છે, એમ જોઈ મારો આત્મા સંતોષ પામતો. કેટલાંક હિંદુ શાસ્ત્રોમાં લોકોનાં મન પર ધર્મનાં તત્વો ઠસાવવા માટે બીક અને લાચરનો છૂટથી ઉપયોગ કરેલો છે. ધરમાં બીક, બહાર બીક, જળમાં બીક, સ્થળમાં બીક! અને જાણે જમીન પરના જાણિયો બસ ન હોય તેમ આકાશમાં પણ ઘનિ, રાહુ અને કેતુઓની બીક ઊભી કરી. આવી બીક એ જ જો ધર્મનો પાથો હોય તો એ ધર્મનો નાશ થાય તે જ સારું.

આર્યસમાજીઓમાં પણ શાસ્ત્રવચનોનો આગ્રહ જોઈ મને ઘનું કે મારામાં એ વૃત્તિ કેમ નથી? હું તો સનાતની હિંદુ, બધાં શાસ્ત્રોમાં માનનારો. પણ મેં કોઈ કળે શાસ્ત્રોને પીનલ કોડ જેવાં માન્યાં જ નથી. મારે મન શાસ્ત્રો એટલે અનુભવી અને મુરુબી લોકોનાં વચનો. તેમના પ્રત્યે આદર હોય, અશ્રદ્ધા ન હોય. પણ એમાંથી જોટલું હું સમજી શકું અને મારે ગળે ઊતરે તેટલાનો જ મારાથી સ્વીકાર અને અમલ થાય. શ્રદ્ધા રાખવા છતાં જો અમુક વસ્તુ ખરાબ જ છે એવી પ્રતીતિ થતી હોય, તો શાસ્ત્રોમાં તેનું વિધાન છે એટલા ખાતર તે કરવા કે સ્વીકારવા હું પ્રવૃત્ત ન થાઉં.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આર્યસમાજીઓ અને સનાતનીઓ જ્યારે લડતાં ત્યારે સનાતનીઓની ભારે કફોડી દયા થતી. આર્યસમાજીઓને માથે તો એકવું વેદશાસ્ત્ર જ. સનાતનીઓને માથે ઢગલાબંધ શાસ્ત્રગ્રંથો. એ બધાનો ખચાવ કરે તો જ તે જીતે. અને વેદનો વિરોધ તો એમનાથી થાય જ નહીં. આવા વાદવિવાદમાં હું ઊતરું ત્યારે કહું કે મારે મન બધાં શાસ્ત્રો શ્રદ્ધાપાત્ર. એટલે કે આદરને યોગ્ય છે. પણ પ્રમાણ તરીકે કોઈ ગ્રંથને હું ન માનું. આર્યસંસ્કૃતિના ઊગમ તરીકે અને અનુભવી ઋષિઓનાં મુખમાંથી નીકળેલા ઉદ્ઘાર તરીકે વેદ મને પૂજ્ય છે. પણ નિશ્ચિત અર્થ જાણ્યા વગર એને પ્રમાણ તરીકે થી રીતે સ્વીકારું? વેદોનો અર્થ સાચા-ચાર્ય એક રીતે કરે તો યાસ્કાચાર્ય બીજી રીતે કરે. લોકમાન્યનો અર્થ જુદો, અને અરવિંદ ધોળનો જુદો. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીનો તો એઘીયે જુદો. અને તેઓ પોતે જ કહી ગયા છે કે વેદનો અર્થ કરવાનો હક દરેક જણને છે. આવી સ્થિતિમાં વેદોના પ્રમાણ વિષે કયાં શાસ્ત્રાર્થ કરવા જઈએ? જોટલું ધ્યાનમાં આવે તેટલું સ્વીકારીએ. બાકીનું નથી સમજાનું એમ કહીને કોરે મૂકીએ. પણ એની નિંદા ન કરીએ. જ્યાં સુધી મારી શુદ્ધ મતિ ચાલે, મારો અનુભવ પહોંચે, અને શ્રદ્ધા ટકી શકે ત્યાં સુધી શાસ્ત્રોને હું માનું. મારે મન પ્રાચીનકાળનાં શાસ્ત્રોના વ્યાકરણશુદ્ધ કે તર્કશુદ્ધ અર્થ કરતાં શ્રદ્ધાવાન અને અનુભવી ધર્મદ્રષ્ટા સંપુરણોનાં જીવતાં વચનો વધારે મહત્ત્વનાં છે. એમના શબ્દો પર વિશ્વાસ રાખી મને દોરવવાનું કામ હું એમને સોંપું.

આવી વૃત્તિથી કરેલી ચર્ચાઓમાં અમને રસ ખૂબ આવતો. આર્યસમાજીઓની ધર્મચર્ચા કરતાં તેમની મમાજસેવા અને તેમનો આપખોજ મને હમેશા વધારે

ઉજ્જવળ વાગ્યાં છે. એવા લોકોનાં કડવાં વચનો પણ મીઠાં લાગે. કાશ્મીરજય વટુતાર્ષિ નિતાન્ત રમ્યા । કાશ્મીરના કેસરની કડવાશ પણ ધિજ્જતદાર હોય છે. દયાનંદ સરસ્વતી જેવો તેજસ્વી બ્રહ્મચારી અને સમાજહિનેષી જ નિર્ભયતાથી કોઈ રાજને પણ કહી શકે કે ‘કૂતરો થઈશ મા.’ સ્વામી દયાનંદથી માંડીને સ્વામી શ્રાદ્ધાનંદ સુધી બલિદાન આપનારા વીરો જે સમાજમાં પાકતા જાય છે, તે સમાજનું તેજ હમેશાં ઉજ્જવળ રહેવાનું છે. કોઈ પણ ધર્મનો પ્રચાર એના ધંધાદારી અથવા પ્રાકૃત ગાયકો અને પ્રચારકો દ્વારા નથી થતો, પણ શુદ્ધ બલિદાનથી જ થાય છે. ધર્મનો પ્રચાર તે ધર્મના તેજથી થાય છે.

આજે શુદ્ધિની તેમ જ ગુણકર્માનુસાર ચાતુર્વર્ણની ચર્ચા ઘણી થઈ છે (સાચું કહું તો અસ્પૃશ્યોની તમારી શુદ્ધિ મને જરાયે ગમતી નથી. અસ્પૃશ્યોની શુદ્ધિ શા માટે કરીએ? એમણે ક્યાં પાપ કે ગુના કર્યા છે કે આપણે એમને અશુદ્ધ ગણીએ? મડદાં ચીરે અને ચંપલ બનાવે કે જાજર સાફ કરે એટલા માટે તેઓ અશુદ્ધ? એ તો ઉપયોગી ધંધાઓ છે. એ દ્વારા તેઓ સમાજની કીમતી સેવા કરે છે. જાજર સાફ કરીને તેઓ સમાજને આરોગ્ય બક્ષે છે. એક બંગાળી કવિએ પોતાની કવિતામાં, જાતે હજારોને પી જઈ દેવોને અમૃત આપનાર નીલકંઠ સાથે અસ્પૃશ્યોને સરખાવ્યા છે. એવા વર્ગની વળી શુદ્ધિ શી? હું તો ‘અસ્પૃશ્યો’ને દૂર રાખનાર ‘સ્પૃશ્ય’ વર્ગની શુદ્ધિ ચાહું છું. હું એમને કહું છું કે ભાઈઓ, તમારાં હૃદય શુદ્ધ કરો, અને ઉત્તમ પ્રકારની સેવાથી તમને ઋણમાં રાખનાર આ અભાગી કોમને અપનાવો. એમને દૂર રાખી હિંદુ કોમનું સંગઠન થવાનું નથી. એક અસ્પૃશ્યતા કાઢી નાખીએ અટથે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી બધા સાથેનો ઝઘડો મટી જાય. સાવ મટી ન જાય તોયે હજવો તો જરૂર થાય.)

આર્યસમાજ અસ્પૃશ્યતામાં માનતો નથી. છતાં ગુજરાતના કુટલાક આર્ય-સમાજીઓ અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં મોળા છે, બિંડે બિંડે અથવા છાની રીતે અસ્પૃશ્યતાને સંધરે છે. રૂઢિચુસ્ત સનાતનીઓ અસ્પૃશ્યતાને સંધરે તો એ સમજાય એવી વાત છે. પણ તમે તો ધર્મનો ઈશ્વર કરવા નીકળેલા. રૂઢિના ચતુ. તમે અસ્પૃશ્યતાને સંધરો તો અવધિ જ થઈને! વૈદિમમાંથી મુક્તિ મેળવીને તમે પોતાને પુણ્યપાત્ર ગણતા હો તો જૂનું વચન ટોકીને તમને કહું :

અન્યથેત્રે કૃત પાપ પુણ્યયોત્રે વિનયતિ ।

પુણ્યયોત્રે કૃત પાપ અન્યથેત્રે મનિયતિ ॥

બીજી વાત, ચાતુર્વર્ણને તમે જન્મસિદ્ધ નથી માનતા, પણ ગુણકર્મ પ્રમાણે માનો છો. ભગવદ્ગીતામાં કીર્તિગવાને કહ્યું છે :

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટ ગુણકર્મ-વિભાગતઃ ।

એમાં ભાર ‘ગુણકર્મ-વિભાગતઃ’ ઉપર કે ‘મયા સૃષ્ટ’ ઉપર આપવો એની ચર્ચામાં હું નહીં બેસું. હું તમને એટલું જ કહું કે ચાતુર્વર્ણનો આધાર એમ તે

હો, એમા ઉચ્ચનીચભાવ ન જ હોરો જોઈએ તો પોતપોતાને સ્થાને નરખા જ છે ઉચ્ચનીચભાવ આવ્યો એટલે હરીફાઈ આવી જ સર્વોચ્ચ સ્થાને દરેકને પછે રવાની ઈચ્છા જરૂર હોય. તેને ના કેમ પડાય? હરીફાઈ અને ચાતુર્વિદ્ય એ બેનો મેળ ન ખાય. આર્થસમાજમાં પણ જો બ્રાહ્મણ એ ગ્રીષ્ઠ અને શૂદ્ર એ કનિષ્ઠ એવો ઉચ્ચનીચભાવ ચાતુ રહેશે તો એ સમાજ સનાતની સમાજ કરતા પણ વહેલો પડશે સંસ્કારો મેળવવાનો, મોક્ષ મેળવવાનો, સમાજસેવા કરવાનો, ભૂતમાત્રની સેવા કરવાનો હક મીને સમાન હોય એમા બહારથી મર્યાદા મુકવાનો કોઈને હક નથી ચાતુર્વિદ્ય તો સમાજમાં આજીવિકાની શાંતિમૂલક અને પ્રગતિપોષક વ્યવસ્થા કરવા પૂરતું જ છે જ્યાં પરસ્પર હિતસંબંધ પરસ્પર વિરોધી થવાનો સંભવ હોય, જ્યાં એકનો લાભ વધે એમા બીજાની હાનિ હોય, ત્યાં વ્યવસ્થાની જરૂર છે.

હુ તો વર્ણવ્યવસ્થાને મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલી સંસ્થા માનું છું અને જ્યાં સુધી મનુષ્યસ્વભાવ ઘડવામા ઈશ્વરનો હાથ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, ત્યાં સુધી ચાતુર્વિદ્ય ઈશ્વરકૃત છે કે મનુષ્યકૃત એ ચર્ચા મારે મન નકામી છે મનુષ્યસ્વભાવ ઝટઝટ બદલાતો નથી આપણે પુનર્જન્મમાં માનીએ છીએ, વશપરપરાગત સંસ્કારોમા માનીએ છીએ અને કેળવણી દ્વારા, ધર્મસંસ્કારો દ્વારા સ્વભાવને ઈષ્ટ દિશામા વાળી શકાય છે એમાં પણ માનીએ છીએ. એ બધાનો વિચાર કરી ચાતુર્વિદ્યની વ્યવસ્થા આપણે આપણા મનમા સ્થિર કરી શકીએ છીએ.

ચાઉં વર્ણ મળીને સમાજનું વિરાટ શરીર બને છે, કોઈ પણ વર્ણને પોતાપૂરતો વિચાર કરી સ્વતંત્ર કે અવગ રહેવાનો હક નથી, એ વાત વેદના પુરુષસૂત્રમાં સ્પષ્ટ છે હિંદુઓમા જરૂરથી દરેક વર્ણ અને દરેક જાતિ પોતપોતાનું મહાજન બાધી, બીજા વર્ણ તથા જાતિ વિષે ઉદાસીન કે બેદરકાર થયાં ત્યારથી ચાતુર્વિદ્યનો નાશ થયો છે એમ મને ભાસે છે બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણો પૂરતો જ વિચાર કરે, બીજા ત્રણ વર્ણના ઉન્નર્ધ વિષે બેદરકાર રહે તો તે વર્ણના ગુરુ મટી શેતાન બને છે શત્રુ પોતાની કોમના આપભોગધી સમાજ સમસ્તને બચાવવાને બદલે પોતાની કોમના હકો સાચવવા અને કોમની સરસાઈ સાધવા પાછળ મંડી પડે, તો તેણે ચાતુર્વિદ્યનો ઈનકાર કર્યો એમ જ કહેવું પડશે વૈશ્યો આખા સમાજ માટે ખેતી અને ગોરખા કરવાનું છોડી દે અને પોતાની કોમનું જ ભનુ કરવા પાછળ પોતાના દાનનો પ્રવાહ વાળે, તો તે આર્થ હિંદુ ધર્મના ઘનુ થયા ગણાય ચારે વર્ણ મળીને એકજીવ સમાજ બને છે એમ બતાવવા ખાતર જ વૈદિક ઋષિએ સહસ્રથીર્ષા પુરુષની કંપના બાધી પણ એ ઉપમા તાણીને, પગ એ શરીરનો અર્ધ ભાગ છે માટે સમાજનો અર્ધ ભાગ શૂદ્ર હોય એવું અનુમાન આપણે ન કાઢીએ પોતાની આસપાસના માણસમાત્રને સંસ્કારી બનાવવા એ દરેક સમજુ માણસની ફરજ છે બ્રાહ્મણ એટલે કે કેળવણીકાર જો એમ કહે કે, અમુક અમુક વર્ણ

પુ સંસ્કારો દ્વારા દિવસ નહીં જ કરુ, ' તો એ વર્ણનું દેવાળું નીકળું જ સમજવું

સમાજમાં કેટલાક લોકો દુર્ભાગ્યે જડ, મંદ કે અર્ધજન રહેવાના પ્રયત્ન કરવા છતાં સંસ્કારો ગ્રહણ ન કરી શકે એવા લોભે માટે, દિવસની એટલે કે સંસ્કારી લોકોની પરિચર્યા કરી પોતાની આજીવિકા મેળવવાની વ્યવસ્થા શુદ્ધ વર્ણમાં છે પરિચર્યા એટલે કે માણસની વ્યક્તિગત સેવા અંગ્રેજીમાં એને mental service કહે છે સ્વાકાંક્ષી સમાજમાં પરિચર્યાને સ્થાન ઓછામાં ઓછું હોય. સંસ્કારી લોકો સમાજસેવા તરીકે માંદાં કે અર્ધજનની પરિચર્યા કરે, વિદ્યાર્થીઓ ધર્મગુરુઓ પોતાના ગુરુઓની પરિચર્યા કરી તેમને અધ્યાપન માટે જોઈતી નવરાશ મેળવી આપે, દરેક કુટુંબમાં યુવાનો અને યુવતીઓ કૃતજ્ઞતાગુરુઓ અને ભક્તિથી કુટુંબનાં અતિવૃદ્ધોની પરિચર્યા કરે, એ સ્વાભાવિક છે આવી પરિચર્યા કરનાર હમેશાં ચડે છે પણ આવી પરિચર્યા એ નૈમિત્તિક ધર્મ છે પરિચર્યાનો ધંધો કરનાર અને એમાંથી આજીવિકા મેળવનાર વર્ગ શ્રાધી એની સંખ્યા વધારવી એ સમાજનું વહાણું હુમ્મણવા તરફની પ્રવૃત્તિ છે

ઉ જોમ કેવલસીકાર બ્રાહ્મચારિણી મોટેસોરીએ અર્ધજન બાળકોમાં પણ સંસ્કારો રેડવાની નવી નવી પદ્ધતિઓ શોધી કાઢવાનું બીડું ઝડપ્યું તેમ આપણે પણ તમામ શૂદ્રોને કેળવણી અને* શુભ સંસ્કારો દ્વારા દિવસ કરવાનું બીડું ઝડપવું જોઈએ સમાજનો એકેએક શૂદ્ર એ વિદ્યાગુરુ બ્રાહ્મણના પરાભવની પતાકા છે એમ અને લાગવું જોઈએ સમાજમાં શૂદ્રોની સંખ્યા જેટલી ઓછી તેટલો તે સમાજ વધારે ઘણો અને સામર્થ્યવાન થાય છે)

જેટલા લોકો સ્વતંત્ર ધંધો કરી આજીવિકા મેળવે છે અને સમાજના યોગ-ક્ષેમમાં પોતાનો ધૂરતો ફાંચે આપે છે, તે બધા વૈશ્ય થઈ તે બધો સંજવણીવટનો હોય, ઘરેણા ધરવાનો હોય, દવાપાણી કરવાનો હોય, કે જોશ સીવવાનો હોય વિરાટ વૈશ્યવર્ણમાં અનેક જાતિઓ અને જોમોનો સમાવેશ થાય છે (વેદમાં તો 'વૈશ્ય' અથવા તો 'વિશ્વ' શબ્દ સામાન્ય, માણસ એ અથવા આગ્યો છે બ્રાહ્મણપુત્ર શુનશ્લેષ વરુણની પ્રાર્થના કરતા કહે છે 'હે દેવ વરુણ, અમે બધા વિશ્વ હોઈ સ્ખવનધર્મી છીએ, તારા નિયમો રોજ તોડીએ છીએ અમારા પર કોપ ન કરીશ ' વૈશ્યસમાજ એ જ મનુષ્યસમાજનો મોટો ભાગ હોઈ શકે)

બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બે વર્ણો સમાજની વિશિષ્ટ અને ઉચ્ચ પારમાર્થિક સેવા પરત્વે ઉત્પન્ન થયેલા છે ધર્મપ્રચાર અથવા કેળવણીપ્રચારને પ્રતાપે જો નાખો સમાજ સાત્ત્વિક થઈ જાય, તેજસ્વી બની જાય, તો ક્ષત્રિય વર્ણને ઝાઝુ કામ ન રહે ધર્મની શક્તિ પર જો આપણો સાચો વિશ્વાસ હોય તો આપણને જરૂર લાગે કે એવો વખત આવવાનો જ છે જ્યાર મનુષ્યસમાજમાંથી અન્યાય, જુલમ અને વિગ્રહ નાશ પામશે તિજસ્વી સમાજ પોતાના રક્ષણનું કામ હમેશાં અમુક

વર્ગને જ સોપી દેશે એમ નહીં અને સ્વવીરંગુણા હિ મના પ્રવૃત્તિ । મનુની પ્રજા — માનવજાતિ પોતાના વીર્યથી જ પોતાનું રક્ષણ કરે, બીજા પાતેથી રક્ષણ ન થોધે, જે નિશ્ચિત્તે જોકે દિવસ તો આવવી જ જોઈએ ત્યાં સુધી પ્રજાના રક્ષણને જાણે પોતાનું બિચ્છાન આપવા તત્પર એવો જોકે વર્ણ સમાજ પાસેથી પોતાની આશ્ચર્યજનક મેળવવા હકદાર રહેશે જ સાત્રવૃત્તિ સમાજના એકેએક માણસમાં કેળવાય એ ઇચ્છા છે પણ સાત્રવર્ણ મોટો રહે કે નાનો રહે એ તે તે કાગની પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે)

(બ્રાહ્મણનો ધર્મ વિદ્યાની ઉપાનના, વિદ્યાનુદ્ધિ અને વિદ્યાપ્રચાર, ધર્મનું પાલન, ધર્મનું સંસ્કરણ અને ધર્મનો પ્રચાર એ જ છે જ્યાં સુધી મનુષ્યપ્રાણી જન્મત, જ જ્ઞાન લઈને આવતું નથી, સંસ્કારોની કેળવણીની અપેક્ષા રાખે જ છે ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણવર્ણ રહેવાનો જ. બ્રાહ્મણ પોતાના જ્ઞાન અને દીર્ઘદૃષ્ટિ વડે સમાજનો સ્વાભાવિક આગેવાન થઈ શકે છે એ સમાજભક્ષક ન થાય એવા માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ એના પર ત્રણ જાતની મર્યાદાઓ મૂકી છે બ્રાહ્મણ સંપત્તિ, સત્તા અને સુખ ત્રણેની બાનતમાં વિરક્ત રહે. બ્રાહ્મણે પોતાની ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવો જોઈએ, ગરીબાઈમાં રહેવું જોઈએ, ધનસંચયની લાલસા છોડી દેવી જોઈએ, સત્તાધીશ થવાનો લોભ ન રાખવો જોઈએ મહાન ચાલુક્યે સત્તા વાપરી પરદેશના જાળરદસ્ત લોભેને હાકી કાઢવા માટે મધ્યદેશમાં મહાન સિદ્ધ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની પેરવી કરી, પણ અને એ બ્રાહ્મણધર્મથી વિરુદ્ધ કર્મ કર્યા માટે તેણે ભારે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું આજે ગુરોપના બ્રાહ્મણો જુઓ થી રીતે દુનિયાને સજગાવવા લાગ્યા છે ।)

(આજે વર્ણધર્મ છુ કયાંયે જોતો જ નથી જ્યાં ત્યાં જાતિઓ દેખાય છે જાતિ એ લોહીના સંઘ પર રચાયેલી સંસ્થા છે એ સંસ્થા ટોળાધર્મ છે વર્ણ સાંસ્કૃતિક છે, જાતિ પ્રાકૃતિક છે ધાન જેમ એની મેળે ઊગે છે તેમ જાતિઓ એની મેળે બધાય છે એ ધર્મને નહીં પણ કુદરતને વશ રહે છે સંસ્કારપ્રધાન વર્ણવ્યવસ્થાને ટકાવવા માટે એણે જાતીય વ્યવસ્થામાં જગલને કાઢી નાખવાની જરૂર છે)

ધર્માત્મની બાનતમાં મારા વિચાર જુદા છે પોતપોતાના સમૂહની સંખ્યા વધારવાની ઇચ્છાથી થતું ધર્માત્મ ધાર્મિકતાને વીસરી જઈ ટોળાધર્મને પ્રાધાન્ય આપે છે, સિદ્ધસ્તાનમાં ખ્રિસ્તીઓનો અનુભવ જુઓ. એકાદ વ્યક્તિ ખ્રિસ્તી થાય એટલે એ પોતાના મૂળ સમાજમાંથી ઊખરી જાય છે નવા સમાજમાં એનાં મૂલ્યો સ્વાભાવિકપણે પેસતાં નથી. મોટી મોટી સંખ્યાને અથવા આખી કોમને વલ્લાવવા જતાં એવો સમાજ પોતાના જૂના સંસ્કારો અને વલ્લેમો છોડતો નથી ધર્માત્મ કરી ક્ષ્મ નામનું લેખક જ બદલે છે એવા વર્ગો જૂના સમાજથી વિખૂટા પડે છે, અને નવા સમાજને બોજાય થઈ જાય છે જોઈએ છે હૃદયનાંતર, હૃદયની શુદ્ધિ, સંસ્કારોની ઉચ્ચતા એને માટે તો દરેક ધર્મમાં અવકાશ છે જ દરેક માણસ

પોતાના જાગરણ દ્વારા પોતાના જીવનસિદ્ધાંતોનો ઉન્કર્ષ બતાવે એની અનર સ્વાભાવિક રીતે થઈ શકે એટલી જાગૃતાતના સમાજ પર ધવાની જ્યાં સુધી લોકો કહેશે કે 'એકઝો અમારો જ ધર્મ સાનો, બામીના બધા જૂનો', ત્યાં સુધી ધર્મચિત્રણ રહેવાનો, અને ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાવાનો મુક્તમાન ધર્મમાં જ કદ્ય છે કે ઈશ્વરે દરક દેશને અને દરેક જામાનાને ધર્મપુરુષો આપેલા જ છે, કોઈ પણ નમાજ કે કોઈ પણ કામ જાનાય રાખ્યો નથી આપણે પણ ધર્મ-સંસ્થાપનાય યુગે યુગે આવતાં રહે છે એમ માનીએ છીએ. ઈશ્વરની વ્યવસ્થા એવી જ હોય બિન્ન બિન્ન પરિસ્થિતિ પરત્વે, બિન્ન બિન્ન જનમ્વભાવ પરત્વે ધર્મનું ક્ષેત્ર ભલે જુદુ જુદુ રૂપ પકડે, પણ ધર્મતત્ત્વ બીજામાં સર્વત્ર સરખું જ જોતપ્રોત છે એ વ્યવસ્થા સર્વત્ર સમજાયે ત્યાં જ જનમ્વમાં શાંતિ સ્થપાયે આપણા વેદ ખુલા છે. વિવૃતાદ્ય વેદા । બધા જ ધર્મગ્રંથો બધા માટે છે દરેક માણસ પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલતો છતાં બધા ધર્મોના ગ્રંથોનું, રિવાજોનું અને સંસ્કારોનું અધ્યયન કરે, અને ઈશ્વરની વિવિધ લીલા સમજી લઈ ધન્ય થાય આમ સારીશું ત્યારે દુનિયાના બધા જ ધર્મો નાચા છે, માંગલ્યપરાયણ છે એવી ખાતરી થયે, અને આપણા આ ભારતવર્ષમાં સર્વ ધર્મોનું એક વિશ્વકુટુંબ સ્થપાયે) આપણી કેળવણીની સંસ્થાઓ એવા ધર્મકુટુંબનું ધ્યાન ધરે અને તેને સિદ્ધ કરવા મથે, એ જ ઇચ્છા જેવું છે એ દિશાએ ચાલવાની શક્તિ આપણને મળે, અને મિત્રની આખે આપણે બધા તરફ જોઈ શકીએ એવી પ્રાર્થના કરી હું આપ જોની રજ લઉં છું

૨

સનાતન આર્યસમાજ

આર્યસમાજમાં સંન્યાસીઓ છે, ગૃહસ્થી છે, રાજનીતિજ્ઞો છે, કેળવણીકારો છે, રાજકારણથી ગભરાનારા પેન્થનરો છે અને પૂરેપૂરી નાગરિકતા નહીં અનુભવનારા સરકારી અમલદારો પણ છે આર્યસમાજ એક સુધારક પથ છે, જેકે તેમાં પ્રગતિ જોઈને ભડકનાર, રાજકારણથી ગભરાનાર અને 'આપણે તો ઘણું કરી નાખ્યું, હવે તો કર્યું તે સંભાળવાનું કામ જ રહે છે,' એવું માનનાર સેમપરાયણ લોકો પણ છે કોઈ કોઈ વખતે એવા લોકોના હાથમાં સમાજની ધુરા આવી જાય છે અને સુધારક લોકોને આર્યસમાજના ભવિષ્ય વિષે શક્તિક ઉદ્દેગ થઈને નિરાશા આવે છે

આમ હોવા છતાં આર્યસમાજ એક જીવતો સમાજ છે એણે ઠીક ઠીક પ્રગતિ સાધી છે સનાતનીઓ સામે પહોંચી વળવાની પદ્ધતિ પણ તેમણે હવે ખૂબ પ્રમાણમાં બદલી નાખી છે આર્યસમાજનું ભવિષ્ય ઊજળું છે કોઈ વખત આર્યસમાજનો અસ્ત થયે તો તે પોતાના આદર્શમાં કાલ્પા ઘટવાને કારણે અથવા

તો પોતાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળતા મળવાને કારણે અન્ત નહીં થાય પણ પોતે કરવા ધારેલા સુધારાનું કાર્ય પૂરું થવાને કારણે કૃતાર્થતા અનુભવી પોતાના જૂના સ્વરૂપને છોડી દેશે અને જૂની પ્રેરણાને નવું રૂપ આપવા માટે નવું શરીર ધારણ કરશે. સનાતન એટલે નિત્યનૂતન મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને પ્રાણાંતે પણ સાચવીને બાહ્ય સ્વરૂપમાં સમય સમય પર પરિવર્તન કરતા રહેવું એમાં જ સાચું સનાતનત્વ છે. આજુ સનાતનત્વ આર્યસમાજમાં પૂરતા પ્રમાણમાં છે એવો મારો વિશ્વાસ છે. એટલે જ હું માનું છું કે આર્યસમાજનું ભવિષ્ય ઊજળું છે.

૨૧-૧૨-૩૭

૩

આર્યસમાજની સફળતા

આર્યસમાજની માંગણીઓ (નિઝામ હૈદરાબાદમાં થયેલા સંન્યાયક અંગેની) ન્યાયમુન્ન હતી તે વિષે કોઈનો મતભેદ નહોતો. જ્યાં સુધી સામાજિક શાન્તિ અને સામાજિક હિતનો ભગ ન થાય ત્યાં સુધી દરેકને પોતપોતાની માન્યતા મુજબ પોતાનું ધાર્મિક જીવન ગાળવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ. આ સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરવા માટે મનુષ્યજાતિએ કેટલાયે યુગો સુધી પુરુષાર્થ કર્યો છે અને કોણ જાણે કેટલાયે બલિદાન દીધા છે. આજે આ વિષયમાં કયો મતભેદ હોવાને કારણે નથી. છતાં કોઈ પછાત અથવા તો મૂઢાગ્રહી સરકાર મનુષ્યના સામાન્ય હકો નવવાય તે માટે પણ નવાં બલિદાન માગે તો દરેક ધર્મપ્રેમીએ એટલી કિંમત ભરવા માટે તૈયાર હોવું જોઈએ. પરંતુ ‘કોઈ પણ સરકાર એવું બલિદાન શા કારણે માગે?’ એવો સવાલ મનમાં ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી જે વાતો અનેક વાર સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે અને ફરીથી સાબિત કરવા માટે શું વાગ વારે કિંમત આપવાની હોય?

જવાબ એવો મળે છે કે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ મનુષ્યનું જોડવું કર્તવ્ય છે. તેનાથી પણ વધારે સ્વતંત્રતાને વધારે જાગ્રત રહીને સભાળવી એ એનો અધિકાર છે. જે કોઈ પણ કારણે આપણે આપણી સ્વતંત્રતા ગુમાવી બેસીએ તો તેની પુનઃસ્થાપના કરવા માટે આટલી ફી આપવી જ પડે છે તે વિના જે સ્વતંત્રતા મળે તો આપણે તેને પચાવી શકતા નથી.

આર્યસમાજ એ હિંદુ ધર્મનું સેનામુખ છે.

જે લોકો પોતાની સ્વતંત્રતા ખોઈ બેસે છે તેમને તે કરીથી મેળવવા માટે જે રીતે કિંમત આપવી પડે છે, તે જ રીતે જ્યાં બીજાની સ્વતંત્રતા છીનવી લઈને તે ફરીથી આપવા માટે બલિદાન માગે છે તેમને પણ પોતાના આવા દુર્વ્યવહારની કિંમત ભરવી પડે છે. આ કિંમતનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે તેની ઇનિહાસને ખેંચર છે જ.

પ્રાર્થનાસમાજની સેવા*

‘અર્ભગમાળા’ના ભક્તકવિ બોજાનાથ સારાભાઈ દ્વારા સ્થપાવેલા અહીંના પ્રાર્થનાસમાજની ધર્મપૂર્તિનો ઉત્સવ ઊજવવા આપણે ભેગા થયા છીએ. સાઠ વરસમાં એક સંવત્સરચક્ર પૂરું થાય છે, આખો જમાનો બદલાઈ જાય છે, અને નવા મુગની ચરૂઆત થાય છે. સાઠ વરસ પહેલાં આ જ દિવસે ઈંગ્લેન્ડના, શાહજહાનું આરોગ્યશ્રીતન કરવા માટે અનેકધર્મી લોકો એકઠા થઈ પ્રાર્થના કરવા ભેગા થયા હતા. એમાંથી ગુજરાતના પ્રાર્થનાસમાજનો ઉદય થયો ! આજે સાઠ વરસે જ્યારે પૂર્ણ સ્વરાજની લડતને મોખરે ગુજરાત એકઠા થયું છે એવે વખતે આપણે આ ઉત્સવ ઊજવીએ છીએ. તે વખતે તરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રાર્થનાસમાજને પ્રોત્સાહન હતું, આજે રાષ્ટ્રીય કેળવણીવાળા અમે કેટલાયે જણ આદર અને ભક્તિપૂર્વક આ મહિમહોત્સવમાં સામેલ થયા છીએ. પ્રાર્થનાસમાજ સાથેનો કેળવણીકારોનો સંબંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. સાઠ વરસ પહેલાં પ્રાર્થનાસમાજને લીધે ગુજરાતમહારાષ્ટ્રનો સંબંધ દૃઢ થયો હતો. આજે એ સમાજના ઉત્તરવમાં ભાગ લેતાં મહારાષ્ટ્રી તરીકે મને વિશેષ આનંદ થાય છે. પ્રાર્થનાસમાજ એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રાંતો વચ્ચેનો પ્રથમ પ્રેમશુષ્પલ છે.

પ્રાર્થનાસમાજ સાથેનો મારો પરિચય બાળપણથી છે. એમ કહું તો સાચે લગભગ તેત્રીસ વર્ષ થયાં હશે, કારવારની હિંદુ સ્કૂલમાં હું ભણતો હતો ત્યાં અમારા અધ્યાપક પ્રાર્થનાસમાજ વલણના હતા. એમના પ્રવચનો હું રમપૂર્વક સાંભળતો. છેક બાળપણથી પઠરપુરના સાધુસંતોની જે અસર હૃદય પર થઈ હતી તે પ્રાર્થનાસમાજના સંસ્કારથી વિદ્યુદ્ધ અને દૃઢ થઈ જે ઉંમરમાં જાગતું હૃદય જતાજીવ રૂઢિ સામે બળવો કરવાની ચરૂઆત કરે છે તે ઉંમરમાં રૂઢિ સાથે ધર્મસંસ્કારો પણ ભૂંસાઈ જવાની બીક રહે છે. શાસ્ત્રધર્મ કરતાં હૃદયધર્મને વધારે ઓળખનાર સાધુસંતોએ પોતાની આર્પવાણીથી મને તે વખતે ઉગારી લીધો હતો. રૂઢિ સામે બળવો કરવા છતાં માણસ નીતિનિષ્ઠા અને ઈશનિષ્ઠા સાંપવી શકે છે એ જે વિશ્વાસ અને માર્ગ સાધુસંતોએ આપ્યો, તે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં ચાલતો કરી આપવાનું કામ મારે માટે પ્રાર્થનાસમાજે કપું ધર્મ તો ઔલિક તેમ જ

* તા. ૧૭-૧૨ '૩૧ ને રોજ અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના મહિમહોત્સવ પ્રસંગે આપેલું વ્યાખ્યાન.

પારધૈકિક આત્મોન્નતિ માટે જ છે એવી કલ્પના તે દિવસોમાં રૂકે હતી. એમાં સમાજસેવાનો ઉમેશ કરી જનસેવા તે જ ઈશ્વરસેવા છે એ જાતનો સમન્વય આપણા જમાનાએ વિશેષરૂપે કર્યો છે.

પણ આમાં કાળે કરી સમાજસેવાનું જોર વધતા ઈશ્વર અને શાસ્ત્રધર્મ બંને તરફ અનાસ્થા વધી. હું માનું છું કે સંઘર્ષવાદ અને નાસ્તિકતા સામાન્ય મનુષ્યને માટે લગભગ અપરિહાર્ય છે જુવાની સાથે જોમ મોઢા પર ખીલ ફૂટે છે તેવી જ રીતે વિચારજગૃતિ સાથે સંઘર્ષવાદ અને નાસ્તિકતા આવવાના જ ઓગસ્ટસ કોન્ટ, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ ને જોન મોર્સી જેવા બુદ્ધિવાદી, ઈશ્વરવિમુખ પંડિતોના લખાણો વાંચ્યા પછી નાસ્તિકતા વધુ જોર પકડે એમાં આશ્ચર્ય શું? નાસ્તિકતાનું અને સંઘર્ષવાદનું મોજુ આવે એમાં હું જરાયે જોખમ જોતો નથી જોખમ છે એની સાથે આવતી અલબુદ્ધિમાં અને ઉદામ અહંકારમાં નાનપણના સંસ્કારો જે સારા હોય, અથવા જે સત્યનિષ્ઠા અને ધર્મગિજ્ઞાસા પ્રપ્ત હોય તો નમ્રતા અને શુદ્ધતા જળવાવાની જ મારો સંઘર્ષવાદ અને બુદ્ધિવાદ મહામતિ રાનડેના લખાણોથી ઊતરી ગયો એ જ અરસામાં ડૉક્ટર ભાડારકરનું એક ભાષણ હું સાંભળવા પામ્યો ભાડારકરના ભાષણમાં તુકારામ જેટલી નિખાલમતા દેખાઈ લેખકો અને વક્તાઓ મોટે ભાગે કળાકાર હોય છે પોતાની સાહિત્ય-છટાથી વિશેષ અસર પાડવા તેઓ મથે છે ભાડારકરના એવું કરું ન મળે નગન બાળકની સ્વાભાવિકતાથી તેઓ પોતાના વિચારો રજૂ કરતા હતા એમણે એ રીતે એક સુંદર આદર્શ રજૂ કર્યો રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં એમના વિચારો ઉન્નતિને કે સ્વાભિમાનને પોષક નથી એ હું જાણતો હતો પણ એ કારણે એમની બીજી સારી વસ્તુઓ તરફ દુર્લભ કરવા જેટલો મતાધ હું તે વખતે પણ નહોતો.

પ્રાર્થનાસમાજના આવા પાયા પર, મારે માટે, સ્વામી વિવેકાનંદ અને રામ-કૃષ્ણ પરમહંસના લખાણે પોતાનું ચણતર ઊભું કર્યું, અને ચિરાને અનેક જાતનું આશ્વાસન તથા ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું ૧૯૦૮માં લોર્ડર્મ ભરવા માટે મુંબઈમાં રહ્યો તે દરમિયાન પ્રાર્થનાસમાજની ઉપાસના બનતા સુધી ચૂકતો નહીં એ અરસામાં ત્યાંના એક ઉપાસકે વિલિયમ જેમ્સનું ‘વેરાપટ્ટીઝ ઓફ રિલિજિયસ ઓક્સ-પીરિયન્સ’ એ પુસ્તક મારા હાથમાં મૂક્યું ધર્માનુભવનું પૃથક્કરણ કરવા માટે અને તેનું મૂલ્ય આંકવા માટે આ ચોપડી બહુ ઉપયોગી છે બુદ્ધિ અને લાગણી, શ્રદ્ધા અને સંકલ્પ એ બધી વસ્તુઓનો સુંદર સમન્વય સ્વામી વિવેકાનંદ દ્વારા વેદાંતમાં મને જડયો દ્વેતઅદ્વેતના અધડા વર્ણ છે એ તો હું સહેજે તમજી શક્યો હિંદુ સામાજિક જીવનમાં અને ધર્મવ્યવસ્થામાં આપણે આપણા તત્ત્વ-જ્ઞાનને વફાદાર રહ્યા નથી એ વાત ધ્યાનમાં આવવાથી ધાર્મિકતાને આધારે સામાજિક સુધારો કરવાની આવશ્યકતા વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગી ભગિની નિવેદિતા અને આનંદ કુમારસ્વામી આદિ પ્રતિભાવાન લેખકોના લખાણોને લીધે ધર્મની

‘મામાનિક બાજુ વળે ને વળે સ્પષ્ટ થવા લાગે જીવનનો સમગ્ર ખ્યાલ મેળવવા માટે જે દૃષ્ટિ જોઈએ છે તે ખીડવા લાગે આટલી નૈયાસી પછી ગીતા, ઉપનિષદ, ગુકારામ, કશીર આદિ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનાં સ્વરૂપ અને સામર્થ્ય વધુ ને વધુ પ્રગટ થવા લાગ્યાં

હિંદુ ધર્મમાં અન્ય ધર્મોનો નિરસ્કાર છે જ નહીં ‘તમને તમારો ધર્મ, અને આમને આમારો ધર્મ,’ એ કુરાનનું વચન સંપ્રદાયબદ્ધ હિંદુ ધર્મના પ્રાણરૂપ છે એવું સર્વ વિદ્વાન્નુચિત થઈ ગયું છે. પ્રાર્થનાસમાજ બધા જ ધર્મો પાસેથી સરખી રીતે પ્રેરણા મેળવતો હોવાથી હિંદુ ધર્મમાં સ્વેચ્છા સર્વધર્મસંદ્ધાવ વિશેષ સ્પષ્ટ થયો, અને જેને આધુનિક લોકો ધાર્મિક ઉદારતા કહે છે, અને જેને હું જાગૃતિની સ્વાભાવિકતા કહું છું તેનું દર્શન થયું વેદ અને સ્મૃતિ, આદ્યજ્ઞાન અને કુરાન, શાસ્ત્રના સંસ્કારો અને લોકરૂઢિ વિધિઓ કઈ રીતે જોવા ને તપાસવાં એનો ખ્યાલ પશુ હવે સ્પષ્ટ થયો અને હિંદુ ધર્મ કરતાં પણ વિદ્યાનુભવે જોવા ભારતવર્ષીય સાર્વજનિક ધર્મનો સામાન્યરૂપ થયો પ્રાર્થનાસમાજની નાનપણથી મળેલી આવી ઉદાર મદદ માટે માટે અનેક રીતે ઉપકારી નીવળે છે અને તેથી મારા મનમાં હમેશાં પ્રાર્થનાસમાજ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા રહેલી છે

આ ૧૧ પછીની પ્રવૃત્તિ તે આ નવી કેળવણીની દૃષ્ટિએ ભારતવર્ષના બધા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું નિરીક્ષણ કરવાની હતી પ્રાર્થનાસમાજ અથવા બ્રાહ્મસમાજ, આર્યસમાજ અને દેવસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન અને યિશોસોદી, ચૈતન્ય સંપ્રદાય અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય બધા તરફ એ દૃષ્ટિએ જ જોવાનું મન થવા લાગ્યું એમ જોના માયમ પદ્યું કે પ્રાર્થનાસમાજ એ ભારતવર્ષીય સ્વધર્મકુટુંબના સંગીતનો તંબૂરો છે આત્માની અનંતતા વ્યક્ત કરતું આવવાથી સંગીત ગમે તેટલા સખક વડે કે ઊતરે, આરોહણવરોહ અને આલાપના વિવિધ વિદ્યાસ બતાવે, તોયે એણે આ તંબૂરા સાથે તો મળતું રહે ૧૧ જેઈએ એટલે કે બધા ધર્મોએ પ્રાર્થના સમાજ સાથે મળું રહેવું જોઈએ તંબૂરા વગર સંગીત ખીલે નહીં, પણ તંબૂરામાં જ બધું સંગીત ગમાઈ નથી જતું

ધર્મમાત્રમાં બુદ્ધિ, દિવ્ય અનુભવ, કાલ્પના, અંત કરણની લાગણીઓ, કાવ્યકલ્પના અને સ્વાસ્થિકતા એ બધી વસ્તુઓ હોય છે, હોવી જ જોઈએ એની સાથે સાથે વ્યક્તિનો સમાજ અને વિશ્વ સાથેનો સંબંધ, જીવનવ્યાપી સઘ સ્થાપવાની વૃત્તિ અને આવશ્યકતા તેમ જ શેમવૃત્તિ (Conservatism) અને પરિવર્તનવૃત્તિ (Radicalism) એ બંને બાજુ ધર્મમાં સ્વભાવત હોય છે અને હોવાં જોઈએ આમાથી એકે અગ જો ઓછું કરીએ તો ધર્મ વિકલાંગ થવાનો, અને મનુષ્ય જીવન માટે અપર્યાપ્ત નીવડવાનો ધર્મમાં કાલ્પનાની માત્રા વધવાથી ધર્મ બગડતો નથી લાગણી અને કોમળતા વધવાથી તે પોયો થતો નથી કાવ્યકલ્પનાઓ વધવાથી

તે અત્યંત શ્રેયસ્ક થતો નથી કલારમિકતા વધવાથી તે હીનતાનો સચાલક બનતો નથી વિશ્વ નાથનો સંબંધ પૂર્ણપણે સ્વીકારવાથી તે અપવિત્ર થતો નથી શેમવૃત્તિને અગીજારવાથી તે બડ થતો નથી પરિવર્તનશીલતાને આવકાર આપવાથી તે વિનાશક બનતો નથી ધર્મનું મરણ તો અજ્ઞાન, વિદ્વાનિતા અને ભાઈ સંતામા છે ભ્રમમૂલક અમત્યથી સત્ય ઢકાય, પણ કોઈ કાળે વીંધાય નહીં કેમ કે અમત્યના પેટમા પણ સત્ય જ છુપાયેલું રહે છે સત્યનો પરાજય સત્તામાં છે કોઈ પણ ધર્મ જ્યારે અજ્ઞાનને સાથે છે, વિદ્વાસિતા સાથે માડવાળ કરે છે, અથવા સત્તાની ઉપામના કરે છે ત્યારે એ ધર્મ પ્રથમ સુવલ થાય છે, રોવક થાય છે, વિશ્વાસ થાય છે, અને અંતે મોગ પરપોટાની પેઠે ફૂટી જાય છે સરકારી સહાયથી પ્રસરેલો ધર્મ ક્ષીણવીર્ય અને ક્ષણજીવી બને છે એ સગ્રાં અશોકે પણ અનુભવ્યું હતું અને અકબરે પણ અનુભવ્યું

પ્રાર્થનાસમાજે ઈશ્વરના અદ્વિત ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે ઈસ્લામ તરફનો આ ફાળો ગણાય રાજ રામમોહનરાયે ઈસ્લામનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો ઈશ્વરના અદ્વિતનું જાગૃત ભાન એ ઈસ્લામની અમાધારસુ સુદૃઢતા છે સર્વોપરી સત્તાને પૂજનાર પહુદી લોકોનો ઈશ્વર Jealous God રહે એમા જરાયે આશ્ચર્ય નથી એ વારસો ઈસ્લામને અને વિશ્વાસી ધર્મને સરખો જ મળ્યો ભારતવર્ષમાં પ્રથમથી જીવબ્રહ્મકંથની વિચારણા ચાલતી હોવાથી આપણે ત્યાં 'એક કે અનેક'નો ઝઘડો ઉત્પન્ન થયો નથી, આપણને નડ્યો પણ નથી ઈશ્વર છે, તે અદ્વિતીય છે, સર્વમર્મ છે, પ્રેમમય છે એ ભાવના અથવા અનુભવ ધર્મમાત્રની મૂડી છે એ ઈશ્વર અનર્થમાં છે, આત્મસ્વરૂપ છે, સર્વસહ છે, અખૂટ ધીરજવાળો છે, એ જાગૃત છે, એ મક્તાનુકૂલ છે, આ પાછળથી થયેલી શોધ છે એ શોધને અનાવ માણે ધર્મજીવનમા ઘણું સહ્યુ છે, ઘણું વડ્યુ છે પણ આ પાછળની શોધનો વિસ્તાર કરવાનું આ સ્થળ નથી આ શોધને લીધે ધર્મની મૂડી વધી છે ઈશ્વર અનેક છે, એક નથી એમ જે માને છે તેનો તો નાશ જ છે મૃત્યો સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય દહ નાનેવ વસ્યતિ ।

(નાના દેવોની કલ્પનાથી થતું નુકસાન દૂર કરવાના બે જ ઉપાય છે મુખ્ય દેવને રહેવા દઈ બાકીનાની કતન કરો એકેશ્વરવાદની લાકડીથી એમને સ્પર્શ કરી એમને એમના ગોખવામાંથી ઉતારી પાળે, અથવા લોકના જ એ અનેક રૂપો છે અનેકથી એ એકનું એકત્વ નષ્ટ થતું જ નથી, એ વાત ઓળખી ભારતવર્ષે આ બીજે માર્ગ પ્રથમથી જ ખેડેલો છે) ખુદ જોતાં જે ઈશ્વરને આપણે આપણી ઢને ઉપાસીએ છીએ તે પણ પરમેશ્વરની માનવી આવૃત્તિ છે આપણે ઈશ્વર માણસે બનાવેલો તો ન કહેવાય, પણ માણસે ઓળખેલો છે ઈશ્વરના સ્વરૂપ તરીકે જે આપણે ઓળખીએ છીએ તે માણસના અંતિમ પ્રાપ્તવ્યનું સ્વરૂપ છે માણસ પોતાને ઓળખીને જ ઈશ્વરને ઓળખતાં

ખો છે માટે આપણે ઈશ્વરને અંતર્ધર્મી કહીએ છીએ, આત્મારામ કહીએ
 । એ ઉપનિષદના ત્રીન ઋષિઓએ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું જે ચિત્રન કર્યું છે તે
 , ચિત્રનને પ્રાર્થનાસમાજે ફરી વાંચન આપ્યું છે, અને રૂઢિપદોને આગ્રહપૂર્વક
 છું છે

‘તદેવં વહ્ન ત્વં વિદિ, નેદં યદિદમ્પાસતે ।

પ્રાર્થનાસમાજને મૂર્તિપૂજનો વિરોધ પ્રથમથી કર્યા છે અને લાગે છે કે
 હિંદુ ધર્મમાં મૂળ મૂર્તિપૂજ ન હતી, સત્ય છે કે તે બહારથી આવેલી હશે આજનો
 મૂર્તિપૂજનો વિરોધ પણ બહારથી જ આવેલો છે ભારતના બધા જ ધર્મોએ
 મૂર્તિપૂજને ક્વારસિકતાના ઉત્સાહથી વધાવી લીધી છે, એટલે આપણે ત્યાં મૂર્તિ
 પૂજનો વિરોધ કરવો એ સહેલી વસ્તુ નથી મૂર્તિપૂજ કરતાં મૂર્તિપૂજની આસપાસ
 જે આડગર અને અનાચાર બાંધે છે તે વધારે ધાતક હોય છે મૂર્તિપૂજ વિષેનો
 પ્રાર્થનાસમાજનો વિરોધ શરૂઆતમાં બારે ઝૂનની હતો મૂર્તિપૂજ અસંભાગ છે,
 ઈશ્વરનું આપમાન કરનાર છે, માતૃસત્તા નીચત્વ આણનાર છે, અને દુરાચર તરફ
 લઈ જનાર છે, એવી પ્રાર્થનાસમાજની પ્રથમની માન્યતા હતી એ બાદરે એમા
 ફેરફાર શ્યાઓ મૂર્તિપૂજમાં પાપ નથી પણ તે એક નિરર્થક વસ્તુ છે એ જાતનો
 અભિપ્રાય એમણે પ્રાર્થનાસમાજમાં રૂઢ કર્યા આગળ જતાં કોઈ કોઈ દેકાણે મૂર્તિપૂજ
 સામેનો વિરોધ એવો મોજો પડ્યો છે કે પ્રાર્થનાસમાજની પોતાની ઉપાસના વખતે
 મૂર્તિ ન વાપરી એટલે બસ એમ મનાવા લાગ્યું મૂર્તિપૂજનિષેધને આપેલું
 વધારેપડતું મહત્ત્વ અંદરથી જ ઓછું થવા લાગ્યું એ એક રીતે સારું થયું છે
 મૂર્તિપૂજમાં કઈ ખાસ રહસ્ય રહેલું છે એવું તો છે જ નહીં માણસની ક્વાવૃત્તિ
 અંતોષવાનો અથવા રમકડાં લઈને રમવાની બાંધકવૃત્તિને પોષવાનો એ એક
 પ્રકાર છે એનો ત્યાગ કરવો એ પીઠ વૃત્તિના માણસને સ્વાભાવિક હોવું જોઈએ
 પણ આજની પરિસ્થિતિમાં મીઠી પર કટક લઈ જવાની જરૂર નથી મૂર્તિપૂજ
 નિષેધનું ઝૂન પ્રાર્થનાસમાજમાંથી ઓછું થયું એમા પ્રાર્થનાસમાજ મોજો
 પડ્યો છે એમ માનવાનું કશું કારણ હું જોતો નથી

પ્રાર્થનાસમાજે કરવું સુધારાનું ત્રીજું કાર્ય તે જાતિભેદનો વિરોધ છે જાતિભેદ
 એ ધાર્મિક સંસ્થા નથી, પણ મનુષ્યસ્વાભાવમાં દૃઢમૂલ એવો જે ટોળાધર્મ છે તેનું
 જ તે એક રૂપ છે હિંદુ ધર્મે એને ઉન્નત કરી વર્ણવ્યવસ્થાનું રૂપ આપવાનો સતત
 પ્રયત્ન કર્યા છે, એમ લું માનું છું જાતિભેદનો વિરોધ પ્રાર્થનાસમાજે સર્વ સ્થળે
 સરખી રીતે નથી કર્યો બગાળે વિશેષ કર્યો, મહાસાષ્ટ્રે નહીં જેવો, ગુજરાતની તો
 વિરોધ કરવાની હિમત જ ન થાલી જાતિભેદની સંસ્થા મનુષ્યપ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ધ
 બેલી હોવાથી એનો વિરોધ કરવો એ અઘરું કામ છે હિંદુસ્તાનમાં એને ધર્મની
 માન્યતા મળવાથી એની શક્તિ પડાવી કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠેલી ફોજ જેવી થઈ
 છે બાહ્ય વિરોધથી કે હુમલાથી એ પ્રથા મરવાની નથી એને તો અંદરથી જ

ઓનાની નાખરી જોઈએ અને તે કામ આજની પરિસ્થિતિ અને રાજકીય આકાંક્ષાઓ કરી રહી છે.

આ જ સુધીના અનુભવ પછી જણાય છે કે પ્રાર્થનાસમાજે એક બાજુ જીવન વિમુખ વૈરાગ્ય અને બીજી બાજુ અનાચારી વિલાસિતા અનેનો છેદ ઉઠાડ્યો છે પ્રાર્થનાસમાજ સ્વભાવે ગૃહસ્થાશ્રમી છે પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી લોકોની અંગ્રેજી કેળવણીમાં આપણે બધા ઊછરેલા, એટલે છેલ્લી અર્ધસદાશીમાં આપણા જીવનમાં આપણે અંતઃક્રિક ત્યાગવૈરાગ્ય પણ કંઈ કરી શક્યા નથી, અને કલ્પનાશક્તિને ઈતિ લઈ જાય એવા નવા ઉત્સવો કે તહેવારો પણ ગોઠવી શક્યા નથી તેથી, પ્રાર્થનાસમાજમાં જોકે જોમને વિષે આપણે આદર કેળવી શકીએ એવા ઘણા સંપુરુષો થયા છે, તોપણ એ સમાજમાં ભય પુરુષની પરંપરા આપણે નથી જોતા જીવનકુશળ લોકો જીવનવીર હોય જ છે એમ નથી પ્રાર્થનાસમાજે હવે અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં વીરવૃત્તિ કેળવવાનો સમય આવ્યો છે

મારે મન પ્રાર્થનાસમાજનું મુખ્ય કાર્ય તો એણે ગ્રથપ્રામાણ્ય ઉઠાવી દીધું એ છે એમ તો નાસ્તિકો, તર્કવાદીઓ અને ધર્મશૂન્ય લોકો હમેશાં શાસ્ત્રગ્રંથોને ફગાવી દેતા આવ્યા છે, પણ સમાજમાનસ પર એની કશી ઈષ્ટ અસર થતી નથી ધર્મપગથણ સાત્ત્વિક લોકો જ્યારે બુદ્ધિ, અનુભવ અને શ્રદ્ધા પર આધાર રાખી ગ્રથપ્રામાણ્ય સ્વીકારવાની ના પાડે છે, ગ્રથપરંત્ર થવાની ના પાડે છે ત્યાર જ નમાજ બોદિક અને ધાર્મિક સ્વાર્નગ્ય મેળવી શકે છે પ્રાર્થનાસમાજે એ કાર્ય કરી આપ્યું એ એની કીમતીમાં કીમતી સેવા છે

ભાડારકર અને રાનડે જેવા પ્રાર્થનાસમાજના આદિપુરુષોએ શાસ્ત્રો અને સત્ત્વ વરનો તરફનો આદરભાવ કાયમ રાખ્યો, પણ બુદ્ધિને સ્વતંત્રતા આપી ગ્રાહ્ય ગ્રાહ્યનો વિવેક માણસના જ હાથમાં રાખ્યો 'કેવળ મારા ધર્મના જ શાસ્ત્રગ્રંથો નાના' એ સંકુચિતતા કાઢી નાખી, સત્ય જવાથી જડે ત્યાથી લઈ લેવું, 'સત્ય એ આપણી જ ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ છે, હકપૂર્વક તે આપણે લઈ શકીએ છીએ,' એવી ઉદાર વૃત્તિ એમણે સમાજને શીખવી અગ્નિ શીતળ છે એમ સો શ્રુતિવચનો કહે તોયે આપણે તે ન સ્વીકારીએ, એમ શકરાચાર્યે કહ્યું છે સત્યજ્ઞાન યવનાચાર્યો પાનેરી પણ લેવાય એવી શિખામણ આપણા પૂર્વજોએ આપી છે ઉત્તમ વિદ્યા ગમે તેની પાસેથી લેવાય એમ આપણાં સુભાષિતો કહે છે છતાં આપણે ગ્રથ પ્રામાણ્યને વજગી જ રહેતા હતા પરિણામે બુદ્ધિને ગ્રથપરંત્રતાની બંધિયાર થવામાં રહેવું પડ્યું હતું, અને બિચારા શાસ્ત્રગ્રંથોને નાકિકોએ કરેલી શાસ્ત્રાર્થની જાડઈ કલરતના ભોગ થવું પડ્યું હતું

દુનિયામાં માણસે વકીલ, ડૉક્ટર અને ગીર વગર ચલાવવું જોઈએ માણસ પોતે જ પોતાનો વકીલ થાય, પોતે જ પોતાનો લૈક થાય, અને પોતે જ પોતાનો શાસ્ત્ર ધર્મગુરુ થાય એ જરૂરનું છે, એમ એક જર્મન ફિલસૂફે કહ્યું

છે મનુષ્યસ્વાર્ત્થની આ ત્રિવિધ શિષ્યામણ્ડાનો એક ભાગ પ્રાર્થનાસમાજે બરાબર સિદ્ધ કર્યો છે અને મદ્ભાગ્યે એ સામ્રાજ્યમાં પ્રથમથી જ મતવૈશિષ્ટ્ય દાખલ થવાથી આપ્તવાક્યની ધૂસરી પણ એને માથે આવી નથી રાજ ગમમોહન રાજે ઉપનિષદ અને ઈસ્લામની અગર સ્વીકારી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે ઉપનિષદો અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા મેળવી ન્યાયમૂર્તિ રાને બાગરકરે ઉપનિષદ માથે સાધુસંતોની વાણીનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો કેશવચંદ્ર સેને ઈશુ ખ્રિસ્તની વિશેષ ઉપાસના કરી અને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે કબીરમંથ અને લોકગીતોમાં ફેલાયેલા અનેક સ્વતંત્ર લોકધર્મોની અમર મમાજ પર પડવા દીધી છે આ બધું પ્રાર્થનાસમાજની ઉદારતાનું ઈષ્ટ ફળ છે મહારાષ્ટ્રના પ્રાર્થનાસમાજે મરાઠી સાધુસંતોના ભજનો અને ગીતો સહેજસાજ ફેરફાર સાથે પોતાનાં ક્યાં બોળાનાથ સારાગાઈની 'અભંગમાળા'માં મહારાષ્ટ્રની અસર દેખાવ છે જ્યારે સાહિત્યશૂર બંગાળે તો ગદ્ય અને પદ્ય, ઇતિહાસ અને વિવેચન દરેક બાજુએ એક નવું જ સાહિત્ય નિર્માણ કર્યું છે

પ્રાર્થનાસમાજે સમાજસેવાનું કામ પણ દીક દીક કર્યું છે, પણ એમાં નવી દિશા કે અલૌકિક ત્યાગ જેવું કશું નથી અનાથાલયો, રુગલાલયો, વિદ્યાલયો, ખુસ્તમાલયો કે ચર્ચાલયો ચલાવવા એ કઈ વિશ્વવ્યાપી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો પૂરતો ફાન ન ગણાય પ્રાર્થનાસમાજે અખિલ પ્રજાને મંત્રમુગ્ધ કરે એવું ધાર્મિક વાચન મોટા પાપા ઉપર પૂરું પાડ્યું છે એમ પણ એ કહી ન શકે પ્રાર્થનાસમાજની આખી પ્રવૃત્તિ મધ્યમવર્ગના ઘર અને એમની રહેણી, એમની ધર્મબુદ્ધિ અને એમની સેવાબુદ્ધિ સફેદ કરવામાં જ સમાપ્ત થઈ છે ઈશ્વરનિષ્ઠા અને સદાચાર એ પ્રાર્થનાસમાજનો પ્રધાન સૂર ગણાય બંગાળમાં ઘણા કેળવણીશીરો બ્રાહ્મસમાજ છે એ ખરું, પણ આપણે ત્યાં સામ્રાજ્યપી, જીવનસ્પર્શી, સ્વતંત્ર અને ચેતન એવી કેળવણીનો પ્રાર્થનાસમાજે વિચારસરખો કર્યો નથી જેની અસરથી આખો સમાજ જનજેતામાં ટિંગ નથી બની જતો તે પ્રવૃત્તિમાં ધર્મવીર્ય છે એમ ન કહી શકાય The religion of a thorough going gentleman એટલું જ જેનું સ્વરૂપ છે તે મનુષ્યહૃદયને બહુ આકર્ષી ન શકે વીરધર્મ હોય તે જ ફેલાય

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે મનુષ્યનું સંપૂર્ણ જીવન વ્યક્તિગત તેમ જ ક્રૌટ્યિક, સામાજિક તેમ જ રાજદ્વારી ધર્મવ્યવસ્થાના તાબામાં હતું સમગ્ર જીવન ઉપર ધર્મનું સામ્રાજ્ય ચાલતું આજે એ જમાનો ગયો, સંકરણ ગયો અને એને ઠેકાણે લોકમાન્ય રાજ્યસંસ્થાનો જમાનો આવ્યો રાજ્યસંસ્થા એકના હાથમાં રહે કે અનેકના એ સવાલ ઉપર લોકો ગમે તેટલા લડયા હોય, પણ જીવન આખું રાજ્યસંસ્થાના, રાજદ્વારી સંસ્થાઓના હાથમાં સોંપી દેવાનું પલ્લવ તો જામતું જ જાય છે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો વહેવાર, સંસ્કૃતિઓનો સહકાર, ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચેના સંબંધો, કેળવણી, વેપારઉદ્યોગ, ધર્મવ્યવસ્થા, કુટુંબસંસ્થા અરે! આરોગ્યની

સંભાગ સુધ્યા બધું જ સરકાર માગફતે થાય અને કાનૂનના નિયંત્રણમાં રહે એવું વલણ આજકાલ વધતું જાય છે. દુનિયામાં જેટલી શક્તિઓ છે, મમાજમાં જેટલાં બંધો છે તે બધા જાણે ગળપતંત્રને આધીન રહે છે, એની જ સેવા કરે છે, એના જ પ્રનાદથી પરિપુષ્ટ થાય છે. પણ આ મિથિતા લાંબા કાળ સુધી ટકવાની નથી. આ જમાનાનો અંત વહેલોમોડો આવવો જ જોઈએ. મોડો નહીં, વહેલો જ આવવો જોઈએ. એક વખતે ધર્મવ્યવસ્થા સાર્વભૌમ હતી, આજે સર્વવ્યવસ્થા માર્ગભૌમ છે. પણ ભવિષ્યમાં તો કેવલસૃષ્ટીવ્યવસ્થા જ સાર્વભૌમ થવાની છે. એ આપણે જોજાવતું જોઈએ.

પ્રાર્થનામાજી કેળવણીનું કામ સહેજભાજ કર્યું છે. પણ કેળવણીમાં સ્વતંત્ર વિચારની દૃષ્ટિઓ, દીર્ઘ તપસ્યાની દૃષ્ટિઓ, જાથવા વ્યાપક સંગઠનની દૃષ્ટિઓ પ્રાર્થનાસમાજનો ઝાગો કયો નથી. પ્રાર્થનામાજી પોતાની જીવનદૃષ્ટિનો પ્રકાશ પાડી કેળવણીનું એક સ્વતંત્ર, સંપૂર્ણ અને સમર્થ દર્શન ઊભું કરતું જોઈતું હતું. હજી પણ એ ધાગે તો કરી શકે છે. આજનો સર્વનાધારણ ધર્મ કેળવણી માગફતે જ પ્રતરી શકે ગાવીજીએ તે વર્ષે આ જ ઠેકાણે કહ્યું હતું કે ‘પ્રાર્થનાસમાજ એ મુશિમિનોનો ધર્મ છે.’ પ્રાર્થનાસમાજની ખૂબી અને ખામી, એની શક્તિ અને અશક્તિ અને આ વચનમા પ્રતિબિંબિત થયા છે. આપણે ધારીએ તો આ સ્થિતિ બદલીને આપણે આપણી નવી શક્તિ, નવી પ્રેરણા અને નવી દિશા બનાવી શકીએ.

“અનર્થામી, પરમાત્મા એ જ મારો સ્વામી છે, આધાર છે, મર્વાત્મકય અને નર્વનદ્ભાવ એ જ મારો પરમ પુરુષાર્થ છે. કેળવણી — સર્વાંગી કેળવણી એ જ એની નારના છે.” એ છે હવે પછીનો બ્રાહ્મધર્મ, એ જ પ્રાર્થનાસમાજ છે. આ નવી કેળવણીમાં પાવ વચ્ચુનો સમાવેશ થવો જોઈએ. પ્રાર્થના, બોધ, ધીરજ, સેવા અને કુશાની Prayer, Persuasion, Patience, Service and Sacrifice.

કેળવણીનું પ્રથમ ક્ષેત્ર હૃદય છે. હૃદય જે પૂરેપૂરું ખેંદાયું હશે તો જ બુદ્ધિનું ખેંદાણુ વ્યક્તિને માટે અને સમાજને માટે આથીવર્ધિદૃષ્ય નીવડશે. હૃદય જે બરાબર કેળવાયું હોય, બુદ્ધિ પ્રગટ્ત થઈ હોય, અને શરીર નીરોગી અને કમ્બાલુ હોય તો જ ધર્મજીવન જીવતું શક્ય થશે. આવી ધર્મપ્રધાન કેળવણી જ્યાં દરેકને મળે ત્યાં વ્યક્તિ અને સમાજનો પરસ્પર સંબંધ મંગલમય થશે. સમાજની સર્વાંગી સેવા એ જ આત્મચોક્ષિતિનો એકમાત્ર ઉપાય ગણાયે.

હવે આપણે બરાબર જોઈ શકીશું કે દુનિયાનો ભવિષ્યનો ધર્મ એ આદર્શ સોશિયલિઝમ જ છે. સોશિયલિઝમ એટલે સમાજસેવાનર્મ આત્મિક સોશિયલિઝમ અનેક દેશોમાં ચર્ચાય છે અને એને એને જ અખતરાઓ ચાલે છે તેમ અને આજુઓ સુધારાવધારા થવાની જરૂર છે. આજના સોશિયલિઝમને જ ભૂલો કરી છે. એણે સપત્તિશાસનો પાથો લીધો એ એની પહેલી ભૂલ.

એની બીજી ભૂલ રાજદ્વારી સંસ્થાઓ ઉપરનો એનો અમર્યાદ વિશ્વાસ એ છે અને ત્રીજી ભૂલ તો, ધર્મવ્યવસ્થા તોડવા જતાં એણે મૂળ ધાર્મિકતા પ્રત્યે જ મૂળ કેળવે છે અને એનો વિરોધ નવાવ્યો છે એ છે શ્રોશિયાવિજય માને છે કે આ એની ભૂલો નથી, પણ એ જ એનો ભવિષ્ય માટેનો કીમતીમાં કીમતી ફાળો છે એના વગર શ્રોશિયાવિજય સભવે જ નહોતો.

જે ખરેખર શ્રોશિયાવિજય પૂરેપૂરું અમલમાં આવે તો કેન્દ્રીભૂત રાજ્ય સત્તાનો નાશ એની મેળે થશે તે એટલે સુધી કે શારીરિક બળ ઉપર નભનારી રાજ્ય સત્તાનું પણ મીડું જ વળે જીવન એટલું બધું માટું, સ્વાવલંબી તેમ જ પરસ્પરાવલંબી થશે કે બાટપટું અર્થશાસ્ત્ર ટકે જ નહીં, અને લોકોમાં એવી તો સંસ્કારી કેળવણી સાર્વત્રિક થશે કે એમાંથી શુદ્ધ આધ્યાત્મિક જ્યોત પ્રગટ થવી જ જોઈએ શ્રોશિયાવિજયની ખોજ માથી છે, એની પ્રેરણા શુદ્ધ છે, એનો અમલ પણ આવી ચૂક્યો છે, એટલે દોષમુક્ત થતા અને બહુ દાવકાની આવશ્યકતા નથી ગરીબોનો દેવ હવે જાગૃત થયો છે કેળવણીકારોએ પોતાની ઢંઢે એના ઉપાસક થવાની જરૂર છે સત્ય ને ગણિત આ એ જ પોતાનું બિરુદ હોઈ શકે, એ જ પોતાની ટેક છે, એમ ઓળખી એમણે લોકસેવાનું કામ હાથમાં લેવું જોઈએ.

કેળવણીખાતે અત્યાર સુધી નિર્વીર્ય નીવડ્યું છે ધર્મસમાજે લોકકેળવણીનું કામ જેટલું કમું છે, રાજદ્વારી પ્રચારકોએ જેટલું કમું છે તેટલું કેળવણીખાતાએ કમું નથી શુદ્ધ ધર્મની પ્રેરણા લઈ શાળાની ચાર દીવાલની બહાર નીચ્છી સાચા કેળવણીકારોએ લોકશિક્ષણ અને લોકસેવાનું કામ કરવાનું છે ધર્મ સમ્પ્રદાય, સમાજસંસ્કરણ, કુટુંબસંસ્કરણ—ટૂકામાં જીવનસંસ્કરણ કરવાનો જમાનો આવ્યો છે આવ્યો છે શું એ ક્યારનો શરૂ પણ થઈ ચૂક્યો છે હવે આપણે ઉજળિયાત, બેઠાડું, સલામતીના ઉપાસક, એવા મધ્યમ વર્ગની સાફસૂફી પાછા સહેજસાજ શક્તિ અર્થાત્ સતોષ માનવાના નથી દીન, અનાથ, પતિત અને પરિત્યક્ત એવા લોકોના હૃદયમાં રહેલા નારાયાણની ઉપાસના કરવાની છે પાર્થિવ મૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાના મનો અત્યાર સુધી ધાર્મિક લોકો બહુ બોલ્યા હવે તો દલિતમૂર્તિ દેશવાસીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય, સ્વાક્રમ અને સ્વાભિમાનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાની છે સ્ત્રીઓ, મજૂરો ખેડૂતો, કારીગરો અને કારકુનોનું જીવન સુવાસિત અને હારગર્ભ કરવાનું છે જાતિભેદ તોડવાનો એ અર્થ ન જ થવો જોઈએ કે આપણે કેવળ મધ્યમવર્ગના ઉજળિયાત લોકો માટે ચેટીચેટીવ્યવહારની અગવડ દૂર કરવા માગીએ છીએ અનાચારી સ્વચ્છદી લોકો પણ એટલું કરી શકે છે પછાત અને પતિનોના કેવળ હિતેચ્છુ મુસ્લિમ થવામાં પણ આજે મોટી બહાદુરી નથી એ તો સાત્ત્વિક માણસોનો વિનોદ થયો ખરી ધાર્મિકતા એમાં રહેલી છે કે ગરીબો સાથે, પતિનો સાથે અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી લોભે સાથે આપણે એકથમાવે બની

જઈએ એમને પોતાના ધર્મને આપણે એમના ઈર્ષ જઈએ, અને એમને સાથે લઈને ઉન્નતિનો પહાડ ચડીએ આવી વૌરવૃત્તિ વગર ધાર્મિકતા સંભવે જ નહીં. વૌરવ એ જ ખરો ધર્મ છે માત્ર બીજને માટેને વૌર નથી થવાનું પણ નિવૈર વૃત્તિથી પોતાની જાતને માટેને વૌર થવાનું છે.

અહીં જે બ્રાહ્મધર્મની અને ધર્મમાળાની ગ્રામી કરી છે તે બહુ જ નોખા ધર્મ તરીકે રહેવાની તા જ પાડ્યો. ધર્મમાત્રમાં એ પચેવાપેલો રહેશે સમાજની ઉન્નતિ માટે જુદા જુદા ધર્મો પ્રવર્તેલા છે એ બધા ધર્મોને ચાલનાર 'ધિવ'ની— ઉન્નયન હતી ગરજ આ બ્રાહ્મધર્મ સારશે અને આધારે ધર્મમાત્રની ઉન્નતિ થશે એકે ધર્મનો નાશ કર્યા વગર આ બ્રાહ્મધર્મ સર્વત્ર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવશે.

આ કાલે ધારણ કરી આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે પરમમંદ પરમેશ્વરની કૃપાથી આજે ધર્મ હયાતમાં પ્રગટ થાઓ અને એનો જ વિકાસ થાઓ.

૧૨

જૈન સમાજ સાથેનો મારો પરિચય*

પરમાનંદભાઈએ મને બહુ બધો વિષય સોંપ્યો છે અમુક માણસ પોતાને વિષે જેવા અભિપ્રાયો ધરાવે છે એ જણવાનો રત્ન સોને હોય છે એ જ મારણે આગલી મોટી સખ્યામાં આપ સૌ આહીં હાજર થયા છો એમ હું માનું છું પણ જોનો આ ૧૫ ઊભા થઈ જૈન સમાજ કે ધર્મ સાથેનો પોતાનો પરિચય રજૂ કરવો એ સહેલી વાત નથી હું તો એ મંડ બંકના મતનો છું કે કોઈ પણ જાતિ સમાજ કે રાષ્ટ્ર વિષે સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત બંધાય જ નહીં દરક સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાઓ ભલે હોય, પણ સમાજમાં તો અનંક જાતના લોકો હોય અમુક લોકો સારા તે અમુક નરમા એવો ભેદ પડાય જ નહીં મનુષ્યજાતિ બધે સરખી જ છે.

અને જૈન સમાજ સાથેનો મારો પરિચય પણ ક્યાં એટલો બહોળો છે? હું તો અમુક મિત્રોને જ ઓળખું મેં મુસાફરી ખૂબ કરી છે પણ તે તો નદી અને પર્વતો તીર્થો અને મંદિરો ગામ. અને તેમનો ભૂખમરો એ જોવા માટે નમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાથેનો મારો પરિચય પરિમિત જ છે જ છે તે વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો માથે ઈશ્વર મને બહુ સારા મિત્રો આપ્યા છે તેવા પરથી આખા સમાજ વિષે હું કેમ બોલું?

માણસનો પરિચય ઓછો હોય કે વધારે સાથ સાથે અભિપ્રાય તો બંધવો પડે જ છે કેમ કે અભિપ્રાય બોધ્યા વગર વ્યવહાર સંભવે જ નહીં પણ એવો

* તા. ૨૭-૮ '૨૬ના રોજ જૈન યુવકસંઘ, સુબર્ણમા આયોજીત વ્યાખ્યાન

સંપૂર્ણપણે અખત્યાર કરવાનું બની શક્યુ જ નથી અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ આપણી ચાલુ પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિસાને બને તેટલી ઓછી કરવાનો જ રહી શકે. એટલે જ્યાં સુધી સંસારપ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી અહિંસાધર્મીઓએ અહિંસાના પ્રયોગો ચાલુ રાખવા જ રહ્યા, આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અહિંસાની કેટલી શક્યતા છે તે જોવું જ જોઈએ. કારણ કે ખેતીને જેટલી અહિંસક બનાવી શક્યો તેટલા પ્રમાણમાં આખું જગત અહિંસક બનવાનું છે. બહારના જીવનમાં અહિંસાની ગમે તેટલી વાતો કરો પણ જોના વિના જગતને ઘણેભર ચાલતું નથી તે અન્નોપાર્જક ખેતીને વિશદ ન બનાવો ત્યાં સુધી અહિંસાધર્મ આપણા જીવનના મૂળને સ્પર્શી શકતો નથી. સંન્યાસી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટો અહિંસક હોવાનો ભલે દાવો કરે પણ એ દાવાની બહુ કિંમત નથી અહિંસાધર્મ જીવતો જાગ્રત વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા જ નથી એ અહિંસાધર્મનો અમલ આપણે હિંસક ગણાતી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો લાભ લઈને કદી કરાવી શકતા જ નથી આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિસાના તત્વને બને તેટલું નાબૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ બાબત તરફ જૈન ભાઈઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચુ છું.

આ રીતે વિચારતાં તો આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, બીજિક, આરોગ્યની કે છેવટે મોખની દૃષ્ટિએ પણ જૈનસમાજે જામીન સાથેનો સંબંધ કેળવવો જ જોઈએ એમ લુ માનું છું અને જ્યાં સુધી જૈનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જૈનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર ભૂમિ ઉપર નથી એમ જણાવવાની રજા લઉં છું.

જૈન સમાજ સાથે મને બહુ ઊંડો કે વિસ્તીર્ણ પરિચય નથી મને પરિચય છે અકપાન, પશુપંખીઓ સાથે અને જોમની સેવાનો હું સદા લાભ ઉઠાવી રહ્યો છું તેમાના કેટલાક ગરીબ ભાઈઓ સાથે મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કેળવણી છે વિદ્યાપીઠ, મારા સાથીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ મારી દુનિયા છે આ બધું છતાં મને કેટલાક જૈન મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુંદર—પ્રેમાળ, ઉદાર અને પૂરા સહિષ્ણુ મળ્યા છે અને એમને લીધે મને તો જૈન સમાજ માટે હંમેશાં બહુ ઊંચો ખ્યાલ બંધાયો છે મેં તો તેમનામા ઊંચું જૈનત્વ અને અહિંસકવૃત્તિ જોયા છે આહીં અહિંસકતાનો અર્થ હું ઉદાર સહિષ્ણુતા કરુ છું અને હું માનું છું કે આ એક જ વસ્તુ એવી છે કે જેની આજની દુનિયાને બહુ જરૂર છે અને જૈનો જો ધારે તો દુનિયાને આપી શકે તેમ છે આજે તમે દુનિયામાં ચાલતો માંસાહાર અટકાવી શકો તેમ નથી કારણ કે અત્યારે તો જિલ્લો તે બાબતમાં કેટલેક ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર પવન વાય છે જૈનશાસ્ત્રીનું ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા કેટલેક ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર પવન વાય છે કોઈ પણ જૈન પુસ્તક માટે છપાવવું માટે જૈન મિત્રો બહુ આનુર હોય છે કોઈ પણ જૈન પુસ્તક માટે છપાવવું હોય તો તેના પૈસા મેળવવા માટે મને બહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી પણ આજે

આપણે તે શ્રવાણ નથી આપે તો આપણે દુનિયાની પીડ જાણવાની છે અને તે કેમ દૂર કરવી તેનો ઉપાય સૂચવવાનો છે આ ઉપા. અહિનામાં છે અને જૈન ધર્મનું યોગ્ય નિરૂપણ કરવામાં આવે તો દુનિયા તેમાંથી ઘટ્ટ સ્વાસ્થ. મેળવી શકે

આપે હુ જાણે જૈન શબ્દ વાપરુ છું ત્યારે જૈન નામ પાસપ મરનારને જૈન નાછુ છું એમ નથી પણ જૈનભાવના જેઓમાં જોતપ્રોત થયેલી છે તેમને ઉદ્દેશીને મ્હુ છુ એમ સમજાવે 'Hindu view of Life'ના કર્તા ગણાકૃષ્ણન મ્હે છે તેમ હુ પણ માનું છુ કે ધર્મનિરૂપણમાં પ્રથમ ન અગ્રે ત્યાં સુધી જાગૃતમાં રાજિત વગવાની નથી દરેક ધર્મમાં પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે પૂરનો અવકાશ અને સામગ્રી હોય જ છે દરેક ધર્મ ઓછેવતે ઓછે અહિનાપરાયણ છે અને તેટલા પૂરું તેમાં જૈનત્વ રહેલું છે

માટે તો તમને બે જ સૂના આપવાની છે સહિષ્ણુ બનો અને જીવનની જરૂરિયાતો બને તેટલી ઓછી કરો જાણ સુધી તમારી હાજતો ઓછી ન કરો ત્યાં સુધી તમે ત્રાસા અહિમ- બની રહો જ નહીં આપણ સમાન્ય જીવન જાનજાતના દ્રોહથી જ ભગ્નુ છે ધનસંપત્તિ અદ્રોહથી મળી શકે જ નહીં તમાગમાના થોડાકને તપ જાળ કરવાની મગવડ મ્ને આપો અને બાકીના તમે બના મ્ના હો તે કર્યા કરો તેથી અદ્રોહી કે અહિસક થઈ શકાય જ નહીં

હિુ ધર્મે એક જ વાત કહી છે - અને જૈન ધર્મ તેમાં આવી જ જાય છે - કે જોઈ પણ ધર્મ ખોળે છે એમ હી શકાય જ નહીં અને દરક ધર્મના મત્યાલનો આશય લઈને મનુષ્ય પરમ શ્રેષ્ઠને પામી શકે છ અને તેથી ધર્માન્તર મ્રુ તે મિથ્યા છે આ જ વિચારમાં મ્યાદવાદ તત્ત્વનો સાર આવી જાય છે બીજા હે છે તે ત્ન ખોટુ મ્હે છે એમ કલનાર પ્રથમ તો સ્યાદવાદમૂલક જૈન ધર્મનો જ દ્રોહ કર છે

તમે પેના ખરવી ખજિતો ઉત્પન્ન કરશો તેથી તમારું સાહિત્ય પુષ્કળ વધશે પણ તેથી ધર્મ કે જાગૃતનો કશો ઉજાર નહીં થાય ગાંધીજીને મેટલાયે લોકો ઉત્તમ જૈન - ઉત્તમ હિદુ - તરીકે સ્વીકાર છે તે તેમના પાંડિત્યને લીધે નહીં પણ તેમના ચારિત્ર, અનુભવ તથા તપશ્ચર્યાને લીધે આ જ ગાંધીજી એમ કહે છે કે આમાંનું મ્હુ કુંક સારુ સારુ તેમને કીમદ રાજ્યદ્ર પાસેથી મળ્યું છે અને આ રાજ્યદ્રમાં પણ અસાધારણ પાંડિત્ય નહોતું પણ તપોમય જીવન અને વિશ્વ વ્યાપી વિશાળ ભાવના હતા આ તમે અખત્યાર કરીને જૈન ધર્મનું જાગૃતને ગાયું દર્શન કરાવી શકો આજે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિચારકો માને છે કે હિદ પોતાનો સંદેશો જાગૃતને સંબળાવી દીધો છે અને જાગૃત પોતા તરફથી તે ગ્રીવી લીધો છે હવે હિદે કશું દેવાનું નથી અને તેથી તને જીવવાનો હવે કશો અધિકાર રહો જ

અભિપ્રાય થઈતાં વ્યક્ત ન થઈ શકે પોતાના મન સાથે પણ એનું પૃથક્કરણ ન થાય એ નિશ્ચિત હોય તોયે અવ્યક્ત જ રહી શકે

મારા અનુભવ પરથી એટલું કહી શકું કે કોઈ પણ સમાજ પોતે કોઈ હોવાનો દાવો ન કરી શકે પણ એટલે સુધી કહું કે બીજા કોમો કરતા પોતે વધારે અહિંસક હોવાનો દાવો પણ જોનોએ ન કરવો ઘટે વિગતોમાં કે રિવાજોમાં ભલે ભેદ હોય, પણ ગુજરાતની બધી જ કોમો સરખી રીતે અહિંસક છે તમે ઈચ્છો તો એ દાવો જરૂર કરી શકો કે જૈન ધર્મના પ્રચારને લીધે અને તમારા સહવાસને લીધે લોકોમાં આટલી અહિંસા આવી છે

કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સમાજ વિષે બોલતાં બીજા એક અગવડ નરો છે ગુણો બતાવીએ તો તે ખુશામત કે ઉપર ઉપરનો વિવેક મનાય છે, જાણે માત્ર દોષો બતાવતી વખતે જ સાચું બોલતા હોય અને દોષો બતાવવામાં માણસે તટસ્થબુદ્ધિ રાખી હોય તોયે કોઈ એ માને નહીં મારા જેટલા જૈન મિત્રો છે તેમની ઉદારતા અને સહિષ્ણુતા ઉપર હું મોહિત છું ચુસ્ત જૈન સમાજમાં તેમની કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તે હું જાણતો નથી, પણ મારે મન તેઓ અહિંસાના સાચા ઉપાસક છે જોનોની સકુચિતતા વિષે મેં ઘણું સાંભળ્યું છે — દાન કરે તો તે પોતાની કોમો પૂરતું જ, મદદ કરે તો પોતાની કોમના યુવાનોની કેળવણી માટે જ, ફૂલો ઊભાં કરે કે છાત્રાલયો ખોલે તોયે તે કોમી લાગણીથી જ એ વિષે તો એટલું જ કહી શકું કે મારો અનુભવ જુદો છે જે રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠમાં હું કામ કરું છું તેનું વિદ્યાળ મકાન એક જૈન ગૃહસ્થે બંધાવી આપ્યું છે બધા ધર્મોના ધર્મગ્રંથોમાંથી અહિંસાશાસ્ત્ર શોધવા માટેની સરસ સંગવડ એક બીજા જૈને કરી આપી છે દેશની દુર્દશાના અોસડ તરીકે જે ગ્રામસેવાની યોજના અમે હમણા હમણાં અમલમાં મૂકી છે તેની આર્થિક બાજુનો ભાર પણ એક ઉદાર હૃદયના જૈને જ ઉપાડી લીધો છે આવા આવા કેટલાયે દાખલા આપી શકાય

પણ તમે તો કહેશો કે ‘દરેક કોમમાં આવા ઉદાર ગૃહસ્થો હોય પણ ખરા; કોમ તરીકે અમારી કઈક ખામી તો બતાવો’ ખામીઓ બતાવું એટલે નિકટનો લજ્જા મારો પરિચય થશે પણ જે શકાઓ ગઈ છે તે જ અહીં પ્રશ્નરૂપે પૂછી લઈ

ગુજરાતના જૈનો મોટે ભાગે શહેરમાં રહે છે કે ગામડામાં? જે શહેરમાં જ રહેતા હોય તો તમારે એનો ખૂબ વિચાર કરવો જોઈએ જૈનો ઘણે ભાગે ખેતી કરતા જ નથી શું એ વાત સાચી છે? જે સાચી હોય તો એ પરિસ્થિતિ ગંભીર છે એમ મારે કહેવું જોઈએ એમ જ હોય તો તમારે તમારી વસ્તી વિષે અને પ્રતિષ્ઠા વિષે જેટલી કાળજી લેવી જોઈએ તેટલી તમે નથી લેતા એમ મારે કહેવું

જેઈએ, એટલું જ નહીં પણ અહિંયાધર્મના પાવનની પૂરતી તૈયારી તમે નથી કરતા એમ પણ હું કહું જાણાર પર જીવતા માણસ ખેતીવિહોણો રહે એ નાનીનૂની ખામી છે ?

નમાજયાસના અત્યાર સુધીના મારા અભ્યાસ ઉપરથી મેં એક સચોટ નિયમ તારવ્યો છે કે જે મેં જમીન સાથેનો નીધો સંબંધ રાખ્યો નથી તેણે પોતાના મૂલિયાં કીધા ક્યાં છે હું એમ માનું છું કે જે અનાજ આપણે ખાઈએ છીએ તે કેમ અને કેવા પેદા થાય છે તે આપણે અનુભવથી જાણું જેઈએ કેટલેક ઠેકાણે ખેતીમા થતી હિસાને કારણે ખેતીથી દૂર ગયેલાનું કહેવામાં આવે છે પણ જેનો આવી દલીલ કરી ન શકે એમ હું ધારું છું કારણ કે જૈનમતે તો કૃષિ, કારવ્ય અને અનુભવ એ ત્રણેમાં સરખો દોર કહેવો છે જે અનાજ ખાવામાં આવે છે તેને લગતી ખેતીનો હોય ખાનાગને લાગે જ છે આમ છતાં પણ તમારો ધર્મ જુદું કહેતો હોય તો હું લાચાર છું મને તો જે યોગ્ય લાગે તે કહેવું એ મારો ધર્મ છે

પેનાદાર થવાના બે જ માર્ગ છે વેપાર અને લૂંટફાટ વેપારીઓ વેપાર કરે છે અને અકબજ ધન ભેગું કરે છે સરકાર કાનૂનસર લૂંટફાટ કરે છે અને ધનના ભંડાર ભરે છે સરકાર કહેતા માત્ર અગ્રેજ સરકાર નહીં પણ અન્યારની દરેક સરકાર આ જ કામ કરે છે નમ્રતાને નિયંત્રે છે અને પશુબળથી સર્પત્ર રાજ્ય ચલાવે છે વેપારથી પૈસો આવે છે પણ જમીન સાથેના સંબંધ સિવાય સમાજમાં સ્થિરતા ન આવે પૈસા શહેરી રીજ છે આપણે શહેરમાં જ રહેવાથી ઘણાં ગુણો ખોઈ નાખ્યા છે એમાં કાઈ શક નથી કુદરત સાથેનો સીધો સંબંધ ગામડામાં રહેવાથી જ બનઈ શકે છે જે ગામડામાં રહે છે તે ઋતુના પરિવર્તનો, ખુલ્લી હવા, ખુલ્લો તાપ, ટાપ, તાપ અને વરસાદ, ભવ્ય આકાશ અને પંખીઓનો ક્વચ્ચ અનુભવ શકે છે જેને ખેતી કરવી હોય છે તે આકાશ સામે માંટ માંટીને બેઠે છે અને ચત્રિના તારા અને દિવસના સૂર્યપ્રકાશ સાથે એકરૂપ બની જીવન વહન કરે છે આત્મચક્રવૃત્તિ કેળવવા માટે પણ ખેતી ખૂબ આવશ્યક છે કારણ કે ખેડૂતને દુઃસ્વપ્ના તેમ જ પશુપક્ષીઓનાં અનેક આક્રમણો સામે સતત ઝૂંપવાનું હોય છે આ રીતે જ હું કહું છું કે સત્રિય અને લેત્રિય (ખેડૂત)માં હું બહુ ભેદ જોતો નથી આ ચક્રવૃત્તિ હમેશા ગામડાના ખેડૂતોએ જ બતાવી છે શિવાજીએ અને બારોડેરીના ખેડૂતોએ આ વાત પુરવાર કરી છે જ્યારે You shall yield — તારે નમવું જ પડશે એવો સત્તાધારીનો પુકમ નીકળે છે ત્યારે I shall neither break nor bend — એવો જવાબ ખેડૂત જ વાળી શકે છે

૨. વિશ્વમાં અહિંસા સમાન બીજો ધર્મ નથી એ તો તમે અને હું બને માનીએ છીએ એમ છતાં આ દેહે આ જીવનમાં કોઈ પણ મનુષ્યથી અહિંસા

સંપૂર્ણપણે આખ્યાર કરવાનું બની શક્યું જ નથી અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ આપણી ચાલુ પ્રવૃત્તિઓમાંથી જિજ્ઞાસે બને તેટલી ઓછી કરવાનો જ રહી શકે. એટલે જ્યાં સુધી સંસારપ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી અધિસાધર્મીઓએ અગ્નિસાના પ્રયોગો ચાલુ રાખવા જ રહ્યા. આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અધિસાની કેટલી શક્યતા છે તે જોવું જ જોઈએ. કારણ કે ખેતીને જેટલી અધિસક બનાવી શક્યો તેટલા પ્રમાણમાં આખું જગત અધિસક બનવાનું છે. બગારના જીવનમાં અધિસાની ધમે તેટલી વાતો કરો પણ જેના વિના જગતને ધરીખર ચાલતું નથી તે અન્નોપાર્જક ખેતીને વિશદ ન બનાવો ત્યાં સુધી અધિસાધર્મ આપણા જીવનના મૂળને સ્પર્શી શકતો નથી. સંન્યાસી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટો અધિસક હોવાનો ભલે દાવો કરે પણ એ દાવાની બહુ કિંમત નથી. અધિસાધર્મ જીવતો જગત વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા જ નથી એ અધિસાધર્મનો અમલ આપણે હિસક ગણતી પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો વાજ લઈને કદી કરાવી શકતા જ નથી. આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી હિસાના તત્ત્વને બને તેટલું નાશૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ બાબત તરફ જોઈને બાઈઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું.

આ રીતે વિચારતાં તો આધિક, સામાજિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક, આરોગ્યની કે જેવડે મોગની દૃષ્ટિએ પણ જૈનસમાજે જાતીન સાધેનો સંગ્રામ કેળવવો જ જોઈએ એમ હું માનું છું અને જ્યાં સુધી જોનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જોનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર ભૂમિ ઉપર નથી એમ જણાવવાની રજા લઉં છું.

જૈન સમાજ સાથે મને બહુ ઊંડો કે વિસ્તીર્ણ પરિચય નથી. મને પરિચય છે ગ્રાંડપાન, પશુપંખીઓ સાથે અને જેમની સેવાનો હું સદા લાભ ઉઠાવી રહ્યો છું તેમાંના કેટલાક ગરીબ ભાઈઓ સાથે મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કેળવણી છે. વિદ્યાર્થી, મારા સાથીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ મારી દુનિયા છે. આ બધું છતાં મને કેટલાક જૈન મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુંદર—પ્રેમાળ, ઉદાર અને ગુરા સહિષ્ણુ મળ્યા છે અને એમને લીધે મને તો જૈન સમાજ માટે હમેશાં બહુ ઊંચો ખ્યાલ બંધાયો છે. મેં તો તેમનામાં ઊંચું જૈનત્વ અને અહિંસકવૃત્તિ જોયાં છે. અહીં અહિંસકતાનો અર્થ હું ઉદાર સહિષ્ણુતા કરું છું અને હું માનું છું કે આ એક જ વસ્તુ એવી છે કે જેની આજની દુનિયાને બહુ જરૂર છે અને જોનો જો ધારે તો દુનિયાને આપી શકે તેમ છે. આજે તમે દુનિયામાં ચાલતો માંસાહાર અટકાવી શકો તેમ નથી. કારણ કે અત્યારે તો ઊલટો તે બાબતમાં કેટલેક ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર પવન વાય છે. જૈનશાસ્ત્રોનું ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા માટે જૈન મિત્રો બહુ આનુર હોય છે. કોઈ પણ જૈન પુસ્તક મારે છપાવવું હોય તો તેના પૈગ્મ મેળવવા માટે મને બહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી, પણ આજે

આપણે તે શ્રવાનું નથી બાળે તો આપણે દુનિયાની પીડ જાણવાની છે અને તે કેમ નુકરવી તેનો ઉપાર સૂચવવાનો છે આ ઉપાર અહિંમા છે અને જૈન ધર્મનું યોગ્ય નિરૂપણ જગતમાં આવે તો દુનિયા તેમાંથી ઘણું સ્વાસ્થ્ય મેળવી શકે

આજે હું જ્યારે જૈન ઇન્ડ વાપરું છું ત્યારે જૈન નામ ધાગણ કરનારને જૈન પણ છું એમ નથી પણ જૈનભાવના જોઈએમાં જોનપ્રોત થયેલી છે તેમને ઉદ્દેશીને કહું છું એમ સમજાવે 'Hindu view of Life'ના કર્તા રાધાકૃષ્ણન કહે છે તેમ હું પણ માનું છું કે ધર્માન્તર કરાવવાનો પ્રયત્ન ન અટકે ત્યાં સુધી જગતમાં શાન્તિ વળવાની નથી. દરેક ધર્મમાં પોતાનો વિકાસ સાધવા માટે પૂરતો અવકાશ અને સામગ્રી હોય જ છે દરેક ધર્મ ઓછેવત્તે બે અહિંસાપરાયણ છે અને તેટલા પૂરતું તેમાં જૈનત્વ રહેલું છે

માટે તો તમને બે જ સૂચના આપવાની છે અહિંપણ બનો અને જીવનની જરૂરિયાતો બને તેટલી ઓછી કરો જ્યાં સુધી તમારી હાજતો ઓછી ન કરો ત્યાં સુધી તમે નાચા અહિંમક બની શકો જ નહીં આપણ સમાન્ય જીવન જનજીવનના દ્રોહથી જ ભરેલું છે ધનસંપત્તિ અદ્રોહથી મળી શકે જ નહીં તમારામાના થોડાકને તપ જપ કરવાની સગવડ મરી આપો અને બામીના તમે બધા કરતા હો તે કર્યા કરો તેથી અદ્રોહી કે અહિંસક થઈ શકાય જ નહીં

હિંદુ ધર્મ એક જ વાત કહી છે — અને જૈન ધર્મ તેમાં આવી જ જાય છે — કે કોઈ પણ ધર્મ ખોટો છે એમ કહી શકાય જ નહીં અને દરેક ધર્મના સત્યાશનો આગ્રહ હઈને નનુષ્ઠ પરમ ક્રાંતિ પામી શકે છે અને તેથી ધર્માન્તર કરું તે મિથ્યા છે આ જ વિચારમાં સ્વાદ્વાદ તત્ત્વનો સાર આવી જાય છે બીજા કહે છે તે તદ્દન ખોટું કહે છે એમ કહનાર પ્રથમ તો સ્વાદ્વાદમૂલક જૈન ધર્મનો જ દ્રોહ કરે છે

તમે ખેંસા ખરથી પ્રજિતો ઉત્પન્ન કર્યો તેથી તમારું સાહિત્ય પુષ્કળ વધશે પણ તેથી ધર્મ કે જગતનો કશો ઉદાર નહીં થાય ગાંધીજીને કેવલાં લોકો ઉત્તમ જૈન — ઉત્તમ હિંદુ — તરીકે સ્વીકાર છે તે તેમના પાંડિત્યને લીધે નહીં પણ તેમના ચારિત્ર અનુભવ તથા તપશ્ચર્યાને લીધે આ જ ગાંધીજી એમ કહે છે કે આમાંનું જેવુંક સારું સારું તેમને ક્રીમદ્ રાજચક્ર પાત્રેથી મળ્યું છે અને આ રાજચક્રમાં પણ અસાધારણ પાંડિત્ય નહોતું પણ તપોમય જીવન અને વિશ્વ વ્યાપી વિદ્યાના ભાવના હતા આ તમે અખત્યાર કરીને જૈન ધર્મનું જગતને સાચું દર્શન કરાવી શકો આજે કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિચારકો માને છે કે હિંદુ ધોનાનો સંદેશો જગતને સંભળાવી દીધો છે અને જગતને પોતા તરફથી તે ઝીંચી લીધો છે હવે હિંદુ કશું દેવાનું નથી, અને તેથી તેને જીવવાનો હવે કશો અધિકાર રહ્યો જ

સંપૂર્ણપણે અખત્યાર કરવાનું બની ચક્રપું ન થયો અને બને તેમ પણ નથી. આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ આપણી સાચી પ્રવૃત્તિઓમાંથી વિજ્ઞાને અને તેટલી ઓછી કરવાનો ન રહી શકે એટલે જ્યાં સુધી સંમારપ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરે છે ત્યાં સુધી અધિભારમાંથી બચવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. આ જ રીતે ખેતીની અંદર પણ આપણે અધિકારની કેટલી શક્યતા છે તે જોવું જ જોઈએ. કારણ કે ખેતીને જેટલી અધિકાર બનાવી શકાયો તેટલા પ્રમાણમાં આપણે જીવન અધિકાર બનવાનું છે. બગાડના જીવનમાં અધિકારની ગમે તેટલી વાતો કરો પણ જોના વિના જીવનને ઘણીબર ચાલવું નથી તે અન્નોપાર્જક ખેતીને વિશદ ન બનાવો ત્યાં સુધી અધિકારમાં આપણા જીવન મા મૂળને સ્પર્શી શકતો નથી. સંસ્કારી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને પોતે મોટો અધિકાર હોવાનો ભલે દાવો કરે પણ એ દાવાની બહુ કિંમત નથી. અધિકારમાં જીવનો જીવન વિશ્વધર્મ છે અને તેની પૂર્ણતાને આપણે કદી પહોંચી શક્યા નથી એ અધિકારમાંનો અમલ આપણે હિંસક ગણતો પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહીને અને એમ છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિનાં ફળોનો લાભ લઈને કદી કરાવી શક્યા નથી. આપણો ધર્મ સંસારસ્થિતિ માટે અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓમાંથી વિજ્ઞાન તત્ત્વને અને તેટલું નાશૂદ કરવામાં રહેલો છે, આ બાબત તરફ જોન ભાઈઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવું છું.

આ રીતે વિચારતાં તો અધિક, સામાજિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક, આરોગ્યની કે છેવટે મોગની દૃષ્ટિએ પણ જોનસમાજે જાતીન સાથેનો સંબંધ કેળવવો જ જોઈએ એમ લાગે છે અને જ્યાં સુધી જોનો તેમ ન કરે ત્યાં સુધી જોનોની પ્રતિષ્ઠા સ્થિર ભૂમિ ઉપર નથી એમ જણાવવાની રજા લઈ છું.

જોન સમાજ સાથે મને બહુ ઊંડો કે વિસ્તીર્ણ પરિચય નથી, મને પરિચય છે ગાંધીજી, પંડિતજીઓ સાથે અને જોનની સેવાનો હું સદા લાભ ઉઠાવી રહ્યો છું તેમાંના કેટલાક ગરીબ ભાઈઓ સાથે મારા જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ કેળવણી છે. વિદ્યાર્થી, મારા ગાંધીજી, વિદ્યાર્થીઓ અને હું એ જ મારી દુનિયા છે. આ બધું છતાં મને કેટલાક જોન મિત્રો મળ્યા છે તેઓ બહુ સુંદર—પ્રેમાત્મ, ઉદાર અને પૂરા સહિષ્ણુ મળ્યા છે અને એમને લીધે મને તો જોન સમાજ માટે ઈશ્વરના બહુ ઊંચો ખ્યાલ બંધાયો છે. મેં તો તેમનામાં ઊંચું જોનત્વ અને અધિકારપ્રવૃત્તિ જોયા છે. આવી અધિકારતાનો અર્થ હું ઉદાર સહિષ્ણુતા કરું છું અને હું માનું છું કે આ એક જ વસ્તુ એવી છે કે જેની આજની દુનિયાને બહુ જરૂર છે અને જોનો જે ધારે તો દુનિયાને આપી શકે તેમ છે. આજે ઈશ્વર દુનિયામાં ચાલતો માસાહાર અટકે તો શકે તેમ નથી કારણ કે અત્યારે તો જિલ્લો તે બાબતમાં કેટલેક ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર પવન વાય છે. જોનસાથેનું ખૂબ અધ્યયન થાય એટલા માટે જોન મિત્રો બહુ આતુર હોય છે કોઈ પણ જોન પુસ્તક મારે છપાવવું હોય તો તેના પેસા મેળવવા માટે મને બહુ મુશ્કેલી પડે તેમ નથી પણ આજે

પ્રકથા : “બેમો, બેમો, અમે પૂછવા આવીએ ત્યારે આવી વાતો અમને કહેજે ” એ જ વલ્લુના સમર્પનમાં એક વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું કે : “ભારે પૈમાદાર માણસ હોય છે ત્યારે તો તેનો બહિષ્કાર કરવાનું આપણે નામ નથી લેતા. દંભી માણસો પાખંડ ચલાવે છે ત્યારે આપણે એમને સાણસામાં પકડી શકતા નથી. પછી એકાદ નિખાલસ અને મજબૂત માણસનો જ બહિષ્કાર કરવા નીકળીએ એ આપણને શોભે? એથી સમાજનું શ્રેય પણ નથી આના લેવા લોકો ફકારારને તોડે છે, પણ અનાચાર કરતા નથી એટલે ન્યાય સામે થાય તોયે એમની પ્રતિષ્ઠા તો કાયમ જ રહે છે અને બહિષ્કાર કરનાર લોકો જ વગોવાય છે જે નિર્મળ લોકોનો બહિષ્કાર કરી આપણે એમને ખોઈ બેમીશું તો ન્યાતમાં રહેશે શું? એટલે ડહાપણનો રસ્તો એ છે કે એમનું નામ જ ન દેવું. કલિયુગ છે એટલે જ થશે તે આપણે જોવાનું રહ્યું ” એ વૃદ્ધ પુરુષની મુખ્ય દૃષ્ટિ સાચી હતી કલિયુગવાળી એમની દૃષ્ટિમાં કલો માલ નથી એ તો સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

સમાજનો આચાર જમાને જમાને તપાનાય એ જરૂરનું છે એમાં જરૂરી ફેરફાર થાય એ પણ આવશ્યક છે જેમ શરીરમાં નવું પોષણ રોજ ઉમેરતા જઈએ છીએ અને ક્યારે પણ શરીરમાંથી રોજ કાઢી નાખીએ છીએ અને તેથી જ શરીર નીરોગી રહી સેવા આપે છે, તે જ પ્રમાણે સમાજ શરીરનું પણ છે જેમ ખોરાકનું કાળે કરીને લોહી થાય છે અને નકામો ભાગ મેલના રૂપમાં નીકળી જાય છે, તેમ સારામાં સારી જૂની વ્યવસ્થા તે તે કાળને પોષણ આપી શેષમા મહારૂપે રહી જાય છે એને જ કાઢી ન નાખીએ તો મમાજ શરીર ગંધાય છે અને રોગી થાય છે રોજનો વિકાસ અટકાવી દઈએ ત્યારે કોંક વખતે સન્નિપાતની પેઠે એકાએક કાન્તિ ફાટી નીકળે છે વિકાસ અટકાવવો એ કાન્તિને નોતગલા સમાન છે, પછી એ કાન્તિ પરદેલી હુમલાના રૂપમાં થાઓ કે અંદરના ભગવાના રૂપમાં થાઓ.

નામધિક સુધારા વિના ધાર્મિક જીવન ટકાવી ન જ શકાય, એટલા માટે જ નામાર્જિક સુધારાના—સામાજિક પ્રગતિના સાર્વભૌમ નિયમો જાણી લેવા જોઈએ. હજારો વર્ષોનો અનુભવ અને ઇતિહાસ જેમની પાસે છે તેઓ જે ધર્મ વિકાસનું અને જીવનપરિવર્તનનું શાસ્ત્ર ન રહે તો તેઓ ઋષિમુનિઓની પરપરાને લજ્જતે આપણા સ્મૃતિકારો વખતોવખત ધર્મવ્યવસ્થામાં ફેરફારો કરતા જ આવ્યા છે. હવે આપણે આવા ફેરફારનું આખું શાસ્ત્ર નૈષાર કરવું જોઈએ તો જ આપણે જાણતા સમાજનું જહાજ જીવનમાગરમાં સહીસલામત હકારી થકીશું આવી રીતે જીવનવ્યવસ્થા ફરીફરી તપાનીને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન નવેસર ગોઠવ નારાજોના ભગવાન મહાવીર એક અગ્રેયર હતા એમનો જમાનો કેવો હતો એ જરા તપાસીએ.

નથી જે આપણે હવે કર્યું દેવાનું ન હોય અને આપણે મૃતપ્રાય બની ગયા હોઈએ તો ઉપરનો અભિપ્રાય આપણે સ્વીકારી લઈએ જે તેમ ન હોય તો આપણે આપણામાં પ્રેરણા-ઉત્સાહ-ઓજ્જ્વલતા અને નવનિર્મિત દાખવીએ, આપણા વાર્તામાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરીએ અને આપણા અસ્તિત્વથી જગતને સમૃદ્ધ અને ગૌરવાન્વિત કરીએ

૧૩

સુધારક ધર્મમાં સુધારા*

આપનું આર્મંત્રણ સ્વીકારી અહીં આવ્યો એમાં એક ઉદ્દેશ એ હતો કે એ બહાને એકાદ દિવસ પરમાર્નદભાઈ જેડે રહેવાનો આર્નંદ મળશે હમણા હમણા એમના અમદાવાદના ભાણુ સામે ભારે તકરાર થઈ છે મને રહી રહીને આશ્ચર્ય થાય છે કે પરમાર્નદભાઈ જેવા સૌમ્ય અને સમધારણ વ્યક્તિઓના ભાણુમાં લોકોને એવું તે શું જડ્યું હશે કે તેઓ એમને માર્ટિન લ્યૂથર બનાવવા તૈયાર થઈ ગયા છે! આકરા વિચાર ધરાવનાર દરેક મિત્રને સામી બાજુ બતાવી એને સૌમ્ય અને જવાબદાર બનાવવો એ અત્યાર સુધીનો પરમાર્નદભાઈનો પ્રિય વ્યવસાય એમનું ભાણુ આખું વારસા વગર જ હું કહી શકું છું કે એમાં ઉત્પાત કરનાર કે વિનાશક એવું કશું તત્ત્વ નથી, પણ ક્રાંતિકારી કે સુધારક જમાનો પરમાર્નદભાઈ જેવી સૌમ્ય મૂર્તિ માગે છે પણ પોતાનો અવાજ પ્રગટાવી શકે છે

સાબળું છું કે અમુક સમાજે એમનો બહિષ્કાર કર્યો છે એટલે આ બહિષ્કાર વિષે જ પ્રથમ બે શબ્દ કહું

બહિષ્કાર એ દરેક સુસંસ્કૃત અને સંઘટિત સમાજનો સ્વાભાવિક હક છે સુધારના સમાજના હાથમાં એ એક અસરકારક અને સાન્નિધ્ય શસ્ત્ર છે, પણ એ શસ્ત્ર બેધારી તલવાર છે જેમની સામે એ વપરાય છે તેમને તો એ હાથે ત્યારે હાથે પણ જે એ શસ્ત્રને વાપરે છે તે જો યોગ્ય પ્રસંગ, યોગ્ય પદ્ધતિ અને સ્વાભાવિક મર્યાદા ન જાણે તો એ શસ્ત્ર એને જ પ્રથમ હાથે છે અમારી ન્યાતમાં એક સમજુ વૃદ્ધ પુરુષે એક વખતે આ બહિષ્કારની મીમાસા કરી હતી તે અત્યારે મારી ભાષામાં અહીં કહી દઉં સત્યાગ્રહાક્રમમાં જઈ મેં હરિજનના હાથની રજોઈ ખાધી, એટલે અમારે ગામ જતાં મેં ન્યાતવાદાઓને મ્હુ કે હું આ રીતે વર્તું છું ગુજરાતમાં છે એવું ન્યાતોનું બિધારણ અને શાંતિની પત્રવણી અમારે ત્યાં છે જ નહીં છતાં ન્યાતવાદા પારે તો બહિષ્કાર કરી શકે છે મેં હરિજનો જેડે ખાધાનો એકરાર કર્યો એટલે કેટલાક ભાઈઓ બોલી

* સં ૧૯૬૨ ના પર્લવણ પર્વ અંગે મુંબઈમાં આપેલું વ્યાખ્યાન

ડિકવા “બેનો, બેનો, અમે પૂછવા આવીએ ત્યાં આવી વાતો અમને કહેજે” એ જ વચ્ચના મમર્ષનમાં એક વૃદ્ધ પુરુષે કહ્યું કે “ભારે પેનાર માણસ હોય છે ત્યારે તા તેનો બહિષ્કાર કરવાનું આપણે નામ નથી લેતા. દબી માણસો પાખંડ ચલાવે છે ત્યારે આપણે એમને નાણામાં પડી દેતા નથી. પછી એકાદ નિખાવત અને નજાન માણસનો જ બહિષ્કાર કરવા નીમ્ણીએ એ આપણને શોભે? એથી નમાનનું કોય પણ નથી આતા જેવા લોકો ફકારને તોડે છે, પણ અનાવાળ કરતા નથી એટલે ત્યાં સામે થાય તોયે એમની પ્રતિષ્ઠા તો કાયમ જ રહે છે અને બહિષ્કાર કરનાર લોકો જ વ પ્રેવાય છે જે નિર્મળ લોકોનો બહિષ્કાર કરી આપણે એમને ખોઈ બેઝીશું તો નાતમાં રહેશે શું? એટલે હાથપણને રસ્તો એ છે કે એમનું નામ જ ન દેવું કવિયુ! છે એટલે જો થશે તે આપણે જોવાનું રહ્યું” એ વૃદ્ધ પુરુષની મુખ્ય દૃષ્ટિ માત્રી હતી કવિયુગવાળી એમની દલીલમાં કયો ભાવ નથી એ તો સહેજે ધ્યાનમાં આવે એમ છે.

નમાનનો આચાર જમાને જમાને તપાસાય એ જરૂરનું છે એમાં જરૂરી ફેરફાર થાય એ પણ આવશ્યક છે જેમ શરીરમાં નવું પોષણ રોજ ઉમેરતા જઈને છીએ અને ક્યારે પણ શરીરમાંથી રોજ કાઢી નાખીને છીએ અને તેથી જ શરીર નીચે રહી સેવા આપે છે તે જ પ્રમાણે નમાન શરીરનું પણ છે જેમ ખોરાકનું કાગે કરીને લોહી થાય છે અને નકામો ભાગ મેલના રૂપમાં નીકળી જાય છે, તેમ સારામાં સારી જૂની વ્યવસ્થા તે તે કાગેને પોષણ આપી રૂપમાં મગફળે રહી જાય છે એને જે મટ્ટી ન નાખીએ તો મમાજ શરીર અધાય છે અને રોગી થાય છે રોગનો વિકાસ અટકાવી દઈએ ત્યાર એક વખતે મનિપાનની પેકે એકાએક કાન્તિ ફાગી નીકળે છે વિકાસ અટકાવવો એ કાન્તિને નોતરતા મમાન છે, પછી એ કાન્તિ પરહી હુમલાના રૂપમાં થાઓ કે અંદરના બગવાના રૂપમાં થાઓ.

નામધિક સુધારા વિના ધાર્મિક જીવન ટકાવી ન જ શકાય એટલા માટે જ ન માત્રિક સુધારાના—સામાજિક પ્રગતિના સાર્વભૌમ નિયમો જાણી લેવા જોઈએ હજારો વર્ષોનો અનુભવ અને ઈતિહાસ જેમની પાસે છે તેઓ જે ધર્મ વિશ્વાસનું અને જીવનપરિવર્તનનું ધારણ ન રહે તો તેઓ ઋષિમુનિઓની પરપરાને લાગવો જાણવો સ્મૃતિદારો વખતોવખત ધર્મવ્યવસ્થામાં ફેરફારો કરતા જ આવ્યા છે હવે આપણે આજ ફેરફારનું આખું ધારણ તૈયાર કરવું જોઈએ તો જ આપણે જાણવું સમાજનું જહાજ જીવનસાગરમાં સહીસલામત હકારી થઈશું આવી રીતે જીવનવ્યવસ્થા ફરીફરી તપાસીને જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન નવેસર જોડવ નારાજીમાં બહાન મહાવીર એક અશ્રેયર હતા એમનો જમાનો કેવો હતો એ જાણ તપાસીએ.

ભારતીય બુદ્ધની ધર્મના આર્ષોના જીવનમાં ભારેમાં ભારે ક્રાન્તિકારી નીવડી ગ્રેન્ડ અને જર્મન વચ્ચેનો ભાઈવેરનો વિગ્રહ જેમ વિશ્વવ્યાપી બની જાગૃતી નિધાને ઉજી નડે છે, તેમ જ કૌરવ પાંડવ વચ્ચેનું એ સર્વનાશી મહાબુદ્ધ ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જીવંત રાખી નીવડ્યું ભારતીય બુદ્ધ પહેલાં, જેમાં જીરોજ પચીસ પચીસ ઉત્તર ગોવંદનું આનંદન થતું, કનક થતી એવા મહાપક્ષો સવામાં રનિદેવ જેવા સમ્રાટો સાર્થકતા માનતા રાજાઓ સમ્રાટો થવા માટે દુસાનુંસી ચલાવી એકનીજનો નિષ્પાત કરતા અને એક દિગ્વિજય કરવા માટે રેવા રાજસભારનું પાપ ધોઈ કાઢવા એટલે જ ઉત્તર બીજે યજ્ઞ કરતા એથી બીજાચાર અને ધર્મચળ જેવા પુણ્યપુરુષોને શાત્રધર્મ પાપી છે એવો એકરાર રી તેનો પિક્કાર કરવાનું મન થયું અખડ સેવાથી પોતાના કુટુંબી બનેલાં અસખ્ય જનવસેનો—ગાય, બા અને ઘોડાઓનો—ગણને નામે સહાર કરવા મૂચવનાર વેદોથી ત્રાપી જઈ એક જીવિ બગવાનું વચન બોલી ગયો—‘પિગ્ વેદા ।’ વૈદિક સંસ્કૃતિની જાણેજનાવીમા જાગુ વચન કાઢવું એ તો વરુદનની લડાઈ લડતી હિંદુનર્મગ આગળ બુદ્ધનો નિષેધ કરવા જેવું હિંમતગપું હતું વૈદિક ધર્મના અભિ માની આપણા ધૂર્વજેએ આ વચન પાલ નેધી રાખ્યું છે એ તેમની એતિહાસિક પ્રામાણિકતા જેમ મૂચવે છે, તેમ એ જમાનાની અકબામેલી ધર્મગુહિનું પણ દ્યોતક છે

ભારતીય બુદ્ધ, યાદવોની કાકિયાવાડી યાદવાસ્થળી અને આસ્તિક ઋષિએ બંધ પાડે જનમેજયનું સર્પસત્ર એ બધા વાતાવરણનું જેમને સ્મરણ હતું એવા લોકોએ આખી જીવનદૃષ્ટિમા પરિવર્તન કરવાનું નક્કી કર્યું

એ વિચાર મીમે મીમે પાકતો ગયો, છસો વરગ સુધી પાક્યો અને એમાંથી આર્યપરપરાના બે પથો જગ્યા આપણે એમને બીજા ધર્મ અને જૈન ધર્મ તરીકે ઓળખીએ છીએ

नहि वेदेन वेदानि सम्मन्तीय कुदाचन ।

अवेदेन च सम्मन्ति एत धम्मो सत्ततो ॥

એમ કહી બુદ્ધ ભગવાને અવેરનો સદેશો આપ્યો દુલ્લ સતે પરાજિતો । એ અનુભવ હોવાથી પ્રજાએ એ સદેશો ઝીંચ્યો બુદ્ધ ભગવાને માતાહારનો ભડે નિષેધ ન કર્યા હોય પણ એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું કે જ્યાર માણસજન વચને નામે પશુહત્યા કરતી ન હતી, ત્યારે માણસોમા રોગો નહીં જેવા જ હતા, પશુહત્યાને પરિણામે જ બોતેર રોગો માણસજનને વલગ્યા છે

અને જ્ઞાનુપુત્ર વર્ધમાન મહાવીર તો અહિંસાને જ પરમધર્મ બતાવી મનુષ્ય જીવનનો આખો પાથો ફેરવી નાખ્યો અવર, અહિંસા અને ગૌરમાની ૫ પના વૈદિક કાળમાં ન હતી એમ નહીં, પણ ધર્મનો પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર પણ અનુભવે જ થા છે બુદ્ધ અને મહાવીરના વખતમા જ ઋષિદૃષ્ટ અહિંસાનો પ્રમધર્મ

લોકદૃષ્ટ થયો એમના કાળ પછી ભારતમાં યજ્ઞો થયા જ નથી એમ ન કહેવાય, પણ રાષ્ટ્ર-ધર્મના દૃઢ્યમાં એ અપ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂક્યા હતા એ જૂની સંસ્કૃતિના ભણકારાની પેઠે સભાશાયા અને અનાદરના મૌનમાં વિલીન થયા જ્યા ત્યા જનહૃદય પુછવા લાગ્યું કે જાડોનો સંહાર કરી, પશુઓની કતલ કરી, લોહીમાસનો કાદવ ફેંચાવવાથી જો સ્વર્ગે જવાનું હોય તો નરકે જવાનો રસ્તો કયો વારુ?

અનુદુઃખ અને પ્રતિકૂલ વસતા ખેડૂત વચ્ચે વચલી નદીના પાણી માટે જ્યારે મુદ્દ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને બળનેના આગેવાનોને ભેગા કરી પૂછ્યું કે પાણી કીમતી છે કે ભાઈનું લોહી કીમતી છે? પાણી માટે લોહી રોડું એ હાથપણ કયાનું?

યથાતિ રાજાએ પોતાનું અને પોતાના દીકરાનું યોવન અનુભવી સમ્રાટસુલભ બધા ભોનો ભોગવ્યા પછી અનુભવવાણી ઉચ્ચારી કે દુનિયામાં જેટલા ચોખા અને તંત્ર છે, જેટલા એથઆરામના માધનો છે તે બધા એક માણસ પોતાનાં કંઠે તોયે એનાં સુખોપભોગને માત્ર તે પૂરતાં નથી, એને નૃપ્તિ ન ઉપજવી શકે માટે વામનાનો જ ત્યાગ કરી સંતોષ કેળવવો એમાં જીવનની સફળતાની કૂચી છે ભગવાન મહાવીરે પણ લોકોને એ જ કહ્યું હિંસા દ્વારા બીજને દબાવવા કરતાં તપ દ્વારા પોતાની વાસનાઓ દબાવવી એ જ વિશ્વવર્જિત યજ્ઞ છે, એમાં જ જીવનસાફલ્ય છે માણસનું જીવન એની આસપાસનાને શાપ અને ત્રાસરૂપ થવાને બદલે આથીવાંદરૂપ થાય એમાં જ ધર્મ રહેલો છે તપના મૂળમાં આ જ વસ્તુ છે તપ વિના જીવન નિષ્પાપ થાય નહીં

જેમ યજ્ઞનો અસલી ભવ્ય જીવન સિદ્ધાંત તે વખતના લોકોએ પશુહત્યા કરીને બગાડ્યો, તેમ ત્યાર પછીના લોકોએ તપનું સર્વમગલત્વ વીસરી જઈ એને અર્થ વગરનું દેહદમન કરી મૂક્યું આપણા દશમાં મહાનમાં મહાન ધર્મ સિદ્ધાંતોને અર્થ વગરની યાંત્રિક ક્રિયાનું રૂપ આપવામાં લોભેએ બુદ્ધિદ્રોહ અને સમાજદ્રોહ ઓળો નથી કર્યો

આહારશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર વગેરે મનુષ્યોપયોગી શાસ્ત્રોનો જેમણે ઉત્તમ અને અદ્યાવધિ (up-to-date) અભ્યાસ કર્યો છે તેવા સમાજહિતેથી લોકોએ ધર્મશાસ્ત્રનો ફરી ફરી વિચાર કરવો જોઈએ અને પોતાના જમાનાના સ્વકીયોને દોરવાનું કામ કરવું જોઈએ

એવી સનાતન આવશ્યકતા ન હોત તો ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીર જેવાને, પુરુષાર્થપૂર્વક પ્રજાના સનાતન ધર્મની નવેસર દીક્ષા આપવાનું આવશ્યક ન જણાત ધર્મ ગમે તેટલો ઉજ્જવળ હોય, માનવી બુદ્ધિની કે અબુદ્ધિની જડતાને કારણે એના ઉપર રાખ વળવાની જ એ રાખ ખંજેરીને જૂનાં ધર્મતત્ત્વોનો સંસ્કાર કરીને ધર્મને નવેસર ચાલના આપવાનું કામ મુજે મુજે થવું આવ્યું છે,

માટે જ ધર્મ ટક્યો છે ધર્મના ગ્રંથો, ધર્મના મંદિરો, ધર્મના સાધુઓ અને મુનિઓ અને ધર્મના અભિમાનથી અહિંસા, સત્ય અને સાંતિ બધું ભૂલી જઈ ધર્મનો જ દ્રોહ કરનાર જનૂની આચારો ધર્મનું રક્ષણ નથી કરી શકવાના સાંતિ, તિનિયા અને ઉદારતા જેમનામાં છે, ગામા પક્ષની દલીલમાં રહેલો સત્યાગ્રહ અને ગુલ ટેનું સમજવા અને સ્વીકારવા જેટલો સ્વાદવાદ જેમને ગમે ઊતર્યો છે એવા ધર્મપરાણુ લોકો જ ધર્મના રક્ષક હોય છે ઉચ્ચ ધર્મમાં જન્મ પામવાથી માણસ ઉચ્ચ થતો નથી, પણ ઉચ્ચ જીવનથી જ તે ઉચ્ચ થાય છે એમ બુદ્ધ અને મહાવીર અનેક વાર કહી ગયા છે

ધર્મ એટલે જ જીવનસુધારો પ્રાકૃત પ્રજાનું જીવન સામાન્યપણે આહાર નિદ્રાદિ લાજતો, રાગદ્રોષાદિ વાસનાઓ અને દભ મન્યરાદિ વિકૃતિઓ પ્રમાણે જ વહે છે એમાં સુધારો કરી જીવન સસ્કૃત બનાવવું એ જ ધર્મનું પ્રધાન કામ છે જેમ જીવન પર કાટ ચડે છે તેમ ધર્મવચનો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર પણ કાટ ચડે છે એ જાટ ખજેરવાનું કામ ધર્મ પોતે જ ન કરે તો કોણ કરે? સામાજિક સુધારો કરવા માટે જ ધર્મનું પ્રયોજન છે બુદ્ધ અને મહાવીર પછી સમાજસુધારકોની આવશ્યકતા રહી નથી એમ કોઈ કહેવા જાય તો બુદ્ધ અને મહા વીરની પણ કથી જણ નહોતી એમ જ મિલ્લ થવા બેસે દરેક ધર્મસંસ્થાપક વિષે આ જ ન્યાયે જાણું પછી ગ્રથવચનો ભરે ગમે તે કહે ‘એવો એકે દેશ નથી, અને એનો એકે જમાનો નથી કે જેને મમાજસુધારો કરવા ધર્મસંસ્થાપકને ન મળ્યા હોય’ તેથી સમાજસુધારાના સિદ્ધાંતો આપણને ધર્મ પાસેથી જ મળી શકે એમ છે, અને એનો ઉપયોગ પ્રગતિ માધવા માટે, ધર્મસંસ્થા સુધારવા માટે જ સૌથી પ્રથમ આપણે કરવો જોઈએ

પ્રગતિ એટલે શું?—એ ગવાલ હમેશા ઊઠે છે જ્યાં જીવનના આદર્શો વારંવાર બદલાય છે ત્યાં પ્રગતિની દિશા નક્કી કરવી સહેલ નથી તે તે વખતના લોકોને તાત્કાલિક જ ઈષ્ટ લાગે તે તરફ જવા માટે જોઈતા ફેરફાર કરવા એનું નામ પ્રગતિ, એમ સામાન્યપણે કહી શકાય લોકોને ડુવે એ દિશામાં જ લોકો જવાના એક વખતે સગીત અને નૃત્યને આપણા લોકોએ વખોટી કાઢ્યું અને સામાજિક સંક્રમણ સમજી ગયા જમાનાના અમુક લોકોએ એમની સામે જુએશ ચનાવી આજે એ જ રંગીત અને નૃત્ય આપણી સંસ્કૃતિની ખાસિયત તરીકે આપણે કેળવીએ છીએ અને દુનિયાને સ્વીકારવા નોતરીએ છીએ રમતો પાછળ વખત બગાડવા માટે આપણે આપણા છોકરાઓને સજ કરતા હતા, આજે રમતોમાં જે વિદ્યાર્થી ભાગ ન લે તેને વડીએ છીએ આપણા પાશાકનું પણ એમ જ છે માસમંદિરાના સેવનમાં જ પ્રગતિ રહેલી છે એમ માનનારોય એક જમાનો આપણે ત્યાં થઈ ગયો આદર્શો હીંચાની પેઠે બે છેડા વચ્ચે એવા ખાય છે છતાં પ્રગતિ જેવી કંઈક સ્થાયી વસ્તુ છે અને બધા જમાનાને ઈષ્ટ

જલ્દાય એવાં કેટલાંક તત્ત્વો પણ કેળવવા જેવાં છે જ, એનો વિચાર આગળ જતાં કરીશું.

નામાન્યપણે એમ જેવામું છે કે મમાજને સ્પર્ધ અને પ્રગતિ બન્ને તત્ત્વો સાચવવાં પડે છે જે સ્થિરતા ન હોય તો સામાજિક સદ્ગુણોની મૂડી બધાય જ નહીં, ચારિત્ર્ય કેળવાય નહીં અને માણસને સામાજિક જીવનનો વિસ્વાસ પણ ન બેસે. બેઠક જે આપણે અપરિવર્તનવાદી બન્યા તો જીવન કટાઈ જાય, કોણવાઈ જાય, અને તમામ જીવનરસો સુકાઈ જાય. સ્પર્ધ અને પ્રગતિ આ જોડિયાં તત્ત્વો કામ અને વિરામની પેઠે કોક કોક વાર એક પછી એક આવે છે. એ પણ પ્રગતિનો મોટો સિદ્ધાંત છે. એ બન્નેની અપરિહાર્યતા ધ્યાનમાં લઈને જ સામાજિક જીવનના નિયમો ઘડી કાઢવા જોઈએ ધર્મશાસ્ત્રોએ સામાજિક નિયમો વખતોવખત ઘડ્યા છે નિયમો ઈશ્વરે આપ્યા છે અથવા સામાન્ય બુદ્ધિથી પર એવા અલૌકિક દૃષ્ટિવાળા લોકો જ આપી શકે છે, એવી માન્યતા આપણા નમાજની કડી રાખવામા આવી છે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં તો બધા જ ફેરફારો કરે છે પણ માન્યતામાં બધા ઉપરના વિચારને જ ઉત્તેજન આપે છે કે ધર્મે આપેલી સમાજન્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવાનો સમાજને હક જ નથી પ્રત્યક્ષ અનુભવ, એ અનુભવ ઉપરથી થતો વિચાર, મમાજની લાગણીઓ અને સમાજમાં રિક્તસતી મનાતન શ્રાદ્ધા એના પર જ સમાજવ્યવસ્થા આધાર રાખે છે આમાની શ્રાદ્ધા એ તે તે મમાજનું મૂળ ધન છે એ ધનનું જતન કરવું એ સામાજિક શક્તિનો મૂળ મંત્ર છે

શણે શણે ફેરમદલ કર્યા કરીશુ તો સમાજ રેતીના ઠંગવા જેવો થયે એમા ધૂનિ (કોલીઝન) આવશે જ નહીં, અને જે ફેરફારો ન જ કરવાનું નક્કી કરીશુ તો મડદાની પેઠે સમાજ સડવા માડશે

મમાજમા આવરયક ફેરફારો કર્યા છતા ફેરફારો કર્યા નથી એમ માનવા મનાવવામાં દરેક સમાજે શ્રેય જેવું છે ન્યાયાધીશો દરેક વિવાદનો ચુકાદો આપતાં કાયદામાં ફેરફાર કરે જ છે, પણ નથી કર્યા એમ બતાવવાનો એમનો પ્રયત્ન હોય છે, આને legal fiction કહેવાય છે સમાજવ્યવસ્થા ધર્મશાસ્ત્રના શાયમા સોખા પછી એમા ફેરફારો નથી કર્યા એમ બતાવવું પડે છે એટલા માટે ભાખકારો બખો રને છે અને એક જ શાસ્ત્ર માન્ય હોવા છતા જુદા જુદા ભાખકારના અર્થ પ્રમાણે લોકોના વાઙબધાય છે શાસ્ત્રવચનનું પ્રામાણ્ય સાચવી લોકો પોતાને માન્ય એવા ભાખકારના વચનને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અન્યાર સુધીનો બધા દેશોનો ઈતિહાસ જોતાં પ્રગતિનો આ પણ એક સાર્વભૌમ નિયમ કહી શકાય.

સામાજિક પ્રગતિનો બીજો એક મહત્ત્વનો મિલ્દાત ભધે જેવામો છે, એક જમાનો ધર્મવ્યવસ્થાના બાદ્ય આકાર નાયવી એ આકારમા મવડાવવાના મશાલામાં ફેરફાર કરે છે પશુના માસનો યજ કરવાને બદલે માસનો — (અડદનો) પશુ

બનાવીને એને વધે છે અને માને છે કે માત્ર મક્કા તરવાણો છે આમ અંદરનો મસાલો પૂરેપૂરો બદલાયા પછી નવા લોખે દલીલ કરે છે કે મસાલો એ મુખ્ય વસ્તુ છે, આકાર એ ગૌણ વસ્તુ છે માટે અંદરની વસ્તુ સાચવીને એને ગમે તે આકાર આપીએ એમાં ધર્મદ્રોહ થતો નથી, તત્ત્વ સચવાય એ જ મહત્ત્વનું છે આમ આકાર બદલાયા પછી નવા આકારને જ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અડદના લોટનાં પથુ બનાવવાને બદલે લોટના પિંડ બનાવવામાં આવે છે અને ફરી એમાં નવો મસાલો સ્વીકારવાની તૈયારી થઈ જાય છે એક જૂનું વચન છે ચલત્યેકેન વાદેન તિષ્ઠત્યેકેન પશ્ચિત । એક પગ ઉપાડીને આગળ મૂકવા માટે બીજે પગ અડગ સ્થિર રાખવો પડે છે ઉપાડેલો પગ આગળ સ્થિર થવા પછી પાછળના અડગ પગનો ડગવાનો વારો આવે છે આમ જ સામાજિક પ્રગતિ થતી આવી છે આ સિદ્ધાંત જેમણે જાણ્યો તેમની સમાજસેવા કરવાની ઘડિત ઘણી વધે છે

આજનો જમાનો ચર્ચાનો છે જે વસ્તુ વિષે મનમાં પરમ આદર હોય એની ચર્ચા કરાય નહીં એવો જૂનો નિયમ હતો માતા, પિતા કે ગુરુની આવાનો વિચાર કરાય જ નહીં, આજ્ઞા શૂઠ્ઠા હાવિચારણીયા । મુસ્લીમોના વર્તનના કાજ આપણે ન થઈએ, તેઓ જે કરે છે તે ઉત્તમ જ છે, વૃદ્ધાસ્તે ન વિચારણીયચરિતા એ વૃત્તિ પણ ખૂબ કેળવાઈ હતી આજે જેની ચર્ચા જ ન થઈ શકે એટલી પવિત્ર વસ્તુ એકે રહી નથી, બપો જ બધી જ વસ્તુઓ ચર્ચે એમાં અમુક કેળવણી છે અને અનધિકારચેષ્ટા પણ છે આ વાટે સમાજની આગેવાની ઘુદ્ડ લાગવીઓ ઉરકેરનાર બેજવાબદાર લોખેના હાથમાં સહેજે જાય છે, પણ આ દોષ ટાળવા માટે જે નિયમ ક્યો હોય કે ‘અધિકારી પુરુષો જ ચર્ચા કરવાને લાયક ગણાય’ તો એના પણ જુદા ગુણહીન છે જ તેમ કરતા એક રીતે સમાજહિતનો વિચાર પીકપણે થાય છે પ્રજાનો બુદ્ધિભેદ થતો નથી, સ્થિરતા સચવાય છે અને સમાજ જબરદસ્ત સામર્થ્ય કેળવી શકે છે પણ આવી સ્થિતિમાં ઘણી વાર લોકકેળવણી અટકે છે અને આગેવાનોની જ એક ન્યાત બંધાય છે સમાજની કાર્યશક્તિ વધ્યા છતાં સુઝશક્તિ કટાઈ જાય છે અને આગેવાન વર્ગનો નૈતિક અધ પાત થતાં આખો સમાજ ભાગી પડે છે

*

*

*

ધર્મસુધારા કરનાર લોકો પરમ ધાર્મિક અને ત્રિકાલજ્ઞ હોવા જોઈએ ધર્મના વિધિવિધાનમાં અને બાહ્ય રિવાજોમાં જે કાન્તિ સ્ત્રી શકે તેમની પાસે ધર્મનો આત્મા અખૂટ હોવો જોઈએ જેમણે ધર્મતત્ત્વનું આકર્ષન પોતાનું કરેલું હોયું જોઈએ આવા લોકો દરેક જમાનામાં અને દરેક દશમા કે સમાજમાં પેદા થાય છે જ એમ ધર્મગ્રંથમાં લખ્યું છે અને ઇતિહાસમાં દેખાઈ આવ્યું છે

ત્રિકાવશનો અર્થ આપણે બરાબર સમજવો જોઈએ લાખો વર્ષ પૂર્વે અને લાખો વરસ પછી કઈ કઈ ઘટનાઓ બની છે અથવા બનવાની છે, દરેક વ્યક્તિ શું કરી ચૂકી છે અને શું કરવાની છે એ બધું વિગતવાર જે જાણે તે ત્રિકાવશ એવી માન્યતા મનાજમાં ફેલાઈ છે પોતાને ઈશ્વર તરફથી સંદેશાઓ મળે છે એવો જોમનો દાવો તે મહામદ પેગમ્બર કહે છે કે બીજા કાણે શું થવાનું છે એ ખુદાએ ન તો પોતાના નબીઓને કહી રાખ્યું છે, ન ફિરસ્તાઓને. ભવિષ્ય વિષેનું જ્ઞાન ખુદાએ પોતાની પાસે જ રાખ્યું છે એટલે કે સર્વોચ્ચ માત્રસને પણ ભવિષ્યની વિગતોનું જ્ઞાન મળે એમ નથી ત્યારે ત્રિકાવશનો અર્થ શો?

દીર્ઘકાવના ઈતિહાસના અધ્યયનથી જે માણસ ભૂતકાલનું સ્વરૂપ બરાબર જાણે છે અને લોભસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અને બહોળું નિરીક્ષણ કરવાથી વર્તમાનકાલની વસ્તુચિંતિ સાથે પૂરેપૂરો પરિચય ધરાવે છે તેને, એણે ધાર્મીય વૃત્તિ કેળવી હોય તો, નમાજશાસ્ત્ર રચતાં આવડે છે અને એ શાસ્ત્રને જોરે ભવિષ્યનો પ્રવાહ—વિચારપ્રવાહ તેમ જ ઘટનાપ્રવાહ—કઈ દિશામાં વહેશે એ સહેજે કળી શકે છે, પંડી આવા ધાર્મીય દૃષ્ટિવાળાને આપણે ત્રિકાવશ કહીએ છીએ દરેક દેશના અને જાતનાના સર્વોચ્ચ આગેવાનો આવી રીતે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ત્રિકાવશ હોય જ છે અને જે આ અર્થમાં ત્રિકાવશ છે તે જ સમાજનું વહાણ હકારી શક્યા છે.

આવા માણસમાં એક વિશેષ શક્તિની આવશ્યકતા હોય છે અને તે છે ભવિષ્યના આદર્શની જાખી કરવાની જેમ જહાજનો ટોલ પોતા પાસેના નકશા પ્રમાણે જહાજ ચલાવે છે, જેમ મકાનો બાધનારા પોતાના નકશા પ્રમાણે બધું ચલુતર કરે છે, જેમ કોઈ મહાકાવ્યના લેખક ધારેલા ઉદ્દેશ પ્રમાણે કાવ્યનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ સમાજનો ધુરીણ, સમાજનો સાથવી પોતાના મનમાં જે આદર્શ બધાયો હોય તે તરફ નિશ્ચયપણે સમાજને દોરે છે એની આગળ એના આદર્શનું ચિત્ર જોતે દરજ્જે અને સ્પષ્ટ જીવનું હશે તેટલે દરજ્જે એ વિશ્વાસપૂર્વક સમાજને રસ્તો બતાવશે બુદ્ધ અને મહાવીર આવા સમાજસુધારકો હતા, તેથી જ પોતાની પાછળ આવી સમર્પ સંસ્કૃતિ તેઓ મૂકતા ગયા.

પણ પાછળના લોકો ધર્મરહસ્ય ભૂલી જઈ કેવળ રૂઢિને અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને વળગી રહે છે અહિંસાધર્મનો નર્વત્ર વિજય થયેલો જોવા ઈચ્છનાર જોનોમા જ્યાં સામગામે મારામારી થાય છે, અને તે પણ ધર્મને નામે, ત્યારે ધર્મ લજવાય છે શમદમનો ઉપદેશ કરનારા આચાર્યો જ્યારે રીસે ભરાય છે અને કોઈનો તત્પ્રત્યાય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે ત્યારે જે ધર્મને નામે તેમને પ્રતિષ્ઠા મળી છે તે ધર્મ વિમાસનમાં પડે છે કે હવે હું કયા જાઉં? જોમનો આવાર મુખ્ય ચણ્યો તેઓ મારા રક્ષક હોવાનો દાવો કરે છે, પણ પોતાના જીવનથી જ

મને ગૂગળાવી મારે છે! મધ્યપ્રાતમાં નાગપુર પામે સમટૅક કરીને એક મ્થાન છે ત્યાં એક જૈન મંદિર જેવા ગયેનો એને બાગ્સે બઢૂક, તલવાર બાદિ થસો રાખ્યા હતા અને નિપાઈઓ મંદિરનું રક્ષણ કરતા હતા! મંદિરમાં સઘરેલી ધનદોનતનું રક્ષણ આમ જરૂર થતું હશે પણ અહિંઆધર્મનું તો ત્યાં અખડ ખૂન જ ચાલ્યું હતું

ધનદોનતના ઢગલા અને અહિંઆનો મેળ ખાય નહીં યુગેપમા અહિંઆવાદી વેડર લોકોને અને હિંદુસ્તાનમાં અહિંઆવાદી જૈન લોકોને ટીક ટીક માવદાર સ્થિતિમાં જેઈ મનમાં શંકા જાય છે કે આ લોકોને અહિંઆધર્મ બનાવર સમજતો હશે? ગરીબોનો વૃત્તિચ્છેદ કર્યા વગર કોઈ ધનવાન થઈ શકે જ નહીં અને વૃત્તિચ્છેદમાં શિસ્તચ્છેદ કરતાં ઓછી હિંસા છે જ નહીં જે ધર્માચાર્યો ધર્મનો વિગળ જેવા માગતા હોય તો એમણે સમાજની અન્યાયમૂલક વ્યવસ્થા બદલાવવી જ જોઈએ, અને દરેકને એની મહેનતનું ફા પૂરેપૂરું મળી શકે એવી સ્થિતિ લાવવા પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ

આહારશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ નિયમો જૂના વખતમાં ઘડાયા એ તારુ જ થયું પણ આજે એ નિયમો બદલાવવા જ જોઈએ ના આહારશાસ્ત્ર અપાટભેર વધે છે એનો લાભ ધર્મની દૃષ્ટિએ લઈ પોતાના સમાજને નવો રસ્તો દેખાડવો જોઈએ ડુગળી, બટાકા, રીંગણા કે ટમારો ન ખાવામાં ધર્મ સમજનાર લોકો જીવડા ઉકાળીને તેયાર કંઝો ગેશમનો માવ ઘરમાં તેમ જ અપાસરાઓમાં કેમ વાપરતા હશે એ મારી સમજમાં નથી આવતું પણ આ તો પ્રમાણમાં ગોણ વસ્તુ થઈ સ્ત્રીજનો પ્રત્યે, હરિજનો પ્રત્યે, ગરીબો પ્રત્યે, ખેડૂત અને મજદૂરો પ્રત્યે જે જીવનદારાપી અન્યાય ચાલી રહ્યો છે તેને અટકાવવા ધર્મશીરોએ કેટ કતવી જોઈએ

જૈન એટલે વીર એણે તો હમેશાં લડવાની તેયારી રાખરી જ જોઈએ એનું શસ્ત્ર અહિંસા છે પણ તેટલા માટે ઓછા વીરત્વથી એનું ચાલવાનું નથી જે ધર્મ એક મહાન સુધારકે સ્થાપ્યો તેના અનુયાયીઓ પોતે જ સુધારાની સામે થાય એ એક આશ્ચર્યની ઘટના છે બુદ્ધ અને મહાવીરે જાતિભેદનો વિગેષ કર્યો, અસ્પૃશ્યતા અવગણી, અને છતાં એમના અનુયાયીઓ જાતિના અભિમાનથી ભરાયા છે અને અસ્પૃશ્યતા ટકાવવામાં ધર્મ નમજે છે!

જાણી સ્થિતિ જોઈને જ એક જતો અકાળાને કષ્ટ છે મનો ધર્મ ખતારે છે, અને હિંદુસ્તાનમાં જો ધર્મનું ખૂન કરી પાછા એની મમીની પૂજા કરે છે, આમ લવું જ જોઈએ એમ લુ માનતો નથી, એટલે જ આજા રાખું છું કે ધર્માચાર્યો પોતાની પ્રતિજ્ઞાને નહીં પણ ધર્મને જીવનો રાખવા પોતાનું તર્પસ્વ ભેગી દેશે.

‘પ્રખુલ્લ જૈન’

જ્યારથી મુરોપિયન લોકો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારથી એમણે આ દેશને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે મોટા મોટા વિદ્વાનોએ હિંદુસ્તાનમાં શોધખોળ કરી હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો ત્યાર પછી મેક્સ મૂલેરેન્ડેસ્કી, કર્નલ આ કોટ અને મિનિસ એની બિર્નેટ આ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓએ હિંદુસ્તાનની બ્રહ્મવિદ્યાનું અધ્યયન કરવા માટે થિરોનોફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના કરી પણ હિંદુસ્તાનને અસ્મિતાનું ભાન આવ્યું સ્વામી વિવેકાનંદની અમેરિકાની યાત્રા પછી જ સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે, અમેરિકાથી હિંદુસ્તાન પાછા આવ્યા ત્યારે એમણે પથારીમાં આગ્રોત્તો પણ ઉદ્ધમાથી ઊઠેલો હિંદુસ્તાન જોયો જાગેલાને બેઠો કરવા અને ત્યાર પછી પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી ચાલતો મરવા સ્વામી વિવેકાનંદે ‘પ્રખુલ્લ ભારત’ કરીને એક મામિક ચલાવ્યું એમાં વેદાંત ધર્મના પાયા ઉપર મામાનિક, ધાર્મિક, શિક્ષણ વિષયક અને સાંસ્કૃતિક જાગૃતિની નવી ઇમારત ઊભી કરવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો વેદાંત વસ્તુતઃ પતિતોની ચર્ચા મણીમાં છૂટી કાઢવા નો વિષય નથી, ગુફામાં રહી પલાઈ વાળીને ટટાર બેસી નાક પકડીને ઊંઘ તાણવા ની સગવડ કરી આપનાર એ હકયોગ નથી પણ વદાંત એ એક સાર્વભૌમ જીવન દર્શન છે એમ નિલ્લ કરી જીવનને અંતે ઊઠતા તમામ સવાલોનો ઉકેલ આણવાની તે એક ગુરુ કૂચી (master key) છે, એમ એમણે જોયું અને તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનને પ્રેરણા આપી આપણે બ્રહ્મસમાજમાં અને આર્યસમાજમાં એ જ પ્રેરણા જોઈએ છીએ એ જ પ્રેરણા આપણે અરવિંદ ધોપમાં અને ટાગોરમાં જોઈએ છીએ અને એ જ પ્રેરણાનો અદ્વિતીય વિસ્તાર અહિંસાવાદી ગાંધીજીના કાર્ય-સચિમાં આપણે અનુભવીએ છીએ

જૈનદર્શન પણ એવું જ એક જીવનવ્યાપી સાર્વભૌમ દર્શન છે સ્પષ્ટ વાદની ભૂમિકા ઉપર અહિંસા અને તપના સાધન વડે આખી દુનિયાનું સ્વરૂપ ફેરવવાની શક્તિ અને અભિલાષા જૈનદર્શનમાં છે અથવા હોવા જોઈએ વિનાશ ની અણી ઉપર આવી પહોંચેલા આ જગતને જે છેલ્લી ઘડીએ બચી જવું હોય તો એણે સ્પષ્ટવાદરૂપી બૌદ્ધિક અહિંસા સ્વીકારવી જ જોઈએ સંયમ રૂપી નૈતિક સાધના આચરવી જ જોઈએ અને તપ દ્વારા સંકલ્પસામર્થ્ય કેળવી ઉપરની સાધનાની પૂર્વતૈયારી કરવી જ જોઈએ

એ સદેશો રૂઢિગ્રસ્ત શાસ્ત્રી પતિતો દુનિયાને ન આપી શકે એમ કે દુનિયામાં એમના કરતા વધારે બુદ્ધિશાળી અને ઓછા પામર લોકો ગમે તેટલા પડેલા છે એ સદેશો શબ્દજનક અને ગ્રંથપરતંત્ર સાધુમુનિઓ અને આચાર્ય ન આપી શકે

કેમ કે તેઓ મોટે ભાગે પોતાના સમાજના, પોતાના અજ્ઞાનના અને એ બંનેને પોષણ આપનાર રૂઢિઓના અનુયાયી હોય છે. તેઓ વાંચેલી અને સાંભળેલી વાતો કરે છે, અનુભવેલી વાતો નથી કરતા. તેમને સિદ્ધાંતોના અર્થોનું દર્શન ભલે થયું હોય પણ વિશાળ અને ગંભીર માનવજીવનનું દર્શન થયેલું નથી હોતું.

એ સંદેશો ભૂતકાળને યથાર્થ રીતે ન સમજનાર, ભવિષ્યકાળને ન નિહાળી શકનાર અને વર્તમાન કાળના સંકુચિત સ્થળકાળથી મર્યાદિત એવા આજકાલના લેખકો અને સંપાદકો, ન્યાતિભૂપણો અને સંસારસુધારકો ન આપી શકે; કેમ કે એમની કાલ્પા એમના જીવન જેટલી જ પોચી અને છીછરી હોય છે. તેઓ જીવનના વિદ્યાર્થી ભલે હોય પણ જીવનવીર નથી હોતા. પ્રયોગપરાયણતાથી તેઓ બીજો છે. મહાસાગરમાં પોતાનું અને પોતાના સમાજનું વહાણ ઈંકારનાર અને એક ધ્રુવને આધારે ગમે તેવા પાણીમાં અકૃતીભય સંચાર કરનાર વહાણ-વટિયાઓ તેઓ નથી.

પણ એ સંદેશો દુનિયા આગળ મુકાયો છે. જેમણે મહાવીરની વાણી પ્રત્યે નિષ્ઠા કેળવી છે તેમનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ એ સંદેશો સમજે, આચરે અને એનો વિસ્તાર કરે. 'પ્રબુદ્ધ જૈન' જૈન સમાજને અને એની સાથે ભારતીય સમાજને જાગેલો જોઈ જા બેસતો કરે અને ઊઠીને ચાલવાની પ્રેરણા આપે તો એણે જૈન દર્શનને જીવનદર્શન બનાવ્યું કહેવાય.

એ સંદેશાના મંત્રી જેમણે સાંભળ્યા છે, એ સંદેશાના અવાજથી જેઓ અસ્વસ્થ થયા છે એવાઓની વાણીને એકત્ર કરનાર સ્થાન 'પ્રબુદ્ધ જૈન' બની જાય તો એની હસ્તી કૃતાર્થ થશે.

૧-૫-'૩૬

૧૫

મહાવીરનો જીવનસંદેશ*

દુનિયાની આજે વિચિત્ર સ્થિતિ છે. હિંસાથી વધારેમાં વધારે કોઈ ડરના હોય તો તે આજના મુરોષિયન લોકો છે. પચીસ વર્ષ પહેલાંના મુદ્દમાં થયેલો નાશ તેઓ હજી ભૂલ્યા નથી. ફરી મુદ્દ સજગથે તો બધી જાહોજલાલી, બધા મોજશોખ, ભોગ અને ઐશ્વર્ય છોડી દેવાં પડ્યો. આજે સંસ્કૃતિને નામે જે વેભવ મન્યા છે તે ખેદાનમેદાન થયે એ બ્યાલથી મુરોષપનો માણસ ધૂણી ઊઠે છે. મુદ્દ ટાળવા માટે તે ગમે તે કરવા તૈયાર છે. આપેલાં વચનો એ તોડશે, કરેલા કોણકારને ભૂલી જશે, અપમાન ગળી જશે, સાથીઓને દગો દેશે, ગમે તેવા અભૂતપૂર્વતા લોકો જેડે દોસ્તી બાંધશે. જીવનનિષ્ઠાંતોને કુશકીની પેઠે પવન ઉપર ઉપવી દેશે,

* તા. ૧૪-૬-'૩૬ના રોજ મુબઈમાં અપાયેલા વ્યાખ્યાન ઉપરથી.

પણ મુદ્દ ટાળયે, અને છતાં એ મુદ્દ ટાળી શકતા નથી. ઇન્દ્રિયપચયજ્ઞ જીવન, બો ૧, વાનના, લોભ, બીજ, મહત્વાનંદા, પરસ્પર અવિશ્વાસ મળીને એને શાંતિથી બેનવા દે નહીં હિંસાથી ઇનાજ એ આખી દુનિયાને હિંસાની દીમા આપતો જાય છે અને જીવનની બધી યત્નિઓ માદવાની કામ કેવલવા પાછળ વેડફી નાખે છે આજે જે વસ્તુને ટાળવા માને છે તેને જ એ જોરથી ખેંચી આણે છે.

એવી વિવિધ પરિસ્થિતિમાં આપણે આજે ભગવાન મહાવીરનો સંદેશો ફરી એક વાર ઠીકઠી કરવા માનીએ છીએ.

• એ ધાર્મિક મંદિરો આજની દુનિયા ઝીલી લેવા નૌપાર નથી! શાંતિનો એ મારો માર્ગ ભરે લોભ, પણ એ રસ્તે માણસને હજી રમ પડતો નથી બીજા બધા ઉપાસો અન્તમાવશે અને બધી રીતે હાથ પછી જ આ નાવા રસ્તા ઉપર લાવાતી થી આવશે.

જેમા કશો જ માર નથી એવી વસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ થાપી એ ઉપાસો પ્રથમ અન્તમાવવા એ માણસના સ્વભાવ છે મુરોપમાં આજે જે અનેક રસ્તાઓ સૂચવવામાં આવે છે તે જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે આપણે ત્યાંના જૂના લોકો જ્યારે જ્યારે તર્ક અને ન્યાય, દર્શન અને મીમાંસા લઈ બેસે છે અને ઘટસ્વ અને પટસ્વની અને અદરછેદકાવચ્છન્નનું પોંજણ પીંજે છે, ત્યારે આપણે એમને હસીએ છીએ, કે જીવન સાથે જેનો સંબંધ નથી, તત્ત્વથી જે વેગળું છે, એવા કૂવાના ચૂંચાણ લઈને આ લોકો શું બેસતા હશે? એમાં જીવનસ્પર્શી કશું જ નથી એમ આપણે કહીએ છીએ મુરોપમાં પણ જ્યારે લોકો વ્યભિવાદ અને સમષ્ટિવાદ, મમાજ્ઞવાદ અને સામ્યવાદની વર્ષા કરે છે, ત્યારે પણ મનમાં થાય છે આ અનેક 'વાદો'થી શું દળદર ફીટવાનું હતું? માણસ પોતાના સ્વભાવમાં અને જીવનમાં ફેરફાર કરે નહીં ત્યાં સુધી ગમે તે 'જ્ઞાન' -વાદ ચલાવીએ તોયે આપણે હતા ત્યાં ને ત્યાં જ આવશે પહોંચવાના સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું હતું કે દુનિયાનું દુઃખ એ મંથિવા જેવું છે ઉપરના લેપથી એ થોડું જ મટવાનું હતું? માથામાંથી એને હાકી ઝાકો, એ પગમાં પેસી જાય છે ત્યાંથી એને ખસેડો, એ ખખમાં આવી બેગશે એ સ્થાનાન્તર કરશે પણ શરીરને છોડશે નહીં વ્યભિવાદ ચલાવશો તો દુનિયાને એક જાતનું દુઃખ ભોગવવું પડશે વ્યભિવાદ ફેરવીને સમષ્ટિવાદ સ્વીકારો એટલે જૂના દુઃખો મટી જઈ એમને ઠેકાણે નવાં દુઃખો પેદા થવાનાં દાવ ચૂકવવા માટે આખી રાત જગલમાં રખડયા પછી અને અથડાયા પછી સવારે ગાકુ રસ્તા પર આવે તે બરાબર દાણધર સાથે જાં દોલનાકા આગળ જાં પેસા તો આપવા જ પડયા અને આખી રાતની રખડપટ્ટી એ નકામી! એવી જ દશા' આજની દુનિયાની છે પેલાં આચાર્ય એવ પી જોકે સાચું જ કહ્યું છે કે આજની દુનિયાને સંપત્તિ સામાજિક બનાવવી છે, રાજસત્તા સામાજિક બનાવવી છે, પણ માણસને અને એના સ્વભાવને સામાજિક બનાવવાનું એને સૂઝતું

નથી અને એ જ્યાં સુધી થાય નહીં ત્યાં સુધી કોઈ પણ 'ism'—વાદ સ્થાપિત થવાનો નથી અને જે માણસનું ચારિત્ર્ય સુધરશે તો ગમે તે 'ism'—વાદથી ચલાવી લેવાશે એનો એક સરસ દાખલો આપું

દારૂની બદીથી આખી દુનિયા અકળાયેલી છે અમેરિકાએ કાયદો બંધીને એ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કાયદો બનાવવામાં જે લોકોએ પોતાની સંમતિ આપી તેમને પોતાને જ શરાબબંધીનો પડી ન હતો સમાજમા પ્રતિષ્ઠા ભોગવનારા મોટા મોટા સીપુરુઓ પણ છડેયોક કાયદો તોડવામા બહાદુરી માનતા હતા અને એકબીજા આગળ પોતે કાયદો કેમ તોડ્યો એની બહાથી હાંકતા હતા એ જ શરાબબંધીનો આપણે ત્યાંનો ઈતિહાસ સાવ જુદો છે આપણે ત્યાં વસતી તમામ કોમોના લોકોના હાડમા દાડ વિષે તિરસ્કાર છે રીતસર અને છડેયોક દાડ પીનારા લોકો પણ કબૂલ કરે છે કે શરાબ એ ખરાબ વસ્તુ છે એમાથી છૂટી જવાની શક્તિ ભલે એમને ન હોય, પણ એમાં જે કોઈ એમને મદદ કરે તો એમને એ જોઈએ જ આમ રાષ્ટ્રનું ચારિત્ર્ય શરાબબંધીની તરફેણમાં હોવાથી શરાબબંધીનો કાયદો કરવાનું આપણે ત્યાં સહેલું નીવડયું કેટલાક આધુનિક વૃત્તિવાળા વિકૃત લોકો શરાબની તરફેણમા દલીલો કરે છે પણ એવા ગણ્યાગાંધ્યા જ છે અને તેમાંથી કેટલાક તો કહે પણ છે કે પક્ષની નીતિ તરીકે જ અમે આવી દલીલો કરીએ છીએ

એમની વાત જવા દઈએ મારે કહેવાનું એ હતું કે જે રાષ્ટ્રનું ચારિત્ર્ય કેળવી શક્યા તો ગમે તેવા ismની સમાજરચનામા આપણે માણસજાતને સુખી બનાવી શકીશું!

મહાવીર જેવા સંતપુરુષોએ દુનિયાને એ રસ્તો બતાવ્યો ચારિત્ર્ય કેળવો, સયમ સાધો, વાસનાઓ પર વિજય મેળવો, અસામાજિક વૃત્તિઓનો નાશ કરો, રાગદ્વેષમા રહેલી હીનતા ઓળખી એમને હૃદયમાથી હાકી કાઢો, એટલે પછી હિંસાનો રસ્તો એની મેજે બધ થશે! જે હિંસા ટાળવી હોય, અહિંસા સ્થાપવી હોય તો રાજ્યતંત્ર ફેરવવાથી આરો નહીં આવે રાષ્ટ્રસંઘો બાધવાથી ઉંકેલ નહીં જડે, માણસના સ્વભાવમા સુધારો કરો, સંયમરૂપી તપ કરો એ જ સાચી સાધના છે એ કામ પામર માણસનું નથી બહારના થતું સામે જૂઝવું સહેતું છે, પણ અદરના વિકારો મારવા એ કામ અઘરું છે એને માટે વીરત્વ જોઈએ છે એ શક્તિ જોડે કેળવી અને દુનિયાને બતાવી તે મહાવીર.

મહાવીર સ્વભાવે પ્રયોગવીર હતા. એમણે જે અનેક પ્રયોગો કર્યા તેને આપણે તપ કહીએ છીએ એ તપનો રસ્તો દરેકને માટે સરખો જ ન હોય દરેક જણ પોતપોતાનો પ્રયોગ કરે અને પોતાનો રસ્તો શોધી લે જેનામાં પ્રયોગ વીરતા નથી તે જે કેવળ આધારો ઘડીને મહાવીરનાં વચનો પ્રમાણે બાહ્યત જીવવાનો પ્રયત્ન કરશે તો તેને મહાવીરની સિદ્ધિ નથી મળવાની ઊલટું જે કોઈ મહાવીર પાસેથી પ્રેરણા લઈ એમના પ્રયોગોનું રહસ્ય સમજી લઈ એમના પ્રધાન

જીવનસિદ્ધાંતો પ્રમાણે પોતાનું જીવન ઘડવાનો સ્વતંત્ર પ્રયત્ન કરશે તે મહાવીરની પરપરાનો ગણાશે અને ભગવાન મહાવીર અને જ પોત આત્મીયજન સમજશે

આજે જ્યારે દુનિયા અનેક રીતે અડગાઈ છે, ત્યારે એ વ્યાપક જીવન મુખ્ય મૂળવસ્તુનો ઉકેલ આણવાની જરૂર છે અને માટે મહાવીરો જોઈએ પ્રયોગવીરો જોઈએ છે તેઓ પોતાની કાજમાં દૃઢ થવા માટે મહાવીરનું જીવન સમજ લેશે અને પોતાની મેળે ઊંચા ધવાનો પ્રયત્ન કરશે આવી પ્રેરણા આ મહાવીરના સ્મરણ ચિંતનમાથી મેળવીએ અને આપણા વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક જીવનનો ઉદ્ધાર સાધી લઈએ

૧૬

જીનેતર*

એક વાર એક ચોપડી મારા હાથમા આવી ચોપડીનું નામ હતું ‘જીને દૃષ્ટિએ જીન’ એમા મારા પસંદ બે લેખો હતા ઘણા મોટા મોટા લોકોની હા: પોતાનું નામ જોઈ સાદુ તો લાગ્યું પણ વિશેષ તો તે દિવસે મેં શોધ કરી આપણે જીનેતર છીએ તે પહેલા એવું કંઈ જાણતો ન હતો

‘ઈતર’ શબ્દ મજાનો છે એ શબ્દ પહલવહેલો સાભળ્યો કોલેજમાં ચાલતકંઠાશ્રમાં મનુષ્યેતર મિત્ર મનુષ્ય એવી એવી શાસ્ત્રશુદ્ધ, તર્કશુદ્ધ પદ જ્ઞાનશૂન્ય વધારો કરનારી વ્યાખ્યાઓ તર્કશાસ્ત્રમાં આવતી જે મનુષ્ય નથી એન જે ભિન્ન તે મનુષ્ય, એટલે સીદીભાઈનો ખો કાન કરીને ફરી ત્યાનું આવવાનું રહેતું તર્કશાસ્ત્રની પણ બિહારી કે આવી વ્યાખ્યાઓ આપી જ્ઞાન ઉમેરો કરવા ધારે છે!

ત્યાર પછી ‘ઈતર’ શબ્દ કાન પર અવગણી મદ્રાસ તરફના ‘બ્રાહ્મણેત પક્ષનું નામ સાંભળીને હું માનતો હતો કે બ્રાહ્મણેતરો કંઈ નહીં તો હિંદુ હશે જ એક વખત મદુરાના એક ખ્રિસ્તી મિત્રને ત્યાં રહ્યો હતો હું મહેમ રહ્યો એટલે ઘરનાં બધાને તેટલો વખત શકાતારથી ચલાવવું પડતું મેં મરકરી કહ્યું, શકાતારી ઘઈને તો તમે ભલે થો! વખત માટે પસંદ હિંદુ થયા ૧ યાજ્ઞલ્ક્ય અબર યજ્ઞ કે એ અરબર ‘બ્રાહ્મણેતર’ પક્ષના ગણાય છે! અને એ પસંદ જેમું કે ત્યાંના બ્રાહ્મણેતર પક્ષનો આગેવાન પસંદ બીજો એક ખ્રિસ્તી જ! જે બ્રાહ્મણ નથી તે, ભલે ખ્રિસ્તી હોય કે પારસી, બ્રાહ્મણેતર કેમ ન ગણાતર્કની દૃષ્ટિ ચલાવીને મેં પૂછ્યું, ‘આ દેખ બ્રાહ્મણેતર ગણાય કે નહીં? ૨ ફાનસ પસંદ બ્રાહ્મણેતર છે ને?’

(જે પોતાથી ભિન્ન છે તેમને વિષે કશું ન જાણવું, અને તેમને બધાને એક જ નામ તળે આણવા, એ મનુષ્યસમાજનો જૂનો રિવાજ છે વેદમા પણ એ દેખાય છે જે આર્ય નથી તે દાસ અથવા અનાર્ય આમ આર્થેતરોમા આખી સૃષ્ટિ આવી શકે છે મુસલમાનોને મન જે ઈસ્લામને સ્વીકારતો નથી તે કાફર છે યહૂદીઓને મન જે યહૂદી નથી તે 'જેન્ટાઈલ' ગણાય છે 'જેન્ટાઈલ' બધા અપવિત્ર, અશુચિ ખ્રિસ્તીઓને મન જે ખ્રિસ્તને શરણ નથી ગયો તે 'હીધન', તેનું જીવન જ પાપમય છે દક્ષિણ તરફ લિંગાયત લોકો હોય છે તેઓ મંદિર નથી બાધતા, પણ શિવલિંગ ગણામા બાધીને ફરે છે તેમની નાતના જે નથી તેને તેઓ 'ભવી' કહે છે ભવીને માટે મોક્ષ નથી તેઓ બધા ભવસાગરના પ્રવાહમા તણાઈ જવાના ગ્રીક લોકોમા પણ એ જ વૃત્તિ દેખાય છે જે ગ્રીક નથી તે બધા 'બાર્બરિયન')

આ બધી મનોરચના પાછળ એક જાતનો ટોળાધર્મ છે ટોળાના ધર્મને માનો તો તમારો ઉદ્ધાર છે ટોળા બહારના બધા જ જગલી, ગદા, મેલા, અથવા વિચિત્ર આવો ટોળાધર્મ 'જન્મથી જાતિ'વાળા સૂત્રને માનનાર અમારા સનાતનીઓમા હોય તો સમજાય યહૂદીઓમા પણ તે ચાલે પણ જૈન ધર્મમા એ શા માટે હોય? છતાં જૈનોને પણ આ ટોળાધર્મનો ચેપ લાગ્યો છે મહારાષ્ટ્રના જૈનો પ્રથમ પ્રથમ તો સનાતનીઓની પેઠે જ રહેતા, ગણપતિની પૂજા પણ કરતા, અને આભડછેટ પણ રાખતા શાસ્ત્રનો જાણકાર કોઈ મુલ્લા મળે એટલે જેમ મુસલમાનોમા ધર્મનું અનૂન ઊપડે છે, તેમ કોઈ જૈન પંડિત મળ્યો હશે, એટલે અમારે ત્યાંના જૈનો એ ગણપતિનો ઉત્સવ છોડી દીધો ત્યારે જ અમને ખબર પડી કે જૈન કરીને કોઈ સ્વતંત્ર પથ છે ત્યાં સુધી અમે એટલું જ જાણતા કે જેઓ રાત્રે જમતા નથી ને પોતાના દેવળમા બીજાને જવા દેતા નથી તે જૈન આ જૈન અને જૈને તરનો ભેદ પેલી ચોપડી લાથમા આવી ત્યારે ફરી તાજે થયા

સામાન્યપણે ધર્મો બે પ્રકારના હોય છે સામાજિક ધર્મ અને મોક્ષધર્મ સામાજિક ધર્મમા ઈલલોક અને પરલોકનો વિચાર બન્ને હોય, પણ મોક્ષનો એટલો આગ્રહ નથી હોતો, ઉતાવળ તો નથી જ હોતી સનાતનીઓમા સંન્યાસધર્મને જ મોક્ષની ઉત્કંઠા દેખાય છે બામીના બધાને ભુક્તિ પણ જોઈએ છે અને યથાકાળે ભુક્તિ પણ જોઈએ છે સનાતનીઓ બીજાઓને પોતાના ધર્મમાં નથી નોતરતા, પારમીઓ પણ નથી નોતરતા, અને યહૂદીઓ પણ નથી નોતરતા પણ જેમને મોક્ષનો, નિર્વાણનો કે કવલ્યનો રસ્તો જડાયો છે તેઓ તો બધાને જ નોતરે એમને ત્યાં બધાને આવકાર હોવો જ જોઈએ એ ધર્મની દીમા મળ્યા પછી જ ખરું જોતાં માણસ તે ધર્મનો ગણાય જ્યાં બધાને આવકાર છે ત્યાં અસ્પૃશ્યતાને રચાન ન હોય ઈસ્લામમા અસ્પૃશ્યતા નથી ઈસાઈઓમાં નથી, બૌદ્ધોમાં નથી જૈનોમા પણ ન જ હોઈ શકે પણ નિરીક્ષણ કરતાં દેખાય છે કે સનાતનધર્મનો

પાત જીનોને પમ થાડી નયો છે મુસલમાનોમાં અને ખ્રિસ્તીઓમાં પણ આવી અનિષ્ઠ વસ્તુનો ચેપ પડેલો છે

સિધમાં એક મુસલમાન સાથે વાત ચાલતી હતી પોતાની મોજતા બતાવવા ખાતર હિંદુ લોડેના ઘસા દોરો બતાવી અને કહે, 'હુ તો હિંદુઓના હાથનું પાણી પમ નથી પીતો' એની વાત ચૂપચાપ સાંભળી મેં ઉમેર્યું, 'ત્યારે તો એ હિંદુ ધર્મનો વિન્યા ન થયોને?' પોતાના મરતા ઊતરતાઓના હાથનું પાણી ન પિયાય એ સનાતનીઓનો સિવાજ છે એ તમે સ્વીકારો એટલે દરજાને તમે હિંદુ થયા મને તમે ઊતરતો ભડે કહો, પમ હિંદુ ક્યોટીએ ન જા ડિવનીવ પછ મપાડેને? અને એ- વાર હિંદુ કતોગી સ્વીકાર્યો એટલે ઉચ્ચ મોજ અને નીચ કોમ એ એની મેજે નિહા થઈ જશે'

ચિનોદ જ્યા દઈને કહુ કે જીનોએ આ ઉચ્ચનીચભાવ અને આ અનુપૂરતા પોતાના મજાનમાં દાખલ નહોતાં કર્યા જેઈતાં માટે મન તો જે અસ્પૃશ્ય તામા માને છે તે નાતે ભડે જીન તા પમ ખરેખર જીનેતર ન છે મોગધર્મમાં વગી અસ્પૃશ્યતા કેવી? જનૂનપૂર્વક જાત્માને કેવલવા માગે, કેવળ જાત્માના કન્યાવની દુષ્કોએ જીવે તે જીન બીજ પ્રત્યે જનૂની થવા કરતા પોતા પ્રત્યે જનૂની થવું અને નપોમય જીવન ગાશવું એ કેટલું ઉત્તમ છે! સનાતનીઓએ ત્રડેવો રત્નો શોધી કાઢ્યો છે જેમને મોગની તાવાવેલી છે તેમના પૂરતો મોજ ધર્મ ગખી મૂક્યો છે સનાતનધર્મની દીવા લીધા પછી જે કોઈ મોગથ બતાવે તો તેને બધા ધિક્કારે ધનશ ન હોય તે સન્યાની થાય ન થા માટે? હુ તો માનું કે જેને મોગની, જે વપદની ધનશ છે તે ન જીન છે, બાકીના બધા જીનેતર એમને સનાતની ભડે કહો સનાતનીમા બધાને સ્થાન છે ટોળાધર્મની કતોગીથી જે જીન અને જીનેતર એવો ભેદ પાડીએ તો જીનધર્મ ટકે ન નહીં

એક વાર નાનપુર તરફ સમટકની પહાડી જેવા નયો હતો તલેનીમાં એક જીન મંદિર છે એ મંદિર પાસે પેના હથે, એટલે રજાસુને માટ સિપાઈ, બંદૂક, તલવાર બર્નું રાખ્યું હતું જેઈને હુ તો હેમતાઈ ન ગયો મેં પૂછ્યું, 'શું આ સાખ મંદિર છે? અહીં દુર્ગાપાક કરીએ?' મંદિરવાળા મને કહે, 'ના ના, આ તો જીન મંદિર છે' માત્ર વાત તેઓ ન સમજ્યા તેમની વખત માર ગળે ન ઊતરી હુ ત્યાંથી પાછો આવ્યો મનમાં વિચાર થયો જ્યા પૈતાનો સગ્રહ છે, તેના રજાસુને અર્થે જ્યા રાજસૂતાની મદદ લેવાય છે, હિસાનાં ઘસો જ્યાં છડે રોક રખાય છે ત્યાં જીન ધર્મ કયાથી? આખરે ટોળાધર્મે જીન ધર્મ પર વિજય મેળવ્યો છે જાત્માને બુન્યા પછી અને અનાત્માને મોગે કર્યા પછી ઝીલા ઝીલા આનાસે પાળ્યા તોરે શું, અને ન પામ્યા તોરે શું?

આજનો દિવસ કદચશુદ્ધિના વાપરવાનો છે કદચશુદ્ધિ થશે ત્યારે થશે, વિચારશુદ્ધિ તો કરી લઈએ આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક જે ન કરે, આત્માને

જા ઓળખવાનો અને સાચવવાનો પ્રયત્ન જે ન કરે તે ધાર્મિક નથી, જેન તો નથી જ

(ઈસ્લામમાં એક તત્ત્વ બહુ ઝનૂનપૂર્વક ઉપદેશાયેલું છે ઈશ્વર એક છે, બદ્દીતીય છે, એની સાથે બીજા કોઈને કે કથાને ભેળવાય નહીં, થરીક કરાય નહીં, એ ઈસ્લામનો મોટો સિદ્ધાંત છે ઈશ્વર સાથે બીજા કથાને ભેળવવાના ગુનાને ‘શિર્ક’ કહે છે શિર્કનો ગુનો કરે તે મુશરીક, તે કાફર આ ઈસ્લામનું તત્ત્વ મને ગમે છે આપણી પરિભાષામાં આપણે એનો વિચાર કરીએ અતર્થામી પરમાત્મા એ જ આપણો શુદ્ધ આત્મા છે એની સાથે અનાત્માને ભેળવી દઈએ એ શિર્કનો ગુનો છે) જે આત્માને જ વફાદાર છે, આત્માની ઉન્નતિ માટે જ જીવે છે, અનાત્માની મોહજાળમાં ફસાઈ જતો નથી તે જ જેન, બાકી બધા જેનેતર આ શુદ્ધ વિચારની દૃષ્ટિએ આપણે બધા જેનેતર નથી? આત્મપરાયણ કોણ છે અને કોણ નથી એ તો માણસનું અંતર જ એને કહી શકે બહારના જીવન પરથી જણાય છે કે હું પણ જેનેતર છું અને તમે પણ જેનેતર છો છતાં જા સમાજમાં જે કોઈ જેન હોય તો એને મારા હજાર હજાર નમસ્કાર હજી

૧૭

ગાય સાથે મધમાખ

વેદમાં ગાયને ‘અધ્યા’ કહી છે બધા પશુઓમાંથી ગાયને જુદી ગણીને એને તો ન જ મારવી જોઈએ’ એવો વેદકાળમાં જ નિયમ થયેલો ગાયનું દૂધ ખત્તત પૌષ્ટિક, સુપારણ અને નિર્દોષ આહાર છે એનું દૂધ મળ્યા પછી જ માણસને માસાહાર ઓછો કરવાનું સૂઝાયું જે દૂધની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોત તો માણસ માટે માંસાહાર છોડવાનું મુશ્કેલ થતું હોત માણસે ગાય-બળદને જગલ સાથે લઈ આવીને પોતાના મૈટ્રનિક જીવનમાં સ્થાન આપ્યું ગાયે દૂધ આપીને બને બળદે હાથ ખેંચીને માણસના આહારમાં ભારે કામિ કરી હજની મદદથી માણસે ખેતી થરૂ કરી અને અનાજની પેદાશ વધારી ગાયને પાણી ભયમુક્ત રતાવી અને ગાયે સાથે એને ખામ ખોગક આપીને તેનું દૂધ વધાર્યું આ રીતે ગાય તથા બળદે પોતાની સેવાથી માણસ માટે આહારની બાબતમાં અહિંસા પર્યની શક્યતા ઊભી કરી જગતી ગાયને ગામડાનું પશુ બનાવવા માટે માણસને હજારો ર્ષ સુધી પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હશે ગાય, બળદ, ઘોડે, ગધેડુ, ઊંટ, ઘાથી એ બધાં પશુઓને માણસે જ્યારે ‘પાણેતા’ બનાવ્યાં ત્યારે માનવીસંસ્કૃતિ એકદમ ઊંચી થઈ

હવે એક યગનું આગળ ભરવાનું આવ્યું છે ઘાસનું દૂધ બનાવવાનું કામ ગાયે કર્યું હવે ઘાસનાં ફૂલોમાં જે બિંદુમત્ર અમૃતરસ રહે છે અને જેને એકઠો

કડીને ઉપયોગી લેવાનું માતૃત્વને માટે અણકય છે તે બિદુઓ એકમ કડીને એનું મધ બનાવવાનું કામ મધમાખાનું છે મધમાખીઓને મારીને અથવા બાગી મૂકીને તેના પૂ. લૂંતી લેવાનું કામ માતૃત્વજને જીવનના પ્રારબ્ધથી જ ક્યું છે મધ લેવી સ્વાદિષ્ટ અને સુંદર ચીજ માતૃત્વ કેવી રીતે છોડી શકે? પણ આટલી મહેનત કડીને મધ લાવી આપનાર માખીઓને મારી નાખવી, તેનાં ઇર્ષ-ભરવાનો નાશ કરવો અને મધની સાથે ઇંડા પણ નિયોચી નાખવા એ ખૂબ ક્રૂર, મૂર્ખાઈભરેલું તેમ જ જંતુ અને મોઘું કર્મ છે જાણે પણ આપણા દેશમાં એ પ્રથા ના છે પણ હવે તેમાં અહિનજ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે મધમાખીઓની અમુક જાતના આખા ટોળાને પંડી લઈને કૃત્રિમ ઘરોમાં રાખી, તેમને માટે જરૂરના ખાસ પોતાની વ્યવસ્થા કરવી અને તેને અને તેનાં બચ્ચા માટે જોઈતું મધ રાખી દઈને બાકીનું મધ આપણા ઉપયોગ માટે લેવું એ સરકૃતિનું પ્રગતિસૂચક પગલું છે મધ માતૃત્વને માટે અત્યંત સુચિકર, પથ્ય અને સરખા પોચક છે જે આપણે મધમાખીને પાત્રી થઈએ તો જોરમાં પછીનું મનુષ્ય સંસ્કૃતિનું આજીવનું પગલું આપણે ભૂંડું એમ કહી શકાય જા માખીના પાવનનું ખર્ચ બહુ જ ઓછું આવે છે તેમનો સ્વભાવ ઓજાખી લેવામાં જાનદ જાણે છે અને આ મધ્યાની કમાણી તો ધીના ધરા કરતા પણ વધારે હાથ છે અહિનાવાદીઓને માટે ગાય તથા મધ માખીના પાવનનો ધધો માત્ર લાભકારી જ નહીં પરંતુ જીવનમાં અહિનાની નવી દિશા સુવચનાર અને ધર્મપરાયણતાના સિદ્ધ થશે

મધ ભેગું કરવામાં હિના થાય છે એનું જાણી જોનોએ મધમાત્ર નિષિદ્ધ આહાર છે એમ નક્કી ક્યું જો ક્યું તે વખતે તે દીઁ ક્યું પણ આપણા લોભેએ શાસ્ત્રો જીવતાં રાખવાની જરૂર સમજાવી જોઈએ આપણે મધ ન ખાઈએ તો આપણે માખીઓ મારવાની હિનામાંથી બચી ગયા, પણ માતૃસજાત કઈ મધમાખને છોડે એમ નથી, અને માનવી ઢાંચે જે મધમાખીને ઉછેરીએ નહીં તો જગલથી ઢબની મધમાખીની હિમા ટળવાની નથી માટે જોનોએ પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં ઉમેરો કરવો જોઈએ એ મધમાખીને ઉછેરીને અહિનક ઢાંચે ભેગું કરેલું મધ નિષિદ્ધ નથી, એટલું જ નહીં પણ તેનું સેવન કરવામાં લાભ છે અને પુણ્ય પણ છે બહુ જ ઓછી મૂંડીગી વચાવી શકાય અને અદાત્ત ધન મેળવી શકાય એવો આ ધધો જે જોનો ખામ પોતાનો કરે તો તે વાત જોમની ધર્મશુદ્ધિ તેમ જ વાણિજ્યશુદ્ધિને હાથે એવી છે

જૈન ધર્મ અને અહિંસા*

ધર્મની વ્યાખ્યાઓ ઘણી થઈ છે. મને લાગે છે કે 'જે જીવનશુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિની સાધના બતાવે તે ધર્મ' એ ઉચ્ચત્તમ વ્યાખ્યા છે. દરેક ધર્મમાં આત્મોદ્ધાર માટેની જે વિગતો છે તે મારફત જ માણસ પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે છે. આ સાધના બે ઢબથી થાય છે. પોતા પૂરતો વિચાર કરી આત્મશુદ્ધિથી આત્મ-વિજય કરવો અને અંતે મુક્ત થવું, આ પહેલી સાધના, બીજી દિશા એ છે કે તેમાં કેવળ વ્યક્તિનો વિચાર ન કરતાં આખા સમાજનો વિચાર કરવો. બધી વ્યક્તિઓ મળીને સમાજ થાય છે અને તે જ મુખ્ય ગણાય છે. જેમ આપણે એક એક ગાત્રનો વિચાર નથી કરતા પણ સમગ્ર ધરતીને વિચારીએ છીએ, તે જ રીતે સંગઠન કરીને રહેતી મનુષ્યજાતિ અહિંસાની સાધના કેમ કરી શકે એ જ મુખ્યત્વે વિચારણીય છે.

મારો માન્યતા મુજબ અન્યાર સુધી મનુષ્યજાતની બાંધવાવસ્થા હતી તેથી વ્યક્તિ પૂરતો માર્ગ વિચારવા-બતાવવાથી આપણું નબળું. પણ હવેનું કામ વિકટ છે, વ્યાપક છે. હવે તો નિશ્ચિત અને વ્યવહાર્ય સામાજિક સાધના બતાવવાના દિવસો આવ્યા છે. હવેની સાધના માત્ર આત્મશુદ્ધિની નહીં પણ સમાજ-જીવનની શુદ્ધિની છે.

દરેક બાળકને ક્યારેક એમ થાય છે કે, કાલે જે સમજતું નહોતું, તે આજે સમજાય છે. મનુષ્યને પણ ઘણી વાર એમ જણાય છે કે અમુક મહાપુરુષ આ જગતમાં આવ્યા પછી જ આટલું સમજ્યું. દરેક ધર્મમાં સાધના બતાવનાર પુરુષો આવે છે. મુસ્લિમો માને છે કે ઈસ્લામના નબી મહમદે કહ્યું તે અંતિમ વચન છે. સનાતનીઓ પણ ઈશ્વરનાં અમુક સંખ્યાના અવતારો માને છે. જૈનો પણ ચોવીસ તીર્થંકરોને માને છે. જૈનો માને છે કે છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર થઈ ગયા, હવે કોઈ થનાર નથી. આ દલીલ મારે ગળે ઊતરતી નથી. કોઈ એક વ્યક્તિ ગમે તેટલી મહાન હોય છતાં તેની સાથે ધર્મશાસ્ત્ર પૂર્ણ થઈ જતું નથી. તો તો પછી માણસ-જાત પૂરી થઈ જણાય. વિશ્વવચના ચલાવનાર અગમ્ય શક્તિ કાં તો નુષ્ઠ થઈ છે અથવા તો નિરાશ થઈ છે એમ જ આ ઉપરથી માની શકાય. પણ ખરેખર તેમ નથી. સાધનાનું સંસ્કરણ વારંવાર થવું જ જોઈએ. તે કરનાર પણ આવવા જ જોઈએ. જે કાળે ચાર વ્રતની જરૂર હતી તે કાળે તેમ ચાલ્યું પણ જ્યારે

* તા. ૮-૮-૪૦ ને રાજ મુંબઈમાં મળેલી સમામાં પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલા વ્યાખ્યાનનો સારભાગ.

તેમા ઝેડા ની પાસે વાની લગ પી ત્યાં તે નુયવતાર ની યા અને સા પાસે પ્રત થયા આ ન પ્રમાણે વખતવખત માગ બનાવતાર ની જે લ છે

અહિંસા એ નનાનન તત્વ છે અમુક સમય પછેતાં તે ન તી એમ ન દેવાય, તેના પ્રાણ ના વખતવખત જાગે છે અહિંસાની નાની નાના બ્રહ્મ સમ્યા સમર્થા છે એમ મોક્ષ ના જ્ઞાપું છે ને માપત વિજ્ઞાન ન છે અને તેમ ને મર્યા માટે જાગ પેલા છે તે અહિંસ નથી જે જીવનમાથી વિજ્ઞાન થો તો જ જીવનમ યથાવ અહિંસા ઉપાદી રાખ અને નમાન્યા દેવાથી રમય.

પુણ્ય પુણ્ય છે પણ તેનું કશું નુષ્કર છે ના પાપ સ્ખીની રીતે નુષ્કર છે પણ તેનું કશું નુષ્કર છે તેથી વિજ્ઞાન સુખમાં લાગે ને આત્માવિક છે તે દાખ તેજે અથે અહિંસા ધમના નાનિન્યમાં પોતાપ વિજ્ઞાન દૂર કરવા ઇન્દ્રિય વૃત્તિઓને જીવવી પે છે તેનું જ નામ તપ છે તે તપ ન અહિંસા છે આ સાધના અભિયાન અને નામુદ્રાપિ એમ બન્ને રીત થાય છે એ બનાવનાર તી રા જવાનવાર આવવા જ જોઈએ અને એ રીત નાનન અહિંસા ધમ આપ વધવો જોઈએ

મનુષ્યજાતનો માણસ જુના તે જુના માત્ર નજ કાવી તે છે નાન્યન સજ્જનાત તમે મેષ? જુના બદન જેના પ્રાણશિત મધું જોઈએ જુનાની મજા મવાથી તો હિંસા ઓછી જ્ઞાન બલ આપમ પ્રતિહિંસા કરવા જાયા સજ કરવાથી સુતારવા થતી નથી આપમે તેથી જન સતાપ અનુભવીએ પણ વાન વિદ્ય રીતે તેથી હિંસા બેરહ છે ગુનો જનારની હિંસા અપ્રતિહિંસ છે જવાર મેઈને સજ થાય છે ત્યાર તેને લોકો નાકુ ગણ છે તથી એ પ્રતિહિંસા પ્રતિહિંસ છે આ છે જવળા માંની માધના આત્મ સમજનો તો અહિંસાનો રત્નો સમજાયે ભાવિ તી રીતે આપણને જરૂર બતાવ્યો કે નજ કરવી એ પણ ગુનો જ છે કોની સામે કોર ન કરીએ તા તા થાત થવું જ રહ્યું

અતૂળ પતિનો વહ્નિ સ્વયમેવોત્તમામ્વતિ— પુણ્ય વિનાના મ્યાનમાં પડો અહિંસા એની મેળે શાત થાય છે

આપણે અહિંસાની માધ્યવયમા છીએ એના વિગત માત્ર ખૂબ ધીરજ અને અખૂટ હિંમતની જરૂર છે માગ લાંબો છે સમાજમાં કેળવણીનું મમ રવાની જરૂર છે તે મા ધાતા મહાપુરો આવશે ને રસ્તો બતાવશે

માત્ર સૂજ હિંસા દો વારી અમ થવાનું નથી જ્યાં ધનના ટગરા એકત થાય છે તેના પાયામા શોષણનું પાપ છે—હિંસા છે અમેરિકામાં કેવેકર લોકો અહિંસા છે અને પેનાલાર પાપ છે હિંદુસ્તાનમા જૈનો અહિંસક લોકોનો સકારણ દાવો ર છે છતાં ધનાઢય પણ છે દ્રોહ વિના પેનો મળતો નથી તેથી અહિંસા અને પેતો એ બન્નેનો મેળ મ મળે એ મને તો નમજનું નથી તમે કીધાકુ પૂરો સતિભોજન ના ને ના જાગે ને બધા મા છે પણ ને રમતી ના છે ને

તો અહિંતા ધર્મમાં આમજ વધવું છે જગતમાં મુલ્ય ચાલે ત્યાં આપણે દંડ કહેને કેમ બેસી થકીએ? રસ્તો યોગવો જોઈએ પરિવર્તનની જરૂર છે ધણા કહે છે કે મુલ્ય તો મુસોપમાં ચાલે છે આપણે ત્યાં તો ગાંધીજીને પ્રતાપે દીક છે પણ હું કહું છું કે પ્રાંતે પ્રાંતમાં અંદર અંદર ભાગલા પડ્યા છે, ખૂણે ખૂણે અવિશ્વાસ ફેલાયો છે આ બધાં હિંસાનાં જ પ્રતીક છે મુસોપના હાથમાં યસ છે માટે ત્યાં લોકો મુલ્ય કરે છે આપણે ઓશ્મીજના પગ ખેંચીને પાડીએ છીએ વૃત્તિથી તો બન્ને નરખા છીએ ત્યાં સમર્થોની હિંસા વર્તે છે, અહીં અસમર્થોની

કોઈ જવાને બદલે ઘવાદ મારફતે અન્યાય દૂર કરવા અને અન્યાયકારીને અપનાવી તેની શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો એ જાતની અહિંસાની સાધના આપણે વિચારપૂર્વક ધજી ખેડી નથી

સરકારી અન્યાય સામે બનવો કરવાને બદલે તન્યાગ્રહ કરવાની અહિંસક સાધના આપણા જમાનામાં ગાંધીજીએ જ બતાવી બહાવગમાં અહિંસા ન હતી, અહિંસક પદ્ધતિનાં બીજાં ધર્મા, એમ કહેવું હોય તો ભલે

ચાપ્ર ચાપ્ર વચ્ચે જે મુલો થાય છે, તેને બદલે ચડાઈ કરી આવનાર યજુનો અહિંસક ઢંચે પ્રતિકાર કેમ કરવો એ વિચારવાની કે સુગાડવાની તક ગાંધીજીને પણ મળી નથી

અમેરિકામાં કે આફ્રિકામાં કાળા લોકો ઉપર ગોરા લોકો જે જુલમ ગુજારે છે તે દૂર કરવાનો અહિંસક રસ્તો કયો એ બતાવવાની જવાબદારી અહિંસાના ઉપાસકોની અને આચાર્યોની છે પણ એ લોકો આજે તો શાસનવચનોની વ્યાખ્યા કરવામાં અને પોતાનું તપ કે પ્રતિષ્ઠા રૂકિને માર્ગે વધારવામાં જ મથગૂંબ છે

મોટામાં મોને હિંસા દુનિયામાં બધે ચાલે છે તે છે શોષણની બીજની કફોડી પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ એની સેવાનો દુરુપયોગ કરવો, એના ઉપર નાજરપજ જેલુકમી ચલાવવી એટલે કે એના જીવનનું શોષણ કરવું એ મોટી હિંસા છે એ જાતની હિંસા કુટુબ પરિવારની અંદર પણ ચાલે છે જમીનદાર અને ખેડૂત, ધંત્રિયામાં અને દૂબળા, કારખાનદાર અને મજૂર, ઉચ્ચગિયાત અને કામજીવી, આવા બધા સમૂહોમાં શોષણની, દબાણની અને જેલુકમીની હિંસા અખંડિત ચાલુ છે શાલુકારો ગમે તેટલું વ્યાજ લઈને કરજદારને નિચોવે છે એ પણ હિંસા છે

જનસમાજે અને જન સાધુઓએ તેમ જ આચાર્યોએ આ બધી હિંસાનો સામનો કેમ કરાય અને એને માટે સમાજજીવનનું પરિવર્તન કરવા માટે કયા પગલાં લેવાં જોઈએ એનું ચિંતન કરવું જોઈએ

જ્યારે આપણો સમાજ ધર્મપ્રાણુ હતો ત્યારે આપણા ધર્મકારો તે વખતના વિજ્ઞાનની મદદ લઈ હિંમતપૂર્વક જીવનપરિવર્તન કરતાં અશકાતા નહીં અને સમાજની જૂની રૂઢિ સામે થતાં એમને બીક લાગતી નહીં

ચરિત્રશુદ્ધિ માટે મહાત્મા નોમૂત્રનું પાન પ્રાપ્ત કરવાના રિવાજ પાછળ વૈજ્ઞાનિક હિમન સ્પષ્ટ દેખાય છે જેનોએ પાણીમાં સૂંઘ જાતુ હોય છે માટે પાણી ગરમ કરવું અને તે યુગથી ઠંડુ કરવું વગેરે વિચારે ચલાવ્યા, તેમાં આજના ડૉક્ટરી આગ્રહો કરતાં આજે હિમન ન હતી. સાનુઓનું કેશ ડુચન, મોઢા પટની મુલપત્તી, એ પણ નમાજની યગમ ન સખતાં અમુક જાતના વિજ્ઞાનને વગવડની હિમતનું જ પ્રતીક છે બુઝીરી વનસ્પતિ ન ખાતી, સત્રિખોજન ન કરવું ઈત્યાદિ મુસાવનો પ્રવાઝ જેમણે કર્યો તેઓ આજના જમાનામાં વિજ્ઞાનને અનુનતે જે રિવાજ અને નવા આચારનો પ્રવાઝ કરે તો પછી કોઈ ન કહી શકે કે આજના આચારો ધર્મપગલવ નહીં પણ ફકિપસલવ થયા છે અને સાધુઓ નાં ફકિઓનું મર્યાદા જીવન જીવે છે

જે વસ્તુ ખગલ નમાય તે ગમે તેટલી મુખરર, વહાલી કે પ્રતિષ્ઠિત હોય તોપણ તે છાડવા તૈયાર થવું અને અધ્યતન વિજ્ઞાન અને ધર્મજ્ઞાન આજે જે નવી દૃષ્ટિ આપે તે અનુસરવા તૈયાર થવું એ જીવતપણાનું લક્ષણ છે જીવન ઉપર વિજ્ઞાન મેનરે તે જિન્દગીર એવા અનેક જિન્દગીર હવે પાકવા જોઈએ તેમના આવવાની આપણે તૈયારી કરીએ અને તેમના સ્વાગત માટે લોકમાનસ તૈયાર કરીએ

જીવનવ્યવસ્થ

અંડ બીજો

ધાર્મિક સુધારણા

ધર્મસંસ્કરણ-૧

કેટલાક લોકો કહે છે અમારો ધર્મ જૂનામાં જૂનો છે માટે સારો છે કેટલાક કહે છે અમારો ધર્મ છેલ્લામાં છે-નો છે માટે તાજો છે કેટલાક કહે છે અમુક પુસ્તક એ આદ્ય ધર્મગ્રંથ છે માટે તેમાં બધું આવી જાય છે બીજા કહે છે અમુક પુસ્તક ઈશ્વરે દુનિયાને આપેલો છેલ્લામાં છે-લો ધર્મગ્રંથ છે માટે જ એનો સ્વીકાર કરો

નનાતનધર્મો બીજા જ રીતે વિચાર કરે છે આજની સૃષ્ટિને આદિ અને અંત હોઈ શકે છે ધર્મગ્રંથોને આદિ અને અંત હોઈ શકે છે પણ ધર્મ તો અનાદિ અને અનંત છે, તેથી જ તે સનાતન કહેવાય છે સનાતન એટલે શું? જે આ સૃષ્ટિ ની યજ્ઞગાત પહેલાં હતું અને આ સૃષ્ટિના અંત પછી પણ રહેશે તે સનાતન આ અર્થમાં આત્મા અને પરમાત્મા એ જ સનાતન ગણાય

પણ સનાતનનો બીજો એક અર્થ છે જે સ્વભાવે જ નિત્યનૂતન હોય છે તે સનાતન હોય છે જે જીર્ણ થાય છે તે મરી જાય છે, જે બદલાવું નથી તે સતી જાય છે, જેની પ્રગતિ નથી થતી તેની અધોગતિ થાય છે બંધ પવન ગધાયા છે ન વહેતું પાણી સ્વચ્છ નથી રહેતું પહાડના પથરા બદલાતા નથી માટે ધીમે ધીમે તેમનો ભૂકો થઈ જાય છે ધ્યાન ફરી જિગે છે, માટે તાજુ રહ છે જગતની વનસ્પતિ જરૂર વરસે સુકાઈ જાય છે અને દર વરસે ફરી જિગે છે વાદળા ખાલી થાય છે અને ફરી ભરાય છે કુદરતને નિત્યનૂતન થવાની એ કળા જ છે તેથી જ કુદરત હમેશાં નવસીવના દેખાય છે

આ સિદ્ધાંત જાણતા હોવાથી જ સનાતનધર્મના વ્યવસ્થાપકોએ યુગધર્મ પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન ધર્મોની વ્યવસ્થા કરી છે કાલમાહાત્મ્ય જાણતા હોવાથી જ તેઓ કાલને છતી શક્યા છે ધર્મના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો અચર અને અટળ છે પણ તેમનો વ્યવહાર હેતુકાલને અનુસરીને બદલવો પડે છે એ જાણીને ધર્મ મગોએ હિંદુ ધર્મની રચનામાં જ ફેરફારનું તત્ત્વ દાખવ કર્યું છે તેથી જ એ ધર્મ સનાતન પદ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે અનેક વાર શીવધ્રાત્ર થયા છતાં તે નિષ્પ્રાપ્ત થયો નથી માણસની જડતાને લીધે ધર્મનો વાર એ ધર્મમાં સો પેઠે હોવા છતાં કથા વિષયવ વગર તેનું પુનરુજ્જીવન થયું છે

સામાજિક વ્યવસ્થામાં અથવા ધાર્મિક વિધિઓના રિવાજોમાં કાલનુકૂલ ફેરફાર થવો જોઈએ પણ હિંદુ સમાજમાં જરૂરથી અનુક્રિએ જડ થાવી ત્યારે આના ફેરફારો તરફ હિંદુઓ તાત્કાલ દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા પૂર્વજો કરતા આપણ

હડાપણ વધી જ ન શકે, પૂર્વજે તો ત્રિકાળનો વિચાર કરનાર હતા, તેમણે રચેલ વ્યવસ્થામાં દખલ કરીશું તો કોણ જાણે ક્યા સંકટમાં જઈને પડીશું, એવી કાળ બી અથવા નાસ્તિકતા આપણામાં પેસી ગઈ છે ખરું જોતાં તો ફેરફારની બીક અને સનાતન ધર્મના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે પુખ્ત વિચાર વગર ચચળતાને લીધે કરેલ ફેરફારની કોઈ હિમાયત ન જ કરે, પણ અજાનપણાને લીધે પ્રગતિની બીક રાખીને નિઃપ્રાણ સ્થિરતા શોધવા જુ એમાં પુરુષાર્થ તો નથી જ, ઊલટું મરણ જ છે.

પોતાનું છોડી પારકું ગ્રહણ કરવું એ જુદું, અને પોતીકું તેમ જ પારકું તપામી પોતાનામાં જોઈતો ફેરફાર કરવો એ વાત જુદી. ઈશ્વર દર જમાનામાં અવનવા સજોગો આપણી આગળ ઊભા કરી આપણી બુદ્ધિશક્તિને કસરત પૂરી પાડે છે અને તે રીતે ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોનો પરિચય જાગ્રત રાખે છે બાહ્ય આજારમાં ફેરફાર ન થાય તો ભીતરના તત્ત્વનું શુદ્ધ દર્શન થઈ જ ન શકે આપણા જમાનામાં પૂર્વજોની જ કોંપી ઘૂંટવી રહી હોય, નવું કશું જ કરવાનું, જાણવાનું કે શોધવાનું ન રહ્યું હોય તો આપણી સદી નિરર્થક અને વધ્યા જ નીવડી કહેવાય.

પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં દરેક રીતે એકબીજાથી જુદા પડતા એવા ધર્મો અને વશો ભેગા થતા આવ્યાં છે દરેક વખતે એવા સહવાસને લીધે આપણને ધર્મ પ્રવચન જુદી જુદી રીતે કરવું પડ્યું છે જે જાતની શક્તિ દૂર કરવી હોય, જે જાતના દોષ ધોઈ કાઢવા હોય તેને અનુસરીને એક જ ધર્મસિદ્ધાંત નવી નવી ભાષામાં અને નવા નવા રિવાજોમાં ગોઠવવો પડે છે અને તેથી જ એ ધર્મ અનેક પાસાવાળા તેજસ્વી રત્નોની પેઠે દિવ્યનો દિવ્યતર બનતો રહ્યો છે.

પારકી સત્તા તજે આપણે રહેતા હોઈએ ત્યારે ધર્મને અત્યંત કૃત્રિમ અને હીન વાતાવરણ વેઠવું પડે છે વિરોધી લોકોનો હુમલો ચાલતો હોય એ વખતે ધર્મસંસ્કરણમાં સ્વાભાવિક વિકાસ રહેતો નથી. આપણે કઈક ફેરફાર કરવા જઈએ અને એટલામાં વિરોધીઓ નબળાઈ જઈ મર્મસ્થાન પર ઘા કરે તો? એ બીક હમેશાં રહ્યા કરે છે પારકી સત્તા સ્વાભાવિક રીતે સમભાવશૂન્ય હોય છે તે રૂઢિને નખાવે છે પણ પ્રાણને સાખી થકતી નથી તેથી જ પારકી સત્તાના કાયદાઓ કહે છે, 'તમારા જે રિવાજ પરાધર્મથી ચાલ્યા આવતા હોય તેજવાને જ રક્ષણ મળશે નવા રિવાજ તમે નહીં પાડી શકો જ્યાં છો ત્યાંથી ખમી ન શકો જૂના કલેવરને અમારું અભયદાન છે તમારા પ્રાણને રાજમાન્યતા આપીએ તો અમારું પ્રાનુત્વ ટકી જ ન શકે' આવી સમભાવશૂન્ય તટસ્થતામાં સડેલી રૂઢિઓ પણ કાયકાથી કૃત્રિમ મદદથી ટકી શકે છે.

બ્રિટિશ રાજાને કારણે 'હિંદુ લો'ના અમલમાં આ સ્થિતિ ડગડે ને પગડે ની છે ન્યાયમૂર્તિ તેનજ ઘણી વાર આ સ્થિતિ સામે પોતાનો અલગમો અને ચડબઝડ બતાવતા દરેક ધર્મને અને દરેક સમાજને પોતાની વ્યવસ્થામાં ગમે તે ફેરફાર કરવાનો પક હોવો જ જોઈએ પણ તેમ કરવા માટે જોઈતી સ્વતંત્રતા, એકતા

અને યોગ્યતાનિ તે તે સમાજમા હોય જોઈએ અને તે જોઈ પસંદ આપણે તે કેળવવા જ જોઈએ હિંદુ ધર્મને જો ટકાવવો હોય અને જગતમા જે તેનું સ્વાભાવિક સ્થાન તેને પાત્ર અપાવું હાય, હિંદુ ધર્મને જો સમાજ-ચત્રાકારી બનાવવો હાય તો આપણે હિમ્મતપૂર્વક તેનો સ્વ ધોઈ નાખવો જોઈએ ધર્મના સનાતન તિજાતના વિશેષી એવા કેટલાયે રિવાજો અને વલેમો આપણા સમાજમા પેસી નામ છે કે જેને લોચ બરી પ્રાપ્તિ અટકે છે તે બધાની વિનાશિનિ હોતી કરવી જોઈએ.

અપુરુષતા એ આવી એક બી છે જાતિ પરત્વે આવતો અત્યાર અને પ્રેમની સંવિતતા, વ્યાપક આત્મીયતાના અભાવ એ બીજી બધી છે જ્યાં રૂઢિને નામે દ્વષધર્મનું ખૂન થાય છે, જ્યાં આત્મા અપમાનિત થાય છે, જ્યાં ધર્મપ્રીતિને બદલે લાલચ અને ભીંતિને સ્થાન અપાય છે, ત્યાં ધર્મ તે નામે પોતાનો અનિકારી અવાજ ઉઠાવવો જોઈએ જ્યાં ત્યાં સરકારી અમલદારોને લાવ આપીને પોતાની મનઃક્રમ કાઢી લેવા થીએવા લોકો એક ઈશ્વરને છોડી તેને બદલે અનેક ભયાનક શક્તિઓને લાલચ આપવામા ધર્મ અમજવા લાગ્યા જેલુકમી, કોધી, અને તરની તેમ જ ખુલામતપ્રિય અધિગરીઓના જુલમ તજે રહીને નામદ બનેલા લોકોએ દેવદેવીઓનો સ્વભાવ પણ તેવો જ હોય એમ કંપી તેમના પ્રત્યે પસંદ ઇક્કુની વૃત્તિ કેળવી આ રીતે આપણે ધર્મમાં જ અપર્મનું સામ્રાજ્ય કાયમ કર્યું સત્યનાશયણથી માંડીને બળિયાકાકા સુધીના બધા જ દેવોને આપણે ડરાવનાર ગુંડ (Bullies) બનાવ્યા આકાશના તારા અને શ્રહો, જગજના ગાંડો અને વન સ્પતિઓ, આપણા ભાઈમય પશુઓ અને પંખીઓ, ઉભા અને સંધ્યા, ઋતુઓ અને સંવત્સરો, બરે જ, જ્યાં આપણા પૂર્વજ ઋષિઓ તે પરમ મગજની પ્રેમમય વિભૂતિઓની ઝાખી કરતા અને તેમની સાથે આત્મીયતા અને એકતા અનુભવતા, ત્યાં આજે શાપની આન મેપની બીક, બીક ને બીક જ દેખાય છે ધર્મનું શુદ્ધ અને ઉદાર સ્વરૂપ જાણનાર લોકો આપણા વિધિઓમા રહેલુ કાલ્પ જેઈ થકે છે, પણ આ જનનમુલક કાલ્પને સનાતન તિજાત અથવા વાસ્તવિક ત્રિવિધ માની વિચિત્ર અનુમાનો પકડી બેસે છે અને ધર્મનું કાર્થ વિકૃત કરી નાખે છે

આજે હિંદુ ધર્મનો ઉર્ધ્વ ચાલનાર દરક માણસનું પ્રથમ કર્તવ્ય એ છે કે તેલે પોતાના સમાજમા ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય એની ઈતેજરી રાખવી જેમા નાનની નિબંધના અને પ્રમતી એકતા નથી જેમાં ત્યાગનું સંકલ્પ નથી, ઉદારતાની સુવાસ નથી તે ધર્મ નથી એ આપણે બરાબર સમજવું જોઈએ અને સમજવું જોઈએ હિંદુ ધર્મના સરકરવનો સમય આવી ચૂક્યો છે, કેમ કે તેના ઉપર બાજેરી છારી તેને બૂચળાવી મારવા લાગી છે

ધર્મસંસ્કરણ-૨

માનવજીવનનો બધો બાબતી સમગ્રપણે વિચાર કરનાર જે કોઈ હોય તો તે ધર્મ જ છે જીવનનું સ્થાયી અથવા અસ્થાયી એક પણ એવું બળ નથી કે જેનો વિચાર ધર્મને કર્નલ્ય નથી

તેથી ધર્મ મનુષ્યના રાનાતન જીવન જેટલો જ અથવા તેથી પણ વિશેષ વ્યાપક હોવો જોઈએ, અને જીવનમમસ્ત તેનું ક્ષેત્ર હોઈ અત્યંત ઉત્કટપણે તે જીવતો હોવો જોઈએ

આજે જાગતના જે પ્રાખ્યાત ધર્મો છે તે ઘણે અણે એવા વ્યાપક ધર્મો છે સ્થાપનાને સમયે તો તે બધા જીવતા હતા જ પરંતુ તેમના ચેતનને ધાર્મિક પુરુષોએ વારવાર જગાડી તેમને જીવતા રાખ્યા છે સગડીમાંનો દેવતા સ્વભાવે જ જેમ વારવાર મદ પડે જાય છે અને તેથી વારવાર કોવસા પૂરીને અને કૂકીને તેનું સસ્કરણ કરવું પડે છે, તેને જાગતો રાખવો પડે છે, તે જ પ્રમાણે સમાજમાં ધર્મતેજને જાગ્રત રાખવા તારુ ધર્મપરાયણ સમાજપુરુષોને તેને કૂકવાનું અને તેમાં ઈંદન પૂરવાનું કામ કરવું પડે છે આ કામ જે વખતોવખત ન થયું તો ધર્મજીવન ક્ષીણ અને વિકૃત થઈ જાય છે, અને ધર્મનું ક્ષીણ અને વિકૃત સ્વરૂપ અધર્મ જેટલું જ નુકસાન કરે છે ધર્મને ચેતનવાન અને પ્રજ્વલિત રાખવાનું કાર્ય ધર્મકપરાયણ વ્યક્તિઓ જ કરી શકે છે એ ચક્તિ ધર્મગ્રંથોમાં નથી, ધાર્મિક રિવાજ કે સંસ્કારમાં નથી, ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં નથી, કે ધર્મને ટેકો આપનાર રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ નથી (શાસ્ત્રગ્રંથ, સંસ્કાર, રિવાજ અને ધાર્મિક અને રાજ કીય સંસ્થાઓ ધાર્મિક જીવનને ઓછાવતા પ્રમાણમાં ઉપયોગી છે ખરા, ધાર્મિક વાતાવરણ સ્થિર કરવામાં તેમની મેચ બહુમૂલો નીવડે છે એ પણ ખરું, પરંતુ મૂળ શક્તિ તો ધર્મપ્રાણ એવા ઋષિઓની, રાતોની અને મહાત્માઓની જ ધર્મનો અંતિમ આધાર પવિત્ર મનુષ્યહૃદય છે ‘ધર્મેભાસ્ત્ર મહર્ષિણા ઘટ કરણ સમૂતમ્’ એમ ઉપનિષદમાં જે કહ્યું છે તે તદ્દન યથાર્થ છે)

ધર્મજિજ્ઞાસા અને ધર્મચિંતન એ મનુષ્યનો સ્વભાવ જ છે અને તે કારણે દરેક જાતાનામાં અને દરેક પ્રદેશમાં ઉન્નતિની કક્ષા પ્રમાણે મનુષ્યહૃદયમાં ધર્મનો આવિર્ભાવ થયો જ છે આ હૃદયધર્મ ગમે તેટલો કલુષિત થાય, મલિન થાય, તો પણ મૂળ વસ્તુ શુદ્ધ છે અશુદ્ધ સુવર્ણ કઈ પિત્તળ નથી, અને પિત્તળ ગમે તેટલું શુદ્ધ, ચકચકતું અને ઘાટીલું હોય તોયણ તે સોનું નથી તે જ પ્રમાણે

માત્ર બુદ્ધિના જોર પર ઊભો કંઈકો, લોકોમાં રહેલા ચાલુદેવનો લાભ લઈ ચાલુ કરેલો અને થોડા અથવા ઘણા નામધર્મવાન લોકોના સ્વાર્થને પોષનારો ધર્મ તે ધર્મ નથી. અમરની હૃદયની શુદ્ધ વાનના તેમ જ દબાયાથી ઉત્પન્ન થતી વિકૃતિ ને ઠંકતો શિષ્ટાચાર કે ચુગલપૂર્વક તરફથી કંઈકો તેનો બચાવ એ પણ ધર્મ નથી. અપાત (એટલે કે અપાતન) ભોગપણ અને અધિગ્રાહ એ ત્રણ દોરોથી સ્પૃશિત થયેલો ધર્મ અધર્મની ક્ષાએ પહોંચી જાય તો તે વસ્તુ જુદી છે, અને મૂળમાં જ જે ધર્મ નથી પણ કેવળ સિદ્ધિથી ધર્મનું રૂપ ધારણ કરે છે તે જુદી વસ્તુ છે. માનવઈતિહાસમાં ઉપર જણાવેલા ધર્મના બંને પ્રકાર બહોળા પ્રમાણમાં મળે એટલો મનુષ્યસમાજ પાકટ થયો છે પરંતુ આ બંને વસ્તુનું પૃથક્કરણ કરી તેમનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખવાની તરફી મનુષ્યે હજી લીધી નથી.

હૃદયધર્મ જ્યારે બુદ્ધિપ્રધાન લોકોમાં પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે, શિષ્ટમાન્ય બને છે અને તેથી જ્યારે તે સમ્માનજ્ઞ થાય છે ત્યારે એના શાસ્ત્રો નિર્માણ થાય છે, પછી તે શાસ્ત્રોનો અર્થ બેસાડનારો મીમાંસા પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતિમ નિર્ણય આપનાર શાસ્ત્રજ્ઞોનો એક વર્ગ ઊભો થાય છે અથવા પોષ કે શક્યચાર્ય જેવી અધિમરુદ્ધ વ્યક્તિઓનો સ્વીકાર થાય છે.

ધર્મનું શાસ્ત્રમાં ગૂંથાનું અને સમ્મામાં બધાવું એ બુદ્ધિપ્રધાન અને વહેવાર કૃત્યજ લોકોને હાથે થતું હોવાથી, એ વાટે ધર્મની સ્વાભાવિક ભવિષ્યોન્મુખ દૃષ્ટિ શીલુ થાય છે અને તેના પર ભૂતકાળના જ પડ ચડી જાય છે. ભૂતકાળમાં હમેશા અગ્નિ કરતા રાખ વધારે હોવાને કારણે ધર્મને જ ગૂંચળાઈ જાય છે એ જુદુ જણાવવાની જરૂર નથી. આ જ રીતે ગ્રંથથી દરક ધર્મને સસ્કરણની જરૂર રહે છે.

સંત નુકારામયુષા બજારમાં જવા નીકળતા ત્યારે તમની સજ્જનતાનો લાભ લેવાને મારુ અનેક લોક પોતપોતાની તેજની નળી તેજ લાવવા સાડુ તેમને સોપતા અને બુવા પણ સતોષપૂર્વક એ નળીઓની ભારી માથા ગળામાં ભેરવી સોપેલું કામ નિયમિત કરતા જનસ્વભાવ જ એવો છે બાગકો અથવા લોકો એકાદ જણનું સાબળે છે એવું નજર ચડ્યું કે ફોકટિયાઓનો જનસમાજ તેમના મન તેની મારફતે જ વળાવી લેવાને તૈયાર થઈ જાય છે એકાદ વહાણ નિયમિતપણે અને ઝડપથી ધારેલા મુકામે પહોંચતું જણાય તો તેનો વેગ શીલુ થઈ જાય અને તે ડૂબવા માટે ત્યાં સુધી તેમાં જ પોતાનો માથા ભરવાનો આગ્રહ લોકોમાં દેખાય છે. ધર્મની સાર્વભૌમ શક્તિ જોઈને દરક ગરજીએ પોતાની ગરજ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ધર્મને ગળે ભેરવી છે આ કારણથી પણ ધર્મનું તેજ વારવાર શીલુ થતું આવ્યું છે.

કોઈ ચાલુ દુકાન જેમ પોતાની આખાટી કાયમ રાખવા અને વધારવા માટે જૂનો અને નકામો થયેલો માત્ર વારવાર કાઢી નાખે છે, અને પડી રહેવાથી બગડેલા માલને વાળીઝૂલી સાફ કરી ઊજળો કરે છે તે જ રીતે ધર્મ વારવાર પોતાનું

સંસ્કરણ કરવું પડે છે. પરંતુ એ સંસ્કરણ ખરું સોનું પારખવાની અને સંભાળી રાખવાની જોમનામાં ઘટિત છે એવા કુશળ, ધર્મજ્ઞ સમાજસ્તેવકોને હાથે જ થવું જોઈએ. જગતમાં વધી પડેલી ઘણીખરી પ્રચલિત નાસ્તિકતાનું કારણ ધર્મ-સંસ્કરણનો અભાવ જ છે.

૨

કોઈ પણ સમાજ ઘરડો કે ક્ષીણવીર્ગ થાય તેનાં મુખ્ય કારણો બે : વિલાસિતા, અને ધર્મજડતા.

સમાજ વિલાસી થતાં, પાસે હોય તેટલી ધનસંપત્તિ તેને અધૂરી પડે છે, પુત્ર-પાર્શ્વ આપોઆપ કમી થાય છે, ‘આમ હોય તોપણ શું? ને તેમ હોય તોપણ શું? કથામાં કથું જ નથી’ એવું નૈકર્મ અને એક પ્રકારનું ઊંઘણીપણું તેના પર ચડી બેસે છે ને પછી નવા નવા અનુભવ લેવાને બદલે જૂના વિષે કૃત્રિમ અને દંભી આદર અને આગ્રહ વધારી તેને ઢાલરૂપે આગળ ધરવામાં આવે છે.

બીજી બાજુથી મનુષ્યમાં જ્યારે બૌદ્ધિક જાગૃતિ મંદ પડે છે, પ્રયોગ કરતાં પ્રામાણ્ય ઉપર જ વધારે ભાર દેવાની વૃત્તિ વધે છે ત્યારે સમાજમાં એક પ્રકારનું ધર્મજડય ઉત્પન્ન થાય છે. આ ધર્મજડય દેખાય છે તો ધર્માભિમાન જેવું જ, પરંતુ વસ્તુતઃ તે બેપરવાઈ હોઈ એક પ્રકારની નાસ્તિકતા જ હોય છે. અભિમાન અને આગ્રહના મૂળમાં ખરો આદરભાવ અથવા સાચો શ્રદ્ધા હોય જ છે એવો અનુભવ નથી.

આજે હિંદુસ્તાનમાં ગામડાંના સમાજની અસાધારણ દુર્દશા છે. શહેરોમાંથી પરદેશી માલ અને મોજશોખની વસ્તુઓ ગામડાંમાં પહોંચે છે, પણ ધંધાઉદ્યોગ પહોંચતા નથી. શહેરી ઉડાઉપણું, અસંસ્કારિતા, અને બીજા સમાજવિદ્વાતક દુર્ગુણો ત્યાં ઝપાટાથી ફેલાવા માડયા છે. પણ શહેરોમાં જે ધર્મવિચારની જાગૃતિ, રાજકીય પ્રગતિ અને સમાજસુધારો થોડેઘણે અંશે દેખાય છે તેનું ખમીર ગામડાંઓમાં બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં પહોંચે છે. જે હિંદુ ધર્મથી અને આર્યતત્ત્વજ્ઞાનથી આપણે આજે જગતને આંજી નાખીએ છીએ તે ધર્મ અને તે તત્ત્વજ્ઞાન કયે સ્વરૂપે આજના ગ્રામસમાજમાં પ્રચલિત છે તે જોતાં ‘તેદ યદિદ્વમુપાસતે’ એમ જ કહેવું પડશે. દેશદેશાન્તરમાં વખણાય છે તે આપણો ધર્મ અને ગામડાંમાં પળાય છે તે ધર્મ એક રહ્યા નથી. ગામડાંમાં સાચેસાચી ધર્મનિષ્ઠ, પવિત્ર આસ્તિકતા અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય-સંપત્તિ કાલ સુધી હતી; આજ પણ તેના અવશેષ કયાંક કયાંક દેખા દે છે પરંતુ અબુલ્લિ, જડતા અને દૂરપી નાસ્તિકતાનું જ સામ્રાજ્ય ત્યાં સાર્વત્રિક થવા બેઠું છે. એ કારણથી ગામડાંના સમાજ માનવમાં ઘડપણ વધારે દેખાય છે. ગામડાંમાં અજ્ઞાન છે, અનારોગ્ય છે અને ગરીબી છે. આ ત્રણ જે દૂર ન કર્યાં તો ગામડાંનો મમાજ હવે ટકવાનો જ નથી. પરંતુ જ્ઞાન, આરોગ્ય અને ઉદ્યોગ બહારથી લોકો પર કેટલાંક લાટી શકાય? બહારથી લાદવાના ઉપાયને મર્યાદા છે. આ તારક ત્રિપુટીનો

લોભેએ સ્વેચ્છાથી જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને તેનો સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર થાય તે પહેલાં સમાજનું ઘડપણ દૂર થવું જોઈએ સમાજમા ઉત્ખાલ અને ઉત્થાન આવવા જોઈએ ધર્મસંસ્કરણ સિવાય આ વાત બનવાની નથી તેથી બીજી બધી વાતો કરતાં પહેલાં ગામડામાં ધર્મસંસ્કરણનો યથાથોગ્ય પ્રયત્ન થવો જોઈએ

ગામડાઓમાં જે ધર્મ પચાય છે તેમાં ભય, લાચ, દેવવાદ અને ધંતરમંતર વાગો કર્મકાંડ એ બધું જ મુખ્ય હોય છે, પછી તે ધર્મ હિંદુઓનો હોય, મુનવમાનોનો હોય કે ખ્રિસ્તી લોમેની હોય. ગામડાંના લોકોને પોતાની દુર્બલતાનું, અજ્ઞાનનું, ભોગપણનું અને અનાથ નિયંત્રિત અનુભવમાથી ઊપજેલું એવું કડવું જ્ઞાન હોય છે કે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ યત્નિઉપાસક બને છે પછી ભલે તે લોકો જોન હોય કે વિદ્યાવત હોય. આ અજ્ઞાનમૂલક યત્નિપૂજથી જ જાદુ અને ધંતરમંતર પર આશ્વા બેસે છે ધર્મ એટલે બગિયાની આરાધના અથવા ખરીદેલી તેમની રખેવાળી એવો અર્થ જ સામાન્ય જનતા તમજે છે

ધર્મ વડે માજી ઉપરની કાલ્પા વધારવાની હોય છે, ચારિત્ર્યની તેજસ્વિતા સ્વાભાવિક બનાવવાની હોય છે ઐહિક અનુભવમા ડગલે ને પગલે જે વિષાદ પ્રાપ્ત થાય છે તે દૂર કરવા સમર્થ એવું દેવી આશ્વામન મેળવવાનું હોય છે, અને જીવનાં તર્ગત દરેક તત્ત્વનું નવી દૃષ્ટિથી નવું જ મૂલ્ય કરવાનું હોય છે સફળતાના અને નિષ્ફળતાના ખ્યાલો જ બદલીને આ ભૌતિક જગતમા આધ્યાત્મિક સ્વાર્ત્ર્ય મેળવવાનું હોય છે

તાત્ત્વિક વિવેચનની દૃષ્ટિએ આ દૃષ્ટિભેદ બહુ અઘરો જગ્યા પરનું હૃદય સાથે હૃદય વાત મરે ત્યાં ઉન્નત ભૂમિકાનું આમત્રણ સોમરુ પહાચી જાય છે, અને એક વખત હૃદયમાં પરિવર્તન થયા પછી કોઈ ઉપાયે તેનાથી પાછી પાની થઈ શકતી નથી આવું હૃદયનું આમંત્રણ દેનાર વ્યક્તિના હૃદયમા કોઈને વિષે નુશ્કાબાવ ન હોવો જોઈએ આપણુ આમંત્રણ અમોઘ છે એવી તેનામાં અમર આસ્તિકતા હોવી જોઈએ તેમ જ મનુષ્યમાત્રના હૃદયને વિષે પ્રમ અને આશ્વા — આદર હોવા જોઈએ

[ધર્મજ્ઞાન આપતા કે લેતા તેના ગ્રહણ કરનારના અધિકાર વિષે આજ સુધી બેમુમાર ચર્ચા થઈ છે હવે ધર્મજ્ઞાન આપનારના અધિકારનો ઊલ્લાસોલ્લાસ કંવાના ટિવતો આવ્યા છે ઉપર જણાવેલી આસ્તિકતા જોમનામા હોય તેમજે જ ધર્મમોધનું અને ધર્મસંસ્કરણનું મમ માટે લેવું]

ધર્મજ્ઞાનના રૂપમા ગામડામા આજે નાસ્તિકતા કેટલી પ્રસરેલી છે એનો બરોબર ખ્યાલ આવતા મનને આઘાત જ પહોચવો જોઈએ — પહેલે છે

પ્રત્યેક ધર્મમા કાલ્પ ભરપૂર ભર્યું છે ખરું જોતા ધર્મજ્ઞાનનું વાલન દલીલ કે મુખિ અને તર્ક નથી પણ કાલ્પ છે અને તેથી કાલ્પવિહોલો ધર્મ હોઈ શકતો જ નથી પરંતુ જ્યાં જ્યાં સમાજમા અજ્ઞાન અને જડતાનું સામ્રાજ્ય હોય છે

ત્યાં ધાર્મિક કાવ્યના શબ્દાર્થને જ માથો માનવામાં આવે છે અને પોતાના અજ્ઞાનને કારણે, ન હોય ત્યાં પણ નૂકતા અને જાદુનું આરોપણ કરવામાં આવે છે એવી વૃત્તિ કરતાં વધારે ધર્મવિદ્યાતક વૃત્તિ બીજી કોઈ હશે કે કેમ એની શક્ય જ રહે છે એથી ઊપર ધર્મવિદ્યાપણથી અકળાયેલા લોકો આવે પ્રસંગે ધર્મમાં રહેલું કાવ્ય ભૂમી કાકડાનો નિર્ણયક અને નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે ખરો ઉપાસ તો લોકોની બુદ્ધિ તીવ્ર કરીને અને તેમનામાં મહેતી કાવ્ય રસિકતા સમજાવી કરીને કાવ્ય વધારણું એ છે લોકોની કાવ્યશક્તિ વધતા તેઓ ધર્મ સંલેવાઈથી સમજી શકશે અને ધાર્મિક વહેમો પણ ઓગળી શકશે.

પરંતુ આ બધું સાધવાને જામ્નકાર લોકોએ ગામગ્રામી પ્રજાતા ગામપૂત અને નિસર્ગમધુર દૈનિક જીવનમાં ઓતપ્રોત થવું જોઈએ અગામી રહી મુરખીપણ કંઈ ચાલવાનું નથી.

કોઈ પણ સમાજ યુગકલ્પનાથી પાછળ રહીને સદૃઢ થવાનો નથી આજના યુગ કેવળ તાત્કાલિક માનવસમાનતાનો નથી સીપુરુષની સમાનતા, જાતિજાતિની સમાનતા આજે સ્વીકારવી જ જોઈએ એટલું જ નહીં પણ માર્ગ ધર્મેણે પણ સમાન દરજ્જે મળવો જોઈએ સર્વ ધર્મને વિષે સરખો અનાદર, તેમના પ્રત્યે સરખી અનાસ્થા, અથવા એકસરખું અજ્ઞાન એને પણ સમાનતાનો એક માર્ગ સમજવામાં આવે છે પણ તે માર્ગ ઘાતક છે આજના યુગમાં સમાજમાં રહેનાર દરેક મનુષ્યને પ્રમુખ પ્રમુખ ધર્મોની સામાન્ય માહિતી હોવી જોઈએ પણ એવી માહિતી મેળવતાં અને આપતાં તાર્કિક, ચિકિત્સક કે કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ હોય એ ન ચાલે. પ્રેમ, આદર અને સહનુભૂતિ એ બધાં સાથે જાગ્રત જિજ્ઞાસાબુદ્ધિથી સર્વ ધર્મનો પરિચય થવો જોઈએ ગામગ્રામાનુ ધર્મજ્ઞાન બહુ પછાત હોય છે, દૃષ્ટિ સંકુચિત હોય છે, અને જીવનનો આશય બહુ ઉન્નત નથી હોતો આવે સમયે વિશેષ પ્રેમથી દુનિયાના જુદા જુદા ધર્મના સંપુરુષોએ અને ચારિત્ર્યપરાયણ સંઘોએ કરવા પ્રયત્નોની માહિતી આપવી જોઈએ આમાં ઉદ્દેશ ધર્મજગૃતિનો હોવો જોઈએ, કેવળ બહુશ્રુતતાનો નહીં.

આજના સમાજનો એક મહાન દોષ તે વર્ગવિચ્છેદ છે લોકોને ઈર્ષ્યા, દ્રોષ કે મનસર કરવાને એકાદ ધ્યાનમૂર્તિ જોઈતી હોય છે સીઓએ પુરુષોની સાથે લગ્ન કરવી, યુવાનોએ વૃદ્ધો વિરુદ્ધ, ગરીબોએ સપત્નો વિરુદ્ધ, હિંદુમુસ્લમાનોએ પરસ્પર વિરુદ્ધ, ગોરા લોકોએ કાળા અને પીળા લોકો વિરુદ્ધ, આમ બધે જ વિચ્છેદનું વાતાવરણ છે ઓછાવસ્તુ લોકોને સગઈન કરી તેમની આગેવાની લેવાની દાનત હોય તો તે બધાની દ્રેષબુદ્ધિને કેન્દ્રિત કરી તેમને તે દ્રેષના આગ્રહનાર્થે એક ધ્યાનમૂર્તિ આપી દઈ સઘનું વાતાવરણ ઊભું કરવું એ મહેતો રસ્તો છે.

આ રોગ ધર્મમાં બહુ ત્વરાથી પેસી શકે છે આજકાલ એ દિશામાં બળવાન પ્રયત્નો પણ ચાલે છે એ બધાનું પરિણામ પરસ્પર હત્યા અને અને આત્મહત્યામાં

આવવાનું જ. આપણે જે ધર્મસંસ્કરણનો વિચાર કરીએ છીએ તેમા આ રોગમાંથી મુક્ત રહેવાની પૂરપૂરી ખબરદારી જાગવરી જોઈએ

ખરાબ તત્વો કાઢી નાખના એટલું જ્ઞાનમા સખણ જોઈએ કે તેમને ક્યાને તારાં, તાત્ત્વિક અને નક્કર તત્વો ગોઠવવા જોઈએ કેવળ શૂન્ય પોતાત ભયાનક નીવડે છે

વેચારકુશળ લોકો કહેશે કે આ બધું વિવેચન મુંદા છે, ઉદ્બોધક છે, પરંતુ એમા યોજના જેવું કંઈ જ દેખાતું નથી

સજ્જભામા કાષ્ઠા ઘડતા પ્રથમ તેના ઉદ્દેશનું સીતલર નિરૂપણ કરવામા આવે છે, અને તે પછી જ તેની કલમો આવે છે પણ વહેવામાં કાષ્ઠાની કલમો હાથમા આવતાં જ હેતુ અને ઉદ્દેશ ગોણ બની જઈ આખરે તે વીસરાઈ જાય છે સમાજને આવી કલમગંધ યોજનાની દેવ પડી ગઈ છે પરંતુ એનાથી જીવન ધાત્રિક બને છે ભાવનાની જગ્યા યોજનાથી ચી રીતે ભરી શકાય? ભાવનાનું ક્ષેત્ર કેવલગ્રીથી નવપન્થવિત થાય છે, જ્યાંયે યોજના આખરે વ્યવસ્થાનું રૂપ ધારણ કરે છે આ સ્થળે જાણવેલું પરિવર્તન કોઈ પણ સત્તાને જોરે થવાનું નથી પરંતુ તે કેવલગ્રી દ્વારા અને પ્રત્યક્ ઉદાહરણથી હૃદયપરિવર્તન કરાવીને જ થવાનું છે એને સારુ માર્ગજનક યોજના ઘડીને આવવાનું નથી ભાવના મૂળે શુદ્ધ હશે અને સુરક્ષિત તેમ જ જીવંત રહેશે ત્યા પોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે અનેક યોજનાઓ ઉત્પન્ન થશે અને બદલતી રહેશે

૧૯૩૩

૩

ભારતવર્ષમાં ધર્મો*

કોણ જાણે થી રીતે પણ દુનિયાના બધા જ ધર્મો આપણે ત્યાં આવી ચડ્યા છે અને કોઈને સુખેથી રહેવા દેતા નથી હવે એ ધર્મોનું કસીશું શું? એવો વિચાર ઘણા લોકોના મનમા અનારનવાર આવે છે કેટલાક કહે છે કે જેમ અરબસ્તાનમા કેવળ ઇસ્લામીઓ જ રહી શકે છે, મુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમા અંગ્રેજી ભાષા જ ચાલી શકે છે, તેમ હિંદ માટે ધર્મની બાજતમાં થઈ શકત તો કેવું સારું? હિંદમાં એમ્બો હિંદુ ધર્મ જ હોત અને બીજાં ધર્મોને આર્થ રહેવાની મનાઈ કરવામાં આવત તો કેટલું સારું? બીજા કેટલાક કહે છે કે ધર્મની બધા જ થા માટે જોઈએ છે? બધા જ ધર્મો સરખા ફક્કી દેવા જેવા છે એમા એકને જ રાખીએ અને બાકીનાને છાકી ઝાકીએ એનો અર્થ શો?

* સ ૧૯૩૩ના પુણે પર અંગ્રે મુબઈમા આપેલુ વ્યાખ્યાન

અને એમ પણ પુછી શકાય કે બિન્નધર્મી લોકોને બહારથી આવતા તમે વખતે અટકાવી શકો, પણ સનાતન કાળથી આ દેશમાં જ રહેનારા લોકોમાંથી કેટલાક જે પોતાની ધાર્મિક માન્યતા ફેરવે અથવા બહારના કોઈ ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો એને કેમ રોકી શકો? માત્ર ઉપર જનરલિસ્ટીથી સત્તા ભોગવવાનો અધિકાર જ કોઈ ધર્મને થો છે? આવી રીતે ધર્મ વિષેની ચર્ચા ચાલે છે, કેટલાક ધર્મશ્રી ધર્મેને કાને લગી એ ચર્ચા પહોંચી જ નથી, કેટલાક નસીબવાદી ધર્મો ‘જે થવાનું હશે તે થશે, આપણું શું ચાલવાનું હતું? આપણે પકડ્યા રહીશું અને જે થશે તે સહન કરીશું’ એમ કહી બગાડાં ખાપ છે. કેટલાક ધર્મ હાફજાફાફા બની પોતાની યોગ્યતા અને પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ કરવા માટે દાખલા દલીલો ભેગાં કરે છે અને કેટલાકને ધાપ છે કે ‘રાજ્યસત્તા વગર ધર્મ ટકી જ ન શકે, માટે રાજ્ય-સત્તાનું ઘરમું લીધે જ છૂટકો.’

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ધર્મો સર્વોપરી સત્તા ભોગવતા હતા. રાજને ગાદી પરથી ઉઠાવી મૂકવા એ પણ ધર્માચાર્યોની સત્તા હતી. રાજ્યાભિષેક વખતે ધર્મગુરુ જ રાજને રાજ્ય આપનો. ઈંગ્લેન્ડના એક રાજને પોતાનો મુગટ પોપને ચરણે ધરી તેને સાદાંગ પ્રભિષાત કરવો પડ્યો હતો. અને રોમનો પોપ પોતાના ધિવરાજઓ વચ્ચે આખી દુનિયાની વર્તેવણી કરી શકતો હતો.

પણ ધર્મસંસ્થાની એ પ્રતિષ્ઠા આગળ જતાં રહી નહીં. રાજઓ સર્વોપરી થયા અને ધર્મ અંતે રાજનો આશ્રિત બન્યો. વ્યક્તિઓના જીવનમાં પણ ધર્મનું સર્વોપરીપણું ઓછું થયું, સત્તા અને સંપત્તિ એ બેની પ્રતિષ્ઠા વધી.

ધર્મનો આ અધઃપાત શાથી થયો? કારણ સ્પષ્ટ છે. ધર્મેએ રાજ્યવ્યવસ્થાનું અનુસરણ કર્યું, અનુકરણ કર્યું, રાજ્યસંસ્થાના નમૂના ઉપર ધર્મસંસ્થાનું તંત્ર રચ્યું અને સત્તા તેમ જ અધિકારની પરંપરા ઊભી કરી. યુરોપમાં પોપની જે સત્તા હતી, ઇસ્લામી દુનિયામાં ખલીફાની જે સત્તા હતી તેવી સત્તા આપણે ત્યાં ધર્માચાર્યો, શંકરાચાર્યો, અને રાજપુરોહિતોને કોઈ કાળે હતી નહીં. છતાં આપણે ત્યાં પણ ધર્મસંસ્થાએ રાજ્યસંસ્થાનું અનુકરણ નથી કર્યું એમ નથી. ન્યાયોનું બંધારણ, ગુરુચિંથ્ય સંબંધ વિષેના નિયમો, મંદિરોની વ્યવસ્થા એ બધાં પાછળ રાજ્યતંત્ર જેવી જ યોજના છે. પરિણામે ધર્મના મૂળમાં જ સમે પેદા, પણ જે વખતે રાજ્યસત્તાનું અનુકરણ થતુ થયુ તે વખતે તો લોકોને થતું કે હવે ધર્મનો વિજય થયો છે; હવે ધર્મની સાચી સ્થાપના થઈ છે.

પણ ધર્માચાર્યોની સત્તા વધી ત્યારે જ સાચો ધર્મ કીલુ થવા લાગ્યો અને ખરી ધાર્મિક પ્રેરણા આચાર્યોના હાથમાંથી સરકી જઈ સંતો પાસે ગઈ. હિંદના સંતો મોટે ભાગે તંત્રવિમુખ જ રહ્યા અને જ્યાં એમણે તંત્ર ઊભું કર્યું ત્યાં રાજતંત્રની ઢબે નહીં પણ લોકજીવનને અનુકૂળ એવું જ તંત્ર રચ્યું. યુરોપમાં શું અને આપણા દેશમાં શું, તંત્રવિમુખ

એક જૂની કહેવત છે ‘એક કંબલ પર બાર ફરીને સૂઈ શકે છે, પણ એક મોટા સાધાન્યમાં બે બાદલાહો નભી શકતા નથી.’ રાજ્યનંત્રનું ત્યાં અનુકરણ હોય ત્યાં એક દેહાલે એક જ ધર્મ નભી શકે. હિંદુસ્તાનમાં તમામ દુનિયાના ધર્મો ભેગા થયા છે, કેમ કે હિંદુસ્તાન ખરું જોતાં બાર ફરીનેનું કંબલ છે—આજે ન હોય તોયે એ ફરીનેનું કંબલ થવા માટે જ સર્જાયું છે.

જે કોઈ માણસ હિંદુ જોવા આવે છે તે પહેલો જ ઉદ્ગાર કાઢે છે કે હિંદુ એ એક વિચિત્ર ધર્મકુટુંબ છે વાત સાચી છે, પણ એ સંપીવું કુટુંબ નથી ધર્મા-ખર્ચ હિંદુ કુટુંબોમાં જોમ ભાઈ ભાઈઓ નોખાવે થતા નથી અને સલાહસંપથી સહી પણ શકતા નથી, અખંડ વિખવાદ ચાલુ રાખે છે, તેમ જ હિંદુસ્તાનના ધર્મોનું પણ છે વખતે એમ હશે કે હિંદુ કુટુંબ ત્યારે આપણે સુધારી શકીશું અને પર-પર પ્રેમ અને આદરથી મુખ્યમંપથી સંજોગ સીખીશું ત્યારે જ ધર્મનો સવાર પણ ઉઠેલાશે અને જ્યાં ધર્મના કોત્રમાં આજે કેવળ કોલાહલ સભળાય છે ત્યાં સમન્વયનું વિશ્વસ્રમુદ્ધ સંગીત ગગનમંડળને ભરી દેશે.

વાત એ છે કે રાજાઓ અને સરકારો મનુષ્યના બાહ્ય જીવન ઉપર જ અધિકાર ભોગવી શકે છે, અને તેથી જ એ દુન્યવી તત્ત્વ ઊભું કરી એ વાટે પોતાનો ઉદ્દેશ સાધી શકે છે, જ્યારે ધર્મની અપાર મૂળે આત્મિક રહી છે અંતરની અંદર પોતાની મેલે બહાર પડે તે જ શુભ છે એમ ધર્મ જાણે છે રાજસત્તાના વાનારરૂપમાં ધર્મોનો જીવન કરતા માન્યતા ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો ધાર્મિક જીવન ગમે તેવું હોય, ધાર્મિક માન્યતામાં સંમતિ હોય એટલે બસ એનું વાનાવજી ઊભું કરી આપણે ધાર્મિકતાને ગૂંજાવી નાખી. ધર્મનું સ્વરૂપ એના પાવનમાં, એના આચારમાં, અને ધર્મપરાયણ ચિત્તવૃત્તિમાં છે ઊલટું ધાર્મિક માન્યતામાંથી ધર્માભિમાન અને પરમત-અગતિમણ્ડતા ઉત્પન્ન થાય છે ધાર્મિક જીવનમાંથી ધર્મ-પરાયણતા ઉત્પન્ન થાય છે અને એમાંથી જ સર્વધર્મસમભાવ કેળવાય છે

પુરોષમાં ધાર્મિક માન્યતામાં સર્વસમાનતા જાળવવા માટે ભાઈ પ્રયત્નો થયા અને ભાઈ કલેશો ઊભા કરવામાં આવ્યા. આપણે ત્યાં માન્યતાઓની બાબતમાં છૂટ હતી, પણ આચારધર્મમાં આખા સમાજને યાત્રિક સંકળમાં પકડી રાખવામાં આવતો. પરિણામે બૌદ્ધિક સ્વતંત્રતા તો ખીંચી, પણ બુદ્ધિ પ્રમાણે કર્મ કરવાની છૂટ ન હોવાથી—ચિંતાર પ્રમાણે આચાર કેળવેલો ન હોવાથી—બુદ્ધિનું તેજ સીંપી થયું, ધર્માધર્મની અને દ્વેતાદ્વેતની ચર્ચા કેવળ ડિસેટિંગ કલબ જેવી થઈ ગઈ ધર્મ હમેશાં પારમાર્થિક (Serious) વસ્તુ હોવી જોઈએ, જેવી માન્યતા એવું જીવન—એવું થઈ જાય ત્યારે જ બુદ્ધિ શુદ્ધ અને શુભ રહે છે અને આચાર માણસાઈભરેલો, અવિકૃત અને સંસ્કારસપન્ન થાય છે

Live what you believe એ જ મોટામાં મોટું ધર્મસૂત્ર અને જીવનસૂત્ર છે જેવો વિશ્વાસ તેવું આચરણ રાખો.

પણ ધાર્મિક આદર્શ પરમોચ્ચ કોટીએ પહોંચેલો હોવાથી એના આચરણમાં મોજા અને આક્રા એવા વર્ગો પડવાના, શાવક અને સાધુ, સંન્યાસી અને ગૃહસ્થ, શામત અને શામતિર એવા બેદો પેદા થયા પછી માન્યતાઓને બરાબર વળગી રહી અને આચરણની શિથિલતા દરગુજર કરો એવું વાતાવરણ આવવાનું જ. અને એમાં—આટલામાં—દોષો નથી આવતા પણ ઈજ્ઞામાં પ્રોટેસ્ટન્ટ વેપારી-ઓએ બીજું એક સૂત્ર શોધી કાઢ્યું. ધર્મ એ જીવનનું કેવળ એક અંગ છે. ધર્મને ઠેકાણે ધર્મ શોભે. વ્યવહારમાં બધે જ ધર્મને લઈ આવો તો વ્યવહારે બગડે અને ધર્મ બગડે, એમ કહી ધર્મને એમણે જીવનનું એક સચરચીવું બનાવી દીધું.

હવે લોકો એટલા દાવકા પણ રહ્યા નથી અને ધર્મનો ખ્યાલ પણ એટલો છીછરો રહ્યો નથી. ‘ધર્મ એટલે જીવન-સંસ્કરણ, જીવન-પરિવર્તન’ એટલું સમજઈ ગયું છે. હવે જે ધાર્મિકતા સાચવવી હોય તો ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો ઝઘડો છોડી દઈ તમામ ધર્મોમાં જે લોકો સાચા ધર્મનિષ્ઠ છે તેમણે નવાં તાત્ત્વિક બેદો ભૂલી જઈ ધાર્મિક એકતા ઓળખી, માંહોમાંહે સંગઠન કરવું જોઈએ. દરેક ધર્મમાં ધર્મપરાયણ લોકો પણ હોય છે, અને ધર્માભિમાની લોકો પણ હોય છે. ધર્મપરાયણ લોકો ધાર્મિક જીવનમાં ઊંડે ઊતરે છે, પોતાની જાતને સુધારવા અખંડ મથે છે અને એ રીતે ધાર્મિકતાની સુવાસ ફેલાવે છે. પણ આજના જમાનામાં આગેવાની ભોગવે છે ધર્માભિમાની લોકો. એમને ધાર્મિક આચરણની તો પડી નથી હોતી. એમને તો ધર્મને નામે એક દુન્યવી સંગઠન જ ગોકવવાનું હોય છે એવા લોકો જ તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને ઉરકેરી ધાર્મિક ઝઘડાઓ પેદા કરે છે અથવા ચલાવે છે.

અને જ્યારે ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો આવા ઝઘડાઓ ચાલે છે ત્યારે ધર્મશુદ્ધિનું કામ મોજું પડે જ છે. ધર્મસુધારક જે આત્મશુદ્ધિને અર્થ પોતાના સમાજના દોષો બોલી બતાવે તો ‘શત્રુ આગળ ઉઘાડા પડીશું’ એ બીકે એવંઓનો અવાજ ગૂંગ-જાવી નાખવામાં આવે છે. બિન્ન ‘ધર્મ લોકો’ એકબીજાના શત્રુ નથી, પણ સાચા શત્રુ તો અધર્મો એટલે કે ધર્મવિરોધી લોકો જ છે, એ વાત જનતાને સમજાવવી જોઈએ.

એ વાત આપણે સ્પષ્ટ જાણવી જોઈએ કે આજના સામાજિક જીવન માટે દરેક માણસને બધા ધર્મોનું જ્ઞાન—ઓછુંવતું પણ સમજાવપૂર્વક મેળવેવું જ્ઞાન—અત્યાવશ્યક છે; દરેક ધર્મની માન્યતાઓ થી છે, એનું સમાજચાલુ શું છે, એને જીવનસિદ્ધિ કેટલી મળી છે અને કઈ ઢંગે મળી છે, એનું જ્ઞાન દરેક સંસ્કારી માણસને હોવું જોઈએ.

હું, મારું પોતાનું સાચવી ભેંસીય બીજા-સાથે મારો સંબંધ શો? એમ કહ્યે હવે પોસાયે નહીં. બધાનું સમજાય, બધાને મારું સમજાવોય, બધાનું સહન કરીય, નધાને સહન કરીય, અને બધા સાથે ઓર્તપ્રોત મૂંઈય, એ જ હવે ધર્મનો યુગધર્મ

છે હવે પત્રી બધાને એકબીજાનો પાન લાગવાનો છે અને છતાં દરેક પોતાનું સ્વાર્ત્ત્ર પક્ષ જાળવવાનો છે

હવે એક અત્યંત મહત્ત્વની વાત આપણે પ્રવચિત કરવી રહી—અત્યાર સુધી આપણે માનતા અને કહેતા આગા ધીએ કે ‘દરેકને માટે એનો ધર્મ સારો બધા જ ધર્મો સાચા છે, માટે જોઈ પોતાનો ધર્મ છોડે નહીં અને બીજાના ધર્મને વખોડે નહીં’ આટલે સુધી આ વાત નારી જ છે પણ આટલાથી હવે આપણુ પતે એમ નથી. સ્વધર્મનું સૂત્ર હવે એમન્ટી બતાવે છે ‘સર્વ ધર્મો ત્રાયે પરિચય કેતવો, એમને ઓળખી, એ વ્યવસ્થામાં દેખાઈ આવતા મારા સ્વધર્મનું પાલન કરીશ,’ એ જ આજનો પૂર્ણ ધર્મ છે સર્વ ધર્મોના અધ્યયન પછી જ સ્વધર્મનું સ્વસ્થ પૂર્ણપણે નમજથે અને એમ કરીને જ બધા સાથે આપણે સુનેહસપથી રહી શકીશું

શ્રી શક્યવાયે એ તત્ત્વ ઓળખેનું હવું એમણે જોયું કે હિંદુસ્તાનમાં અમખ્ય દેવદેવીઓ પૂજાય છે અહીંના લોકોની કદાચ ગણતરી થઈ શકે પણ દેવોની ન થઈ શકે, એટલે એમણે પાચ દેવોને મુખ્ય કાપી બાકીના બધાને એ પાચના જ આવનારો બતાવી દીધા મહાદેવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, દેવી અને સૂર્ય એ પાચ દેવોને હિંદુ ધર્મના પ્રધાન દેવો તરીકે રજૂ કર્યા અને કલ્પ કે આમાથી જે દેવ તમારો ઈષ્ટ હોય તેની જ પૂજા કરો, પણ એની જાતપાત્ર બાધીના ચારને રાખવા જ જોઈએ અને એમનો, સાથે જ ઈષ્ટદેવની પૂજા થઈ શકે પૂજા જ્યાં થાય ત્યાં પચાસતનની જ થાય આમ કરીને એમણે બધા દેવો પરત્વેનો જનો વચ્ચેનો ઝઘડો થમાવી દીધો બધા જ ધર્મો સારા, બધા પ્રત્યે સદ્ભાવ હોવો જોઈએ, બધાની ઉપાસના આપણે સમજી લઈએ, એમાં અમુક અથે ભાગ પણ લઈએ, પણ વગગી રહીએ પોતાના ધર્મને જ કંઈ જાણ જ ધર્મો સાચા છે ત્યાં ધર્મોનગને અવકાશ જ કયા રહે? બધા જ સાચા અને બધા જ અમુક અથે એમન્ટી અને અપૂર્ણ એ વાત સ્પષ્ટવાદ અને સખતભંગી ન્યાય સમજનારા જોનોએ તગત ઓળખવી જોઈએ સર્વ ધર્મોનું જ્ઞાન થાય ત્યાર જ સ્વધર્મનું સ્વસ્થ સમજાય ખરુ જોનાં જેટલા ધર્મો છે તેટલી જીવનપદ્ધતિઓ છે એ બધી પદ્ધતિઓ દ્વારા માણસને જીવનનું દર્શન થવું જોઈએ એજો જ બધા ધર્મોની જરૂર છે કેવા છે કે સમકૃષ્ણ પરમહસે જુદે જુદે વખતે એ બધા ધર્મોની સાધના જીવી જોઈ, અને પછી તેઓ એ જ નિર્ણા ઉપર આવ્યા કે એ બધા રસ્તાઓ એક જ પ્રાપ્તવ્ય તરફ લઈ જાય છે

આવા સામાન્યકાર માટે બીજાક આંતરિક મોજલ રાજવાદ અને તપની જરૂર છે. આત્મા ઉપર વિશ્વાસ એ ધર્મોનાનો પાયો છે જેઓ આત્મામાં નથી માનતા તેમને ગીતાએ આશુરી સંપત્તિસાધના કહ્યા છે એટલે અમુ જોનાં દેવી સપત્તિવાળા અને આશુરી સંપત્તિસાધના એવા બે જ વિભાગ માણસ-જાતમાં પડી શકે છે અને એ બે વચ્ચે માંડિલાગ ન જ થઈ શકે દરેક માણસના

હૃદયમાં ઓછેવરતે દેવી અને આસુરી વૃત્તિઓ હોય છે, એટલે એ બે વચ્ચે સંનાતન ઝઘડો ચાલે જ છે એ યુદ્ધમાં જો આપણે જીતી શક્યા તો સમાજમાં ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો ઝઘડો એની મેળે થમી જશે

દરેક હૃદયમાં જ્યારે દેવી અને આસુરી સપ્તિ વચ્ચે ઝઘડો ચાલે છે ત્યારે અનેક વાર પરવશ થયેલી દેવી વૃત્તિ બહારથી મદદની આશા રાખે છે, એમાંથી જ ઈશ્વરચરણની વૃત્તિ જન્મી છે સવચર્માન્ પરિત્યજ્ય એમ જ્યારે ભગવાને કહ્યું ત્યારે આર્થ ધર્મ, ઇસ્લામ, બૌદ્ધ કે જૈન ધર્મ, શ્રીખ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ, એવા ધર્મો ભગવાનની નજર આગળ ન હતા, જ્ઞાન ભક્તિ, કર્મ અને ઉપાસના એ માર્ગભેદનો પણ એમણે ઇશ્વારો કર્યો નહોતો, પણ દેશધર્મ અને કુલધર્મ, જાતિધર્મ અને વયોધર્મ, ગુણધર્મ અને શરીરધર્મ, કલાધર્મ અને આપદ્ધર્મ, એવા એવા તે વખતે ચર્ચાતા સંકુચિત અને એકાંગી ધર્મનો વિચાર કરી ભગવાને કહ્યું કે આ બધા ધર્મો છોડી દે, પૂરેપૂરા છોડી દે અને એક આત્મતત્ત્વને ધરણુ જા' ત્યાર પછી જ સ્વધર્મ અને સ્વધર્મનું સહસ્ય ખુન્નું થયે અને રસ્તો જડ્યો

૪

ધર્મેનો ધર્મ

(સર્વધર્મપરિષદ)

સર્વધર્મપરિષદનો ખ્યાલ હિંદુસ્તાનમાં પરિચિત કરવાનું માન સ્વામી વિવેકા નંદને ઘટે છે તેમણે જ જગતને સમજાવ્યું કે જે સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુ ધર્મનું સમાન ભાગીદાર તરીકે પ્રતિનિધિત્વ ન હોય, તે પરિષદ અધૂરી જ ગણાય ઈ સ ૧૮૯૩માં હિંદુસ્તાનના શિક્ષિત વર્ગને લાગ્યું કે જગતમાં હિંદુ ધર્મની યોજના પુરવાર થઈ છે, અને તે દિવસથી સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ આપણે માટે ધરણ્યુ થઈ બની ગયો હું તે વખતે નાનો હતો, પણ તે સમાચાર ચર્ચાતા માગ મોટા ભાઈઓનો જવાબ ઉત્પાદ અને હિંદુ ધર્મના ભવિષ્ય માટેની તેમની ભેગુમાર આશાઓ મને બરાબર યાદ આવે છે સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યાખ્યાનોનો ટૂંક સમયમાં જ મારી માનુભાષા મરાઠીમાં અનુવાદ થયો, અને લોકો તે વ્યાખ્યાનોને ઈતેજરીપૂર્વક વાંચવા લાગ્યા માત્ર વિષયની દૃષ્ટિએ તો તે વ્યાખ્યાનોમાં વેદાંત જાણનાર વર્ગ માટે કશું નવીન નહોતું પરંતુ તેમાંનો દરેક શબ્દ પ્રાપ્તપૂર્ણ તથા આશા અને આત્મવિશ્વાસથી ભરપૂર હતો સ્વામીજીએ હિંદુ ધર્મની કરેલી

* તા ૩-૩-૧૯૭૫ રોજ કલકત્તામાં મળેલી સર્વધર્મ પરિષદ (પારિયેન્ટ એન્ડ રિલિજિયન) પ્રસંગે આપેલા અંગ્રેજી વ્યાખ્યાન 'To look before religions' નો અનુવાદ

રજૂઆતની અપૂર્વતા તેના અર્થાર્થીન દૃષ્ટિનિર્મુખા, તેમ જ આધુનિક યુગના સામાજિક અને કેળવણી વિષય- પ્રશ્નોના ઉદ્ભવ માટે તેમા વેદાન્તના નિદાનોના કરેલા ઉપયોગના રહેલી હતી હુ જેમ જેમ ઉમરમા વધતા ગયો તેમ તેમ તેમના ઉપદેશનું મનુષ્ય પવ માટે મન વધતું ગયું અને હુ સ્વામીજીને હિંદી સંસ્કૃતિનો પદાવલોકને નવરા લાગ્યો

સ્વામીજીએ 'મારા ગુરુ' એ મથાળા નીચે ગુરુ મહારાજ સમદૃષ્ટ્ય પરમહમને અર્પેલી મહાત્મ્ય માન્ય હાથમાં થોડા વર્ષ બાદ અત્યંત આવી પડી, અને તેની માર્ગ ઉપર અગુન અગર થઈ તે નાના જીવનચરિત્ર દ્વારા સ્વામીજીએ મને આધ્યાત્મિક જીવનની વાસ્તવિકતા અને મહત્તામા મહા રાખતો કરી મૂક્યો અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનના છાંટા વિનાના એ- અભણ માણસ સ્વામી વિરેન્દ્ર જેવા ફિલ્મી અને તેત્તરી પ્રનાવાળા મનુષ્યમાં ચિપ્પલાવ કેવી રીતે પ્રેરેલ થકો એ મારી સમજમાં જ ન આવી થકયુ પરંતુ હુ તો અગાઉથી જ સ્વામીજીની માર્ગમુખ્ય હતી ગયો હોઈ, તે જે મઈ લખતા તેમાં આત્મિક મહા રાખતો તે ટૂંક જીવનચરિત્રે મારા માનસિક દૃષ્ટિકોણમા કાંઈ કરી મૂકી કોલેજ જીવનની વડાજાનના દૃષ્ટિએ મને પ્રાપ્ત થયેલી સહાયવૃત્તિ અને તર્કવૃત્તિમાં ભારે શોભ મચી ગયો અને આધ્યાત્મિક જીવનનું જે દાર્શન હુ ઘણા દિવસથી ખોઈ બેઠો હતો, તે મને પાછું મળ્યું તે જીવનચરિત્રનું વાચન માર માટે નવા જન્મરૂપ થઈ પડ્યુ એમ કહુ તો તેમા કશી અનિશ્ચયોત્તિ નથી.

મને સમજણ કે હિંદુસ્તાનની સાચી જાવરજકતા તો એવા એક કેળવણીકાર અને સમાજવાદીની હતી કે જે વેદાન્તના મૂર્તિમા પ્રાચીન ધર્મ સમાન એક સાચા ધાર્મિક પુરુષના જીવન અનુભવનો લોકોને નવમરથી અર્થ કરી બતાવે વિવેકાનંદને લાગ્યુ કે, તેમને જે ભારતના લોકોના કાન સુરી પહાચવું હોય તો તેમણે દૂર દૂર આવેલા અમેરિકાની ઉચ્ચ ભૂમિ ઉપર પડોચયુ જોઈએ એટલે જાનના ધર્મોની પરિપક્વતા હિંદુ ધર્મના સ્વનિર્મિત પ્રતિનિધિ થઈને તમલ પોતાનો તે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા

આજે હુ આ તાર્કિકપરિપક્વતા સમદૃષ્ટ્ય વિવેકાનંદની અભિન્નમૂર્તિને મારી ભવિન નિર્વિત કરવા આવ્યો છુ, અને હુ આ લખુ છુ ત્યા જ એક ત્રિમૂર્તિના ત્રીજા અગ્રકર્ષ ભગિની નિવેદિતા મને શબ્દ આવે છે તેમનું 'Web of Indian life' પુસ્તક, 'The Master as I saw him' એ કાલિવિત્રમા તેમણે દોરેલી અદ્ભુત જીવન ખા, 'The Footfalls of Indian History' અને તેમના વિવિધ નિબંધો મારે માટે યુનિવર્સિટી કેળવણીરૂપ થઈ પડ્યા છે, અરે, મારે તો એમ કહેનું જોઈએ કે, તેમના લખાણો, મ મેળવેલી યુનિવર્સિટીની કેળવણીની ખામી સુધારનારા થઈ પડ્યા છે સમદૃષ્ટ્ય, વિવેકાનંદ અને નિવેદિતા મળીને એક જ અખંડ પ્રવાહ બને છે તેઓ પુશ્વી ઉપર આધ્યાત્મિકતાના અવતરણરૂપ છે, એક જ બીજાના વિદ્યાળ વર્ણવરૂપે ઉદ્ભવ અને વિસ્તારરૂપ છે

આર્થી આગત, મારી સ્મૃતિ, તુ જ્યારે ૧૯૧૧માં રામકૃષ્ણ પરિવારની યાત્રાએ
 ૥ આવ્યો હતો ત્યારે તે કુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓ તરફ પાછી વળે છે—
 કીર્તિ, માસ્ટર મહાશય, સ્વામી બ્રહ્માનંદ અને રામકૃષ્ણ મિશન ચલાવનારા
 ૭ મહારાજના બીજા ગુરુભાઈઓનું આગવત મંડળ ત્યાં સૌથી પ્રથમ
 ૮ ન્હાસી મને મળ્યા તે સ્વામી પ્રેમાનંદ હતા તે વખતે તે બેલુડ મંત્રના અધ્યયન
 તે માતા ભક્ત અને મૂક નેરક હતા તે અંગ્રેજી બહુ થોડું જાણતા
 હિંદી કદાચ જાણતા જ નહોતા તેમની પાસેથી જવાબ કઢાવવો બહુ
 ૧ કામ હતું જ્યારે મેં તેમને ગુરુમહારાજ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તે માત્ર
 ની દશામાં રહી ગયા અને મૂક થઈ ગયા પરંતુ તેમની તે આસુબીની
 ૨ જ નહોતી વૈખની કરતા પણ વધારે અસરકારક જવાબ આપી દીધો એક
 ' પ્રસંગે મેં તેમને બનારસમાં બગાચી બાગમાં વ્યાખ્યાન આપતા માનવ્યા
 અને બાંધ ઉપર તે એક પ્રાણપૂર્ણ વ્યાખ્યાન હતું

તે વખતે તેમ જ ત્યાર બાદ મેં બ્રહ્માનંદ, ગુરુપ્રાણંદ, શિવાનંદ, કલ્યાણનંદ
 નિશાયાનંદ સ્વામીઓ પાસેથી જે બધું મેળવ્યું તેનું સંવિસ્તર વર્ણન કરવાનું આ
 ૩ નથી સ્વામી સારદાનંદનાં તો મેં માત્ર દર્શન જ કર્યા હતાં રામકૃષ્ણ મિશન
 ૪ ની ઉપયોગિતા અને સેવામાં પ્રગતિ કરે તે માટે તે ખનીયા પ્રવાસ કર્યો
 ૫ હતા, પરંતુ મારે જોયી વધુ પરિચય તો માસ્ટર મહાશય સાથે હતો તેમણે
 ૬ પ્રત્યે ગુરુની વિવેકદૃષ્ટિયુક્ત પિતાનું વાત્સલ્ય છટકી રેલાવ્યું

પાછીની જુવાન પેઢીમાંથી પૂર્ણાનંદ અને માધવાનંદ તો લિંગાત્મકી તથેતીના
 ૭ પ્રમુખ દરમ્યાન માગ પોથીઓ જ હતા એટલે આજે આ મહાન સંસ્થામાં
 એક બહારના માણસ તરીકે નથી આવતો ગુરુદેવ દશામાં રહેવા બધું તરીકેના
 ૮ મૂલ્યવાન છતાં, તમે મને કહેવા દો તો મુ તમારામાના જ એક તરીકે આર્થી
 ૯ થયો છું

*

*

*

અત્યારે આપણને કઈ વસ્તુએ આર્થી એક સ્વભાગ એકનિત કર્યા છે ?
 ૧ ને એમ લાગે છે કે તે વસ્તુ બીજી જોઈ નહીં પણ, વિશ્વની પાછળ રહેલી તથા
 ૨ તમામ પ્રેમશક્તિની વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરવા ખાતર શક્ય તેટલી સર્વ પ્રકારની
 ૩ ધનાઓમાં નિર્બંધિત વિચરનારા એક આધ્યાત્મિક કોનબસના અનુભવની
 ૪ ત્યાર, તીવ્રતા અને સર્વમેગ્નિતા છે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રયોગ કરનારા
 ૫ રામકૃષ્ણ જેવા મહાન પ્રયોગવીર આગળ ન્યૂટન, ફોર્ડ, એડિસન, જીન્સ અને
 ૬ હાન ઇત્યાદિ તો માત્ર બાળક જેવા છે આધ્યાત્મિક પ્રયોગવીરોને તો
 ૭ રોતાની જાત ઉપર પ્રયોગો કરવા પડે છે, સંશય અને નિરાશાના ગાળા વિતાવવા
 ૮ પડે છે અને પોતાના લક્ષ્યે પહોંચ્યા પછી પણ તેમને પોતે મેળવેલા પરિણામોની
 ૯ સ્તી ફરીને ખાતરી કર્યા કરવી પડે છે હિંદુસ્તાનને તેની આજની પ્રતિષ્ઠાના

સ્થાન ઉપર સ્થાપિત કરનારા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓની અખંડ તારમારમાં સમકૃષ્ણ પ્રથમ કોનેના તેમજ તારા રૂપ હતા સમકૃષ્ણ પરમહત્તની સામનાની વિશિષ્ટતા એ વસ્તુમાં સ્ત્રી હતી કે તેમણે જુદા જુદા ધર્મોએ બનાવેલી સાધનાઓ આચરી જોઈ હતી, જેથી કરીને દરેક માર્ગનું અનિમ રહસ્ય પોતે અનુભવથી પામી શકે અને એ જ માર્ગથી તે દૃઢ પ્રતીતિપૂર્વક કહી શકતા હતા કે બધા ધર્મો એક જ સ્થાને પહોંચ્યા છે તેમને માટે એ વસ્તુ તર્કનો વિષય નહોતી, પણ તેમણે તો તે વસ્તુનો નાશાત્કાર કરી જોયા હતા આ કારણે જ તે આ મુશ્કેલી માર્ગદર્શક થઈ પડતા છે તેમના એ અનુભવનો બૌદ્ધિક ભૂમિકા ઉપર હળવો હળવો પણ મૃદુ પડ્યો પાડવા આજે આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ

સમકૃષ્ણ પરમહત્તે સાદુસ્થાનના બધા મુખ્ય ધર્મોનો નાવો અભ્યાસ કરવાની અત્ય પ્રત્યક્ષ મિલ્લ કરી બનાવી જગતની વિવિધ પ્રજાઓ જે એકબીજા વચ્ચેની નેસ્તમજ દૂર કરવાનો અને મેળપૂર્વક જીવવાનો કોઈ માર્ગ નહીં વિચારી શકે તો તેમની વચ્ચે દારુણ ક્ષત્ર લગભગ અનિવાર્ય થતો જાય છે આ જગતની પરિપક્વો જે માત્ર બૌદ્ધિક સેત્રમાં જ કામ કયા કરવાનું હોય છે, તો એ વસ્તુ પાર પાડી શકે તેમ છે ધર્મ એ અનુભવની વસ્તુ છે તેને પ્રમ અને કાદા વડે જ પામી શકાય. વ્યવહારિક આદર્શવાદ જ બધી પ્રજાઓ વચ્ચે તથા તેમણે વિકાસેલા જીવનમાર્ગો વચ્ચે મેળ સ્થાપવાનો માર્ગ બતાવી શકે

બધા ધર્મો તથા તેમણે બતાવ્યા જગતના પ્રશ્નોના ઉકેલનો અભ્યાસ હવે કેવળ સંસ્કૃતિના વિદ્વાન અભ્યાસકોનો વિવાસ માત્ર રહ્યો નથી તે તો હવે વધુ ને વધુ સુસંગઠિત નામાનિક જીવનની પ્રાથમિક આવરણકતણ્ણ બનતો જાય છે માત્ર તે અભ્યાસને માનસિક જાતવિહારરૂપ બની જવા ન દેવો જોઈએ તેણે જીવનરૂપથી બન્યું જોઈએ તથા મોઝ ઉકલો વાવવા માટે પ્રયોગો પાસુ કરવા જોઈએ લોકો સેવાના ભાવથી જ એકત્ર થઈ શકે તથા દિલનો મેલ સાધી શકે બુદ્ધિ બહુ તો અન્યોન્ય સમજ વધારી શકે, કે પ્રથમથી જ તેમની વચ્ચે જે સદ્ભાવ હોય તો તેને કઈક અંશે ટેકો આપી શકે પરંતુ તદ્દયોને એકસાથે બાંધનાર અને આપણ સૌને એક માનવજાતિમાં એકત્રિત કરનાર વસ્તુ તો સેવા જ હોઈ શકે સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વાર્થવની હદ જઈ શકે તેવી સેવા જ એવી વસ્તુ છે કે જે સર્વત્ર સુમેળ સ્થાપી શકે અને આપણ એક કુટુંબ બનાવી શકે જુદાં જુદાં મનુષ્યો આ ક્રિયાને કઈક અંશે મદદ કરી શકે ખરા, પરંતુ સમગ્ર એ આત્માનું નાશન નથી પૃથ્વી ઉપરના સર્વ સંગતનો પાથિવ જ છે અને એ રીતે તેઓ ઘણી વાર આધ્યાત્મિકતાના વિકાસમાં વિઘ્નકર્તા થઈ પડે છે ઘણી વાર તો જે પરિણામો લાવવાનું તેમના સ્વભાવમાં જ હોતું નથી તે પરિણામોની આશા તે મંગલનો પાસેથી રાખીને આપણે તેમની ઉપયોગિતાનો નાશ કરીએ છીએ સાચા સેવકો તો એકબીજાને સ્વાભાવિક રીતે જ ઓળખી શકે છે, અને પોતે સ્વતંત્ર

રહીને જ એકબીજાને મદદ કરે છે આપણે સર્વ ધર્મોનું વ્યવસ્થિત ફેરેશન નથી બનાવવું પરંતુ એક જ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા આત્માઓનો સાહજિક અને સ્વતંત્ર સહકાર મેળવવો છે જગતના મોટા ધર્મો આજે એકબીજાના હરીફ થઈ પડ્યા છે તેનું કારણ તેમના સિદ્ધાંતોમા તફાવત છે, એ નથી, પણ તે દરેકની પાછળ તેમને નિષ્પત્તિ કરનાર મોટું સંગઠન હોય છે, એ છે એ દુ પદાર્થ સ્થિતિથી આપણે સારી પેઠે વાકેફ છીએ

સંગઠન અને સ્વોત્કર્ષનો સિદ્ધાંત કાયદાકાનૂન અને બજાજબરીના સિદ્ધાંતનો વફાદાર મિત્ર બની ગયો છે તેનાથી અધ અને દુ અપૂર્ણ માનવપ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં મદદ મળે છે એટલું જ સખ્યાનું બળ, સંગઠનની વિશાળતા અને સત્તાની કંદ્રિતતાએ માણસોમાથી ન્યાય અને ભલાઈના સ્વાભાવિક સામર્થ્યમાની શ્રદ્ધાને દૂર કરી છે સખ્યા, સંગઠન અને કંદ્રિત સત્તા એ ત્રણ જીવંત દેવતાઓને જ આજે માનવજાત પોતાની ભક્તિ અર્પી રહી છે પ્રચલિત ધર્મો તો આપસ આપસમાં જ ઘડ્યા કરે છે, જ્યાર બીજા બાજુ વ્યવહારમા તો તેઓ આ મુગની ઉપર જણાવેલ ત્રિમૂર્તિને જ શરમભરેલી રીતે તાબે થતા હોય છે

આપણા જીવનમા જોવા મળતો એક નાનો પ્રસંગ હું અહીં રજૂ કરું તો તમે કમા આપશો સિલ્હોનમા કેન્ડીના વિહારમાં હું એક બૌદ્ધ સાધુ સાથે બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરતો હતો તે સાધુ તેની વિદ્વત્તા અને ધર્મનિષ્ઠા માટે જાણીતો હતો બૌદ્ધ ધર્મ પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત તેને બહુ ગમ્યો અને તેણે મને સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો “તો પછી તમે બૌદ્ધ કેમ નથી બન્યા?” તેનું નિષ્ણ લગભગ જોઈ હું ખુશ થયો, અને તેથી તેને મેં રમૂજમાં પૂછ્યું, “હું જો ‘બુદ્ધ’ અને ‘ધર્મ’ને સ્વીકારું પણ ‘સંઘ’નો સ્વીકાર કરવાની ના પાડું, તો તમે મને બૌદ્ધ દીસા આપશો?”

તેણે કહ્યું કે તે કદી ન બની શકે મારો પ્રસ્તાવ કઠૂર રાખે એવો તે શાસ્ત્રવિમુખ લોભી નાસ્તિક ન હતો તેણે તરત જ અનેક શાસ્ત્રવાક્યો ટાંકી બતાવ્યાં અને જણાવ્યું કે એ ત્રણે રત્નોનો એકસાથે સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો નિર્વાણ સભવી થકનું નથી

સપ્રદાય જેવા સંગઠનની ઉપયોગિતા પ્રત્યે હું દુર્લભ નથી કરતો સંપ્રદાય લોકોમાં એવી સિસ્ત જમાવી શકે છે કે જેના વડે જ કોઈ પણ સિદ્ધાંત જીવંત ધર્મમા રૂપાંતર પામે છે પરંતુ સંપ્રદાયે તો ગાંઠની છાંવ જેવા રોવું જોઈએ, કે જે અંદરના જળને રક્ષણ આપે છે એટલું જ નહીં પણ ગાંઠો પૂરપૂરો વિકાસ થાય તે માટે દર શિયાળામાં જાને ફાગી પણ જાય છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે માત્રસની બાજતમાં એવું બને છે કે તેનાં સંગઠનો ટૂંક સમયમાં તેનો જ આત્મા ગૂંગળાવ નાશ થઈ પડે છે, જીવનરસને છૂંચી વહેતો અગાવનારાં બની જાય છે

મને હમેશા લાગું છે કે સતનું વિગેધી અસત નથી, પણ સત્તા છે અસતને તો હમેશ સતને નમતા રહેનું પડે છે કારણ કે તેનું બધું સામર્થ્ય સતના જ યોગમાંથી પ્રાપ્ત થોઈું હોય છે સતનું સાચું વિગેધી તત્ત્વ તો સત્તા છે, કે જે સતનું રક્ષણ કરવા કે તેને અમલમાં મૂકવા પ્રનૂત થયું હોય છે ત્યારે પણ હમેશાં સતને ગૂંચાવવા, છોળી પાડવા કે નબળું કરવામાં જ પરિણમે છે જગતના ધર્મોએ મધ્યયુગી સજ્જતાઓના નમૂના પ્રમાણે પોતાનું સગદન જમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને માની લીધું કે સત્યને જે સત્તાનું પીઠનજ હોય તો તે જ્યદી પ્રચારમાં આવી શકે નાસ્તિકતા પણ આનાથી વધુ ભૂંડ કે નુકસાન કરી શકે એમ હું માનતો નથી જેમ ઈશ્વરને અને ધનસપત્તિને એકસાથે પૂજી ન શકાય, તેમ સત્ય અને સત્તાને ભેગાં પૂજી જ ન શકાય, મિથ્યા કે તે બળ સત્યનું જ આતરિક બળ હોય તેથી ધર્મોએ સત્તાની જે દૃષ્ટિ અને વિચારસરણી પોતાની આલપાસ ઊભી કરી દીધી છે, તેમાંથી નીકળી જવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ અલિંગ્યા એ મત્યનું જ વિશિષ્ટ પાત્રું છે ખૂબ ઊંડે ઊતરીને તપાસીએ તો ધર્મમાત્રનું હાર્દ સત્ય અને અલિંગ્યા પ્રત્યે ઓકાતિક ભક્તિમાં જ રહેલું છે આપરિચા કવિ 'એ ઈ' યોગ્ય શબ્દોમાં કહે છે તેમ સત્ય પોતે જ પોતાનું ઉચિત બળ છે

બધા ધર્મો વચ્ચેના તમામ ઝઘડાના મૂળમાં એ મહાન સત્યનો અસ્વીકાર જ રહેલો છે ધર્મો પોતાના સત્યથી વિમુખ બની એમ માનવા લાગ્યા છે કે તેમનું સગદન, તેમનું મધ્યાનજન, દૂકમાં કહીએ તો તેમની સત્તા, એ જ વસ્તુ તાબે તેમનું સત્ય છે નહીં તો પોતાના સંપ્રદાયના માણસોની સખ્યા વધારવા માટે આટલી ઈતેજરી હોઈ શકે ખરી? કે ટોળાનખ લોકોનું ધર્મોત્તર કરવાનો અભિમાનમયો દાવો સભવી શકે ખરી? સાચામાં સાચું એકમાત્ર ધર્મોત્તર તો અત્યંતમાંથી સત્યમાં, અધિકારમાંથી જ્યોતિમાં બૂરામાંથી લલામાં, કે અન્યાયમાંથી ન્યાયમાં હોઈ શકે અને એ ધર્મોત્તર તો જગતના બધા ધર્મોના અનુયાયીઓમાં આવવાનું બાકી છે

દરેક ધર્મના બે અંગ હોય છે એમ તો તેના સિદ્ધાંતો એટલે કે સત્ય અને બીજું તેનો આચારવિધિ એટલે કે સાધના અને હિંદુ ધર્મની બવિહારી છે કે તેણે આ વસ્તુ શરૂઆતથી જ જોઈ લીધી તેણે વળી એ પણ જોઈ લીધું કે તે બેમાંથી આચારવિધિને જ તંત્રબદ્ધ કરી શકાય નહીં કે સિદ્ધાંતભાગને તેથી તેણે મામસના વિચારો, કૃત્યનાઓ અને ધ્યેયોને પૂરપૂરા મુખ રહેવા દીધા એ કારણે જ આપણને હિંદુ ધર્મમાં ઊંચામાં ઊંચી વેદાંતની ફિલસૂફી તથા વિવિધ દર્શનોની સમૃદ્ધિ જોવા મળે છે પરંતુ કેવળ ભૌતિક શોધ આપણને કદી સંતુષ્ટ ન કરી શકે તેથી આપણે જીવનના અમતરંગઓ કર્યા અને પરિણામે પોતપોતાના નિશ્ચિત જીવનમાર્ગો અને અયળ આચારવિધિઓવાળા અસંખ્ય સંપ્રદાયો ઊભા થયા આ આચારવિધિઓ જ માણસની સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓને વાસ્તવિક રૂપ

આપે છે; પરંતુ પાછળથી આપણા લોકોની બુદ્ધિશક્તિ અને પ્રાણશક્તિ ઉપર કોઈ વિચિત્ર નિષ્ક્રિયતા છવાઈ ગઈ અને તેઓએ પોતાના સિદ્ધાંતો બદલાયા છતાં આચારવિધિ બદલતા જવાનું છોડી દીધું કદાચ સત્તાએ સત્યને પદભ્રષ્ટ કર્યું અને નાથે સાથે ધર્મને પણ સત્ત્વભ્રષ્ટ કર્યો.

પરમતત્ત્વની કલ્પનાની બાનતમાં અદ્વૈતી અને દ્વૈતી વચ્ચે જે મુત્ત બેટનું અંતર છે પરંતુ તેમનું જીવન તપાસઘો તો તમને તેમના આવારમાં કયો તફાવત મળી શકે નહીં પડે દ્વૈતી કદાચ અદ્વૈતી બની જાય તોપણ તે પ્રમાણે તેના જીવન તરફના દૃષ્ટિબિંદુમાં કે તેના આચારવિચારવિધિમાં કયો ફેરફાર નહીં થાય આપણા કૃષ્ણસૂક્ષ્મો જીવનમાં વ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એવો સંગવડભર્યો ભેદ સોધી કાઢ્યો છે અને તેથી જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ આગળ પડિતો પોતાની અકર્તવ્ય શીયતાના બચાવમાં આ ભેદ રજૂ કરતા જ્યારે સ્વામીજી પોતાની ધીરજ ગુમાવી બેસતા અને ખૂબ વિચાર્ય જતા.

દરેક દર્શનને પોતાને અનુરૂપ સ્મૃતિ ધોવી જોઈએ પરંતુ જોનો પાસેથી તેમના અંદિત્તા અને અનેકાન્તવાદને અનુરૂપ સ્મૃતિ મળતી નથી એમની ‘અહંત્વીતિ’ એ સામાન્ય કોટીનું પુસ્તક છે વેદાંતીઓએ તો નિષ્કુરતાથી તર્કશુદ્ધ સ્મૃતિ વિચારી કાઢી, પણ તે અનુસાર જીવવાનું ધનિઓ અથવા સંન્યાસીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવ્યું અદ્વૈતવાદ સ્વીકારનારા ગૃહસ્થો વેદાંતીએ તો પોતાના જીવનવિધિમાં કયો ફેરફાર નથી કર્યો આને કારણે દર્શનોની આખી ચર્ચા ચર્ચાપરિપદની નરી જીભાંગેડી જેવી બની જાય છે.

જૂના જમાનાના બાબકારોએ જુદાં જુદાં દર્શનોની તર્કશુદ્ધતા અને તેઓમાં જાળિન રહેલી સૈદ્ધાંતિક માન્યતાઓની એકવાક્યતા પ્રગટ કરી આપી છે પરંતુ હવે જુદા દાર્શનિક સિદ્ધાંતો અને વિવિધ સાપ્રદાયિક માન્યતાઓમાંથી ફક્ત થના સામાજિક આચારો બતાવી આપવાનો વખત અર્વાચીન વિચારકો માટે ક્યારનો આવી પહોંચ્યો છે આ નવી દૃષ્ટિથી આપણાં આસ્તિક તેમ જ નાસ્તિક દર્શનોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેમાંથી નવો તેમ જ ઉપયોગી આર્ગ નીકળશે અને આપણો સમાજ પુનરુજ્જીવિત થશે.

જૈન અને શીખ ધર્મ ગ્રાથેનો હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, જરથોસ્તી ધર્મ, યહૂદી ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઈસ્લામ આ બધાનો તેમ જ બીજા બધા ધર્મોનો સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જે પ્રશ્નો આજના માનવસમાજને પજવી રહ્યા છે, તેમનો ઉકેલ જરૂર મળી આવે.

એ પ્રશ્નો કયા છે?

મોં ધર્માંતરના પ્રશ્ન વિષે અત્યાર અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો જ છે, પરંતુ એ ધર્માંતર તે એક ધર્મમાંથી બીજા ધર્મનું નહીં, પણ અસતમાંથી સતનું, અન્યાયમાંથી ન્યાયનું એ ધર્માંતર આપણે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સેત્રોમાં પ્રવર્તાવ્યું

છે? એ બધા સત્રોમાં આજે જે વિખવાદ મની રહ્યો છે, તેનું કારણ તે સત્રોમાં વ્યાપી રહેલી ન્યાયગુણનો ન તર અભાવ છે ઈશુ ખ્રિસ્તને એમ ક્યુ કહેવાય છે કે સજનું છે તે સજને આપો, અને ઈશ્વરનું છે તે ઈશ્વરને આપો એ હિંદુ શાસ્ત્રવચન તો તીર્થુ ન કાઠી દે છે કે, સત્તા વચાના પછી તો નરકમાં ન જવું પડે છે જે માણસ સજ થઈ બીજાઓનાં જીવન નિપજિત કરવાના પ્રયત્ન કરે છે તે નરકમાં જાય છે, તત્કાલે જોઈ ભરી કાઢેલી સજનો નિજોરીમાંથી દાન તરીકે મેળવેલું બધું ધન અપવિત્ર છે તથા કોઈ પણ ધર્માત્મા પુરુષ તેનો સ્વોગ કસી ભ્રષ્ટ થયા વિના ન રહે

તો પછી જગતની આર્થિક પરિસ્થિતિની બાબતમાં આ સર્વધર્મ પરિવદનો શા નિર્દાય છે?

માનવ શાનિસ્થાપક વ્યવસ્થા સર્વ પ્રકારનાં મુશ્કેલી નામે હજુ સુધી મિત્ત-અનરકારક એવી વિચારવાની વચાવી રહ્યો છે, અને બીજી બાજુ સર્વત્ર લશ્કરી સન્નિધિ પૂરપાટ વધારવામાં ન આવે છે આ નિર્ધર્મ પરિવદ પોતાના અગાજને ભડે અસરકારક ન બનાવી શકે, પણ તેણે એજુ જાહેર નો કરવું ન જોઈએ કે પુણ્ય એ વાજુ યોગ્યપદ્ધતિથી જગદ્વ્યાપી રોગના વખતોવખત થતા ઊંચકા રૂપ છે, અને એ સગ પાતે નૈતિક જીવનધોરણન ભોળે સાધવામાં આવેલા ખર્ચાત્મ ભૌતિક જીવનને આભારી છે આપણે જાણ ક્યું જોઈએ કે ઈશ્વર અને મનુષ્યમાં શાજા સખનાગચાએ આ બને જીવનધોરણને નવેસર તપાસવા જોઈએ તમાજના મા ૩૩ થયેલા ચીડતદવાનાર, અવિચાર અને નિમાર્ગલતના આદ્યો સામે સર્વત્ર પડમાર ઉઠવામાં આવે છે પ્રાચીન વ્યવસ્થાનો બચાવ આપણે આખવાકચથી કે શાસ્ત્રોના અર્થ કાઢી બતાવીને કરવા જઈશું તો ત હવે મમમા આવે તેમ નથી સામાજિક આદર્શની નવી વ્યાખ્યા દ્વારા ધાર્મિક આદ્યોને લોભેના મનમાં નજીવ કરવા જોઈએ આ બાબતમાં પણ સંગઠિત વિચાર અને સંગઠિત સંક પ જરૂર મદદ કરી શકે કામવાસના, કે જે વિવાહનો અને તેથી સામાજિક જીવનનો ખામ પાતો છે, ભાવનાઓના ચક્રનું એક પ્રજાશાળી અગ છે, તેમ ન આધ્યાત્મિક શક્તિ નિપજવવા માટની ખાન સામગ્રી પણ થઈ શક છે, તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેમ ભૌતિક દૃષ્ટિબિંદુથી નહીં, પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેને વિષે જવાબદાર અખતસ કરવા જોઈએ આજના ભૌતિક તથા મિતજવાબદાર વચસ તરફ આપણે ઉદારીન રહી શકીએ નહીં

જાતના વિવિધ ધર્મો આ રીતે એકમા મળે તેમાંથી બીજુ પરિણામ એ નીપજવું જોઈએ કે લગભગ બધા ધર્મોમાં—અરે જુદતા વિનાના હોવાનો દાવો કરનાર વિગાનના ધર્મમાં પણ—જે અનિમતા અને સત્યના ઈજારદા હોવાની ભાવના પ્રવર્તે છે, તેમાં પડતો થાન આ પરિવદના પ્રયત્નોના પરિણામે બધા ધર્મોમાં ઉદારતાની ભાવના વ્યાપવી જોઈએ, જેમ ધર્મશાસ્ત્રને કારણે કાનૂનપદ્ધતિઓ

ઉદાર બની છે તેમ આ કામ ખ્રિસ્તી યાદચીઓ કે બુદ્ધિવાદી મંડળો ઉપર ન
છોડી દેવું જોઈએ

ધાર્મિક જીવનની કંપનાની બાબતમાં પણ આપણી પરિપદ એક આગળ
પગવું ભરી શકે તો કેવું સારું! મનુષ્યજાતની પીરજથી સેવા કરનારા લાખો
પાવિત્ર પશુઓ પણ આ મહાન પરિપદના છરાવો તરફ આશાભર્યા કાન માંડી
રહ્યા છે એવું તુ કંટપી શકુ છું જો ધર્મનો અર્થ પ્રેમ, દયાળુતા અને કૃતજ્ઞતા,
બંધુભાવ તથા પ્રાણીમાત્ર કે જેમના અન્નોન્યાયાગપદ્ધી એક સમગ્ર જીવન બને
છે તે સર્વ પ્રત્યે કુટુંબભાવ થતો હોય, તો જે પાવિત્ર પશુઓએ આપણા જીવનને
આટલું બધું સુરક્ષિત તથા સહેલું બનાવ્યું છે, તેઓ પ્રત્યે પણ આપણી વર્તણૂક
કેવી જોવી જોઈએ એ જાણે કરવાનો વખત પણ આવી ગયો નથી? (ગાય કે
જેને માત્રના ગાયીએ કુસુમનું કાવ્ય કહી છે,) તેનો સર્વ દેશોના ધાર્મિક મનુષ્યો
પાસે સામાન્યભૂતિ માગવાનો ખાસ ઉક છે તે માનવજાતની બીજી માતા છે તેને
સંરક્ષણ આપવું અને આપુ પૂરું થતાં યાત્રિમા મરવા દેવી એ માત્રસ માટે શું
આટલું બધું અઘરું હોવું જોઈએ? ખોરાકનો પ્રશ્ન નોથી અગત્યનો છે એ નિર્વિ
વાદ છે જ્યોત્સ્ના તેમ જ પાણીની પેદાશો રોજ વપતી માનવજાતને યાત્ર કરવા
ઉપયોગમાં લેવાતી જાય છે રાસાયણિક ખોરાકો પણ શોષવામા આવે છે મનુષ્ય
જાતિએ ધરતીના પડ ઉપરથી ભૂખમરણને નાબૂદ કરવામાં લગભગ સફળતા પ્રાપ્ત
કરી છે તો કાંઈ નહીં તો માનવકુટુંબના જ એક અંગરૂપ બનેલા એક પ્રાણીને—
ગાયને સુરક્ષિત કરવાનું ઉવે આપણે હાથમા ન લેવું જોઈએ? ન્યાય તથા દયા
માટેની પોતાની અરજી શોમાતા સર્વ દેશોના ધાર્મિક પુરુષોની આ પરિપદ આગળ
રજૂ ન કરે તો કયાં કરે?

પણ ગરીબ બિચારી ગાયની જ વાત શું કામ કરીએ? આપણે ગુલામોની
મુક્તિની વાતો કરીએ છીએ, પરંતુ ગુલામોને સારે જ મુક્ત કરવામા આવ્યા
છે? ગુલામોની પ્રથા તરીકે ગુલામી કદાચ નામચેષ્ઠ થઈ હશે, પણ સામાજિક
અને આર્થિક શોષણ સર્વત્ર ચાલી રહ્યું છે અને શોષિત લોકો ગુલામો નહીં તો
બીજા શું છે? એક કહેવાતી ખ્રિસ્તી પ્રજાએ બીજી ખ્રિસ્તી પ્રજા ઉપર સ્વાર્થ,
શોષણ અને નામ્રાજ્યને અર્થ સીધો હુમલો કર્યો રાષ્ટ્રસંઘ તેને અટકાવી શક્યો
નહીં ધર્મનો સંઘ આવાં મુશ્કે અટકાવી શક્યો?

ધર્મશીલો કે જેઓ સ્વાર્થન્યાય અને સ્વાર્થભૂમા જ રાવે છે, તેઓને તો
અંતરનાદ જ ભોમિશાણ હોય છે

સમાજવાદ એ જ આ બધા પ્રશ્નોનું એકમાત્ર નિરાકરણ છે સમાજવાદ
ભવિષ્યનો ધર્મ થઈ બેસવાની તૈયારીમા છે જનતાના પ્રચલિત ધર્મોનું વલણ આ
નવી યુગ્મિ અને નવા આદર્શની બાબતમા કેવું હશે? મને એમ લાગે છે કે
- ન્યાયે જરૂર સમાજવાદને અપનાવી

પ્રસ્થાપિત કરવાનો આપણો પોતાનો જ સ્વતંત્ર માર્ગ વિકસાવી શકીએ જોને શાસ્ત્રીય સમાજવાદ કહેવામાં આવે છે તેણે એવી અપકવ વિચારપદ્ધતિ અને વર્ગ વિગ્રહની નિષ્ફુર કાર્પણ્યની યોજી કાઢી છે કે જે પરિણામે ભયમ્મર નીવડે તેમ છે બધા ધર્મોને માટે તે એક ભારે પડકારરૂપ છે બધા ધર્મો સમાજવાદને હિંમત પૂર્વક સ્વીકારી લઈ જીવનને નવી દોરવણી નહીં આપે તો તે બધાને સગ્રહસ્થાન ના સામાજિક વિભાગના પ્રાચીન અવશેષોની દૃઢાધી સતોષ માનવો પડશે પ્રાચીન આદર્શ તો મોજૂદ છે, તેમ જ આત્મારની આવશ્યકતાઓને માટે જોઈએ તેથી પણ વધુ પૂરતો, પરંતુ તેની પાછળનો પ્રાચીન જુસ્સો, જે કદી ઇતો તો તે હવે ના-થો ગયો છે, અને ધાર્મિક પુરુષોએ ગરીબોની નિઃસહાય તથા નિરાશાભરી સ્થિતિ વિષે દરજર કરવાનું પણ છોડી દીધું છે સદ્ભાવની માત્ર વાતો, અને અન્મોન્મ પ્રશંસા તથા ધર્મવિષયક તાત્ત્વિક કે દાર્શનિક ચર્ચાઓ એ પોતે ગમે તેટલા સારા હોય તોપણ ધર્મોની પરિપદ માટે એટલો કાર્યક્રમ પૂરતો તો ન જ કહેવાય

દરેક ધર્મમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોના નવી રીતે અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે તેથી દરેક ધર્મ ધીમે ધીમે અર્થવ્યાખ્યાની પોતપોતાની નવી રીતિઓ વિકસાવતો જાય છે પરંતુ શાસ્ત્રવાક્યોની વ્યાખ્યા અને શાસ્ત્રવાક્યોના અર્થ ઉપર જ આધાર રાખવાને બદલે આપણે માનવશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, કળા, વિકાસવાદ અને તે ત્રી કરતાં વધારે આધ્યાત્મિક અનુભવની મદદ સ્વીકારવી જોઈએ અને આજના ધર્મોના સિદ્ધાંતો અને આચારવિધિઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવો જોઈએ

*

*

*

જ્યારે આપણે 'ધર્મો' એવો બહુવચનનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, ત્યાર આપણે હિંદુ ધર્મ ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી ધર્મ વગેરે પ્રચલિત ધર્મોનો જ ખ્યાલ કરીએ છીએ પરંતુ આ પ્રચલિત ધર્મોના કોયલા હેમ્ળ જુદા જ પાયાઓ ઉપર તદ્દન નવા ધર્મો વિકસતા જાય છે માનવતાનો ધર્મ જીવનના બધા પ્રશ્નોનું સતોષકારક નિરાકરણ આપવાનો દાવો કરતી એક સંપૂર્ણ યોજના છે કળા એ બીજો ધર્મ છે કે જે જીવનમાં સગતિ સ્થાપી આપવાનો અને માનવવિકાસના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ પૂરું પાડવાનો દાવો કરે છે કાયદાકાનૂન એ કદાચ આધુનિક યુગનો ત્રીજો વધારે લોકપ્રિય અને ચિન્તિયાની ધર્મ છે માત્રસને વારસામાં જે કાઈ ટુ ખો મળ્યા છે કે જે તેણે પોતાને માટે ઊભાં કર્યા છે, તે બધાનો ઉપાય ચોગ્ય કાયદાકાનૂનોથી કરવાનું વિચારવામાં આવે છે રોજ નવા થતા કાયદાકાનૂનોથી આખા જીવનને નિર્ધારિત કરવાનું ઈચ્છવામાં આવે છે માત્રમને લાગતીવળગતી કોઈ પણ કે દરક પરંતુ માટે ધારાસભા જ દરક દેશમાં વડી સત્તા થઈ બેઠી છે રોજ આપણને કાયદાકાનૂનોની નિષ્ફળતાનો અનુભવ થતો જાય છે છતાં આપણે આપણી સંવેત્તમ શક્તિ કાયદાપદ્ધતિને વિકસાવવામાં અને કાબૂમાં લાવવા માં ખર્ચીએ છીએ

આપણામાં એવી દૃઢ માન્યતા જામતી જાય છે કે વહેમો હવે જલદી નાશ જાય છે, પરંતુ આપણે નવા વહેમોની જગ્યા કરવા માટે જ જૂના વહેમોને વામા ફાળ્યા હોઈએ છીએ, અને વહેમોનું સામ્રાજ્ય હમેશાની પેઠે વિજયી હોય છે

મારી પોતાની એકમાત્ર આશા તો કેળવણીનો ધર્મ ધીમે ધીમે પ્રચારમાં જાય તેમાં રહેલી છે પરંતુ એ કેળવણી તે કેળવણી ખાતાના પ્રધાનોના રહેલી કેળવણી નહીં, પરંતુ વધારે સારા જીવનના—આધ્યાત્મિક જીવનના—થોડા એવા પેગંબરોએ ફેલાવેલી કેળવણી આ કેળવણી વૈશ્વિક તેમ જ તથા રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય એમ સમગ્ર મનુષ્યને કેળવવાનો રાખે છે

આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ આત્મોન્નતિના ૧૬ માર્ગો નથી, પરંતુ આત્મવિકાસની આપણી સાધનારૂપી રત્નનાં જુદાં પાસાં જ છે

‘સત્ય અને અહિંસામાં નિષ્ઠા’એ કાંઈ બૌદ્ધિક મિલ્કતો નથી તે તો જાતની જાણમાં આવેલા અમોઘ આચારો છે મર્ગ પ્રકારના ધાર્મિક જીવન આચારના એ નિકષરૂપ છે, અને વ્યક્તિ તેમ જ અમુદાયના જીવનમાં એ ૨ દાખલ કરવાનું એકમાત્ર સાધન કેળવણી જ છે

માનવજાત ધર્મભાવનાને પુનરુજ્જીવિત કરવા માટે નવું વલણ અને નવી પની રાપ જોઈ રહી હોય એમ લાગે છે પ્રાચીન લોકો બગચાની સાલ્કાઈક બો અને વીજળીની પેઠે જખકી જતી સ્ફુરણાઓના જમાનાની છાયામાં

તેઓ તીવ્ર ધ્યાન વડે અનંતના રહસ્યમાં દૂનની મારવાનો પ્રયત્ન કરતાં ધ્યાનશક્તિ જેમથાથી પ્રારંભિક જમાનાનું લક્ષણ હોય છે તેઓએ કોઈ

રીતે અંતસ્ફુરણની ઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરી હતી કે જે આપણ ખોઈ બેઢા છીએ તેમ, જરથુસ્ત્ર, બુદ્ધ અને ઉપનિષદકાવ પછીના વખતના જ્ઞાતિઓના જમાનામાં

મારે મનુષ્યજાતિએ તર્કપ્રધાન યુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ યુગની પાછળ

જ એક બાજુ સંગઠનનો જમાનો આવ્યો અને બીજી બાજુ કલાત્મક આવિ

રો જમાનો આવ્યો એમ કહી શકાય ત્યાર બાદ વિકાગવાદનો નિર્જાત પ્રચાર

આવ્યો અને તેમજ આપણને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ અર્પું કે જનાથી પ્રાચીનો

પરિવિત નહોતા કલાત્મક દૃષ્ટિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ એ આજની

વજાતનાં મુખ્ય લક્ષણો છે પરંતુ જો ફાલ્ગુફૂલવું હોય અને માનવજાતિને

જીવજીવિત કરવી હોય તો તેમજ આ જમાનાનું વલણ નામજીને જીવનનો નવો

દર્શાવો જોઈએ આજના મોગ ભાગના માનવ નમુદાયમાં, અને તેને

૧૧ ઈચ્છનારા ધિમિનોમાં તો મુખ્યત્વે કરીને, પાંચની કિમત બાબુ ઓછી થઈ

છે એ વસ્તુ નાકબૂઝ કરી શકાય તેમ નથી પરંતુ બાબુ લાંબો વખત પોતાનો

હવેસાં બધ કરીને બેઠો રહ્યા છે; અને તેથી જ આજે તેમને માલૂમ પડ્યું જાય છે કે, તેમની પાસે કીમતી માલ હોવા છતાં તેઓ પ્રવાણમાં આગળ વધવાને બદલે વહેણમાં પાડા તપાના જાય છે દરમ્યાન મનુષ્યજાતિએ વિજ્ઞાન, સામ્રાજ્ય અને ધન્યુર ધનસંપત્તિને જ પોતાની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય ક્ષેત્ર બનાવી દીધા છે. એટલે હવે તો ધર્મો માનવજાતની આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનો અર્થ કરી બતાવે, તેમની વચ્ચે મેળ બેસાડી આપે અને તેમને કામૂમાં લાવી શકે તો જ પોતાનું મુખ્ય સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે.

૫

ધર્મવિકાસ

મામાનિક દોષો દૂર કરવાની જવાબદારી હિંદુ સમાજમાં ઋષિમુનિઓની અને સાધુસંતોની છે ધર્મનિષ્ઠ ધર્મસુધારકોને હાથે જ આ કામ થતું આવેલું હોવાથી હિંદુ સમાજ આડે રસ્તે ગયો નથી અને જડતાથી સડી પાડુ નથી ગયો જ્યારે જ્યારે આ સુધારણાનું કામ શિથિલ પડ્યું છે ત્યારે ત્યારે સમાજ સીધું પ્રાપ્ત થયો છે, અને પછી ધર્મસુધારકોને જબરદસ્ત તપશ્ચર્યા આદરી સમાજને જગૃત કરવો પડ્યો છે

વિવાહના નિયમો આજે છે એવા પહેલા ન હતા મહાભારતમાં લખ્યું છે કે એક વખત એવો હતો કે જ્યારે વિવાહસબંધ બહુ શિથિલ હતો એના દુષ્પરિણામ જોઈ એક ઋષિએ ફરમાન કાઢ્યું કે અત્યાર સુધી થયું એ થયું, હવે પછી આ શિથિલતા બંધ વેદકાળમાં વિધવાઓ નિયોગવિધિથી અમુક મુદત માટે પુનઃ વિવાહ કરતી વેદિક કાળથી વાંચના આવેલા એ રિવાજને સીધા ચઢોમા વખોડવાની હિમત તો પાછળના લોકોએ ન કરી, પણ કલિયુગમાં એ રિવાજ બંધ થયો જ નોંધીએ એમ આગ્રહપૂર્વક કહી એ રિવાજ બધ પાડ્યો જૂના લોકો છૂટથી દારૂ પીના હતા લોકિક રૂઢિ પ્રમાણે ધાર્મિક વિધિમાં પણ દારૂ વપરાતો દારૂના દુષ્પરિણામ જોયા પછી દારૂનો સત્તર નિષેધ કરતા ઋષિમુનિઓએ સંકોચ ન કર્યો, પંચમહાપાનકમાં સુરાપાનની ગણતરી કરી સુરાપાન બધ કરાવ્યું અને સમાજને બચાવ્યો સન્યાસધર્મનો દુરુપયોગ જોઈ કલિયુગમાં કોઈ સન્યાસ ન લે એવો ફતવો એક વખતના ધાર્મિક આગેવાનોએ કાઢ્યો હતો પણ પાછળથી આદ્ય શકરાચાર્યે જોઈ કે ધર્મને જ વરેવા અને ધર્મની જ સેવા કરનારા એવા ત્યાગી વેશગ્રીઓની પરપરા તૂટે એમાં સમાજનું અહિત જ છે એટલે કલિવર્જનો જૂનો ફતવો કોરે મૂકી સન્યાસધર્મની સંસ્થા શકરાચાર્યે ફરી જગાડી અને એના દસ વિભાગ પાડી એમાં જોઈતી વિવિધતા આપી

આપણામાં બેચી દૃઢ માન્યતા જામતી જાય છે કે વલેમો હવે જલ્દી નાથ પામતા જાય છે, પરંતુ આપણે નવા વલેમોની જગ્યા કરવા માટે જ જૂના વલેમાને દૂર કરવામાં ફાળો લેઈએ છીએ, અને વલેમોનું નાશાન્ય હમેશની પેઠે વિજયી જ રહ્યું હોય છે.

મારી યોનાની એકમાત્ર ખાટા તો કેળવણીનો ધર્મ થીમે ધીમે પ્રચારમાં આવતો જાય તેમાં રહેલો છે પરંતુ એ કેળવણી તે કેળવણી ખાતાના પ્રધાનોના હાથમાં રહેલી કેળવણી નથી, પરંતુ વધારે સારા જીવનના—આધ્યાત્મિક જીવનના—ધન્ય થોડા એવા પેગંબરાઓ ફેલાવેલી કેળવણી આ કેળવણી વૈજનિક તેમ જ સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય એમ તમગ્ર મનુષ્યને કેળવવાનો ઈરાદો રાખે છે.

આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો જ્ઞાન, અગ્નિ અને કર્મ એ આત્મોન્નતિના વૈકલ્પિક માર્ગો નથી, પરંતુ આત્મવિકાસની આપણી માધનારૂપી રત્નની જુદા જુદા પાત્રો જ છે.

'સત્ય અને અહિંસામાં નિષ્ઠા'એ કાંઈ બૌદ્ધિક મિલ્કતો નથી તે તો માનવજાતની જાતમાં આવેલા અમોઘ આચારો છે નર્વ પ્રકારના ધાર્મિક જીવન અને આચારના એ નિકષેપ છે, અને બાકી તેમ જ અમુદાયના જીવનમાં એ આચાર દાખલ કરવાનું એકમાત્ર સાધન કેળવણી જ છે.

માનવજાત ધર્મઆવનાને પુનરુજ્જીવિત કરવા માટે નવું વસ્ત્ર અને નવી ઈન્દ્રિયની સાથે જોડેલી હોય એમ લાગે છે પ્રાચીન યોધે બજાયાથી સાહસિક વૃત્તિઓ અને વીજળીની પેઠે ઝબકી જતી સ્ફુરતાઓના જમાનાની છાયામાં હતા તેઓ તોડી ધાન વડે અનંતના સ્વરૂપમાં ઝબકી મારવાનો પ્રયત્ન કરતા એવી ધાનશક્તિ જમણાથી પ્રારંભિક જમાનાનું લગભગ હા છે તેઓએ કોઈ ગૂઢ રીતે અંત સ્ફુરતાની ઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરી હતી કે જે આપણે ખોઈ બેઠા છીએ સોફ્ટીઝમ, જલથુસ્ત, બુદ્ધ અને ઉપનિષદકાળ પછીના વખતના ઋષિઓના જમાના થી મારીને મનુષ્યજાતિએ તર્કપ્રધાન મુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ મુગની પાછળ પાછળ એક બાજુ સંગઠનનો જમાનો આ મે અને બીજી બાજુ કલાત્મક આવિષ્કારનો જમાનો આવ્યો એમ કહી શકાય ત્યાર બાદ વિકાસવાદનો સિદ્ધાંત પ્રચારમાં આવ્યો અને તેણે આપણને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ અર્ધ્યું કે જેનાથી પ્રાચીનો બહુ પરિચિત નહોતા કલાત્મક દૃષ્ટિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ એ આજની માનવજાતના મુખ્ય લક્ષણો છે. ધર્મોએ જે ફાલગુરૂંવણ હોય અને માનવજાતને પુનરુજ્જીવિત કરવી હોય તો તેમણે આ જમાનાનું વલણ સમજીને જીવનનો નવો માર્ગ દર્શાવવો જોઈએ આજના મોટા ભાગના માનવ સમુદાયમાં, અને તેને દોરવા ઈચ્છનારા શિક્ષિતોમાં તો મુખ્યત્વે કરીને, ધર્મની કિંમત બહુ ઓછી થઈ ગઈ છે એ વસ્તુ નાકબૂધ કરી શકાય તેમ નથી ધર્મો બહુ લાભો વખત પોતાના

હવેસા બધ કરીને બેની ગયા છે, અને તેથી જ જાણે તેમને માનુષ થઈ જાય છે કે, તેમની પાસે કીમતી માલ હોવા છતાં તેઓ પ્રવાહમાં આગળ વધવાને બદલે વહેવામાં પાછા તમાના જાય છે દરમિયાન મનુષ્યજાતિએ વિજ્ઞાન, સાહ્યક્રમ અને પ્રચુર ધનસંપત્તિને જ પોતાની પ્રતિષ્ઠાના મુખ્ય સ્તંભ બનાવી દીધા છે એટલે હવે તો ધર્મો માનવજાતની આ મુખ્ય પ્રતિષ્ઠાઓનો અર્થ કરી બતાવ, તેમની વચ્ચે મેળ બેનારી જાણે અને તેમને કામૂઆ લાવી શકે તો જ પોતાનું મુખ્ય સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે

૫

ધર્મવિકાસ

સામાજિક દોષો દૂર કરવાની જવાબદારી હિંદુ સમાજમાં ઋષિમુનિઓની અને સંન્યાસીઓની છે ધર્મનિષ્ઠ ધર્મસુધારકોને હાથે જ આ કામ થઈ આવતું હોવાથી હિંદુ સમાજ બાકી રહેતો નથી અને જગતમાં તો પામ નથી ગયો જ્યારે જ્યારે આ સુધારણાનું કામ શિથિલ પડ્યું છે ત્યાર ત્યાર સમાજ ક્ષીણ પ્રાપ્ત થશે છે, અને પછી ધર્મસુધારકોને જગતદસ્ત તપશ્ચર્યા આદરી સમાજને જગત પ્રવો પડવો છે

વિવાહના નિયમો આજે છે એવા પહોંચા ન હતા મહાભારતમાં લખ્યું છે કે એક વખત એવો હતો કે જ્યારે વિવાહસમય બહુ શિથિલ હતો એનાં અંતરિયામાં જોઈ એક ઋષિએ હરમાન કાઢ્યું કે અત્યાર સુધી થયું એ થયું હવે પછી આ શિથિલતા બધે વેદકાળમાં વિધવાઓ નિયોગવિરોધી અમુક મુદ્દત માં પુનઃ વિવાહ કરવી લૈકિક ક્રમથી આવતા આવેલા એ રિવાજને સીધા ચંદ્રોમાં વળોડવાની હિમત તો પાછળના લોકોએ ન કરી, પણ કલિયુગમાં એ રિવાજ બધે થયો જ જોઈએ એમ આગ્રહપૂર્વક કહી એ રિવાજ બંધ પાડવો જૂના લોકો છૂટથી દાડ પીતા હતા લૈકિક કૃતિ પ્રમાણે ધાર્મિક વિધિમાં પણ દાડ વધરાવો દાડના દુષ્પરિણામ જોવા પછી દાડનો સંસ્કાર નિર્ધાર કરતા ઋષિમુનિઓએ સંકોચ ન કર્યા પંચમહાપાતકમાં સુરાપાનની ગણતરી કરી સુરાપાન બધે કરાવ્યું અને સમાજનું બચાવો સંન્યાસધર્મને રુપયોગ જોઈ કનિયુગમાં કોઈ સંન્યાસ ન લે એવો ફતવો એક વખતના ધાર્મિક આગેવાનોએ કહ્યો હતો પણ પાછળથી આજ સકારવાર્થો જોઈ કે ધર્મને જ વરદા અને ધર્મની જ સેવા કરનારા એવા ત્યાગી પેશગીઓની પરપરા તૂટી એમાં સમાજનું અહિત જ છે એટલે કલિવર્જનો જૂનો ફતવો ગેરે મૂકી સંન્યાસધર્મની સંસ્થા શકરાચાર્યે ફરી જાગી અને એના દસ વભાગ પાડી એમાં જોઈતો વિવિધતા આણી

નાતજાતના આશ્રય નિર્ણયો પોતાના કર્ણમાં વિદ્યમ્ન છે એમ જોઈ સૌમ્ય પ્રકૃતિ સંતોએ ચોદમા સૌકાથી ભૂમિમાર્ગમાં નાતજાતને સ્થાન નથી એટલી છૂટ કરી આપી

ધર્મવ્યવસ્થા જન્મ પ્રમાણે ગણાય કે કેવળ સંસ્કારો, આજીવિકા ઈત્યાદિ ગુણો ઉપર ગણાય એ વિષે પ્રજામયી મતભેદ ચાલતો આવેલો છે જાતિ જન્મ પ્રમાણે, અને વર્ણ ગુણકર્મ પ્રમાણે, એવો અભિપ્રાય રૂઢ થયેલો જણાય છે ધર્મ-સંસ્કારો પ્રજાજ ઘોષ ત્યારે જાતિનું પ્રામાણ્ય ઓછું થતું, એમ પણ આપણે જોઈએ છીએ

ચાર આગમમાં ઉચ્ચ કમો એનો ગ્રંથો પણ લાખા વખત સુધી ચાલ્યો અને ધર્મબુદ્ધિએ ચુકાદો આપ્યો કે દરેક આગમ પોતપોતાને સ્થાને યોગ્ય છે, એક છે આભારની બાજતમાં પણ મતભેદ લાખા વખત સુધી ચાલ્યો, મહાભારતમાં ગુણે ને પગલે એની ચર્ચા જાડી આવે છે યજ્ઞમાં ધર્મબુદ્ધિ કરાય કે ન કરાય એનો ગણો એટલો બધો ચાલ્યો કે એક મહાભારતકાલીન ઋષિએ વેદનો ધિક્કાર કરવા સુધી પોતાની બજારના વ્યક્ત કરી

આ જ રીતે સ્મૃતિઓમાં પણ વખતોવખત ફેરફાર થતો આવ્યો છે લોકોના રિવાજ નક્કી કરી આપવાનું કામ પંડિતોનું ન હતું, યાત્રીઓનું ન હતું, કેમ કે તેઓ તો કેવળ ધર્મગ્રંથનો અભ્યાસ જ કરે છે, બુદ્ધિથી કસરતથી અનુમાનો જ કાઢે છે પણ ધર્મનો જોમને અનુભવ છે, ધર્મને તદ્દયથી સમજી એના પાલન મા જ જોમણે જીવનની સફળતા માની છે, એવા સદાચારી, ધર્મપરાયણ, સર્વ-ભૂતહિતકારી મહાત્માઓનાં વચન પ્રમાણે સ્મૃતિઓ નક્કી થાય એ જૂનો રિવાજ છે આપણી પાસે જેટલી સ્મૃતિઓ છે એમા શરૂઆતમા જ સ્મૃતિકારના ગુણોનું વર્ણન છે એ જાતના ગુણો કેવળ પછી જ, જ્યાનો ઓળખી, ધર્મનું સ્વસ્થ જીવનમાં અજમાવી ધર્મની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ ઋષિઓ કરતા

અસ્પૃશ્યતા એ સામાજિક ગ્રંથમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ છે એને મજા બૂત કરવા માટે કોઈ દુર્દેવી શત્રુ ધાર્મિક અસ્પૃશ્યતા સાથે લોભેએ એને જોડી દીધી અને તે દિવસથી આપણે પદવા લાગ્યા સમાજનો અધઘાત લગ્યારે વધી પડે છે ત્યારે ધર્માત્માઓનો પુણ્યપ્રતોપ સળગી ઊઠે છે છેલ્લા સો વરસમા અનેક ધર્મચિંતકોએ અને સમાજસેવકોએ અસ્પૃશ્યતાને નિંદી, પણ સમાજે જડાને કારણે એ તરફ ધ્યાન ન દીધું હિંદુ ધર્મમા કલુ છે, કોઈ પણ કામ આપરુ જુઓ કે તરત તપ આદરો મનુ ભગવાને કહ્યું છે

યદુસ્ત્રાઢ દહુઢપ યદુર્ધ યજ્ઞ દુષ્કરમ્ ।

તત્ત્વં તપઢા સાઢ્ય તપો દિ દુરતિતમમ્ ॥

આજે એ જ પરપરાને અનુસરીને ધર્મપ્રાણ, ધર્મસેવક અને ધર્મનિષ્ઠ મહાત્મા ગાંધીએ ઉગ્ર તપ આદર્યું છે એ તપને પરિણામે અસ્પૃશ્યતાનો નાશ

જયનો છે, એટલું જ નહીં પણ સમાજમાં ગરીબો અને ધર્મને હમ્મતાર ઉચ્ચની જાગૃતિ પણ નીચી જતાનો છે. તમારા વિચિત્ર દર્શન ! ચંદ્રપ્રકાશના નવમી સપ્તાહિકા નં. ૨, ધર્મની જ્ઞાતિ દૂર થવા જ શરૂ થઈ.

૧૪-૫-૩૩

૬

ધર્મ વિષે ધાર્મિકતા

એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે મોટા મોટા સમ્રાટોને પણ પોતાના ચંદ્રપ્રકાશમાં રાખીને ધર્માનાર્થનો અદાવતમાં જાગર થવું પડ્યું સાંન્ય, સ્થા, વિજ્ઞાન, એ જાણે ધર્મની અદાવતમાં પોતાની નિર્દોશતા અને નિષ્ણ નિષ્ઠકતાં થયા હતા.

આજે એ દિવસો વળી નથી છે મજા કે, ધર્મમાંથી જાણે ધાર્મિકતા જ ચાલી ગઈ છે ત્વે આર્થ ધર્મ, બોદ્ધ ધર્મ, વૃદ્ધી ધર્મ, વિશ્વાસી ધર્મ, ઈસ્લામ વગેરે બધા જ ધર્મો માનવતાની અદાવતમાં આગેથી બનીને જાગર થયા છે ધર્મને નામ એટલો સંમીર્ણતા ફાટવા લાગી છે, એટલો મનુષ્યદ્રોહ થઈ રહ્યો છે કે, આજે એકેએક ધર્મ ન્યાયાધીશને બદલે આરોપીના રથને આવી નયો છે.

પરંતુ નસ્ટ નાનું જગ છે, પછી પ્રતિષ્ઠા આશમે છે પ્રતિષ્ઠા આશમે પછી તો જ્ઞાનગ્રાસ્ટ થવામા વાર થી? ધર્મોએ ધાર્મિકતાને અવગણી અને પોતાનો નાશ વગેરે ત્વે ધાર્મિકતાને જ ધર્મોના સકળમાંથી બચાવવાના દિવસો આવી પહોંચ્યા છે.

એપ્રિલ, ૧૯૪૦

સર્વોદયની તૈયારી

ગાંધીજીના ઉપવાસથી હેનતાઈ જીવુ સ્વાભાવિક છે, ચોઈ પાંડુ પણ સહેલું છે, પણ જોમાથી એકે રીતે એમને કે દેશને મદદ થવાની નથી એ ધર્મસંસ્થાપક ઉપવાસ કેમ લેવાયો, એના ઊંડાણમાં થું થું છે, અને હવે દરેક હિંદુનું, દરેક હિંદવાસીનું અને માનવજાતિના કલ્યાણની ઝખના રાખનાર દરેક માનવીનું કર્તવ્ય શું છે એના વિચાર કરવા માટે હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરવું એ આજે ખાસ જરૂર નું છે ગાંધીજીના પ્રાણ ધર્મને માટે છે એ પ્રાણ વાપરવા, નિયોવવા કે ફેંકી દેવા ત્રણે કિયા એમને માટે સરખી જ છે ‘સામાન્ય માણસને ધર્મમાં હવે રસ રહ્યો નથી,’ એમ કેટલાયે લોકો સાફ સાફ કહી દે છે ધર્મને નામે ખ્રિસ્તી લોકોએ જે જુલમ કર્યા છે, ધર્મને નામે હિંદુમુસલમાન જે લડયા છે, ધર્મને નામે જ્યા ત્યા જે પાખંડ ચાને છે એ જોઈ, એના દાખલા ટાંકી લોકો છરેચોક પૂછે છે, ‘આવા ધર્મને ટકાવવા માટે કોણ પ્રયત્ન કરે? આ ધર્મની બલાથી તો સમાજમાં મોઝે પેસે છે સામાજિક હવા જે સાફ કરવી હોય તો ધર્મનું ધતિગ દૂર કરવું જ જોઈએ એને બદલે ધર્મને ટકાવવા ગાંધીજી જગતના મૂલ્યના પોતાના પ્રાણ સા માટે વેડફી નાખતા હશે ?’

અને યુવાનો? રશિયાતી ક્રાંતિ ઉપર મોહિત થયેલા યુવાનો તો એક જ વાત કરે છે ‘ધર્મને ચગદી નાખો, ધર્મનું કાસગ કાઢી નાખો તો જ પ્રજા માર્થુ ઊંચું કરી શકે ધર્મ એટલે ગુલામી ધર્મ એટલે અજ્ઞાન ધર્મ એટલે વહેમ, ધુતારા ઓની મૂડી, જાડિમોની દાલ, પ્રગતિના રસ્તા આડે બાધેલી દીવાલ, પીડિત લોકો જગત ન થાય એટલા માટે એમને અપાતુ અફીણ’ એવા એવા વાક્યોથી યુવાનો ધર્મને નવાજે છે

તેઓ નથી જાણતા કે યુવાનોને જે વસ્તુની સૂગ છે તેની જ સૂગ ગાંધીજીને પણ છે યુવાનો જ્યારે ‘ગંડન વિથ રિનિજિવન’ કહે છે ત્યારે એ જ વાત વ્યવહારની ભાષામાં મૂકી ગાંધીજી કહે છે, ‘અસ્પૃશ્યતાને દફનાવો ઉચ્ચનીચભાવને નાનૂદ કરો પાખંડને ઊભવાની જગા પણ ન રાખો’ યુવાનો જ્યારે મ્હે છે, ‘ગંડન વિથ રિનિજિવન,’ ત્યારે એ હુકમ તેઓ હવામાં છોડે છે, એને ઝીલનાર કોઈ છે કે નહીં એ તેઓ જોતા પણ નથી ગાંધીજી કહે છે, ‘પાખંડનો નાશ કરવાનું બીજાને સૂચવીએ તે પહેલા આપણે જ એને વીંધીએ આપણામાં પાખંડ હોય તે પહેલા કાઢી નાખીએ, કેમ કે એ આપણી ગોળીની પલ્લેથની અદર જ હશે અને પછી આસપાસના પાખંડનો નાશ કરવો એ પણ આપણું જ કામ છે’

કેવળ શબ્દની જાણમાં સપડાઈને જે મુવાનો માને કે જાધીજીની ને એમની વચ્ચે સમુદ્ર પડ્યા છે, તો એ દુર્વની વાત છે જેને આપણે નમાજ પિન કહીએ છીએ એને જ જાધીજી ધર્મ કહે છે જેને આપણે ચારિત્ર્યનું તેજ મીઠું છીએ એને જ જાધીજી આશ્રયણ કહે છે ફક્ત એટલા જ કે આપણે જે વાત કેવળ ચર્ચાએ છીએ તે જાધીજી આવડે બતાવે છે, અને પાતે આવડીને આપણને તેમ ગવા નોતરે છે

જમાના નાથે જાધીજીએ એક મોટો જગગ્રાહ જગાવ્યો છે જાજનો જમાનો મુન્સદીગીરીથી મમ કઠાવવા માટે છે પાતપાતાનો સ્વાર્થ વધતા પ્રમાણમાં મધતો જાય અને છતાં એવી કુનેહ શોધી કાઢીશું કે જનનમાજનું વધારું ને વધારે ભુજી જાય, અત્રી જાણ્યા આ મુન્સદીઓ હમેશા જગતને બતાવે છે એમાથી જ ધીમે ધીમે પાર વગરના મન વધતો જાય છે ખાનગી જીવનમાં શું ને જાહેરજીવન માં શું, જીવનનો આદર્શ જ ઊતરતો જાય છે દબી અને છૂપું પાપ તો એમા ફાલે એમા નવાઈ શી? આ સ્થિતિ નામે જૂઝીને વીંગુગ દાખલ મરવાનો જાધીજીનો પ્રયાસ છે મેંદે ભોગ આપ્યા વગર લોભે ચડી ન થઈ ચારિત્ર્ય ટમી ન શકે, એટલું તેમા ઠનાવવા માગે છે આજે ભડે હરિજનોને કાજે એમણે ઉપવાન આરંભ્યા જાણાય, પણ હરિજનનો સવાલ એ એક પ્રધાન નિમિત્ત છે દુનિયા ભરના મુન્સદી લોકોએ ધર્મ ઉપરની માણસજાતની શ્રદ્ધા તોડવાનો જે ધધો શરૂ કર્યો છે તેની મામે જાધીજીએ એક મોટો બજવો જગાવ્યો છે અમુક દેશ કે અમુક રાજ્ય સામે એ બજવો નથી, પણ માણસજાતના હૃદયમાં જે શેતાન રહેલો છે અને જ્યાં ત્યાં ધર્મને નામે અધર્મ ફલાવી રહ્યો છે તેની સામે છે જાનો હિંદુસ્તાનના કે મઠ પણ સ્થળના રાજાશાસ સાથે સબધ નથી એ તો કવચ હૃદયમરણ છે નમાજકારણ છે ધર્મકારણ છે આજે વખતતર સમજીશું તો ઘણું કાર્ય સહેલાઈથી ને નુરત કરી શકીશું

આપણે થાં રાખવું જોઈએ કે જાધીજી સાથે રહીને પ્રયત્ન મરીશું તો આછી મહેનતે, વગર મૂઝવણે સંકટ તરી જઈશું પણ જે આજે આપણે એમને સાથ ન આપ્યો તો હાથ ધનવા પડ્યો, અને અનેક પેઢીઓ સુધી ભોગોની પરપરા પછી જ આરો જોવા પામીશું ભારતવધમા રહેતા એકએક માણસને જાધીજીની હાકલ છે કે આ શુદ્ધિયવમાં પોતપોતાનો ફાળો આપે, જ્યાં બેઠા છે ત્યાં જ ઊભા થઈ સાક્ષુક કરવા માટે, હૃદયમાં પૂષ ખાજે અને સર્વોદયની તૈયારી કર

સર્વોદયની તૈયારી

ગાંધીજીના ઉપવાસથી હેબતાઈ જવું સ્વાભાવિક છે, રોઈ પડવું પણ સહેલું છે, પણ બેમાથી એકે રીતે એમને કે દેશને મદદ થવાની નથી એ ધર્મસંસ્થાપક ઉપવાસ કેમ લેવાયો, એના ઊંડાણમાં શું શું છે, અને હવે દરેક હિંદુનું, દરેક હિંદવાસીનું અને માનવજાતિના કલ્યાણની ઝખના સખનાર દરેક માનવીનું કર્તવ્ય શું છે એનો વિચાર કરવા માટે હૃદયના ઊંડાણમાં ઊતરવું એ આજે ખાસ જરૂર નું છે ગાંધીજીના પ્રાણ ધર્મને માટે છે એ પ્રાણ વાપરવા, નિચોવવા કે ફેંકી દેવા ત્રણે કિયા એમને માટે સરખી જ છે 'સામાન્ય માણસને ધર્મમાં હવે રસ રહ્યો નથી,' એમ કેટલાયે લોકો સાફ સાફ કહી દે છે ધર્મને નામે ખિસ્તી લોકોએ જે જુલમ કર્યા છે, ધર્મને નામે હિંદુમુસલમાન જે લડયા છે, ધર્મને નામે જ્યા ત્યા જે પાખડ ચાલે છે એ જોઈ, એના દાખલા ટાકી લોકો છડેચોક ખૂંછે છે, 'આવા ધર્મને ટકાવવા માટે કોણ પ્રયત્ન કરે? આ ધર્મની બલાથી તો સમાજમાં સડો પેસે છે આમાનિક હવા જે સાફ કરવી હોય તો ધર્મનું ધનિગ દૂર કરવું જ જોઈએ એને બદલે ધર્મને ટકાવવા ગાંધીજી જગતના મૂલ્યના પોતાના પ્રાણ શા માટે વેંટફી નાખતા હશે?'

અને મુવાનો? રશિયાની ક્રાંતિ ઉપર મોહિત થયેલા મુવાનો તો એક જ વાત કરે છે 'ધર્મને ચગદી નાખો, ધર્મનું કાસળ કાઢી નાખો તો જ પ્રજા માથું ઊંચું કરી શકે ધર્મ એટલે ગુલામી ધર્મ એટલે અજ્ઞાન ધર્મ એટલે વલેમ, મુતારા ઓની મૂડી, જાલિમોની ઢાલ, પ્રગતિના રસ્તા આડે બાધેલી દીવાલ, પીડિત લોકો જાગ્રત ન થાય એટલા માટે એમને અપાતું અફીણ' એવા એવા વાક્યોથી મુવાનો ધર્મને નવાળે છે

તેઓ નથી જાણતા કે મુવાનોને જે વસ્તુની સૂગ છે તેની જ સૂગ ગાંધીજીને પણ છે મુવાનો જ્યારે 'ગ્રાઉન વિથ રિવિન્જિયન' કહે છે ત્યારે એ જ વાત વ્યવહારની ભાષામાં મૂકી ગાંધીજી કહે છે, 'અસ્પૃશ્યતાને દફનાવો ઉચ્ચનીચભારને નામુદ કરો પાખડને ઊભવાની જગા પણ ન રાખો' મુવાનો જ્યારે મ્હે છે, 'ગ્રાઉન વિથ રિવિન્જિયન,' ત્યારે એ લુકમ તેઓ હવામાં છોડે છે, એને ઝીંચનાર કોઈ છે કે નહીં એ તેઓ જોતા પણ નથી ગાંધીજી કહે છે, 'પાખડનો નાથ કરવાનું બીજને સૂચવોએ તે પહેલા આપણે જ એને વૌંધીએ આપણામાં પાખડ હોય તે પહેલા કાઢી નાખીએ, કેમ કે એ આપણી ગોળીની પહેચની અંદર જ હશે અને પછી આનપામના પાખડનો નાથ કરવો એ પણ આપણ જ કામ છે'

કેવળ શબ્દની જાળમાં સપડાઈને જે યુવાનો માને કે ગાંધીજીની ને એમની વચ્ચે સમુદ્ર પડ્યો છે, તો એ દુર્દેવની વાત છે જેને આપણે નમાજ હિત કહીએ છીએ એને જ ગાંધીજી ધર્મ કહે છે જેને આપણે ચારિત્ર્યનું તેજ કહીએ છીએ એને જ ગાંધીજી આત્મમળ કહે છે ફરક એટલો જ કે આપણે જે વાત કેવળ ચર્ચાએ છીએ તે ગાંધીજી આચરી બતાવે છે, અને પોતે આચરીને આપણને તેમ કરવા નોતરે છે

જમાના ત્રાથે ગાંધીજીએ એક મોટો ગજગ્રાહ જગાવ્યો છે આજનો જમાનો મુન્તદીગીરીથી કામ કઢાવવા માગે છે પોતપોતાનો સ્વાર્થ વધતા પ્રમાણમાં સંધતો જાય અને છતાં એવી કુનેહ શોધી કાઢીશું કે જનસમાજનું વધારે ને વધારે ભગ્ન થવું જાય, એવી આશા આ મુન્તદીઓ હમેશાં જગતને બતાવે છે એમાથી જ ધીમે ધીમે પાર વગરનો સડો વધતો જાય છે ખાનગી જીવનમાં શું ને જાહેરજીવન માં શું, જીવનનો આદર્શ જ બિતરતો જાય છે દભી અને છૂપું પાપ તો એમા ફાલે એમા નવાઈ શી? આ સ્થિતિ સામે ઝઝીને વીરયુગ દાખર કરવાનો ગાંધીજી નો પ્રયાસ છે કોકે ભોગ આપ્યા વગર લોકો ચડી ન શકે, ચારિત્ર્ય ટકી ન શકે, એવું તેઓ ઠનાવવા માગે છે આજે ભલે હરિજનોને કાજે એમણે ઉપવાસ આદરેલા જણાય, પણ હરિજનનો સવાય એ એક પ્રધાન નિમિત્ત છે દુનિયા ભરના મુન્તદી લોકોએ ધર્મ ઉપરની માણસજાતની કાલ્પા તોડવાનો જે ધધો શરૂ કર્યો છે તેની ગામે ગાંધીજીએ એક મોટો બળવો જગાડ્યો છે અમુક દેશ કે અમુક રાજ્ય સામે એ બળવો નથી, પણ માણસજાતના હૃદયમાં જે શેતાન રહેલો છે અને જ્યાં ત્યાં ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાવી રહ્યો છે તેની સામે છે આનો હિંદુસ્તાનના કે કોઈ પણ સ્થળના રાજકારણ સાથે સંબંધ નથી એ તો કેવળ હૃદયકારણ છે, સમાજકારણ છે, ધર્મકારણ છે આજે વખતસર સમજીશું તો ઘણું કાર્ય સહેલાઈથી ને નુરત કરી શકીશું

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ગાંધીજી સાથે સહીને પ્રયત્ન કરીશું તો ઓછી મહેનતે, વગર મૂઝવણે સકટ તરી જઈશું પણ જે આજે આપણે એમને સાથ ન આપ્યો તો યાજ ધસવા પડ્યો, અને અનેક પેઢીઓ સુધી ભોગીની ધરધરા પછી જ આરો જેવા પામીશું ભારતવર્ષમાં રહેતા એકએક માણસને ગાંધીજીની હાકલ છે કે આ શુદ્ધિવક્ત્રમાં પોતપોતાનો ફાળો આપે, જ્યાં ભેગ છે ત્યાં જા બિલા થઈ સાફસૂફ કરવા માડે, હૃદયમાં ધૂપ બાળે, અને સર્વોદયની તૈયારી કરે

ભક્તિનો પ્રસાદ

નમ્રતા એ પામિકતાની નિશાની છે સાચી નમ્રતા હોય તો બીજા પાસેથી જ્ઞાન મળી શકે, બોધ લઈ શકાય, પોતાના જીવનમાં સુધારો કરી શકાય જેની પાસેથી આપણે ધર્મજ્ઞાન મેળવવા માગતા હોઈએ તેના પ્રત્યે અમુક વિસ્વાસ, નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધા હોવા જ જોઈએ, કેમ કે ધર્મ એ કેવળ ગુપ્તિનો વિષય નથી પણ નિષ્ઠાનો વિષય છે

એ નમ્રતા વ્યક્ત કરવા ખાતર જ શુશ્રૂષા એટલે કે કશું સાંભળવાની ને માનવાની તૈયારી જિજ્ઞાસુ પાસે માગેલી છે 'તમારું કશું માનીશ જીવનમાં જાફતી ફેરફારો કરવા તૈયાર છું તમારા સહવાસમાં રહી, તમારા જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જીવનરહસ્ય સમજી શકાય એમ હોઈ તમારાં કામોમાં પણ હું ભાગ લઈશ' એ બધા સંકલ્પ બતાવવા માટે ઉપનિષદ કાનના જિજ્ઞાસુઓ ગુરુ પાસે ઘરનની સામગ્રી ને સમિધો લાવતાં લઈને જતા

ત્યાર પછી જન્મોએ એ નમ્રતામાં વધુ ઉમેરો કર્યો જ્ઞાની મામસના ચક્ષુ જ્યાં છે ત્યાં પોતાનું માથું પડોચે તોપણ પોતે ઉન્નત થયા એવી લાગણી વ્યક્ત કરવા ખાતર પગે લાગવાનો, પગ પર માથું મૂકવાનો રિવાજ દાખવ થયો પછી તો નમ્રતાની ધરીફાઈ ચાલી 'હું આપના દાસના દામની દાસ છું, ગુલામનો ગુલામ છું, આપ ગુરુના ગુરુ છો,' વગેરે વિવેક વધવા લાગ્યો પછી તો ચતુરને છાત્રીને ચરમની રજાને લોકો વળગ્યા ઈશ્વર અને ઈશ્વરના નામમાં જે ચમત્કારો થઈ છે તેવી થમ્મિનો આરોપ જ્ઞાની, જન્મ અને પંડિતોના ચરમસ્પર્શ વિષે પણ થવા લાગ્યો, એક જગ્મે તો પોતાના માનેલા ગુરુના પગ પરની પૂજા રોજ થોડી થોડી જેની કરી એક કોથળી ભરી કાઢી એના પર રેશમના અને જાતીનાં કપડાં સીવી કાઢી અને રોજ માથા પર મૂકવા લાગ્યો એટલાથી એને સંતોષ ન થયો. ઘરની પૂજાની ભગવાનની મૂર્તિઓ થયે એને એ ચરમસ્પર્શની કોથળી અદ્વલ નુચ્છવન લાનવા માંડી એટલે આમે એ મૂર્તિઓ થોડી દક્ષિણ તાલે પોતાના નોરને આપો દીધી, અને પછી કૃમ્મ એ કોથળીની જ પૂજા કરવા લાગ્યો

ભક્તિ એ નાં વસ્તુ છે, પણ જીવન જે પ્રાકૃત હાય તો ભક્તિમાં કેવલ વેદચાપાદ જ આવી જાય છે ચરમસ્પર્શ એ પ્રથમ નમ્રતા વ્યક્ત કરતા માટે જોઈતો હશે એને બદલે, ચરમસ્પર્શમાં કઈ જાડુઈ અંતર છે, એમાંથી પામિકતાનો શોભતો, વચર મહેનને, આપણા દરીયામાં પ્રવહ કરી દઈ છે, એથી એક વ મ પેલા થયો અને પછી થોખી ગુપ્તિ જ્યાં ત્યાં આવા મદનનો લાજ મેળવવા દો.યા

લાગી એક તરફ ભક્તો ચરણસ્પર્શનું માહાત્મ્ય દર્શાવે દર્શાવે વધારવા લાગ્યા બીજી તરફ લોકોનો આ સહેલી ધાર્મિકતા માટેનો લોભ વધવા લાગ્યો અને જેને વિષે મનમાં પૂજ્યભાવ હોય તેને અકળાવીને પણ લોકો આવા ચરણસ્પર્શ મેળવવાની હરીફાઈ કરવા લાગ્યા.

પથ્થરની કે ધાતુની મૂર્તિને પૂજા માટે ગમે તેટલી વાર નવરાત્રીએ, ગમે તેટલી વાર ખવડાવીએ, અને ગમે તેવા ઉપચાર એના પર લાદીએ તોયે એ મૂર્તિને સ્નેહમ, અપચો કે અકળામણ થાય એમ નથી તેથી ભક્તિનાં વડાવ મૂર્તિ ઉપર દાવવવામાં કંઈ મુશ્કેલી નથી મદિરના મુખિયાઓ જેમ ઈચ્છે તેમ મૂર્તિઓની પૂજા કરી શકાય ભક્તો મદિરમાં એકબીજાને હેરાન કરે તેનો જ વિચાર કરવાનો રહ્યો પણ કોઈ દેહધારીને ઈશ્વરનો અવતાર માનવા આપણે બેસીએ, અને આપણો ઘેલછામાં એના સુખદુખનો કે એની લાગણીનો વિચાર ન કરીએ, એ તો અવિવેકની સીમા થઈ સ્પર્શ અને સ્પર્શની વીજળી ઉપરનો વિશ્વાસ એ તો ધાર્મિક રિવાજોમાં ધૂસેલો જડવાદ છે ઘણા લોકો ભેગા થાય એટલે એકબીજાનું જોઈને એમનું ગાડપણ વધી પણ જાય છે પછી તો સત્પુરુષના ઉન્નત જીવનનો વિચાર કરવાને બદલે પામર માણસ એના પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિની જ કદર કરતાં લાગે છે અને અતે ઈશ્વરને નામે પોતાની નબળી પણ ઉકેસેલી લાગણીની જ તે ઉપામના કરતો થાય છે.

ગાંધીજીની હિંજલગાત્રામાં આ વાતનો અનુભવ—અત્યંત કડવો અનુભવ ડગલે ને પગલે થાય છે લોકો મધરાતે પણ સ્ટેશને આવે રાતના બેજણ વાગ્યે પણ છોડે નહીં ગાંધીજી સૂતા છે એમ કહીએ તો એમને ઉઠાડવા માટે કાત ફાટી નાખે એવા મોટા જબ્બનિ ચલાવે એમની તનિષ્ઠ ચિંતાજનક છે એમ સમજાવીએ તો પોતે દૂરદૂરથી આવ્યાની વાતો કરી એની જ કદર માગે 'આમ ગાંધીજીને દિવસરાત હેરાન કરશો તો તમે એમને ખોઈ બેસશો,' એમ કહીએ તો અવાજ ઓછો કરવાને બદલે, અને એમને વિશ્વાસ આપવાને બદલે, 'ત્યારે તો હમણા જ એમનું દર્શન કરવા દો' એ જાતની વૃત્તિ બતાવનાર લોકો પણ આપણે ત્યાં પડેલા છે આ ધાર્મિક લોભમાં ધાર્મિકતાનો લેશ પણ નથી એટલી વાત એ લોકો ક્યારે સમજશે? સભાની ભીડમાંથી પસાર થતાં કેન્દ્રલાલે લોકો ચરણસ્પર્શ માટે દોડી આવે છે ગાંધીજી ઘેર ખાઈને પડી જશે એવો વિચાર કરવા જેટલી ભક્તિશૂન્યતા એમનામાં નથી હોતી પુણ્ય મેળવવાનો લાગ છે, એ છોડીએ તો આપણે બેવકૂફ મણાઈએ, એ એક જ વૃત્તિ ઊછળી આવેલી હોય છે.

હજાર વાર ચરણસ્પર્શ કર્યા છતાં મનનો મેલ ગયો નથી, હૃદય ઉન્નત થયું નથી, એનો અનુભવ થયા છતાં માણસ એટલું સ્પષ્ટ જાતો નથી કે હૃદયમાં પચડો જ્યાં સુધી થયો નથી ત્યાં સુધી આ સ્પર્શની વીજળી ભાગ્યે જ કઈ કરી શકવા ની છે.

લાગી એક તરફ ભક્તો ચરમસ્પર્શનું માહાત્મ્ય દર્શાવે દર્શાવે વધારવા લાગ્યા બીજી તરફ લોકોનો આ સહેલી ધાર્મિકતા માટેના લોભ વધવા લાગ્યા અને જેને વિરે મનમાં પૂજાભાવ હોય તેને અકળાવીને પણ લોભે આવા ચરમસ્પર્શ મેળવવાની હરીફાઈ કરવા લાગ્યા

પથ્થરની કે ધાતુની મૂર્તિને પૂજા માટે ગમે તેટલી વાગ નવડાવીએ, ગમે તેટલી વાર ખવડાવીએ, અને ગમે તેવા ઉપચાર એના પર લાગીએ તોયે એ મૂર્તિને મંગેખમ, અપચો કે અશ્ચામસુ થાય એમ નથી તેથી ભક્તિનાં વણાવ મૂર્તિ ઉપર દાવવવામાં ક્યો મુશ્કેલી નથી મંદિરના મુખિયાઓ જેમ હંચે તેમ મૂર્તિઓની પૂજા કરી શકાય. ભક્તો મંદિરમાં એકબીજાને ડેરાન કરે તેનો જ વિચાર કરવાનો રહ્યો પણ કોઈ દેહધારીને હિંસરનો અવતાર માનવા આપમે બેસીએ, અને આપણી ઘેઘણામાં એના સુખ-ખનો કે એની લાગણીનો વિચાર ન કરીએ, એ તો અવિવેકની સીમા ઘઈ સ્પર્શ અને સ્પર્ગની વીજળી ઉપરનો વિશ્વાસ એ તો ધાર્મિક રિવાજોમાં ધૂસેલો જડવાદ છે ઘણા લોકો ભેના થાય એટલે એકબીજાનું જોઈને એમનું ગાડપણ વધી પણ જાય છે પછી તો સત્પુરુષના ઉન્નત જીવનનો વિચાર કરવાને બદલે પામર માણસ એના પ્રાનેની પોતાની ભક્તિની જ કદર કરના લાગે છે અને અતે હિંસરને નામે પોતાની નજરો પણ ઉકેરાયેલી લાગણીની જ તે ઉપાત્તના કરતો થાય છે

ગાંધીજીની હિંજનશત્રામાં આ વાતનો અનુભવ—અત્યંત કડવો અનુભવ હોય ને પગલે થાય છે લોકો મધ્યગતે પણ સ્ટેશને આવે રાતના બેઠાસુ વાગ્યે પણ છોડે નહીં ગાંધીજી સૂતા છે એમ કહીએ તો એમને ઉગાડવા માટે કાન ફાડી નાખે એવા મોટા જળધ્વનિ નલાવે એમની તમિલન ચિંતાજનક છે એમ સમજાવીએ તો પોતે દૂરદૂરથી આવ્યાની વાતો કરી એની જ કદર માગે 'આમ ગાંધીજીને વિવરસન ડેરાન કરશો તો તમે એમને ખોઈ બેમશો,' એમ કહીએ તો અવાજ ઓછો કરવાને બદલે, અને એમને વિશ્વાસ આપવાને બદલે, 'ત્યારે તો હમણા જ એમનું દર્શન કરવા દો ' એ જાતની વૃત્તિ બતાવનાર લોકો પણ આપણે ત્યા પડેલા છે આ ધાર્મિક લોભમાં ધાર્મિકતાનો લેશ પણ નથી એટલી વાત એ લોકો ક્યાં સમજાશે? સભાની ભીડમાંથી પસાર થતાં કેન્દ્રો લોકો ચરમસ્પર્શ માટે દોડી આવે છે ગાંધીજી ઠોકર ખાઈને પડી જશે એવો વિચાર કરવા જેટલી ભક્તિસૂન્યતા એમનામાં નથી હોતી પુણ્ય મેળવવાનો લાગ છે, એ છોડીએ તો આપણે બેવકૂફ ગણાઈએ, એ એક જ વૃત્તિ ઊછળી આવેલી હોય છે

હજાર વાર ચરમસ્પર્શ કર્યા છતાં મનનો મેલ ગયો નથી, દૈવ ઉન્નત થયું નથી, એનો અનુભવ થયા છતાં માણસ એટલું સ્પષ્ટ જોતો નથી કે દૈવમાં પલટો જ્યાં સુધી થયો નથી ત્યાં સુધી આ સ્પર્શની વીજળી ભાગ્યે જ કઈ કરી શકવા ની છે

ભક્તો આનંદ આવી વાત કોઈ કરે તા તેને નાસ્તિક ગણી કાઢનાં એમને વાર નથી લાગતી કવિઆ અનિદ્યમાન્નિ કરી વર્ણનો લખે છે મિત્રાનવાદીઓ ઉક છેજી દોગે પોતાનીને એ વચનાનો બચાવ કરે છે અને સામાન્ય લોકો એ બધાં વચનોના અસરાર્થને વગની રહેવામાં જ ધાર્મિકતા જુએ છે લોકોને પોતાના સંતમહત્તો ને ધાર્મિક સેવકો પલ બોગવવા લાગે છે આ વૃત્તિમાં ખરી ધાર્મિકતા નથી, પણ લીનતા નહીં તો જડતા છે એથી ધર્મનો વિજ્ય નથી થવાના

તમણે જ મિથ્યા લોકોએ ચરમસ્પર્શ કરવા જતા ગાંધીજીના પગને ઉઠરડા પાડ્યા એના ઈલાજ ઘન્ટુ ચાલે છે [સાચી વાત એમ જણાય છે કે ભક્તિધેલા લોકોના હાથ ખનેડવા દોડનાર પણ અમના જેટલા જ ભક્તિધેલા એવા સ્વપસંદકોથી એ ઉઠરડા થયા હતા આ સુધારાથી પણ મૂળ વાત બદલાતી નથી] લોકોની ગાંડી ભમ્મિનો આલો પ્રસાદ ગાંધીજીને ઘણી વાર ચાખવો પડે છે માટીના રસ્તા પરથી ઉઘાડે પગે ચાલવાનો જ્યાં રિવાજ છે ત્યાં પગના ઉઠરડા ઘણી વાર ગભીર સ્વરૂપ લે છે માટીનું જેરે લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે એમાથી ભારે માદગી થઈ પેદા થાય તે મટનાં ઘણી વાર લાગે

એક વાર મધરાતે ગાંધીજીને ન સતાવવાનું સમજાવવા જતા કેટલાક લોકો કહે, 'ગાંધીજી તો ઈશ્વરના અવતાર છે એમને તે વળી, યાક કેવો?' મેં કહ્યું, 'તેઓ પોતે જ કહે છે કે હું યાકયો છું તો જો સાચું ન પડેતા હોય તો તેઓ મલાત્મા નથી ને જો સાચું કહે છે એમ કબૂલ કરો તો આવા યાકમાંથી એમને જરૂર બચાવો' મેં માન્યું કે આવી દલીલથી એ લોકો સમજે નહીં તોયે નિરુત્તર તો થશે જ પણ પુરાણમયે અને ભાષ્યકારોની તાલીમમાં તૈયાર થયેલા આપણા લોકો પામે એનો પણ જવાબ હાજર હતો એમણે કહ્યું, 'એ તો લીલા કરે છે પોતે અવતારી પુરુષ છે એ છુપાવવું છે, એટલે પોને યાકયાની વાતો કરે છે તો સમયદ્રષ્ટ સીતાજીના વિરલમાં ફરતા હતા ત્યાં એ શું જાણતા નહોતા કે સીતા તો પોતાની નિત્યશક્તિ છે ને ગુપ્તરૂપે પોતાની પાસે જ છે?'

આવી દલીલ આગળ જવાબ શો? ભગવાને પોતે બુદ્ધનું રૂપ ધારણ કરી દુનિયાને છેતરવાનો ધધો કર્યો એમ કહી નવમા અવતારનું સ્વસ્થ સમજાવનાર ધર્મવાચસ્પતિ આગળ બુદ્ધને સ્થાન જ નથી આકલને સાચવી ધર્મનું સ્વસ્થ ઉલ્લી શકાય એમ જ્યાં કોઈને લાગતું નથી, ત્યાં બિચારી દલીલો શું કરે?

દર્શનની અભિલાષા સ્વાભાવિક છે સરથસો, યાત્રાઓ, સભાઓ અને સમે ઘનોમાં વિચારોની આપલે થાય છે એટલું જ નહીં પણ વિચારના પ્રચારનું તે ઉત્તમ પ્રતિબિંબ છે લાગણી કેળવવાનું ને લોકમાનસ નિર્માણવાનું તે એક જબરદસ્ત સાધન છે હજારોની સંખ્યામાં લોકો ભેગા થાય એ અનિષ્ટ નથી વિરાટ જનતાની જાગૃતિ એવા જનસમુદાયથી જ દેખાઈ આવે છે મોગ સમુદાયમાં બધા સાત્ત્વિક ભાવો ફૂટવા માટે તો તે જેટલું સ્વાભાવિક છે તેટલું જ ઈષ્ટ પણ છે પણ

એની સાથે લોકોમાં અમુક તાલીમ તો આવવી જા જોઈએ બીજાનાં સુખદુઃખ વિષે, બીજાની લાગણી વિષે એવે વખતે વધારે કોમળતા પ્રગટ થવી જોઈએ. અને સામાજિક જીવનનો વિવેક તો એવે પ્રસંગે પ્રધાન ધર્મ થવો જોઈએ ઘેલછામાં આવીને ભક્તિનો પ્રસાદ મહાત્માને ચખાડીએ એ તો જુદમ જ કહેવાય.

૧૨-૭-૩૪

૯

હૃદયધર્મની દીક્ષા

સૌથી ક્રોધ ધર્મ છે—હૃદયધર્મ દુનિયામાં જોડો ધર્મ, પથ, ફરક અને સપ્રદાય છે, તે બધા આજે બમે તેટલી તંગદિલી પેદા કરતા હોય, પરંતુ અસવમા તો તે બધા કોઈ ને કોઈ માનવપ્રેમી સસ્કૃતિપરાયણ હૃદયમાથી જ નીકળેલા છે ‘ધર્મંગાત્ર મહર્ષીણાં બન્ત્વરણ સમૃતમ્’ જે ઉદાર હૃદયની પ્રેરણાથી એ નીકળ્યા એ ઉદાર હૃદયનો જે વ્યાપક પ્રેમધર્મ છે તે જ હૃદયધર્મ છે હિંદુસ્તાનમાં દુનિયાભરના બધા ધર્મ એકદા થયા છે કારણ કે તેમને ખબર પડી છે કે અહીં હૃદયધર્મનું સામ્રાજ્ય છે અહીં જે આવ્યા તે સૌ પોતપોતાનું અભિમાન લઈને આવ્યા તેમણે પોતાનાથી થઈ શક્ય તેટલું ભણી અથવા બૂર ક્યું પરંતુ એ બધા ધીમે ધીમે હૃદયધર્મની પ્રેમશયિથી બધાઈ ગયા સૌને પ્રેમધર્મનું બાન થયું. પણ કોઈને તેની દીક્ષા ન મળી તે માટે તે સૌ અંદર અંદર ખેંચતાણ કરવા લાગ્યા છે અને આ દેવભૂમિને ભૂતળનું સ્વર્ગ બનાવવાને બદલે ભૂતળનું નરક બનાવી રહ્યા છે જેના હૃદયમાં જોડો સકીર્ણતા અને કુદ્રતા હશે તેટલું તે કુખ બોગવદ્ધે અને બીજને પણ વધારે ને વધારે કુખ આપશે પરંતુ અતમા (અથવા અનતમા) વિજ્ય તો હૃદયધર્મનો જ થશે

પ્રભુ આપણને આ હૃદયધર્મની દીક્ષા આપે અને આપણી મદદને અનત બનાવે, જેથી ભારતના હૃદયધર્મની સાચી સેવા કરીએ અને આપણા જીવનમાં અને મરણમાં એનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું જોઈએ

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૯

હૃદયશુદ્ધિની યાચના

પશુઓ પણ પોતાનું હિત નહિત થોડું વિચારે છે. તે એટલું તો જાણે છે કે, “સંકટને સમયે આપણે સૌએ ભેગા થઈને, સંગઠિત બનીને, આપણા સામુદાયિક સંઘબળથી આવી યદનારા સંકટનો સામનો કરવો જોઈએ; એ જ મુક્તિનો માર્ગ છે” પરંતુ જે જાતિમાં લોકો મુક્તિને જ સંકટ માને છે તેમની નીતિ કંઈ જુદી જ હોય છે! જ્યારે આપણને એક ધવાની સૌથી વધારે જરૂર છે તે વખતે જ આપણો દેશ અનેક પક્ષ, અનેક માર્ગ અને અનેક દુર્ગુણોથી પીડાય છે!

તો, શું આ વિનાશની નિશાની છે કે સૂર્યોદય પહેલાં, ઉષકાળ પહેલાં અને બાહ્ય મુદ્દર્તની પણ પહેલાં જે અધારુ હોય છે, તે આ છે? જ્યારે માણસ મોટામાં મોટી બૂલ કરી બેસે છે ત્યારે તે ચોકીને જગી ઊઠે છે અને પોતાનું વર્નન સુધારે છે.

આપણે ખૂબ જ સહન કર્યું છે અને વધારે થવું કરીશું, પણ હવે આપણને ‘બુદ્ધિભ્રમ’ની સજ કે તકલીફ વધારે સહન કરવી ન પડે એવી એકમાત્ર પ્રાર્થના કરીએ જે આપણી બુદ્ધિ શુદ્ધ રહે, હૃદય ઉદાર રહે, દૃષ્ટિ નિર્મળ અને દૂરદર્શી રહે તો આપણને બીજું કંઈ નથી જોઈતું બાકીનાં બધાં સાધન આપણે આપણા પુરુષાર્થથી એકઠાં કરી લઈશું. જ્યાં આપણું ચાલતું નથી ત્યાં જ આપણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ હૃદયસ્થ પરમાત્મા આપણું હૃદય શુદ્ધ બનાવે, ઉદાર બનાવે, તેજસ્વી અને કામાચીલ બનાવે, જેથી આપણે આપણો ઉદ્ધાર કરી શકીશું

જાનેવારી, ૧૯૪૦

કયો માર્ગ સ્વીકારીશું?

{ સસ્કૃતમા યજુને સપત્ન કહે છે એક જ પિતાના દીકરા માતા જુદા હોવાને કારણે એકબીજા નાથે હો છે અને એકબીજાના યજુ બની બેને છે તેમન આ બેવકૂફી બતાવવાને માટે આપણી સમ્કારી ભાષાએ યજુને માટે સપત્ન થયે ચાખી લીધો એનો અર્થ છે ‘ઓરમાન ભાઈ’

પરંતુ એક જ માતાના દીકરા પણ યજુ બનીને આપત્તમા લી થકે છે. એક જ નદીનું પાણી પીનારા લોકો આ કિનારે અને સામે કિનારે રહેવા લાગે છે ત્યાં પોતપોતાના ખેતરોમા પાણી ખેંચવાને માટે અંદર અંદર હો છે! નદીના તીરને, કિનારાને, ‘કૂળ’ કહે છે જે લોકો સામે કિનારે રહે છે તે આપણા ‘પ્રતિ કૂળ’ છે અને જે આપણી બાજુ રહે છે તે ‘અનુ કૂળ’ છે ‘અનુકૂળ’ લોકો એમા મગીને ‘પ્રતિકૂળો’ની સાથે હમેશા લડતા રહે છે

નદીના પાણીને માટે જેની સાથે જઘડો હોય તે ધરીકને અંગ્રેજીમા ‘ચઈવલ’ કહે છે ‘ચઈવલ’નો અર્થ ‘રિવર’ એટલે કે નદી સાથે છે

બુદ્ધ ભગવાનના દિવસોમા એક વખત અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ નદી પુત્રો અંદર અંદર લડવા લાગ્યા ભાર પુદ્ધ જમ્મુ બુદ્ધ ભગવાનને ખરેખર પડી તે ત્યાં પહોંચી ગયા અને પપ્પના આગેવાનોને બોલાવીને તેમણે એક સીધોસાદો સવાલ પૂછ્યો “પાણીની કિંમત વધારે છે કે માણસના લોહીની?” બંનેના મોઢામાથી એક જ જવાબ નીકળ્યો “જેઘડ, માણસના લોહીની કિંમત પાણીની કિંમત કરતા કેટલીયે વધારે છે”

“તો પછી પાણીને માટે માણસનું લોહી રેડવું એમા બુદ્ધિમાની છે?”

બુદ્ધ ભગવાનના આ પ્રશ્નથી બનેલી આખો ખૂલી ગઈ લડાઈ ટળી

કેટલા ભોળા ભગવાન બુદ્ધ અને કેટલા ભોળા એ જમાનાના લોકો! સીધી વાત તરત સમજી ગયા અને માની પણ લીધી હવે સજ્જનીતિશાસ્ત્ર બહુ આજ વધી ગયું છે આજે યુરોપ અમેરિકાના લોકોને કોઈ મહાત્મા પૂછે કે, “પેટ્રોલની કિંમત વધારે છે કે માણસના લોહીની?” તો લોકો કહેશે કે, “જરા વિચાર કરવો પડશે” આજકાલ માણસનું લોહી ખૂબ જ સસ્તું થઈ ગયું છે તે લોભે લોકસખ્યાનું શાસ્ત્ર ખોળી કાઢશે અને દલીલ કરશે કે પુદ્ધ સિવાય માણસનો વિકાસ જ ન થઈ શકે આમ તેઓ અધર્મને ધર્મનું રૂપ આપશે અને જોરથી બંધુલ્લા ચાડી રાખશે

આજે રાજનીતિનું તો દેવાળું નીકળી ચૂક્યું છે મોટા મોટા ધર્મ અધાર્મિક લોકોના હાથમા પડીને નિસ્તેજ બની ગયા છે આજે તો માત્ર એક હૃદયધર્મ બચ્યો છે, જે આપણને માતાની ગોદમાં મળે છે બાકી તો સંપત્તિશાસ્ત્ર આજે અર્થશાસ્ત્રનું નામ ધારણ કરીને અનર્થ કરી રહ્યું છે હવે તો હૃદયધર્મને દૃઢતાથી પકડી રાખીશું અને બુદ્ધિને વિચલિત નહીં થવા દઈએ તો જ દુનિયાનો ઉદ્ધાર છે

એપ્રિલ, ૧૯૪૧

૧૨

સમાના હૃદયાનિ વઃ

પરમાત્માનો આ આદેશ ઋગ્વેદના છેલા મંડળના અંતમાં આવ્યો છે બધા પ્રકારનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપ્યા બાદ વેદ ભગવાને સંગઠનનો મંત્ર બતાવ્યો છે જે લોકો ધૈર્ય જાણતા નથી, અસંસ્કારી છે, અસંગમી છે, સ્વાર્થી છે, દ્રોહી છે, તેમનું સંગઠન જગતને માટે વિનાશક છે તેથી ધર્મરહસ્યનું બધું જ્ઞાન આપ્યા પછી જ ભગવાને સંગઠનનો ઉપદેશ આપ્યો છે

આ વૈદિક ઉપદેશ મનુષ્યજાતિને માટે બધી રીતે હિતકર છે

“હે ધાર્મિકો, ઈશ્વર ઉપર કાર્દા રાખીને તમે સૌ એક જ દિશામા પ્રગતિ કરો તમારી વાણીમા પરસ્પર મેજ હો તમે તમારા મનને એક જ આદર્શને માટે સસ્કારી બનાવો, અને દેહોમા જેમ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોના પાલન માટે આગ્રહ રહે છે તેવી રીતે તમે પણ પોતપોતાને ભાગે આવેલાં કર્તવ્યોનું પાલન કરો

“તમારા લોકોની કાર્યનીતિ (મંત્ર) એક જ પ્રકારની બનો તમારું હિત વિચારનારી તમારી સખા પણ એક હો તમારાં મન અને ચિત્ત કદી પણ પરસ્પર વિરોધી ન હો આ સંગઠન જે દૃઢ કરવું હોય તો તમારું એક વિચારથી ચાલવું પડશે, બધા ઉપભોગોમાં પણ તમારી વચ્ચે અસમાનતા ન હોવી જોઈએ ઉપભોગોમાં અસમાનતા આવવાથી જેર જેદા થાય છે અને એક આદર્શ પણ ટકી શકતો નથી. પરિણામે સંગઠન નુટી જાય છે તેથી મારો આદેશ છે કે તમારું ધ્યેય એક રાખો તથા રોષ્ટ્રીકરણીનું ધોરણ પણ એક રાખો

“તમારા લોકોમાં હેતુ અને ધ્યેય, બધા એક જ રહેવા જોઈએ તમારું હૃદય પણ એક થાઓ તમારા મન પણ એક જેવા થઈ જાઓ આ મારું તમારું સંગઠન સારી રીતે ટકી શક્યે અને તમારું કલ્યાણ થયે ”

આ અંતિમ ઉપદેશનો મર્મ શો છે? જીવન એકરૂપ બનો, ઉદ્દેશ એક બનો, મંત્ર એક જ હો, પ્રગતિની દિશા એક હો આ બધું જ્યારે સૌનાં હૃદય એકરૂપ અને સૌ એકબીજાને ભાઈબાઈની દૃષ્ટિએ જોતા થયે ત્યારે જ સિદ્ધ થયે વિચારમા

જમે તેટલી ચિન્તના હોય પણ હૃદય એક હોય તો એકબીજની વાત સમજવામાં કશી તકલીફ નહીં નરે.

સૌથી ભારે શક્તિ તો સત્યની જ છે. એ સત્ય તો હૃદયથી જ સમજી શકાય છે. યાદવત્કથ કહે છે. હૃદયેન હિ સત્ય જ્ઞાનતિ, હૃદય હિ એવ આત્મા ॥

તેથી, જે હૃદય શુદ્ધ હોય, અને હૃદયોનો પરસ્પર મેળ હોય તો બાકીનું બધું આપોઆપ નિવ્રત્ત થઈ જાય. ભગવાનના આદેશનો મર્મ એ છે કે તમારાં હૃદય એવાં શુદ્ધ બનો, એવાં ઉદાર બનો કે જેથી આપસઆપસનો મેળ આપો-આપ સ્વપાઈ જાય. તમારાં હૃદય એકરૂપ બનીને ભેગાં થઈ જાય એ જ સંગઠન છે, એ જ સામર્થ્ય છે, એ જ તિલિ છે.

જુલાઈ, ૧૯૪૧

૧૩

પુણ્ય સંકલ્પ

(એમણ અને કેન એ બે ભાઈઓની જૂના ભાઈબલ્લમા વાત છે ભાઈ હોવા છતાં પણ કેનમાં દુરમનાવંટ જાગી અને તેણે એમણનું ખૂન કરી દુનિયામા આ પલેલી બંધુહત્યા થઈ તેમનો દાખલો લઈને બીજા દુર્ગનો પણ પોતાના ભાઈઓને મારવા લાગ્યા. ઈસ્લામમાં કહ્યું છે કે, 'કેન' જ બંધુહત્યાનો આદ્ય પ્રચારક હોવાથી જ્યારે કોઈ માણસ પોતાના ભાઈની હત્યા કરે છે ત્યારે તેના પાપનો થોડો હિસ્સો 'રૉયલ્ટી' રૂપે કેનને નામે જમા થાય છે !

એ જ રીતે જ્યારે કોઈ માણસ કાંઈ પણ ભલાઈ કરે છે અને તેના એ સંકલ્પનું અનુકરણ થવા માંડે છે ત્યારે આ રીતે વધતી એ તમામ ભલાઈની કાંઈ ને કાંઈ 'રૉયલ્ટી' એ સદાવાર પ્રવર્તકને જરૂર મળે છે

આટલું જાણીને, ભારતવર્ષ નિર્વેર બંધુતાનું પુણ્ય એકઠું કરવાનો સંકલ્પ કેમ ન કરે?)

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૧

શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ

શ્વાસ લેવા માટે જેમ કોઈને પૂછવા જવું નથી પડતું, હિંદુસ્તાનમાં રહેવા માટે આપણા લોકોને જેમ કોઈની પરવાનગી લેવી નથી પડતી, તેમ સનાતન-ધર્મમાં રહેવા માટે કોઈની મહેરબાનીની જરૂર નથી. સનાતનધર્મ ઉપર કોઈનો ખાસ હક નથી એ બધાનો જ છે હિંદુમાત્ર એની અંદર રહી શકે છે, અને એનો લાભ ઉઠાવી શકે છે

સનાતન ધર્મના ઋષિમુનિઓએ ધર્મશાસ્ત્રો રચ્યા છે અને તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલાં છે, તેથી સંસ્કૃત ભાષા પવિત્ર ગણાય છે પણ સંસ્કૃત ભાષા એટલે કઈ સનાતન ધર્મ નથી એકલાં શાસ્ત્રોને પણ કઈ સનાતન ધર્મ ન કહી શકાય. હિંદુ કોમના એટલે કે બ્રાહ્મણથી માંડી અત્યંત સુધીની બધી જાતિના સમજુ અને પવિત્ર પુરુષોનું જીવન અને ચિંતન એ જ સનાતન ધર્મ છે

આવા પુણ્ય પુરુષો અત્યંત નમ્રતાથી શિષ્યાભાવે જૂના ઋષિમુનિઓનાં વચનોનો સ્વીકાર કરતા આગ્યા છે ઋષિમુનિઓનાં વચનોને આધારે પોતાની જિંદગી ઘડવાની પ્રેરણા મેળવતા આવ્યા છે તેથી જ શાસ્ત્રોનું આટનું મહત્ત્વ છે અને તે યોગ્ય છે કેમ કે ઋષિમુનિઓ પોતે ધર્મપ્રાણ હતા એટલે કે તેઓ ધર્મને માટે જ જીવતા હતા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે મરતા હતા અને પ્રાણીમાત્રનું ભવું ચાહતા હતા.

ધર્મનો વિચાર કરવો હોય ત્યારે ધર્મનિષ્ઠ, ધર્મપરાયણ ધર્મપ્રાણ લોકોનાં વચનોથી પ્રથમ ધર્મની દૃષ્ટિ મેળવવી જોઈએ. એટલા માટે અને એટલા પૂરતો જ ધર્મશાસ્ત્રોનો ઉપયોગ છે.

ઈશ્વરે બધાને અહંબો આપી છે, બધાને જ મતિ આપી છે, દરેકને માટે એના પોતાપુરતી અને એનાં બાહ્યબચ્ચાં પૂરતી સ્વતંત્ર જવાબદારી પણ ઈશ્વરે આપી છે માત્રમ ગમે તેટલો નાશાયક હોય તોપણ એનાં બચ્ચાંનો ઉછેર એના હાથમાં સોંપવા જેટલો વિશ્વાસ ઈશ્વર એના ઉપર રાખે જ છે એ જ બતાવે છે કે માત્રમ પોતાની અને થોડે દરજ્જે બીજાની જવાબદારી માથે લેવાનો હકદાર તો છે જ. કોઈ પણ માત્રમ મંદબુદ્ધિ છે, અજ્ઞ છે, પછાત છે, સંસ્કારહીન છે, એ કારણે એ પરતંત્ર ન રહી શકે. શાસ્ત્રો માત્રમને પરતંત્ર કરતા માટે નથી પણ અને સ્વતંત્રતાને માટે જગારે લાગુ કરવા માટે છે, તેથી શાસ્ત્રો એ રાજ કે કાયદાને દેખાતે નથી, પણ મા અને ગુરુને દેખાતે છે જ્યાં રાજ અને કાયદા પાસે જવાનો દરેકને હક છે, ત્યાં મા અને ગુરુ પાસે જવાનો હક સાબિત કરવાપદું રહેતું જ નથી શાસ્ત્રોનો હક શાસ્ત્રમુખે જ છે, એવો માન્યતા જે

નમાન્યા દ્વારેથી હોય તો તેનું કાલ્પ શાસ્ત્રો જાપવા માટે જે ભાષાજ્ઞાન જોઈએ છે, જે પીરના જેડે છે, જે ઉભા. જેડે છે તે લાગેમાં નથી હોતાં એ જ છે બ્રાહ્મણના પાનાનો નુજારો જ શાસ્ત્રોનો અર્થ શ્રવા પર રક્ષો એટલે તેઓ શાસ્ત્ર ન બધે તો કયા જગ? પણ જ્યારે મોઈ પણ વસ્તુના માપનને ઈજારો જ મૂકી જાય છે ત્યારે તે તોલેજે અધિમાની અને આજમુ બની જાય છે બ્રાહ્મણોનું પણ એમ જ બન્યું છે

એ વાત ખરી છે કે શાસ્ત્રોનું રચન શ્રવાનું, એનો પ્રચાર શ્રવાનું, અને એનું વધુ ને વધુ ઊંડુ ખેડન શ્રવાનું કામ બ્રાહ્મણોને સોંપેલું છે સમાજ જે જાત રહે તો જ બ્રાહ્મણો પોતાનું આર્ત-જ બરાબર પાઠ પાઠ્યે બ્રાહ્મણોને જે દિપ્તિ અને આજીવિમ મળે છે તે બીજી કોમના લોકોને કદાચ આધીર્વાદ આપવા માટે નથી હોતી એમણે પાતે જ્ઞાનવાન અને નારિજ્ઞવાન સહી તમામ લોકોને પવિત્રતાની કેળવણી આપવી જોઈએ લોકોને સદાચારનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ પાકી લાભના દુમ્મલામાથી બચાવવા જેમ કાત્રિયોની, ગણસિયાઓની, ફોજ હની, તેમ બ્રાહ્મણોની ફોજ પણ અજ્ઞાન, વજ્ર અને અનાચારદૂષી યજુ સામે ઝૂઝીને પ્રજનું રચન કેવા માટે હતી ગણસિયા જે બહારવટિયા થઈ જાય અને બ્રાહ્મણો જે અજ્ઞાન અને વલેમના હિમાયતી થઈ જાય તો તેઓ સમાજદ્રોહ કા છે પરી સમાજ પાનેથી ગણસ કે દિપ્તિ મેળવવાના તેઓ અધિકારી નથી

સમાજમાં એકાદ માપત બગડ કે વીકરે ત્યાં મમાજ એને સજ કટી થકે છે આખો વર્ગ જ જ્યાર બાડે છે, રખડ છે, સડ છે અથવા મોઝો પડે છે ત્યાર સમાજે પોતાના રક્ષણનું કામ પોતે જ કરવાનું રહ્યું આવા પ્રસંગે ગણસિયાઓ અને બ્રાહ્મણો પરાપૂર્વથી નાવતી આવવી પોતાના હકની વાતો શ્રે તો એમને એ થોભે નહીં અને એમનું ચાલે પણ નહીં લોકો તોફાની થાય અથવા બીજા થાય તો બન્ને રીતે જેમ સજની લાજ જાય છે તેમ લોકો નાસ્તિક થાય કે વલેમી થાય તો ધર્માચાર્યની લાજ ગઈ જ

વલેમ એ જ મોટામા મોટી નાસ્તિકતા છે, ઈશ્વરનો દ્રોહ છે, ધર્મનું ખૂન છે આપણા લોકો એ નથી સમજતા એ દુખની વાત છે લગભગ દોઢ હજાર વરસ પહેલા અરબસ્તાનમા એક જગે આ વાત જાણી લીધી કે વલેમો સખવામાં ઈશ્વરનો દ્રોહ થાય છે તેથી એણે વલેમનાથક એક પંથ ચલાવ્યો ગુમડુ થયું તથા ત્યાં જેમ માખીઓ આવીને બેસે છે અને સ. તરફ આપણા ધ્યાન ખેંચે છે તેમ જ્યાં વલેમ હોય ત્યાં તેને ઉધાડે પાડવા ઈસ્લામ પદ્ધતિ જવાનો ઈસ્લામનો મોઈ ધર્મ સામે વિરોધ ન હોઈ થકે પણ વલેમો સામે એનો જબરો વિરોધ છે ઈસ્લામ ફાલ્ગો કે જાફરી લેવું કે સમાજમાં ધર્મને નામે અધર્મ ચાલે છે સાચા શાસ્ત્રો સુઈ ગયા છે અને વલેમોનું રાજ્ય ચાલે છે દરક ધર્મને ઈશ્વરની એ નોટિસ છે એ મળતાવેંત દરક સમાજે જાગ્રત થવું જ ઘટે છે

હિંદુ ધર્મમાં જોટલી કોમોનો સમાવેશ થાય છે તે બધી કોમોએ પોતપોતાની ચારિત્ર્યશુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે, બધાએ ચારિત્ર્યસંગઠન કરવાની જરૂર છે. તેથી વહેમોનો અથવા વહેમી લોકોના દોર નહીં સ્વીકારતાં પોતે ધર્મનું રહસ્ય જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સંસ્કૃત ભાષા આજે ગમે તે થીખી શકે છે. શાસ્ત્રો સાવ ઉઘાડ્યાં છે. શાસ્ત્રોમાં સારું શું છે અને આજે ન ચાલે કે ગળે ન ઊતરે એવું કેટલું છે એ પણ બધા જાણી શકે છે. સ્મૃતિગ્રંથો એટલા તો જૂના થયા છે કે યુસ્તમાં યુસ્ત સનાતનીઓ પણ એમ ન કહી શકે કે તેઓ શાસ્ત્રોના અક્ષરાર્થ પ્રમાણે ચાલી શકે છે, અથવા ચાલવા તૈયાર છે. શાસ્ત્રોના એકેએક અક્ષરને પસંદ કરનાર કોઈ મળે કે કેમ અને વિષે પણ શંકા જ છે. વકીલની પેઠે દલીલો કરી કેટલાક આ સ્થિતિને ઠાંકી શકે ખરા; પણ એમાં એનું પોતાનું જ સમાધાન નથી થવાનું ન્યાં બીજો કોણ છેતરાય? તેથી જ એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સનાતન ધર્મ એટલે તમામ હિંદુ કોમમાંના સમજૂ અને ચારિત્ર્યવાન લોકોનો પારિતિક આદર્શ.

જીવનવ્યવસ્થા

ધર્મગ્રંથો વિપયક

મહાભારત

ઉપનિષદ્ કાવના ગુરુશિષ્યના સંવાદ અને સાદી રહેલી પછી આપણને મધ્યેયના તેમ જ ઈન્દ્રપ્રસ્થના મહારાજાનો દર્શન થાય છે

હસ્તિનાપુરના રાજ શાન્તનુને ઘરે ધણપ બીજી વાર પરણવાનો મોહ થયો અને તે પપ્પ એક માછીની છેકરી સાથે, અને અહીંથી જ મહાભારતની દુર્દશાની શરૂઆત થઈ પિતાની ઈચ્છા બર લાવવા માટે ભીષ્મે બ્રાહ્મણની રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને સંતપ્દનો ત્યાગ કરી પોતાનાથી બનતી રાજસેવા કરવાનું વ્રત લીધું શાન્તનુ પછીના રાજ નારા નીપજ્યા જ નહીં વિચિત્રવીર્ય બહુ નાની ઉંમરમાં મરી ગયો ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી આવ્યો હતો અને પાંડુ પાડુરોગથી ગુજરી ગયો અને રાજગાદી માટે ધૃતરાષ્ટ્રના દીકરાઓ અને પાંડુના દીધરાઓ વચ્ચે ઝગડો થઈ થયો દુર્યોધને અનેક રીતે કપટ રચ્યું અને દરેક વખતે પાંડવો તે જાળમા ફસાયા વિદુર અને ક્રીદૃષ્ટ તેમની મદદમા હતા તેથી દરેક વખતે તેઓ જીતેમ જાળમાંથી બીસી જતા આખરે મુધિષ્ઠિર દુર્યોધન સાથે દૂત રમવા તૈયાર થયો! અને તેમા હારો પાચ જાણની સી દ્રોપદી પપ્પ એણે હોજમા મૂકી ને ખોઈ! અન્તે બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજાતવાસ પૂરો કર તો એમને એમનું રાજ્ય પાછું મળે એવી શરત નક્કી થઈ બાર વર્ષ તો સાલવાઈથી નીકળી ગયા તેરમે વરસે પાંડવો વિરાટ નગરીમાં ગુપ્ત રીતે રહ્યા અજાતવાસનું વર્ષ માડ પૂરું થયું હશે એવામા સાત્રધર્મને અનુસરીને ગાયોનું રક્ષણ કરવા પાંડવોને પ્રગટ થવું પડ્યું વર્ષ પૂરું થયું કે નહીં એ વિષે વાદ ચાલ્યો ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે વર્ષ ગણવું કે સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે એની ચર્ચા ચાલી અને અન્તે રસનું થરણ લેવાનું નક્કી થયું આ ભારતીય મુદ્દમા ભારતવર્ષના લગભગ બધા જ રાજાઓ સામેલ થયા હતા બન્ને પક્ષની મળીને અઢાર અક્ષીહિસી ચતુરંગ સેના કુરુક્ષેત્ર ઉપર જમા થઈ અઢાર દિવસ સુધી મુદ્દ ચાલ્યું અને આખર બન્ને પક્ષના મળીને અઢાર માણસ બચ્યા પાંડવો જીત્યા, પપ્પ મુધિષ્ઠિરને હાથ ઘસીને કહ્યું પંડયુ કે આ જ્યા તો પરાજય મરતાં પણ વસમો છે અધર્મનો સગો ખૂબ જામ્યો હતો ધર્મ વિષેની દલોલનાજમા દરક જ્યા પ્રવીણ હતો મહાભારત મુદ્દમાંથી બચી ગયેલા કાઠિયાવાડના ચાલવો ઉન્મત્ત થયા અને આપસમા લડવા લાગ્યા આખર ત્યા પણ જાદવાસ્થળી જામી અને સહારનું કાર્ય પૂરું થયું ત્યાર પછી પરીક્ષિતનું રાજ્ય થઈ થયું તક્ષક નામના નાગ રાજાએ તેના ઉપર હુમલો કરી તેનો વધ કર્યા અર્જુને ખાવવન બાગી નાગકુળનો ઉચ્છેદ કર્યો હતો તેનો આ બદલો હતો પરીક્ષિત પછી જન્મેજયે નાલોકો સામે વેર વાળવાનું સત્ર થઈ ક્યું હિંતા અને પ્રતિહિંતા જોરથી ચાલી

પણ નાગકન્યાના ઉદરમા જન્મેલા આસ્તિક નામના એક બ્રાહ્મણની દરમ્યાનગીરીથી આ વિગ્રહ થમ્બો અને વિગ્રહથી અકબાઈ ગયેલી ભરતભૂમિને આખરે શાન્તિ મળી ત્યાર પછી શુ થયું તેનો ચોક્કસ ઇતિહાસ જડતો નથી પણ વેરથી વેર થમ્બુ નથી, શમાથી જ વેર શમી જાય છે, એટલો પાક ભરતભૂમિ ભારતીય બુદ્ધ, યાદવાસ્થળી અને સર્પસત્રથી ઘીખી ગઈ એમ કહીએ તો ચાલે

આ ભારતીય બુદ્ધના વખતના જ કૃષ્ણદ્વૈપાયને (એમને જ વેદવ્યાસ કહે છે) એ બુદ્ધનું અને તે વખતનું સંપૂર્ણ વર્ણન જય અથવા મહાભારત નામના એક મહાભારત ગ્રંથમા લખી રાખ્યું છે મહાભારત દુનિયામાં મોટામાં મોટા ગ્રંથોમાંનો એક છે વ્યાસે જે સ્વરૂપમા એ લખ્યો હતો તે જ સ્વરૂપમા તો આપણી પાસે આજે તે નથી આ મહાન રાષ્ટ્રીય ગ્રંથના રાષ્ટ્રીય સંસ્કરણો અનેક વાર થયા છે

રામાયણમા ભારતવર્ષનો આદર્શ ચીતરેલો છે, મહાભારતમા અનેક સારી અને નરસી વાસનાઓથી પીડિત મહાન જનસમુદાયનો યથાર્થ ચિતાર ચીતરેલો છે હિંદુસ્તાનના અસખ્ય પહાડોમા જેમ હિમાલય પોતાની ઉત્તુંગતાથી જુદો પડે છે તેમ મહાભારતમા શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મ બે નરવીરો જુદા પડે છે બન્ને ઘટનાજળના સૂત્રધાર હોવા છતાં પરિણામ વિરે બેપરવા છે ભીષ્માચાર્ય વિરુદ્ધ પક્ષના સૂત્રધાર હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત છે તેઓ અત્યંત સ્વાર્થત્યાગી, પ્રતિજ્ઞાનિષ્ઠ બ્રાહ્મચારી અને તપસ્વી છે છતાં નિષાબદ્ધ થવાથી એ પોતાનો પક્ષ અસત પક્ષ છે એમ જાણતા છતાં છોડી શકતા નથી અર્ચસ્ય પુરુષો દાસ એવું દીન વચન કહી તેમને પોતાના આચરણનું સમર્થન કરવું પડે છે, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ આવી કશી જવાબદારી સ્વીકારતા જ નથી તેઓ બધું પરિણામ પહેલેથી જ જાણે છે ભીષ્મ અર્થના દાસ છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમભક્તિના વેશાણ છે ભીષ્મની કર્તવ્યનિષ્ઠા અલૌકિક છે, શ્રીકૃષ્ણની અનાસક્તિ દેવી છે ભીષ્માચાર્ય નિષ્કામ કર્મ આચર્યું અને ફળની બધી ચોકવણ એશ્વર્યભાવે શ્રીકૃષ્ણે કરી

રામાયણની સીતા અને મહાભારતની દ્રૌપદી એમના સ્વરૂપની માફક સ્વભાવમાં પણ વિરોધી છે, છતાં બન્ને પોતપોતાની ઢંઢે આદર્શ છે સીતાનું સર્વાર્પણ આદર્શ છે, જ્યારે દ્રૌપદીની તેજસ્વિતા અનુકરણીય છે તેથી જ શાસ્ત્રકાશેએ બન્નેને એક જ શ્લોકમા પાસે પાસે મૂકી પ્રાતઃસ્મરણીય કરેલા છે

મહાભારતનો સમય એટલે શ્રીકૃષ્ણ, ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર, જરાસંધ અને ભીષ્મ, કર્ણ અને અર્જુનનો સમય એ જ અરસામા થવન અને નાગ લોકો પણ હિંદુસ્તાનમા આવેલા અફધાનિસ્તાન અને તિબેટ સાથે આજના કરતાં તે વખતે આપણે વધારે સંબંધ હતો કુન્તી અને માદ્રી, દ્રૌપદી અને ગાંધારી, સત્યભામા અને રુકિમણી, ઉત્તરા અને ચિત્રાંગદા બધી દૂર દૂરની રાજકન્યાઓ કુરુકુલમાં પરણેલી.

જે સ્વરૂપમાં મહાભારત આજે આપણી પાસે છે તે સ્વરૂપ ઈ સ ૮૦૦ની આસપાસ એટલે કે આજથી લગભગ દોઢ હજાર વર્ષ ઉપર નક્કી થયું હશે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

૧૯૨૩

૨

મહાભારતનો આસ્વાદ

મહાભારત જેમ જેમ વધારે વાંચીએ છીએ તેમ તેમ તેને વિષેનો આદર વધતો જ જાય છે ‘પ્રતિપત્ત્વં રસાવહમ્’ એ એનું વર્ણન તો છેક સામાન્ય લાગવા માંડે છે ભારતને શોભે એવું કોઈ એક વિશેષણ હોય તો તે ‘આર્યભવ્ય’ છે સામાયણ વીણામધુર છે, જ્યારે મહાભારત મેઘગબીર છે ભારતે મનુષ્યસ્વભાવનો છેક ઊંચાણથી તાગ કાઢ્યો છે

ચરિત્રચિત્રણમાં મહાભારતકારે પોતાનો બધો શક્તિવેભવ સકટપથિવિષ્ ધૃતરાષ્ટ્રને આનેહૂબ અને આભાદ ચીતરવામાં વાપરેલો છે આ આધળો રાજા કર્ણ કરતો નથી એ બધાનું માત્ર સાંભળતો જ રહે છે તોપણ પહેલેથી છેવટ સુધી, છેક છેવટ સુધી, આપણે તેને નજર આગળથી દૂર રાખી ચકતા નથી ડગલે ને પગલે દેવની મહત્તા વર્ણવતો એ રાજા દેવની સામાત્ મૂર્તિ જ છે બધું જાણવા સમજવા છતાં દેવ જેમ આંધળું છે તેવો જ ધૃતરાષ્ટ્ર છે ભીષ્મ, વિદુર અને સન્ય સરખા સલાહકારો તેની આસપાસ છે, ગાધારી જેવી પતિવ્રતા પણ તેની ધૂળ ખંખેરી કાઢે છે, ક્રીકૃષ્ણ પ્રત્યક્ષ પરમાત્મા છે એ પણ તેનાથી અજાણ્યું નથી છતાં એ આધળાએ ન જોયું તે ન જ જોયું

શેક્સપિયરના હેમ્લેટ જેવો આ શીઘ્રસકટપ ધૃતરાષ્ટ્ર ‘આપણે હાથે કર્યું બનવાનું નથી, આપમેળે જે થવાનું હો તે થાઓ’ એવી વૃત્તિથી જીવે છે ચેતનવાન (ચેતનાધારી) છતાં ‘જહવન્જોજજાવરેણ્’ સૂત્રનું તેણે વિકૃત વૃત્તિથી પાલન કર્યું છે સર્વે દોષ દુર્યોધનને માથે ઢોળવા તૈયાર હોવા છતાં એનો વધારમાં વધા દેમે દુર્યોધનને જ પ્રસંગ પડશે વિદુરને દૂર કરશે પણ દુર્યોધન પર અકુશ નહં રાખે ચકુનિ જેમ જેમ દૂતમાં જીતતો ગયો તેમ તેમ આ ડ્રેસાને ઉમળકાઈ આવતા ગયા ‘કોણ જીત્યું? શું જીત્યા? હોડમાં શું હતું?’ એવું એવું મલા આતુરતાથી તે પૂછતો રહ્યો એમાંથી જ એનો મૂળ સ્વભાવ ઓળખાઈ આવે છે ભારતીય મુઝને અતે આ કોરવ રાજાએ હોલબીમને ચગદીને ચૂર્ણ કર્યો તેમાં પણ એ જ સ્વભાવ છેવટ સુધી ટકી રહ્યાની સામિતી છે ધૃતરાષ્ટ્ર અનમર્થ અને કૂટ મનોવૃત્તિનું અતિ સમર્પ ચિત્ર છે

દરેક નાટકમાં તેમ જ કથામાં નાયક સાથે ઉપનાયકો હોય છે. સાહિત્યશાસ્ત્રે એમનો સ્વભાવ કેવી રીતે ચીતરવો તેની મર્યાદાઓ બતાવેલી છે. પરંતુ કોઈ કોઈ વેળા કથાનકોમાં નાયક ઉપરાંત બીજું એક મંગળમૂર્તિ પાત્ર હોય છે. વિકટર હ્યુગોના 'લા મિઝેબલ્સ'માંનો બિશપ ઓફ ડી એવું જ એક મંગળમૂર્તિ પાત્ર છે. 'લા મિઝેબલ્સ'ના દીર્ઘ અને વિખુલ કથાનકમાં બિશપ ઓફ ડીનો સંબંધ બહુ ઓછો આવે છે. પરંતુ તેની મંગલ છાયા ઠંઠ છેવટ સુધી કથાનકને આવરી રહે છે. એ કથાનકનું કોઈ પણ પાત્ર બિશપ કરતાં ઊંચે જઈ શક્યું નથી.

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'ધરે બાહિરે'માં નાયક નિમિલ અને ઉપનાયક સંદીપ છે. પણ મંગળમૂર્તિ તો નિમિલનો અધ્યાપક, 'નત નયને અનિમેષે' તેની ચિંતા રાખનારો ચંદ્રશેખર છે.

મહાભારતની મંગલમૂર્તિઓ ત્રણ: ભીષ્મ, કૃષ્ણ અને વ્યાસ. આ ત્રિમૂર્તિમાં પણ પ્રધાન સ્થાન ભીષ્મનું જ. કૃષ્ણની વિભૂતિ તો આખરે દિવ્ય હોઈ અને ભવ્ય નહીં કહી શકાય વ્યાસ કોઈ વાનપ્રસ્થની જેમ દૂરના દૂર જ રહે છે. સમસ્ત મહાભારત પર પોતાની મંગલ છાયા પાથરનાર તો ધર્માત્મા ભીષ્મ જ છે. તે સાગર સમા ગંભીર, દિમાલય સમા પ્રચંડ અને અનંત આકાશ જેટલા શાન્ત, નિર્મળ છે.

ભીષ્મ કૃષ્ણના ઉત્તમ ભક્તો પૈકી એક છે.

પ્રહ્લાદ નારદ પરાશર-પુણ્ડરીક-

વ્યાસામ્બરીષ શુક શૌનક મીષમ દાલમ્પ્યાન્ ।

સ્વમાગદાર્જુન-વસિષ્ઠ વિમીષણાદીન્,

પુષ્પાન્ કમાન્ પરમભાગવતાન્ સ્મરામિ ॥

એવું જ જો પરમ ભાગવતોનું રોજ સવારે ઊઠીને આપણે સ્મરણ કરીએ છીએ તેઓમાં પણ ભીષ્મનું સ્થાન ન્યારું છે. ભીષ્મ ભાગવતો ભગવાનને આધીન રહીને તેની પ્રેરણાને અનુકૂળ વર્તન રાખે છે. ભીષ્મને ભાગ્યે પોતાના પરમપ્રભુનો અખંડ વિરોધ કરવાનું જ આવ્યું. અને તેમ છતાં તેમની વિરોધભક્તિ નહોતી.

ભીષ્મ અને કૃષ્ણનો રાષ્ટ્રપુરુષ તરીકે વિચાર કરતા પણ તેમનો આત્મનિક સ્વાભાવભેદ દેખાઈ આવે છે. બન્ને ધર્મનિષ્ઠ, ધર્મપરાયણ અને ધર્મકાર, પરંતુ બન્નેનું જીવનતત્ત્વજ્ઞાન તદ્દન બિન્ન. ભીષ્મનું જીવનતત્ત્વ બહુ અંશે પ્રભુ રામ ચંદ્રના જીવનતત્ત્વ જેવું છે. બન્ને મર્યાદાપુરુષોત્તમ, પોતાનો ધર્મપરતંત્ર સમજનારા અને ધર્મપાલન સારુ કોઈ પણ ન્યાય થીતલ્લુત્તિથી કરનારા. મનુષ્યજાતને દાખલો બેમાનનારા એ બે જ. બીજી બાજુ કૃષ્ણ જેવા પ્રતિષ્ઠાભંજક તેવા જ મર્યાદાભંજક. ધર્મમાર્ગમા દરેક નિયમને અપવાદ કેમ હોઈ શકે, એ બતાવવાને જ જાણે તેમણે અવતાર ધારણ કર્યો હતો. ભંકિમચંદ્રે ગ્રીકૃષ્ણનું એક જીવનચરિત્ર લખ્યું છે તે ચરિત્ર નહીં, પણ કૃષ્ણ પર મુકાતા આમેયોનું એક મોટું ખંડન જ છે. ન્યાયનિપુણો

પોતાનું બુદ્ધિસર્વસ્વ વાપરી બચાવ ન કરે તો શ્રીકૃષ્ણના એક પણ કૃત્યની યોગ્યતા ધ્યાનમાં નહીં આવે. ગાંધીએ જેમ ગાયનું વાછરડું મારી અહિંસાધર્મનું પાલન કર્યું, તેણે જ કઈક દર વખતે શ્રીકૃષ્ણે ધર્મપાલન કર્યું હશે એવો ભાસ થાય છે! ધર્મના વિદ્વાતના મૂળ સુધી પહોંચી તેના તત્ત્વાર્થના પાલનને સારુ શબ્દાર્થનો વિરોધ કેમ કરવો તેનો જ શ્રીકૃષ્ણે અભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ.

દેવદત્તે (ભીષ્માચાર્ય) ભરજુવાનીમા એક ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી રાજ્ય અને સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો એ એક પ્રતિજ્ઞાના પાલનને સારુ તેમણે ચારે બાજુથી ધ્વનિ થવા દીધી. પ્રતિજ્ઞાના પાલનનું પ્રયોજન ન રહ્યા પછી પણ તેમણે તે પ્રતિજ્ઞા ન છોડી તે ન જ છોડી અને તેમનું નસીબ પણ કેવું વિચિત્ર! તેમણે રાજ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો છતાં તેનો બધો ભાર તેમને જ વહેવો પડ્યો ભાઈભાંડુઓ વચ્ચેનો ટટો ટાળવા તેમણે લગ્ન કરવાનું માંડી વાળ્યું પરંતુ તેમને કેટલાયે નિયોગો અને કેટલાયે લગ્નો કરાવવાં પડ્યા વિશેષ શું કહેવું? સ્વમવરોમા ભાગ લઈ તે જુવાનજેથે છોકરીઓ પણ જીતી લાવ્યા! અને ભાઈભાઈનો જ અધડો ટાળવાને માટે તેમણે અખંડ બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યું તે જ અધડને કારણે પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ અસત્યધર્મને માટે લડીને અને લાખો લોકોનો સહાર જોઈને તેમને પોતાનો પ્રાણ આપવો પડ્યો! ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા એ જગતને માટે આદર્શભૂત છે તેનું બ્રહ્મચર્ય પણ તેવું જ અલોકિક, એ બ્રહ્મચર્યના બળથી તે પરમજ્ઞાની, પરમસમર્થ અને ધર્મજ્ઞ થયા એટલું જ નહીં પણ ઈચ્છામરણી પણ થયા પરંતુ તેમની એ પ્રતિજ્ઞાથી કોરવકુળને કે આર્યસંસ્કૃતિને કયો લાભ થયો? કઈ નહીં તો પોતે સત્યને ખાતર મુદ્દ કરે છે એટલું સમાધાન તો તેમને મળવું જોઈતું હતું રાજ્ય ઉપરનો હક છોડીને તે રાજાના સેવક થયા પોતાની બધી વફાદારી તેમણે રાજગાદીને આપી, જે લઈ છુ તે આ ગાદીનું અન્ન છે, ગાદીની આજ્ઞા થાય તે શિરસાવધ ગણવી જોઈએ, એવી બંધારણીય વૃત્તિ તેમણે ધારણ કરી ભીષ્મ જેવો તંત્રવાદી (constitutionalist) ભાગ્યે જ બીજે કોઈ થયો હશે પરંતુ તંત્રને જ દેવ સમજીને વર્તવાથી તેમણે રાષ્ટ્રહિતનું માત્ર સત્યાનાથ વાળ્યું.

બીજી બાજુ શ્રીકૃષ્ણે હરેક પ્રસંગે બડખોરપણ જ કાયમ રાખ્યું જે જે પ્રસંગે પોતાની સર્વજ્ઞતા અને ધર્મવૃત્તિ જે માગીને કે પગલાંને યોગ્ય ઠરાવે તેનું જ નિરાકરણ પાલન કરવું એ શ્રીકૃષ્ણનો માર્ગ એ માર્ગથી પાડવોનું રક્ષણ થયું તેમને વિનય મળ્યો એ ખરું પરંતુ એ વિનય ઈતિહાસમાના પિરહંસના વિનય જેવો હતો ધર્મરાજને છેવટે આંસુભરેલી આંખે કહેવું પડ્યું.

જયોઝ્યમજવાકારો ભગવન્! પ્રતિમાતિ મ ।

રાષ્ટ્રના સાત્રકુળનો હોસ થયો અર્જુનને લાગેલો ભય ખરો ઠર્યો સાંભળેલા રાજપુત્રો નાચનારા છોકરાઓનું કામ કરવા લાગ્યા અને મુનિઓની મરકરી કરતા થયા કશય જેવા વૈદ્યવિશારદ બ્રાહ્મણો પણ તમકની લાંબ ખાઈ રાજસેવા

છોડીને પાછા ફર્યા એવી અંધધૂધી ફેલાઈ ને ખુદ ગ્રીકૃષ્ણને ઘેર તો સુરામત્ત ક્લાસ જાગ્યો, અને તેનાથી જ બીજે મહાન કુલસ્ય થયો ક્રીકૃષ્ણે ધર્મની સ્થાપના કરી એ વિષે શક નથી, કેમ કે તેમણે અર્જુનગીતા, ઉદ્ધવગીતા અને અનુગીતા જેવા સર્વોચ્ચ ધર્મોપદેશો દુનિયાને આપ્યા પરંતુ તેમના પોતાના જમાનામાં કે તે પછી ૫૫૨ વર્ષમાં કૃષ્ણધર્મનો પ્રચાર કે તેનાથી થનારી મનુષ્યસમાજની આબાદી એનું નામનિધાન જણાતું નથી રાજસૂય યજ્ઞ કરી ધર્મસંજે રાજકુળનો ઉચ્છેદ કર્યો એમ જ કહેવું જોઈએ પરંતુ ભીષ્મના કે કૃષ્ણના માર્ગની પરીમા તાત્કાલિક પરિણામની દૃષ્ટિથી કરવામાં જ ભૂલ છે ગ્રીકૃષ્ણના મરણ પછી આંધળો ધૃતરાષ્ટ્ર જો જીવતો હોત તો તે જરૂર એમ જ કહેત કે ખરેખર 'કાળ જ બળવાન છે, તેની ઈચ્છા અન્વયા કરવાને કોઈ મર્મર્થ નથી'

ગીતાધર્મ પ્રમાણે યથાયોગ્ય વર્તન રાખી, નમ્રપણે કર્તવ્ય કરનાર અને માનવપ્રાણીને જેટલું અમાધાન મેળવવું શક્ય છે તેટલું મેળવનાર એવો એક પૂરો રાષ્ટ્રપુરુષ યુધિષ્ઠિર છે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગનો તેનામાં યોગ્ય મેળ બેઠો હતો ઐહિક વિજય, ઐહિક સુખ અને ઐહિક વૈભવ એ બધાં બહારથી આકર્ષક અને જંદરથી નિઃસાર ઈદ્રવારણના ફળ જેવા છે એ સમજીને તેણે વર્તન રાખ્યું છે ઘર્મો રક્ષતિ રક્ષિત એ તેનું બિરદવાકય ધર્મમાર્ગ પરની યુધિષ્ઠિરના જેટલી શાદા કોઈની જ જણાતી નથી ધર્મમાર્ગ પોતાને ગમે ત્યાં લઈ જાય, નિશકપણે ત્યાં જ જાય અને ધર્મના હાથમાં આપણે કોઈ પણ વખતે સુરક્ષિત જ છીએ એવી શાદા કાયમ રાખવી, એ વૃત્તિથી ધર્મસંજનું જીવન બધી બાજુથી સફળ થયું છે

ધર્મનો વીર બધું કર્ણ જન્મથી જ બિચારાને આર્થ અને શુભ સંસ્કાર મળ્યા નહીં કર્ણ નિષ્ઠામાં મક્કમ તેમ જ હૃદયનો ઉદાર, રમ્પમાં શૂર અને આદર્શ દાતા હતો પણ હીનત્વભાવની ગાંઠ (Inferiority complex) તેના હાડમાં વણી ગઈ હતી કેટલીક વાતો દુર્યોધનને ન સમજાતી તેની એને સમજ હતી તે પણ તેણે દુર્યોધન આગળ સાફ સાફ રજૂ ન કરી મિત્રનિષ્ઠા એટલે મિત્રનું અનુયાયીપણું નથી, તેની ધૂન પ્રમાણે ચાલવાપણું નથી કર્યું નિષ્ઠાનો, વફાદારીનો અનિરેક કરી દુર્યોધનની સઘ હીન વૃત્તિઓને ઉત્તેજન જ આપ્યું તેથી કર્ણ સરખા અનન્ય મિત્રની નિષ્ઠાની પ્રતિનિધિ બતાવવા દુર્યોધનને પોતાના અધર્મ માર્ગમાં વધારે વધાર દૃઢ થયું પડ્યું

કર્ણનો મોટામાં મોટો દોષ તેનું અભિમાન અહમ્મિયત તેની પાસે હિસાબ જુઓ તો કથાનો જ ન મળે પ્રત્યક્ષ ભારતીય યુદ્ધ પહેલા અનેક વખત પરાભવ પામીને તેને અને દુર્યોધનને પોતાના અને સામાના ભલામલનો અનુભવ થયો હતો પરંતુ એ અનુભવ તરફ અખડ દુર્લભ કરવામાં જ કર્ણને બહાદુરી જણાઈ હોવી જોઈએ પાંચ પાંડવોએ મળીને જે દિગ્વિજય ઝરલો તેવો તેણે એકલે હાથે કરી

દુર્યોધન પાને વેષ્ટુવ યાગ કરાવ્યો અને તેમ કરીને ધોષયાત્રાથી આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી બેઠેલા દુર્યોધનને તેણે પાણી ચણવું પરશુરામ પાસેથી અશ્વો મેળવ્યા કે ઈન્દ્રને કુડોનો આપી દીધા એનાથી પણ કર્ણના તે દિગ્વિજયનું મૂલ્ય વિશેષ છે પરંતુ મહાભારતકાળે એ વિજયને ઝાઝુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી કદાચ પાંડવોના દિગ્વિજય પછી કર્ણ ગયો હોવાથી તેને તે ફોકટમાં જ મળી ગયો હોય હિતની વાત સામળવામાં ધૃતરાષ્ટ્ર, દુર્યોધન અને કર્ણ ત્રણેના રસ્તા ત્રણ જુદી જુદી જાતના ધૃતરાષ્ટ્રને જે કહ્યો તે જટ જણે ઊતરે પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તન કરવામાં મીંડુ પાડવગીતામાં દુર્યોધનના મોઠામાં જે શ્લોક મૂક્યો છે તે સાચી રીતે ધૃતરાષ્ટ્રના સ્વભાવનો દ્યોતક છે

જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિ ।

જાનામ્યધર્મં ન ચ મે ત્રિવૃત્તિ ॥

કેનાપિ દેવન હૃદિ સ્થિતેન ।

યયા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રને ભાગે દેવ અને દેવ એમાં એક માત્રાનો જે ફરક છે તે પણ નહોતો રહ્યો

દુર્યોધન પમાભિમાની, સ્વાર્થી અને દીર્ઘદ્રેષી હોવાથી તેનામાં અતર્બુખતા બેસુ કશું જ નહોતું તે વારવાર ઊછળતો, વારવાર પોતાના કહેવાનું સમર્થન કરતો, બોધ કરનારના હેતુ વિષે જ શકા કરતો, અને પોતાના નિશ્ચયમાં વળગી રહીને બધાનો પહેલો પકડતો તોપણ તેને વિષે એક બાબતમાં આદર જ થાય છે કે તે અતર્બાહ્ય સરખો જ હતો તે પોતાની મનોવૃત્તિ સાથે ઈમાનદારી જાળવતો કર્ણને વિષે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે કેટલીક બાબતો કર્ણને બરાબર સમજતી પણ વફાદારીથી વર્તવાના આગ્રહને વશ થઈ તે સામી જ બાજુ ગ્રહણ કરતો ને પછી હૃદયપૂર્વક તેને જ ધારણ કરી વળગી રહેતો આવા તેના સ્વભાવને કારણે તેને મહાપુરુષોની પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકવાનું મુશ્કેલ પડે છે ભીષ્મ તદ્દન નમીને પોતાની અભિપ્રાય જાહેર કરતા, તે તેમનો અભિપ્રાય ધર્મજ્ઞાન અને પરિસ્થિતિના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને અનુરૂપ રહેતો એ અભિપ્રાય બેઠક દુર્યોધનની વિરુદ્ધ જતો પરંતુ યુદ્ધને પ્રસંગે સોએ સો ટકા નિષ્ઠાથી તે લડતા ભીષ્મની પણ એ કર્તવ્યનિષ્ઠા અને રાજનિષ્ઠા કર્ણ જેવા ઊતરતા દરજ્જાના માણસથી કયાથી સમજાય ? તેને તો અનુયાયીઓમાં જે એકનિષ્ઠાની ધૂન હોય છે તેનું જ ભાન એ કારણે તેણે ભીષ્માપાર્શ્વે રોજ ઊઠીને અન્વાય કર્યો, અને દુર્યોધનનું મન તેમને વિષે અત્યંત કુચિત કરી નાખ્યું ભીષ્મ મન મૂકીને લડતા નથી, તેમને પક્ષપાત છે એટલે ને જાત ચોરે છે એવું દુર્યોધનને લાગતું તેનું કારણ કર્ણ જ હતો ભીષ્મના દશ દિવસના યુદ્ધમાં છેવટે છેવટે તે પિતામહને દુર્યોધનને મોકેથી જે મર્મના વવનો (vulnerable points) સહન કરવા પડ્યા અને જોને ચોગે એ વીર પુરુષની

આંખમાં આંધુ આવી ગયાં તેનું કારણ પણ કહી જ. સ્વપરબળને વિષે યથાર્થ ખ્યાલ ન હોવો, અને ચીટથી સળગીને રિસાઈ બેસવું એ જો યુદ્ધકળાની દૃષ્ટિથી મોટો દોષ હોય તો ભીષ્માચાર્યે કહ્યુંને અર્ધ-રથી દરાવ્યો તે યથાપોગ્ય જ હતું.

રથીપણું માત્ર શૌર્ય પર આધાર રાખતું નથી. યુદ્ધે બપ્લાયનમ્ એ પ્રત્યેક ક્ષત્રિયનો ધર્મ હોવો જોઈએ એ સારું, પરંતુ કુશળ યોદ્ધાને પ્રસંગ પ્રમાણે વલ્લુ રાખવું પડે છે, અને આગળ ઉપરનું ધોરણ નજર સામું રાખી પૂઠ પણ બતાવવી પડે છે. ધર્મરાજએ ઘણી વાર પૂઠ બતાવી છે. દુર્યોધને પણ બતાવી છે. પછી કહ્યું બતાવે તેમાં નવાઈ નથી. નિષ્પ્રભ થઈ, ઝાંખા પડી, હતબળ થઈ પૂઠ બતાવવી એ જુદું અને યત્નનું બળ અજમાવી જોઈ આ કાલે આપણાથી ટકાવાનું નથી એવો અંદાજ કાઢી તક ચૂકવવી એ જુદું; આ બેદ જોને સમજાયો નથી અને જે આંખે પાટા બાંધી આંધળો બની મરણ સ્વીકારે છે તેને વિચિત્ર કહી શકાય, કદાચ તેને મરણપરાયણ ગણીએ, પણ તેણે ક્ષાત્રધર્મનો પરમ ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે એમ નહીં કહી શકાય.

ભીષ્મે કહ્યુંને અર્ધરથી કહેલો તે મત્સરથી કે દ્વેષથી નહીં પણ તેનો પાણુ-ઉતારો એ જ તેના હૃદયમાં વસેલો અભિમાનનો ઉતાર છે એમ સમજીને અને દુર્યોધને યુદ્ધને માટે ચંગ બાંધતી વખતે જે ભૂલભરેલો હિસાબ કરી રાખ્યો હતો તે સુધારવાના હેતુથી જ. ‘ભીષ્મ જીવે છે ત્યાં સુધી હું યુદ્ધમાં ભાગ લેવાનો નથી.’ એવું જાહેર કરીને કહ્યું ક્ષાત્રધર્મ અને મિત્રનિષ્ઠા બન્ને ભૂંસી નાખ્યાં અને યુદ્ધમાં ભીષ્મ વિજયી ન થતાં મરીને પડ્યો એ ખ્યાલને મજબૂત કરીને શઙ્ખાતથી જ અપશુકનનું વાતાવરણ પેદા કર્યું મિત્રનિષ્ઠ, દાનપ્રતિષ્ઠ, અને મુદ્ધદુર્દમ તનુત્સાગી કહ્યાં પોતે સરવાળે અહંપ્રેમી જ હતો એવું એ પ્રસંગે તેણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

કહ્યુંનું વીર્ય, તેની મિત્રનિષ્ઠા, જન્મની બાબતમાં તેને થયેલો અન્યાય, તેને મળેલું વીરોચિત મરણ અને તે વખતે પણ તેને થયેલો અન્યાય, એ બધી બાબતોને લીધે કહ્યાં વિષે જનતામાં સ્વાભાવિક સહાનુભૂતિ, કીતુક અને પક્ષપાત છે. આ પક્ષપાતને લીધે કહ્યાંના દોષ તરફ ધ્યાન જતું નથી ને તેને ઉદાર ન્યાય આપવા જતાં કૃષ્ણ, અર્જુન વગેરે પાંડવપક્ષીઓને અન્યાય ન થાય અને ભીષ્માચાર્યનું મન કહ્યાંની બાબતમાં કંઈક કલુષિત થયું હતું એવો ગ્રહ ન બાંધાય તેટલા માટે જ આટલું વિવેચન આવશ્યક જણાયું છે.

એક રીતે જોતાં ભીષ્મ અને કહ્યાં બન્ને પોતાની બાજુ અસંભવની છે, અને બળકોશલ્યતામાં પણ લૂહી છે એ જાણવા છતાં માત્રે કર્તવ્યનિષ્ઠાથી, પોતાની આર્પવૃત્તિને વફાદાર રહી ફળ વિષે સંપૂર્ણ ઉદાસીનતા રાખી, તેઓ લડ્યા હતા. ભારતવર્ષ પર રાજપાણનો હક જેવો ભીષ્મનો હતો તેવો જ કહ્યાંનો પણ હતો. ભીષ્મે સાવકી માના વંશને સાડુ અથવા તેના સંતોષને માટે અને કર્મે જન્મદાના

માની ઉપેશને કાચ્છે ગાદી પરનો હક જતો કર્યો ભીષ્મની ભ્રાતૃનિષ્ઠા તેમ જ કર્ણની મિત્રનિષ્ઠા એને પમનિષ્ઠા એ આર્ષસંસ્કૃતિની મોટી સપત્તિ છે

કર્ણ અને ભીષ્મ એકબીજાની અદેખાઈ કરે છે એમ લાગવું સ્વાભાવિક છે, તોપણ મહાપુરુષો એકબીજાની મહત્તા ઓળખ્યા વિના રહેતા નથી એ જ વાત જ્યોતને દેખાડવા માટે ભીષ્મ પડ્યા પછી અને બન્ને પમે શોક નિમિત્તે મુદ્ધ તદ્દકૂબ રાખ્યા પછી ભારતકારે દુ ખનમ્ર માનસવાળા કર્ણને ભીષ્મની પાસે આણ્યો છે એ પ્રસંગ ખરેખર ઉત્કર્ષકરુણ છે આ ડોસો પક્ષપાતી છે, આપણ બંધાનું અહિન થિતે છે એવું હમેશ દુર્યોધનને ભરવનારો કર્ણ આંધુથી રૂધિરેલા અવાજથી 'આ હું કર્ણ આપના દરબે આવ્યો છું, મારા તરફ દયાથી જોઈ મારી સાથે બે જાઓ બોલો,' એવી ન્યારે વિનવણી કરે છે ન્યારે ખરેખર જ ભીષ્મ કનિયુગાનુ બીજરોપ્ય કરનાર જાન પૂરો થઈ પ્રેમધર્મનું સિંચન કરનારો અને સત્ય-યુગની ઋતિ શુભ કરાવનારો કાળ આવ્યો છે એવો ભાસ થાય છે સજ્જારણી લોકો પ્રસંગે નરમ દિલ દેખાડે છે, મતલબ સભાળી ઉદારતા, આર્પતા અને અંતર્મુખતા પાત્ર બતાવે છે, પરંતુ આ પ્રસંગે એવી દલી સસ્કારિતાનો જરા પણ ભાસ થતો નથી

‘આદો નમ્રા પુનર્નમ્રા વાયંકાઠ ચ નિષ્કુરા કૌયમ્ કૃત્વા પુનર્નમ્રા ’

એવો બીભત્સ મુન્તદ્દી કર્ણ કે ભીષ્મ એકે નહોતા કલ્પિકનીતિમા જણાવ્યા પ્રમાણે કામ થઈ ગયા પછી આંખની પાપણ ભીની કરીને દેખાડવાની મૂર્તતા પણ એ સ્થળે નહોતી એક આર્ષ પુરુષ બીજ આર્થોત્તમ અને અહંતપદે પહોંચેલા પુરુષને પ્રણામાન્તરિ અર્પવા માટે આવેલો છે ભીષ્મે સગદગદિત અત કરણથી કર્ણને પાસે લઈ તેને વિષે પોતાના મનમા કેટલો આદર છે તે કહી બનાન્યુ, કર્ણનો હમેશ તેજેવધ કરવામા પોતાનો કપો હેતુ હતો તે પણ જણાવ્યું અને જન્મભર જે શાંતિને સાડુ તનતોડ મહેનત કરી તે શાંતિને માટે કર્ણ પાસે નિર્મજપદે રાચના પણ કરી, કર્ણે પણ તેટલા જ ખુલ્લા દિલથી તેમ કરવું કેમ અશક્ય છે તેના પોતાના કરણો જણાવી પોતાના નિશ્ચયને માટે ભીષ્મનો આશીર્વાદ માગ્યો, ઉદાર ભીષ્મે તે આપ્યો, અને તેને પાણી ચડાવી અનાસક્તપણે મુદ્ધ કરવાની અને ક્રોરવીની આગેવાની લેવાની તેને ભલામણ કરી હિમાલય જેટું ઉતુગ આર્પત્વ અને મહાસાગર જેટું ગભીર કારુણ્ય એક જ વખતે વ્યખ કરવું બીજે કપે પ્રસંગે બની શકત ? મુદ્દના વર્ણનાની જેમ આ પ્રસંગના વર્ણનને ન વાનાવતાં ભારતકારે પ્રસંગની પવિત્રતા અને સવ્યમનું ઓચિત્ય બન્ને જાળવ્યા છે ભારતવર્ષ જેવા ત્રમુદ્ધ, ભવ્ય અને સૌંદર્યવિપુલ દેશની જ જેને ઉપમા છાન્ને એવા મહાભારતમા પણ આવા દેવ દુર્ભિજ પ્રસંગો કેટલા હશે ?

જીવનવ્યવસ્થા

ખંડ ચોથો

રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન

ભગવદ્ગીતા

કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ ઉપર બન્ને યોધો લડવા સજ્જ થયા છે. કોઈને હજી પણ ન્યાયની ખાતર પોતાનો પગ છોડી સામા પયમાં ભળવું હોય તો તે ભગી થકે છે એવી છૂટ આપનાર ધોમણા પુષ્પિષ્ઠિરે પોતે બન્ને સૈન્ય વચ્ચે ઊભા રહીને કરી છે એવે પ્રસંગે પાંડવપક્ષના વીર અર્જુનને શંકા થઈ કે આપણે લડીએ છીએ એ યોગ્ય છે ખરું? લડવામાં પુણ્ય છે કે પાપ? સર્ગાવહારાને માટે રાજ્ય કરવું એ ઉચિત છે કે રાજ્યનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લઈએ એ યોગ્ય છે? શ્રીકૃષ્ણ પોતે અર્જુનના સારથિ તરીકે રથમાં બેઠા હતા અર્જુન તેમને શરણ ગયો. કેટલો વિચિત્ર, કેટલો બોરીક અને તે છતાં કેટલો સ્વાભાવિક પ્રસંગ! જેના ઉપર આખી લડાઈનો મદાર, તે જ જે છેલ્લી ઘડીએ આમ ઘસ ફેંકીને ‘હું નથી લડવાનો’ એમ કહીને ઊભો રહે તો માણસ શું કરે? ઉત્સાહના ચાર ચઢઢથી અર્જુનને શૂરાતન વડે એમ ન હતું. તેથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી તેણે શું કરવું જોઈએ તે બતાવી દીધું શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે થયેલો આ મવાદ મહાભારતમાં અઢાળ અગાધમાં વર્ણવેલો છે તેમાં કુલ સાતસો શ્લોકો છે હિંદુ ધર્મના બધા તત્ત્વો તેની અદર બરાબર આવી જાય છે અને આ દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું તેનું ભાન માણસને તેના ઉપરથી ઉત્તમ રીતે થાય છે ભગવદ્ગીતા હિંદુમાત્રનું મોટું ધર્મપુસ્તક બની ગયું છે બધા જ પથવાળા લોકો ભગવદ્ગીતા વિષે આદર રાખે છે ગીતાજીનું ભાષાન્તર દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં થયું છે અને દરેક દેશના લોકો તેના વખાણ કરે છે હિંદુસ્તાનમાં તો ભગવદ્ગીતાનો અથ સમજાવવા એટલા બધા ગ્રંથ લખાયા છે કે તે બધા ભેગા કરીએ તો અનેક ક્રમાટ ભરાય.

રાષ્ટ્રના જીવન ઉપર જેની ભારેમા ભારે અસર થઈ હોય, પછી તે કોઈ રાષ્ટ્રીય પુરુષ હોય, રાષ્ટ્રીય ઘટના હોય કે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ હોય, ઈતિહાસે તેની નોંધ લેવી જ જોઈએ મહાભારતકૃષી વિસ્તીર્ણ મહારાણગરમાં ગીતા એક એવું રત્ન છે કે જેની અગર હિંદુ નમાજ ઉપર જ નહીં પણ હિંદુસ્તાન સાથે જે જે પ્રજાનો સંબંધ થયો છે તે તે પ્રજા ઉપર થતી આવી છે અને હજી પણ થશે એ ગ્રંથ હજી ઘરડો થતો જ નથી.

માણસનું કર્તવ્ય શું છે, ધર્મસંકટમાં માણસે કયો રસ્તો લેવો, શું કરવામાં માણસ ઝર્મ કરતો હતો તેથી નિરાળો રહી શકે તેની ચર્ચા આ ગ્રંથમાં છે વ્યાન અને સમાજના જીવનનું રહસ્ય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આમાં ચર્ચેલું છે

આપણા શાસ્ત્રોમા ભગવદ્ગીતાને ઉપનિષદોનું શ્રીકૃષ્ણે દોહેલું દૂધ કહેવું છે જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ, સાધ્ય, યોગ વગેરે બધા માર્ગોના મૂળ તત્ત્વોની વ્યાવહારિક ચર્ચા કરી અર્જુન જેવા શત્રિયનું કર્તવ્ય શું છે એ તેને શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું છે અર્જુનની ખાનસી કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું કાળસ્વરૂપ અથવા વિશ્વરૂપ અર્જુન આગળ પ્રગટ કર્યું આ વિશ્વરૂપ એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળની એકત્ર કરેલી ઇતિહાસની મૂર્તિ જેને આપણે ભાવી કે અદૃષ્ટ કહીએ છીએ તે ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ વર્તમાન અને જ્ઞાત છે એમ અર્જુનને બતાવી દીધું અને તેમ છતાં 'તારી ઇચ્છા હોય તેમ કર' એમ કહી એને એના સ્વાતંત્ર્યનું ભાન કરી આપ્યું)

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને મુદ્ધમા પ્રેરી શક્યા તેથી આપણને શું? વેદવ્યાસે કૃષ્ણાર્જુનનો દિવ્ય સંવાદ દુનિયા આગળ ઇતિહાસ તરીકે નથી મૂક્યો પણ મનુષ્યમાત્રના હૃદયમા વાસનારૂપી પ્રબળ થત્રુ સામે (કામરૂપ દુરાસદમ્) જે સનાતન મુદ્ધ ચાહે છે તેમા માણસે નિરાહકાર થઈ કેવી રીતે લડવું (મુદ્ધસ્ત વિગતજ્ઞર) તે ધર્મસ્થસ્થ બતાવેલું છે, તેથી હૃદયમા કે સમાજમા જે દુષ્ટિ કોય તેની ચામે લડનાર દરેક યોદ્ધા માટે ભગવદ્ગીતા એ ગુરુ-ઉપદેશ થઈ પડી છે

૧૯૨૩

૨

પ્રસ્થાનત્રયી શા માટે ?

આ દુન્યવી જીવનના ચક્રવાતમાથી નીકળી જઈ મોક્ષ તરફ જે માણસ પ્રયાણ કરવા માગે છે, એને માટે ગુસારીનું ભાથું ક્યું? પૂર્વજો નક્કી કરી રાખ્યું છે કે, (૧) દસ ઉપનિષદ, (૨) બ્રહ્મસૂત્ર અને (૩) ભગવદ્-ગીતાએ ત્રણ ગ્રંથ મોક્ષમાર્ગ માટેનું સંપૂર્ણ ભાથું છે અને તેથી આ ત્રણ ગ્રંથોને પ્રસ્થાનત્રયી કહે છે પ્રસ્થાન એટલે દુનિયાદારીનું ઘર છોડી (મોક્ષ તરફ) પ્રયાણ કરવું તે, અને તેને માટે જે ઉત્તમમા ઉત્તમ ભાથું હોય તે

હવે આ જ ત્રણ ગ્રંથો શા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા? અને એમનો અધિકાર શા કારણે સ્વીકારવામાં આવ્યો?

ભૌતિક ક્ષેત્રમા તેમ જ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા અનુભવ એટલે કે સામાન્યર અને જ અંતિમ પ્રમાણ હોઈ શકે એનો જ અધિકાર માન્ય રખાય

વેદકાળમા જે ઋષિઓએ પોતાની જિંદગી ધર્મને અર્પણ કરી, અને ધર્મનું જ ધ્યાન ધર્યું, તે લોકોએ પોતાના અનુભવો, વિચારો અને કથનાઓ વેદન

એને બ્રાહ્મસૂત્રોમાં અને ઉપનિષદોમાં મોટી સમ્માન છે આ બધો ધર્માનુભવ વેદને અને મોધાથી છે એટલા માટે જ એને વેદાન્ત કહે છે

હવે દરેક પ્રામાણિક અને પ્રાપ્તશીલ મનુષ્યને જે અનુભવ થાય છે તે સર્વત્ર એકરૂપ જ હોવો જોઈએ કપતામા ફેર પડી શકે, તર્ક આડે મ્લેત્રે જઈ શકે, પણ અનુભવ તો એકરૂપ જ હોઈ શકે અનુભવ એકાંતી હોય તોપણ અનુભવના જ બીજા અગ્રો સાથે એ બધ તો બેસે જ તેથી દસ ઉપનિષદોમાં જે અનુભવો દાકના છે અને મધરવામાં આવ્યા છે તેમની વચ્ચે જે એકવાક્યતા ન જડે તો આપણે જાણવું જોઈએ કે આપણે એ વચનોનો અર્થ બરાબર નથી કરી શક્યા અને તેથી એ વચનોનો જે કોઈ મેળ બેસાડી શકે તેની જ વાત વિચારવા જેવી ગણાય.

જેમ બિન્ન બિન્ન દેશોમાં જુદા જુદા કાયદાઓનું અધ્યયન કરી, એમાં જડી આવના મૂલ્યભૂત તત્વોને આપણે તારવી કાઢીએ છીએ અને એનું Jurisprudence સ્ત્રીને કાનૂનોનું શાસ્ત્ર બાધીએ છીએ, તવી જ રીતે ધર્માનુભવના વિશ્વવચનો ઉપરથી પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને એને પ્રાપ્ત કરવાની સાધના નક્કી કરી આપનાર બ્રહ્મમૂત્રો બાદરાશ કૃષ્ણ દ્વેષાયને તૈયાર કર્યાં જે દશોપનિષદને આપણે raw material of Religious Experience કહી શકીએ, તો બ્રહ્મસૂત્રને the organised essence of Spiritual Knowledge કહી શકીએ આ science of metaphysicsની મદદથી ઉપનિષદોનું રહસ્ય સમજવું સહેલું થાય છે Science is organized knowledge ઉપનિષદોમાં જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન વેશ્યેલું છે તે બ્રહ્મમૂત્રોમાં organise થયું છે Scienceનું પ્રયોજન કેવળ જાણવાથી નૃપ્તિ થાય છે

પણ માણસ કેવળ જાણીને નૃપ્ત નથી થતો જેવું જાણ્યું તેવું જ્યારે એ જીવે—જીવવું જાણે—ત્યારે જ એને નૃપ્તિ થવાની અને તેથી દરેક સાધન સાથે એનું application—એનો વિનિયોગ—એની art—શા એટલે કે જીવનકળા—જ્યારે કેજવાણ ત્યારે જ જ્ઞાન અને એનું શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાન કૃતાર્થ થયું કલ્યાણ એ જીવનકળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એક અદ્ભુત પ્રસંગે, યોગયુગ્મ થઈને, અર્જુન માટે તૈયાર કરી આપી તેવી જ કહેવાય છે કે ઉપનિષદો ગાયો છે અને નીતા એ ગાયોનું દુગ્ધામૃત છે ગીતાના દરેક અધ્યાયને અતે આપણે બોલીએ છીએ. ‘ઉપનિષદોમાં જે બ્રહ્મવિદ્યા આવી છે તેને અનુસાર યોગશાસ્ત્ર સ્થાપિત ભગવાને જે ગાઈ બતાવી, તે ભગવદ્ગીતા’ (‘વિદ્’ એટલે જાણવું, એ ઉપરથી સાધનસ માટે ‘વિદ્યા’ શબ્દ છે, અને ‘શાસ્ત્ર’ એટલે નિપત્રણ કરવું, દોરવું, એ ઉપરથી ‘શાસ્ત્ર’ એટલે code of Conduct અથવા art of Life આમ એ બે શબ્દો બને ॥ છે)

ઉપનિષદોમાંથી પ્રથમ બ્રહ્મવિદ્યા નીકળી, ત્યાર પછી યોગશાસ્ત્ર નીકળ્યું અને એ જ ભગવાને ગામું તેથી એને ભગવદ્ગીતા કહે છે. સંસ્કૃતમાં ઉપનિષદ્ શબ્દ નારી જાતિ છે. ભગવદ્ગીતા એ એનું વિશેષણ છે. “ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદ્” એ એનું આખું નામ છે.

આ રીતે ધર્માનુભવ નોંધી રાખનાર (૧) દસ પ્રધાન ઉપનિષદ, (૨) એ ઉપરથી તારવી કાઢેલી બ્રહ્મવિદ્યા, અને (૩) એ બંનેની દૃષ્ટિ સાચવીને ગોઠવેલું યોગશાસ્ત્ર, એટલે કે જીવનકળા, એ ત્રણે વચ્ચે જે મેળ બેસાડી શકે, ત્રણેની એકવાક્યતા કરી શકે, તે જ જીવનનું રહસ્ય પામ્યો એવો વિશ્વાસ રખાય અને તેને જ આચાર્ય કહી શકાય, એવી જૂની મર્યાદા છે. ત્રણે વચ્ચે જે વિચાર-મેળ બેસાડી આપે, એટલે કે જે કોઈ જીવનવ્યવસ્થા આ પ્રસ્થાનત્રયી સાથે બંધ બેસે છે, તે ધર્માનુભવને અનુકૂળ છે એવો વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ આપણા પૂર્વજોએ નક્કી કરી રાખ્યું છે. અને આ કસોટી પર ખરી ઊતરે એવી કોઈ નવી જીવનવ્યવસ્થા સમાજ આગળ જે રજૂ કરે તેની દોરવણી સ્વીકારવા સમાજ તૈયાર થાય છે. પણ એવો માણસ જે કેવળ બૌદ્ધિક કસરત કરી બતાવે, તો તેટલાથી એને આચાર્યત્વ નહીં પ્રાપ્ત થાય. એણે એ પ્રમાણે જીવીને, પોતાના આચરણ-દ્વારા પોતાની પારમાર્થિકતા (earnestness) સિદ્ધ કરવી રહી. આ રહ્યો આચાર્યનો આદર્શ—

આચિનોતિ હિ શાસ્ત્રાર્યમ્ આચારે સ્થાપયતિ ઉત ।

સ્વયમાચરતે યસ્તુ ગ આચાર્યં પ્રવક્ષતે ॥

તમામ શાસ્ત્રોમાંથી એમનું રહસ્ય જે વીણી કાઢે છે—(આચિનોતિ હિ શાસ્ત્રાર્યમ્) અને એ રહસ્ય જીવનમાં કેમ વણી કાઢવું અથવા વાવી દેવું એ પણ જે બતાવે છે—(આચારે સ્થાપયતિ ઉત) અને—એથીય મહત્ત્વનું અને અધરું કામ,—જે તે પ્રમાણે આચરે છે, એટલે કે જીવી બતાવે છે—(સ્વય આચરતે યસ્તુ) તેને જ આચાર્ય કહી શકાય પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાક્યતા તર્કથી, જીવનવ્યવસ્થાથી અને પોતાના આચરણથી જે સિદ્ધ કરી બતાવે, તે જ આચાર્ય, એટલે કે ધર્મવિદ લોકનાયક તરીકે સ્વીકારાય છે.

આવા આચાર્યો આજ સુધી કંઈ નહોં તો પાંચ દસ થયા છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, નિમ્બાર્ક ઇત્યાદિ પ્રાચીન આચાર્યો અને દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રી અરવિંદ ઘોષ, મહાત્મા ગાંધી વગેરે આધુનિક આચાર્યો આ દેશને દોરતા આવ્યા છે. હવે સવાલ એ છે કે, જે આ બધાનું કહેવું મુજ ધર્માનુભવ સાથે સંગત છે, તો એમની જુદી જુદી દૃષ્ટિઓમાં પણ કંઈક મેળ જડવો જ નોંધ્યો. એમને અંદર અંદર લગાવીને ઉલ્લે જે જીને તેને પ્રમાણ ગણીએ તો આપણે જીવનદ્રોહ કર્યા ગણાય. આ બધા આચાર્યો પોતાની બુદ્ધિથી અને શ્રાદ્ધાથી આપણને સંપૂર્ણ જીવનવ્યવસ્થા આપે છે એટલું જ નહોં પણ પોતે એ પ્રમાણે

જાન્યત્ર વચાવી, જ્યાં એમણે સૂક્ષ્મતાપૂર્વક લોકનેતૃત્વ કર્યું છે ત્યારે, એ બધાની દૃષ્ટિ વચ્ચે પણ ક્યાંક તો મેળ લાવો જ જોઈએ

એટલે, આજે આ બધા આચાર્ય વચ્ચે જે કોઈ સમન્વય સાધી આપે તે ખરેખર આવાર્યોનો જાનવાર્ય થી શ્રમય એવી વિભૂતિની આજના જમાનાને જરૂર છે

એને માટે જોનોનો નખતબગી સ્પાદવાદ કામમાં આવવો જ જોઈએ

૨૬-૧-૪૧

૩

ઉપનિષદોની કેળવણી

[એક પત્રમાધી]

તમારો કાળ મળ્યો

વચમા મારી તનિયત ખૂબ સુધરી જણાતી હતી તે દરમ્યાન વાચવાનો લઘાવો લીરો ચોમાસાની વનગી નિહાળવા થોકુક રખડતો પણ ખરો મહારાષ્ટ્રની ભૂમિની થોભા કઈ અપૂર્વ છે જ્યાંની ઊંચીનીચી, જ્યાં જુઓ ત્યાં નાની મોટી ટેકરીઓ, તેથી ચાલવામા કે જોવામા સહે સહે નવનવો આનંદ મળે ગુજરાતમા આ નથી મળતું પથારીમા પડયો પડય પણ અહીંથી સિંહગડ જોઈ થકુ છુ, અને મેથોની પ્રતિભા તો સભિષ્ણે નવું નુ રૂપ ધારણ કર છે લીલી ધરતી અને નીલ આકાશ બને મનીને રંગના બધા જ મિશ્રાલો અને પ્રકારો કરી બતાવ છે લીનું ઘાસ ખાઈને માતેલા વાછરડાઓ પૂછડીઓ ઊંચી કરીને ચોમેર ફૂદતા ફર છે અને પોપટ, કાનરો અને હાવાઓ નવા નવા ગાન થોર છે આવી વનથોભા વચ્ચે ભૂખીભૂખ મોટરખસો અને વરુના ટોળા જેવી રનવ ટેનોની અભદ્રતા પણ દટાઈ જાય છે, અને સર્વજ્ઞ પથસાંચે કાવ્યમા ઉમેરો જ રર છે

આવા અનુદૂળ વાતાવરણમા ઉપનિષદો વાંચવાનો કેટલો આનંદ આવતો પછે એની તમે કલ્પના કરી થકો એમ છો લગભગ બધા જ ઉપનિષદો ફરી ફરી વાવી નથો દર સહે નવી નવી દૃષ્ટિ એમાંથી મળે છે આજથી ખરે વરસ પડેલા ઉપનિષદો વાચેલા પણ તે ભાખની મદદથી

ભાખમરોએ આપણા ઉપર ઘણા ઉપકાર કર્યા છે એ ખરુ પણ ઉપનિષદો વસ્તુ જ એવી છે કે ભાખ સાથે વાચવાથી એનો અસલી સ્વાદ રહેતો નથી ભાખ કરોને એવી ખોટ હોય છે—તમે એને જોઈએ તો મર્પાદા કલો—કે અમુક એક તર્કસિદ્ધ અને સમન્વિત વસ્તુ ઉપનિષદોમાંથી ઘટાવી બતાવવી આવી રીતે વાચવા માટે ઉપનિષદો છે જ નહીં ઉપનિષદો તો જાનવીર પરમહસોના inspired ઉદ્ગારો છે પોતાના વચનોમા પરસ્પર વિરોધ છે કે કેમ એમાંથી પાત્તાદાર ફિરસૂદી નીતરે

છે કે કેમ એનો વિચાર સરખો એ ત્રણપાંચને નહીં કર્યો હોય એમના વિચારોમાં અને કલ્પનાઓમાં શુદ્ધ કૌમાર્ય છે એમના ભાષાપ્રવાહ સાથે એક વાર પરિચય થયો એટલે પછી જેમ આપણે ધારોછું દૂધ પી જઈએ છીએ તે ઢંચે ઉપનિષદો ના અમૃતની સેરો આરોગવી જઈએ

ઉપનિષદોની કેટલીક દલીલો આપણે ગમે નથી ઊંચરતી કેટલીક વાતો વાચીને તો હમણુ જ આવે સત્યની શોધમાં તેઓ કેવા અનેક દિશાઓમાં દોડે છે એ જોઈ આપણા મનમાં વહાવ ઊપજે છે વિચારની એક દિશા એમણે ખોજવી ત્રાહી નથી રાખી પણ જ્ઞાનાંઓ સુધી ચલાવેલી આ ખોજને અને જ્યારે તેઓને બ્રહ્માત્મજ્ઞાનના ધવલગિરિની ટોચે જઈ બેઠેલા આપણે નિહાળીએ છીએ અને 'અમય વૈ બ્રહ્મ'ની એમની ગભીર ગર્જના સાંભળીએ છીએ ત્યાં ભક્તિભાવે માથું તમે છે અને સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરી 'ત્વં હિ ન પિતા ચૌડ્દમાક અવિદ્યા પરપાર તારયસિ । નમઃ પરમશ્રુતિમ્ય નમઃ પરમશ્રુતિમ્ય ।' એવી ઔપનિષદી નતિ (નમસ્કૃતિ) મોકામાંથી નીકળી જાય છે

આપણા સમાજમાં ઉપનિષદોને દૂરથી જ નમસ્કાર કરવાની વૃત્તિ દેખાય છે ઉપનિષદોનું અધ્યયન બાલુ જ ઓછું થાય છે, અને જે થાય છે તે ઘરના પ્રેસાઓમાં ભાળોની મદદથી તેમ જ પચીકરણના પ્રાપ્ત પછી આપણા યુવાના સીધા ઉપનિષદો પાસે જાય ત્યારે જ તેમની દૃષ્ટિ ખૂબજે અને વિચારના અને જીવનના દરક દોત્રમાં નવા નવા અનુભવા મેદારવાની થઈને એવાજે ઉપનિષદના રચનો એ તો લીજળીના ઝગઝગ છે એનો સંપૂર્ણ અર્થ હજી કોઈએ કર્યો નથી થાય પચાસ હજાર વર્ષ સુધી નવી નવી રીત પ્રથન કરીએ તાપે એમાંથી જાણવાનું કઈ બાકી જ રહેવાનું દરક જ્ઞાનો પોતાના અનુભવની મદદથી નવી રીતે ઉપનિષદો પાસે જાય અને અનુભવથી તેજ બનેલી બુદ્ધિ વડે ઉપનિષદોમાંથી નવી પ્રેરણા મેળવજે આ એક જ વચન લઈએ સંપૂર્ણ સોમ્ય હમા રવા પ્રજા સદાવતતા મત્પ્રતિષ્ઠા ।' આમાં આર્ધુ માનવ-માનસશાસ્ત્ર છે

'મર્મમા વિદ્યાતા હૃદયં એકાગ્રમ' આ વચન વાંચ્યા પછી કેવણીની બાંધી દિશા ફેરવવાનું મન ન થાય ?

હૃદયનં હિ રૂપાણિ જાનાતિ । હૃદયં હિ એવં રૂપાણિ પ્રતિષ્ઠિતાનિ ભવન્તિ ।' એ ચાલવડક નું નિરૂપણ વાચનાર કંઈ અને આનંદમીમાંથી નવી રીતે જ સમજાયે, અને સહેજે આગળ જઈ જ્યારે એ જ અધ્યાત્મવિદ્યાનો હિમાલય કહે છે 'હૃદયનં હિ સત્યં જાનાતિ । હૃદયં હિ એવં સત્યં પ્રતિષ્ઠિતં ભવતિ ।' ત્યારે તો આખી ફિલસૂફીનું મંગલ જ ફેરવવાની જરૂર છે એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

હુ તો તમને એટલું જ લખવા માગતો હતો કે ઉપનિષદોનો સ્વતંત્ર અધ્યાન થવાની જરૂર છે આધારી શબ્દો નહીં પણ સ્વતંત્ર બુદ્ધિ અને આદર વૃત્તિથી કાવ્યના સંત્રમાં છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં આપણા છોકરાઓને આપણે ખૂબ

દોષો છે. ઉપનિષદોના આ ભવ્ય ગ્રન્થમાં હવે એમને દોરવાની જરૂર છે તો જ સન્કારી કેળવણી માર્ગક થયે. માણની ગમે તેટલી ભયોએ તોપણ તેટલાથી જ મું વળે? દૈન્યપવટો થવો જોઈએ. અને દૈન્યપવટો કરવાનું મનું તો આ ઉપનિષદોના જીવિઓનું જ છે.

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૧

૪

નવાં જીવનદર્શનો

[એક જૂની નોંધ]

પ્રશ્નપત્રોની એકવાક્યતા કરી બતાવે તે આચાર્ય, એમ આપણા વિદ્વાન ધાર્મિકોએ નક્કી કર્યું છે પ્રશ્નપત્રોથી એટલે શું? ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર અને બનવદ્વનીતા ઉપનિષદો એ આપણા જીવિઓનો મૌલિક અનુભવ અને મૌલિક વિચાર છે બ્રહ્મનૂત્રો એ ઉપનિષદોના વચનોમાંથી નીતરતું દાર્શનિક શાસ્ત્ર છે અને ગીતા એ જ ઉપનિષદોમાંથી નેષાર કરેલું દિવ્ય રસાયન છે. ગીતા એ ઉપનિષદોનું અત્યંત વ્યાપક પણ ટૂંકું જીવનભાષ્ય છે

એટલે મુજ વસ્તુ તો ઉપનિષદમાં સાપ્તેહો જીવન્ત અને પ્રામાણિક અનુભવાત્મક વિચાર જ છે એ બધાની જ એકવાક્યતા કરી શકે, એટલે કે એ ઉદ્ગારોમાંથી એકરૂપ સળંગ જીવનરહસ્ય નિચોવી કાઢી આપે તે જ આચાર્ય, તે જ જીવનસ્વામી.

જીવનના અખિલ તત્ત્વોની મીમાંસા જેમાં કરવી હોય, એક સાર્વભૌમ તત્ત્વની કુંચીથી એકેએક સવાલનો ઉકેલ જેમાં આણેલો હોય, બુદ્ધિનું જે સમાધાન કરે, દૈન્યને સતોષે, કર્મને પ્રેર, અને એ ત્રણેનો સમન્વય કરી પુરુષાર્થને અને વિજ્ઞાની શાંતિ મેળવી આપે, તે દર્શન એવું દર્શન જોનાર તે જીવિ. અને એનો વ્યાસ (organizer) તે આચાર્ય

આજના જમાનામાં જીવનના બધા જ મુખ્ય સવાલોનો ઉકેલ આપનાર કેટલાક દર્શનો પ્રવૃત્ત થયાં છે સપત્તિશાસ્ત્ર એ એવું એક દર્શન છે એ માને છે અને કહે છે કે સપત્તિના પ્રયોગથી એકેએક વસ્તુમાં સફળતા મેળવી શકાય છે સપત્તિના મેત્રમાં જે નથી જ આવતું તે ઉપેક્ષા-યોગ્ય છે એમ એ દર્શન કહે છે. આ ઉપેક્ષાની સલાહને લીધે એ દર્શન અપૂરું કે અપંગ ન ગણાય વેદાંત પણ જગતની અને માણની ઉપેક્ષા જ સૂચવે છે ને!

વેદ્ય એ પણ એક દર્શન છે એ કહે છે કે આત્મરક્ષા એટલે કે ચતીર અને પ્રાણની રક્ષા એ પરમધર્મ છે, બધી જાતના કામોપભોગ ભોગવવાની શક્તિ કેળવી વધારેમા વધારે જીવણ એ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે

રાજસત્તા એ પણ એક દર્શન છે સૈન્યબળ અને કાયદાનું બળ એ એનું દ્વિવિધ સાધન છે દુનિયાના તમામ દુ ખોનું ઓતડ સત્તાના યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા થઈ શકે છે એમ એ માને છે જો કોઈ સામાજિક આપત્તિ દૂર કરવી હોય અથવા સામાજિક અભિવાય પૂરો પાડવો હોય તો હથિપણભર્યા કાયદા કરવાથી અને તે કાયદાનો વ્યવસ્થિત અમલ કરવાની શક્તિ કેળવવાથી તે થઈ શકે છે

જગદ્વ્યાપી વેપાર અને વસ્તુવિનિમય એ પણ દર્શનની કોટિએ પહોંચવાને ઉમેદવાર છે ભૂખ એ જીવનનું મુખ્ય પ્રેરક તત્ત્વ છે જ્યાં ભૂખ જાણાય ત્યાં તે નૂત્ત કરી, એટલે જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થયું

દુનિયાનો દરેક ધર્મ તો જીવનના એકેએક સવાવનું નિરાકરણ કરવા માટે જ આવતયો છે દરકને થાય છે કે જીવનનું સહસ્ય અમે જ બરાબર જાણ્યું છે લોકો એનું સેવન કરે એટલે એમને સુખ મળવાનું જ અથવા એમને જે કંઈ મળ્યો તે જ સારું સુખ છે

આજકાલ કલ્લા પણ પોતે સંપૂર્ણ દર્શન હોવાનો દાવો કરે છે દુ ખની વાત એટલી જ છે કે એ પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણતી નથી દરેક વાત સહેલી, આદવાદક અને અનુકૂળ કરવાનું બીડુ કળાઓ જાણુ છે જે સવાનો ધર્મને વિકટમા વિકટ લાગ્યા તે પાત અનાત સહેલા અને સુખસાધ્ય કરી શકવાનું જાદુ પોતાની પાસે છે એ કલાનો મોટો દાવો છે

દરેક દર્શન સ્વયંભૂ સમ્રાટ જેવું હોય છે પોતાની શક્તિથી પોતે બધું કરી શકે, પોતાને બીજા કોઈની મદદની જરૂર નથી, પોતે આરાધાય નથી, મદદ લે તો તે ઉદાસતા બતાવવા અને ઉરોજન આપવા ખાતર જ, એવી વૃત્તિ દરેક દર્શનની હોય છે એના વગર એનામા દર્શનત્વ કેમ આવી શકે? વઘુદી લોકોના પરમેશ્વરની પેઠે દરેક દર્શન એ દ્વિતીયાક્ષમ - આખાખાથી હંમેશર હોય છે

કેટલાક લોકો દરેકમાથી થોડુંક થોડુંક સાતુ તત્ત્વ ભેગું કરી તારાપાતાનો સંપૂર્ણ મત્તાનો નેશાર કરવા માગે છે પણ દર્શનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે બીજા નાથે એ બજે નહીં તેવ પાછી બજે નહીં, ખાંડ મીઠું બજે નહીં, તેમ જો દર્શનો મજીને ન નાથે બીક રહ છે કે એમનો ખીચડો કરવાથી એ જાને પણ બગી જાય અને જીવનને પણ બગાડી મુકશે છતાં માનવસ્મૃતિની શરૂઆતથી મનુષ્યજન તો દરેકમાંથી થોડુંક થોડુંક ભેગું રીને જ પોતાનું જીવન નભાવતી આવી છે અગાધતુ માણસજન પોતાની જવાબદારી એક જ નામમાં સોંપે નહીં બધા દર્શનોની સમિતિ નીમી પોતાનું મ જાણુ એના ભાવમાં સોંપે છે

માણસજનને જાને લીધે તાવડ બરે ઘણી થઈ હોય, નુતનિતના પણ જવાઈ ગોય, પણ એ કમ ઉન્નતિને માટે યોગ્ય નથી એક નાકના વાળમાં પાતાનું જીવન સોંપીને માવનજનને મેટલાં પ્રવોત્રો કર્યા, પણ એમાં એને હમણાં પરનાં પાણું છે પણ એમાં વાંક દર્શનોના નથી, વધે માનુસજનની અધીરાઈનો જ

છે કે દર્શનિ જીવનના રીતરસ : થમા થતા પેાં જે કાશ્ચર્યનાં મ્હાં છે તેનાં મને આ રીતરસના મુદ્દો છ ક્રમમાં પ્રમાણ આપનારી જુદા જુદા ૧૨ નુમે મર્યાદા આપેલી છે. આ પોતાની રીત મારાનજન પગે દરી નથી તેથી એકે-સાદની પૂરી રીતે થવાનું સમાધાન નથી મળે તે દર્શનને કેનથી મળે માનસજનને માનસજનને જીવના સાથે જોડાઈ છે અને પરિણામ નું રૂપ પગ જોડે છે આ રીતરસ અને એને સાચા રીત, નુમે ૧૨૬ અને ને ૧૨૭ નાં મુદ્દો- માનસજનને જોડે છે આ રીતરસ માટે રીતરસનાં ૧૨ નાં જીવનદર્શનો આ વિરુદ્ધ છે મીરજી ૨૬ છે કે જેમ ૨૫૨૨ વિના સૂચક નાં તેમ નિર્ણયમાની પત્તાર થયા થતા આપના સુચકરિયા શાસ્ત્ર પદ બનાવી શકતો નથી

દર્શનના આ માર્ગનું સ્વરૂપ માર્ગ માર્ગ મેજરવા આ દર્શનજન ઉપરિત થયા છે એનું નામ છે વિદ્ય એટલે કે વિદ્ય વિદ્ય આ આપના જીવનની છે, આપેલિકે રીતરસ છે, આપનાજીવની છે માર્ગનું છે, ૨૫૨૨ છે જે ક્રમ તે જોડે છે અને તેના ઉપરિત પદ ધારા છે મન્યુ આપ થતી તાકાત તા એની રીત છે—આ જીવનો માર્ગ વિદ્યના દર્શનકાના છે એ દર્શનનું સ્વરૂપ, અને માનસી, આના કયામત અને શક્તિ અને એની ફરજિયાત આપવા પાનપુત્ર તાજગરી જોડે નાંબવ છે ૨ આ છે આ રીતરસ ૨૨ સ્વરૂપમાં ફાળે જઈ અત્યાર સુધી માર્ગ ન હા] આ રીતરસ પદ નાં ફાળે એનું અનુમાન માર્ગમાં આપનાજીવની ઉત્તરજ થવાનો પદ નાંબવ છે દેનું નાજગતા આના છીએ આ રીતરસનું પદ મેમ ન નાજગીનાં

મૂળગામી મનન

— And having found his instrument,
Forgets or disregards or more presumptuous still,
Denies the Power that wields it.

— William Cowper

નિર્સર્ગમાં બુદ્ધિ, હેતુ અને યોજના નથી એમ કોણ કહી શકે છે? મદાન્ય થઈને જે બુદ્ધિ નિર્સર્ગ વિષે આવો સંકુચિત અભિપ્રાય ધરાવે છે, તે બુદ્ધિ પણ નિર્સર્ગની જ કૃતિ નથી શું?

સૃષ્ટિમાં અસખ્ય જીવો પેદા થાય છે. એમને પોષણ મળે છે, એમનો વકાસ થાય છે અને એમનો નાશ થાય છે. અને એ બધું આમુક માંગલિક નિયમ કે ધર્મ પ્રમાણે જ થાય છે એ શું બતાવે છે? જ્યાં જુઓ ત્યાં વ્યવસ્થા છે, યોજના છે, ઔચિત્ય છે, આનુકૂલ્ય છે, સુંદરતા છે, ધીરજ છે, વિકાસ છે. આ બધું મહા-બુદ્ધિ વગર સંભવે જ નહીં વનસ્પતિનું જીવન અને વિકાસ તપાસો સૂક્ષ્મકોટોનો જીવનધર્મ થોધી કાઢો. તારાના વિસ્તારનું અને એમના વિસટ રાસનું ધ્યાન ધરો. હૃદયની ગૂઢ અને જટિલ ભાવનાઓના મલાસાગરમાં આવગાડન કરો જ્ઞાત અને અજ્ઞાત બધું જ અદ્ભુત છે, વ્યવસ્થિત છે, હેતુપૂર્ણ છે પાદર્શનો આકાર, પાદર્શનો અસ્પષ્ટ રેખાઓ, ઘાડકાંનું ઘડતર, શખલાનો મરોડ, પતંગિયાની પાખો, હિંસક જાનવરોની ભૂખ, સ્વાપદોની બીંક, દુષ્ટોનાં કાવતરાં, અને દરેકને વ્યાપતી અલ્પ કે મહાનિદ્રા બધું જ હેતુપૂર્ણ છે. કેટલુંક આપણને ગમે છે, કેટલુંક નથી ગમતું કેટલાકથી આપણે રાજી થઈએ છીએ, કેટલાકથી અકબાઈએ છીએ એ આપણો જીવનધર્મ થયો 'આપણે અંશમાત્ર છીએ. અંશની લાગણીથી સંપૂર્ણની રચના કે યોજના ન મપાય, ન તપાસાય, ન મૂલવાય. ભૂખ વગર જેમ ખોરાક ન પચે, વિજ્ઞાતા વગર જેમ નિરીક્ષણ ન થાય, આનંદ જગૃતિ વગર ઉન્નતિ ન સધાય તેમ નમ્રતા વગર, પોતાની અલ્પજ્ઞતાના ભાન વગર વિશ્વવ્યવસ્થાની ગાખી ન થાય, એટલું માનવ કથારે સમજાયે?

જ્યાં જુઓ ત્યાં કેટલી સુંદરતા છે, કેટલી વ્યવસ્થા, કેટલી પરસ્પર આનુકૂળતા, કેટલી મિતવ્યયતા, કેટલું સામંજસ્ય!

ત્યારે શું નિર્સર્ગમાં ઉગાડપણું નથી? છે અને નથી. જે દરેક પ્રયોગમાં આમુક વૈચિત્ર્ય હોય અને દરેકનો અનુભવ હેતુ ચૈતન્યનું કેન્દ્ર અથવા વ્યક્તિત્વ દરેક પ્રયોગમાં હોય, તો પછી ઉગાડપણું કયાં રહ્યું? નિર્સર્ગમાં સમૃદ્ધિ

છે, ધીરજ છે અને બુદ્ધિની અનન્યતા છે જેટલું ખરી પડે છે, અકાળે વિનષ્ટ થાય છે, અધૂરું રહી જાય છે, બાવલા બીજનો ભોગ થઈ પડે છે, તે બધું શું એણે ચપું? ના હરખિજ નહીં દરક વસ્તુ જેમ સકારણ છે તેમ નપ્રયોગન પણ છે નિસર્ગમાં વ્યર્થ કરું નથી

આપણી બુદ્ધિ અને તે મહાબુદ્ધિ વચ્ચે જાનિનું એકય છે પણ એશ્વર્યનું એકય નથી તેથી જ તે મહાબુદ્ધિનું આકલ્પ કરવાને લામ બીડી થકીએ છીએ અને છતાં નમ્રતા દ્વારા જ તેમ કરવાની બાધા રાખીએ

અને તે મહાબુદ્ધિ પણ શું પૂર્ણ વિકસિત થઈ છે? પૂર્ણ વ્યક્ત કે પ્રગટ થઈ છે? એનો નિત્ય વિકાસ થતો જ જાય છે એ વિકાસનો છેલ્લો ક્યારે આવશે એ હોલ કહી શકે? એને છેલ્લો પણ શા માટે હોય?

વ્યક્તિનું કે વિશ્વનું જીવન પ્રવાહરૂપ હોય છે

આપણે માનીએ કે યૌવનમાં બાલ્યકાળ મટી જાય છે, અને વાર્ધક્યમાં બાલ્ય અને યૌવનનો હોય થઈ જાય છે, પણ તેમ નથી હોતું બધી અવસ્થાઓ—વિકાસના ક્રમ પ્રમાણે જેટલી અવસ્થાઓ દ્વારા આપણે પસાર થયા હોઈએ તે બધી અવસ્થાઓ—એકીસાથે જ આપણામાં હોય છે કયાના અંત સુધી આવ્યા તો શું તેના આદિ મધ્ય નષ્ટ થયા? રાગ પૂરો થયો એટલે શું એના અસ્તાઈ અંતરા નાશ પામ્યા? તેમ હોત તો રાગનું જ્ઞાન જ આપણને ન થાત જૂત પણ વર્તમાન છે નહીં મમુદ્રને મળી તોય એનો ઊગમ અને એનો મધ્ય વહે જ છે ને? નિસર્ગની મહાબુદ્ધિ વ્યક્ત થતી જાય છે વિશ્વસતી જાય છે તોય એનાં પ્રાથમિક સ્વરૂપોનો અવશેષ રહે જ છે હિંદુ ધર્મમાં જેમ તાત્તિ ધર્માણિ પ્રયમાનિ જાતન-ચી માંડીને અદ્યતન વિચાર અને આચાર સુધી બધાને જ સ્થાન છે બધાનો આદર છે તેમ નિસર્ગમાં બધી સ્થિતિનો સમાસ છે ઠક્કઠક્ક સ્થૂલ રૂપમાં, તો કોઈ ઠેકાણે સૂક્ષ્મરૂપમાં

* * *

પુરુષસૂત્રમાં કહ્યું છે કે વિરાટ પુરુષને અસંખ્ય માથા, અસંખ્ય આંખો અને અસંખ્ય પગ છે એ પરથી આપણે જાણીએ જેઈએ કે વિરાટ પુરુષને અસંખ્ય મન અને અસંખ્ય હૃદયો પણ છે, કેમ કે એ બધું એકરૂપ છે આ અનંત મનોમા કોઈ પણ વિચાર સ્ફુર્ષો, કૃત્યના જાગી કે લાગણીની ભિંમિ ભિંમી, કે એ કોઈ ને કોઈ રીતે મૂર્ત થવાની જ એટલા માટે જ તો મનોવ્યાપાર પર જબરદસ્ત કાબૂ રાખવો ઘટે છે

જેટલા માનસિક પાપો હું કરું છું, તે બધા મારા આચરણમાં ભલે ન હોય પણ ક્યાંક એ આચારમાં પરિણમે જ છે કોઈ પણ રીતે આપણા વિચારો આપણા મનોરથો અને કૃત્યનાતરંગો આપણે અવગ કે અવિદ્ય રાખી થકીએ એ આશા કે ઉમેદ વ્યર્થ છે

પાણીમાં પડેલું મીઠું જેમ બધે ફેલાય છે, આકાશમાં ઊડેલી ઊમિ અનંત પૃથ્વી પહોંચી જાય છે, તેમ આપણી વાસનાઓ વિશ્વમાં ફેલાય છે અને વિસ્તરે વહે છે અથવા નહે છે. એકલો આચાર પરનો કાબૂ બસ નથી, ચિચ્છિકા તો સંકલ્પમાં જ રહેલી છે. આખું વિશ્વ અને એમાંનો એકેએક રજ સંકલ્પપ્રભવ છે તેથી સંકલ્પશુદ્ધિ એ જ મહાસાધના છે.

૨૧-૪-૨૭

૬

વાસ્તવવાદ વિઽ ધ્યેયવાદ

વાસ્તવવાદ અને ધ્યેયવાદનો ઝઘડો માત્ર સાહિત્યમાં જ નહીં પણ સંજ્ઞાનૈતિક ક્ષેત્રમાં પણ વધ્યો છે. જ્યાં જે ભિન્ન વસ્તુઓ એકત્ર થઈ ત્યાં પરસ્પર વિરોધ થવો જ જોઈએ એવું માની લેવું એ એક મોટો ભ્રમ છે. કુટુંબમાં સત્તા કોની હોય; પિતાની કે માતાની? -આવો પ્રશ્ન ઉઠાવી કુટુંબનો નાશ કરવો અશક્ય નથી.

વાસ્તવવાદ અને ધ્યેયવાદ વચ્ચે વિરોધ ક્યાં છે? જે લોકોને કંઈ પુરુષાર્થ જ કરવો નથી તેઓ વાસ્તવવાદને આધારે ધ્યેયવાદનો વિરોધ કરતા રહે છે. ત્યાગ, બલિદાન, આત્મસંપત્તિ, નિર્ભયતા વગેરે ચરિત્રપત્રની ઉજ્જવળ બાજુઓ નષ્ટ કરવા ધ્યેયવાદનો વિરોધ કરવો એ સહેલું છે.

જે લોકોને કેવળ ક્લાનો વિલાસ જ કરવો છે અને પોતાના જીવનમાં જતા પણ પરિવર્તન કર્યા વિના આદર્શની મોટી મોટી વાતો કરવી છે તેઓનો ધ્યેયવાદ નામનો જ હોય છે. પણ જે લોકોએ ન્યાયદાનમાં ભાગ લીધો છે, શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં વરસો સુધી પોતાના જીવનનો સર્વોચ્ચ સમય ગુજાર્યો છે, જે લોકો વ્યાપારઉદ્યોગમાં સફળ થયા છે અને રાજનીતિમાં જે લોકોએ દેશને જાગ્રત કરી આઝાદીનો માર્ગ બતાવ્યો છે તે લોકોનો ધ્યેયવાદ તમારા વાસ્તવવાદને ઓળખી થકતો નથી એમ કંઈ રીતે કહી શકો?

સાચી વાત એ છે કે વાસ્તવવાદના કાદવમાંથી જ જીવનક્રમણ જન્મે છે. પણ ધ્યેયશી સૂર્યપ્રકાશ વડે જ, તેના આકર્ષણશી જ તે કમળ જીવનની સપાટીથી ઉપર આવે પોતાની કલ્યાણમય પ્રસન્નતા ખીલવી શકે છે. જે ગંદા પણ પુષ્ટિકાચ કાદવથી કમળને આવડે કરવામાં આવે તો પાણીમાં તરવા છતાં તે સડી જાયે. પણ જે સૂર્યપ્રકાશથી તેને બપોરે રીતે વંધિત રાખવામાં આવે તો કમળનું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત થઈ પડે. પછી તો તેના રંગ, રૂપ,

સુગંધ, તાજગી અને કોમળ પ્રસન્નતાનો પ્રશ્ન જ નહીં ઊભો થાય. વાસ્તવવાદનો સ્વીકાર જરૂરી છે, સાથે સાથે ધ્યેયવાદની પ્રેરણા પણ પ્રાપ્ત સ્વરૂપ છે. જોઈએ કીડા બની કાદવમાં જ રહેવું હોય તેઓ ભલે ત્યાં રહે. પણ ત્યાં પડયા પડયા ધ્યેયવાદની નિંદા કરી દેશની સ્વતંત્રતા અને ભાષાના ચૈતન્યનો દ્રોહ તો તેઓ હરગિજ ન કરે.

માર્ચ, ૧૯૩૬

૭

બુદ્ધિ અને તેનો વિકાસ

[પ્રશ્નોત્તરી]

પ્રશ્ન—બુદ્ધિ શી વસ્તુ છે? માણસમાં તે જન્મથી જ ઓછીવત્તી હોય છે અથવા પ્રયત્નથી વધારી શકાય છે? જે પ્રયત્નથી વધારી શકાતી હોય તો બુદ્ધિ વધારવા માટે શા શા ઉપાય કરવા જોઈએ?

ઉત્તર—બુદ્ધિ શી વસ્તુ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ તેની અનુભવ અને પરિચય દરેકને હોય જ છે.

સંભવ છે કે બુદ્ધિ એ વિશ્વવ્યવસ્થાનો મનુષ્યના અંતરમાં પડતો પડ્યો છે. ઈશ્વરનો સ્વભાવ, સૃષ્ટિની રચના, બંને સાથે માણસનો સંબંધ છે. એ સંબંધ બુદ્ધિ દ્વારા વ્યક્ત થતો હોય.

માણસનો જન્મ એ કંઈ એના જીવનની શરૂઆત નથી. તે તો જીવન-પરંપરાનો એક વચ્ચો ગાળો અથવા તબક્કો છે, જે મુકામ વચ્ચેની એક મજલ છે. પૂર્વકર્માનુસાર જ્યારે માણસ નવો જન્મ લે છે, ત્યારે પોતાની બુદ્ધિનું સાર-સર્વસ્વ એ સાથે લાવે છે. એટલે જન્મ વખતે જ બુદ્ધિધર્મમાં ભેદ હોય છે. જે માણસોમાં બુદ્ધિધર્મનો જે ભેદ જણાય છે તેમાં કેવળ પ્રમાણ અથવા પરિમાણભેદ નથી હોતો, પણ પ્રકારભેદ પણ હોય છે. કેવળ તંદુરસ્તનો નહીં પણ kindનો પણ ભેદ દેખાય છે. શરીર, આધાર, સ્વભાવ, વાસના, સોબત વગેરે અસંખ્ય વસ્તુની બુદ્ધિ ઉપર અસર થાય છે.

ગીતાએ સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસી એવો ત્રણ જાતનો બુદ્ધિનો ભેદ બતાવ્યો છે જ.

શરીર નીચેગી અને યુદ્ધ રાખવાથી, અપચો અને બાલકોય ટાળવાથી, બુદ્ધિનો નિરલસ વ્યવહાર કરવાથી, તેમ જ આત્મપરીક્ષણથી બુદ્ધિને શુદ્ધ અને તેજ કરવાથી બુદ્ધિચક્તિનો વિકાસ અવશ્ય થાય છે.

બુદ્ધિનો વિકાસ જ્ઞાનેન્દ્રિયથી થાય છે તે કરતાં કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા વધારે થાય છે, એટલું જ નહીં પણ કર્મેન્દ્રિયોની કેળવણીથી બુદ્ધિનો અનિશ્ચય દૂર થઈ તે નિશ્ચયાનુભવ થાય છે વૃદ્ધિ વર્માનુસારિની ।

શુદ્ધ હેતુપૂર્વક નિસ્પૃહ અને નિવિકારી જીવન ગાળવાથી બુદ્ધિ તેજ અને દૃઢ થાય છે હૃદયશુદ્ધિ થવાથી બુદ્ધિમા એકાગ્રતા પણ આવે છે અને એની વિકિરણ શક્તિ, Radiating શક્તિ પણ ખીલે છે

ઉપશાન્ત, ઈશ્વરકૃપાથી પણ બુદ્ધિ વધી શકે છે ગીતામા ભક્તની જ વ્યાખ્યા છે તે જ સ્થિતપ્રજ્ઞની પણ છે ભગવાન કહે છે 'સાચા ભક્તોને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું, જેથી તેઓ પરમ સહસ્ય પણ પામી શકે છે'

મારે અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે કેવળ તર્કચાતુર્યને હું બુદ્ધિ માનતો જ નથી કોક વાર તો તે બુદ્ધિનો એક વિકાર જ હોય છે

ઓક્ટોબર, ૧૯૩૬

૮

ૐ — પ્રણીતોપાસના

[એક પ્રવચન]

ૐકાર એ આપણો મર્વશ્રોત્ર એકાક્ષરી મંત્ર છે તેને પ્રણવ કહે છે તેનું દર્શન અને કાવલુ ગભીર તેમ જ આહવાદક છે જપિઆએ આ પ્રણવનું સહસ્ય બતાવવા એક આખું ઉપનિષદ વાપર્યું છે, છતાં તેનું સંપૂર્ણ આકલન થતું નથી એ ૐનો અર્થ શો? ૐ એટલે સનાતન 'હા' સદાય, અશ્રદ્ધા, નાસ્તિકતા બધાને એક સ્મિતથી જ દૂર કરનાર તે પ્રસન્ન હા છે ૐ કહે છે, બ્રહ્મ છે, આ દુનિયા છે, ભૂત, ભવિષ્ય વર્તમાન બધું જ છે તેમનો પરસ્પર સંબંધ ગમે તેવો કંપો, બધું છે, અને તે એક જ છે, કશું નથી એમ નથી જ્યાં ૐ છે ત્યાં અસત્યને, અભાવને કે સદાયને સ્થાન જ નથી

એ જ સત્યનારાયણ છે એ જ આપણો પ્રિય સખા છે એના સહવાસમા આપણે બધે જ સુરક્ષિત છીએ જીવનમાં અનેક માર્ગો આપણને લલચાવે છે, દરેક પગનું શકાથી ભરેલું હોય છે, સર્વોચ્ચ આદર્શ કયો એની હમેશા મૂંઝવણ રહે છે, ભણે ભણે ધર્મસંકટ આવે છે, પણ આ પ્રિયસખા ૐ અથવા શુદ્ધ સત્યનું શાસ્ત્રગ્રંથનું કંઈને શાસ્ત્રીએ એટલે કંઈએ મૂંઝવણ રહેતી નથી સમજાવેલા કરવી છે? હા, પણ તે સત્યનો હાથ છોડીને નહીં દાન પરોપકાર કરવા છે? તે પણ સત્યને વફાદાર રહીને જ શાસ્ત્રો રચવા છે? જ્યાં સુધી સત્ય લઈ જાય ત્યાં સુધી જ બીજા બધાનો સહવાસ જોખમ ભરેલો હોઈ શકે, પણ બાજકને જોમ તેની પરમ આખ, પરમ કલ્યાણકારી તેની માતા જ હોય છે તેમ પ્રણવને આ સત્ય

પરમ જાપન છે બાકી બધી વસ્તુ બાહ્ય હોય છે મેળવવી કે કેળવવી પડે છે, પણ સત્ય તો આપણી ઉત્પત્તિની સાથે જ છે, આપણા પહેલાનું તે છે વધુ સામરિયાના બધી જ માણસોની ગાઢાબંધનપૂર્વક સેવા કરે છે, પણ તેની નિષ્ઠા તો એક થતિને જ અર્પણ ઝંઝી હોય છે તેમ ગમે તે ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હોઈએ, ગમે તે જોખમ ઉઘવતા હોઈએ, ગમે તે સાધના કરતા હોઈએ, એ પ્રિયસ્થાને, એ સન્નાતન સાથીને છોડીને નહીં એ છે માટે દુનિયા છે એ છે તે જ ઈશ્વર છે દૃષ્ટિ અતર્મુખ થશે ત્યારે ખાતરી થશે કે આત્મા એથી જુદો નથી સત્ય એટલે માત્ર વ્યવહારનું પ્રામાણિકપણુ નથી સત્ય એટલે કઈ યથાર્થ કથન જ નથી સત્ય આપણી સાથે પ્રથમથી જ છે આપણી જેમ જેમ ઉન્નતિ થાય છે તેમ તેમ તે સત્યનું સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર દર્શન થતું જાય છે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ સત્યના દર્શનથી વર્ણિત કોઈ છે જ નહીં તેથી જ બધાને માટે આશા છે, અને બધાના જીવનમાં જ્ઞાનદારી છે તેનું દર્શન એ જ જીવનનો સાર છે, બાકી બધું નિસાર છે કેમ? ખાતરી નથી થતી કે બાકી બધું નિસાર છે? ખરખર કહું છું બાકી બધું જ નિસાર છે આપણે તે હૃદયસ્વામીને દગો ન દઈએ તે આપણને મેઈ કળે દો દે જ નહીં, તે કલ્યાણકારી છે એ તેની સુદરતા છે, પણ એ કઈ તેની શિક્ષારસ નથી સત્ય સત્ય છે એ જ એની શિક્ષારસ દરક પ્રત્યુત્તિનું અંતિમ ફળ, અંતિમ સમાધાન એ સત્ય જ છે

એનો અનુભવ થયા પછી કેં એ જ આપણુ મહાકાવ્ય થઈ જાય છે તેનું રસુ એ જ આપણુ અખડ સમાધાન થઈ જાય છે

૧૯૨૪

૯

સત્યનારાયણવ્રત

૧

પ્રાસ્તાવિક

સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના ‘ઉદ્બોધન’માં કેટલીક સરળ વાર્તાઓ અને મજેદાર શબ્દચિત્રો આપેલા છે તેમાં નીચેનું એક છે

“નનાતન હિં ધર્મનું । નરુપશીં મંદિર તે મંદિરમાં જવાના દુઃખ રસ્તાઓ પણ કેટલાં અને તે મંદિરમાં શું નથી? વદાનીઓના નિર્ગુણ બ્રહ્મથી લઈને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, દુર્ગા, સૂર્યનારાયણ ચાહા મામા અને ઉં ૨ ઉપર સવાર થવેલા ગમેયથી લઈને તે દેહ છઠ્ઠી શીતળા જેવા નાના મોગ દેવદેવીઓ સુધી બધું છે અને વેદ, વ્રત, દર્શન, પુરાણ તત્ર વગેરેમાં એટલો તો માત્ર ભરવો છે કે જેમાંની એક જ વસ્તુથી પણ ભવચન્દ્ર નૂતી શકે અને એ મંદિર આ જ લોકોની ભીડ પણ કેટલી! તેનીસ કરોડ લોકો તે મંદિર તરફ ૧૦૨ છે

“અમારા મનમાં પણ કુતૂહલ પેદા થવાથી અમે પગે ચાલ્યા. પરંતુ જઈને જોઈએ છીએ તો આ શું? મંદિરની અંદર તો કોઈ જનું જ નથી બારણા ઉપર પચાસ માથા, સો હાથ, બે પેટ અને પચાસ ટાટિવાવાળી એક મૂર્તિ ઊભી છે અને બધા લોકો એ મૂર્તિનાં પગ આગળ આજોડે છે ‘આ છે શું?’ એમ એક જણને પૂછતા તેણે કહ્યું, ‘પેલા મંદિરની અંદર જે દેવદેવીઓ દેખાય છે તેમને દૂરથી જ નમસ્કાર કરીએ અને તેમની ઉપર એક બે ફૂલ ફેંકી દઈએ એટલે તેમની ખૂબ પૂજા થઈ પણ અસલ પૂજા તો આ બારણા પરના દેવની જ કરવી જોઈએ અને આ જે વેદ, વેદાંત, દર્શન, પુરાણ, શાસ્ત્ર બધું તમે જુઓ છો એનું પ્રસંગોપાત્ત શ્રવણ કરો તો વાંધો નથી’ પણ માનવો જોઈએ આનો જ હુકમ’

“અમે ફરી પૂછ્યું, ‘ત્યારે આ દેવાધિદેવનું નામ શું છે?’

“જવાબ મળ્યો ‘લોકાચાર એટલે કે રૂઢિ’”

આ છટાદાર શબ્દચિત્રમાં સ્વામી વિવેકાનંદે હિંદુ ધર્મનું અમલી સ્વરૂપ બતાવેલું છે. આ સ્થિતિ હિંદુ ધર્મની જ છે એમ નથી આખી દુનિયામાં બધા ધર્મોની આ જ સ્થિતિ છે. શાસ્ત્રની પ્રગતિ ભલે તર્ક પ્રમાણે ચાલે, પણ લોકરૂઢિ તો હૃદયનો પ્રવાહ જ્યાં જાય તે દિશામાં જ વહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેમ જ મુસલમાની ધર્મમાં કેટલાંક સંસ્કારો અને રિવાજો તે તે ધર્મના સિદ્ધાંતોથી જુદા જ છે. હિંદુસ્તાનમાં દ્વિજ અને અદ્વિજ એવો સમાજનો મોટો ભેદ હોવાથી શાસ્ત્ર ધર્મ અને પ્રાકૃત ધર્મ એવા બે ચોખ્ખા ભેદ પડેલા આપણે જોઈએ છીએ. દરેક વખતે ધર્મસુધારકોએ આ પ્રાકૃત ધર્મને સુધારી તેનો સંસ્કૃત ધર્મ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. રૂઢ ધર્મ અને તેની રૂઢિઓ વખોડવામાં જ આપણે હમણા હમણા ઘણા વર્ષો ગાળ્યા, પણ રૂઢ ધર્મ પાછળ રાષ્ટ્રીય પ્રાણ હોય છે તે આપણા ધ્યાનમાં ન આવ્યું. દેશની ખામી અને ખૂબી, દેશની શક્તિ અને અશક્તિ આ રૂઢ ધર્મને જ આભારી હોય છે. કોઈ પણ દેશનો શાસ્ત્રધર્મ તે તે દેશનો કેવળ આદર્શ અથવા સર્વોચ્ચ મહત્ત્વાકાંક્ષા બતાવે છે, પણ રૂઢ ધર્મ ઉપરથી જ દેશની યથાર્થ સ્થિતિ સમજી શકાય છે. સમાજ જ્યારે વહેતા પાણીની માફક પુરુષાર્થી અને સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મ પથર જેવો કઠણ બનેલો નથી હોતો અને રૂઢ ધર્મ પણ અપમાનિત નથી હોતો. સમાજમાં ઉચ્ચવર્ગ અને આમવર્ગ જ્યારે અરસપરસ મળીને રહે છે ત્યારે શાસ્ત્રધર્મની ઉદાત્તતા રૂઢ ધર્મમાં ઝડી ઊતરે છે, અને જેમ કમળને કાદવમાંથી પોષણ મળે છે તેમ શાસ્ત્રધર્મને રૂઢ ધર્મમાંથી નિત્યનૂતન ભોજન મળે છે. શાસ્ત્રધર્મનું તર્કશાસ્ત્ર બધું તીવ્ર હોય છે, શાસ્ત્રધર્મનું માનસશાસ્ત્ર બધું સૂક્ષ્મ હોય છે. રૂઢ ધર્મ ભોગો હોય છે તે મનુષ્યસ્વભાવનું ઊંડુ પરીણમ નથી. ૧. ૧. ધર્મ બે વેબની પેઠે ઇસ્લામ અને જ્યારે ૨. ધર્મ બધુચરાજીની

પેઠે કુકુટવાહન હોય છે શાસ્ત્રના ધત્તને તત્ત્વ રૂપી મોતી મળે છે કે નહીં તે જ્ઞેનું મુશ્કેલ છે, પણ દિના કૂકડાને, તે બહુ ફરતો હોવાથી, સારાનરસા સંસ્કાર રૂપી દાણા તો ખૂબ મળે છે

હાલમાં યુરોપમાં એન્થ્રોપોલોજી અથવા માનવવંશશાસ્ત્ર તરફ સંસ્કારી લોકોનું લગ્ન વધારે છે એની અસર અહીંયા પણ થઈ છે, અને અહીંયાના વિદ્વાન લોકો શાસ્ત્રબ્રાહ્મ એવા હિંદુ સંસ્કારો અને રિવાજોનું અધ્યયન કરતા થયા છે બગાળમાં રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે બાઈબલ સપ્રદાયના નાહિત્ય તરફ લોકોની દૃષ્ટિ ખેંચી છે મૈસૂરમાં મિથિકલ સોનાયટીએ, મુંબઈમાં સર નારાયણ ચંદાવરકરે લોકરૂઢિની દૃષ્ટિએ હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે યુરોપમાં માનવવંશશાસ્ત્રીઓ મુખ્યત્વે આવા સાધનો નોંધવાનું અને ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં ચાલતી માન્યતાઓની સરખામણી કરવાનું કામ કરતા આવેલા છે

સંસ્કારી સનાતન ધર્મનો રૂઢ ધર્મ પણ ભારે સંસ્કારી છે એનું અધ્યયન જુદી જ રીતે થયું જોઈએ કિબલુના, હિંદુ સમાજના નેતાઓની દૃષ્ટિ પહેલેથી જ આ રૂઢ ધર્મ તરફ ગયેલી હોવાથી તેમણે રૂઢ ધર્મના સ્વતંત્ર પ્રવાહને કોઈ પણ રીતે રોક્યા વગર તેને સંસ્કારી બનાવવાનો શુભ પ્રયત્ન પહેલેથી આદર્યો છે રૂઢ ધર્મના બધા દેવદેવીઓને પચાસતનના અવતાર કરી નાખ્યા, તેમનામાથી પ્રમુખ દેવદેવીઓને રાષ્ટ્રીય તહેવારોમાં સ્થાન આપી દીધું, માસને બદલે અઠદનો લોટ અથવા ભૂરુ કોળું મૂકી હિસક સંસ્કારોને અહિસક બનાવી દીધા અને જન સમસ્તને ઉન્નતિને પંથે દોર્યો

રૂઢ ધર્મમાં બહુ શુદ્ધતા શોધવા જ્યુ એ જ ભાર ભૂંડ છે લોકોનો સ્વભાવ જોવો છે તેવો જ લઈ તેમાં ઉન્નતિનું એકાદ બીજ વાવી દેવું, લોકજીવનમાં અહિસાની એકાદ કાવ્યમય છટા ઉમેરી દેવી એટલું જ કામ ત્યા થઈ શકે એ જ દૃષ્ટિથી હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ રૂઢ ધર્મ પર કયા અને કેટલા સંસ્કારો ચડાવ્યા છે અને તેને લીધે આજનું હિંદુ જીવન કેવું સંસ્કારી ને કાવ્યમય થયું છે એ આપણે સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ તપાસવું જોઈએ આજું અધ્યયન ભગિની નિવેદિતાએ ઘણું કયું છે ફીલિંગ હોવે બ્રહ્મદેશ વિષે એ જ જાતના લખાણો લખેલા છે કિન્ડેડ સાહેબે એન્ડ્રો ઈન્ડિયન પદ્ધતિથી આ દિશામાં ઘણું લખ્યું છે પણ આપણે આટલાથી સતોષ ન જ માની શકીએ દરેક તહેવાર, રિવાજ અને સંસ્કાર આપણે તપાસવો જોઈએ અને તેમાં કયું રહસ્ય ગોઠવવાનો પ્રયત્ન છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ રૂઢિમાં દોષ જોવા એ કાંઈ અધરુ નથી પરંતુ સત્યની શુભ દૃષ્ટિ ગુણ વિવેચનથી સતોષ નથી માનતી પણ રહસ્ય જાણવા માગે છે આવી જ દૃષ્ટિએ આપણા દેશમાં ચાલતા વ્રત અને ઉત્સવોનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો વિચાર છે તેમાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના લોકપ્રિય અને પ્રમાણમાં અત્યંત નવીન વ્રત સત્યનારાયણના વ્રતથી જ શરૂઆત કરીએ

૨

૧, વ્રતરહસ્ય

મર્યાદા નહીં થઈ શકે.

સત્ય સૌંદર્ય પરજીવ.

— મુક્તિધર

સત્યનારાયણનું વ્રત આ પ્રાંતમાં તેમ જ મહારાષ્ટ્રમાં બહુ જ લોકપ્રિય છે. ધર્મશાસ્ત્રીમાં આ વ્રતને સ્થાન નથી, પણ રૂઢિધર્મમાં સત્યનારાયણવ્રતનું સ્થાન બ્રિયું છે. આ વ્રતથી ઇષ્ટકામના સિદ્ધ થાય છે એવી લોકોની માન્યતા છે. આ વ્રતમાં સત્યનારાયણની પૂજા, કથાકાવલ્ અને પ્રસાદભજન એવા ત્રણ મધુર વિભાગ છે. કદાચ આ જ કારણસર આ વ્રત પાછળ સત્યનો જ મહિમા ગંધો છે તે ઠકાઈ જાય છે તે તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ કૌશલ પ્રયત્ન છે.

આ રહસ્ય વાવતાં પહેલાં સત્યનારાયણની કથા જોમને પાદ ન હોય તેમણે તે જાણી લેવી અગત્યની છે.

ધર્મ એ માનસીકદૃષ્ટિની અત્યંત ઉચ્ચ એવી વૃત્તિ છે, અને તે મનુષ્યના આખા જીવનને વ્યાપીને રહેતી હોય છે. આપણ જીવન જોમ ઉત્તમ, સામાન્ય અથવા હીન હોય છે, તેમ આપણે ધર્મને પણ તેવું જ સ્વરૂપ આપીએ છીએ. બુદ્ધિપ્રધાન તાકિક લોકો ધર્મવૃત્તિને તત્ત્વજ્ઞાનનું દાર્શનિક રૂપ આપે છે, પ્રેમાત્મ નમ્ર લોકો ઉપાસનાનું રૂપ આપે છે, કર્મપ્રધાન ક્ષારસિક લોકો પૂજાઅર્ચા વગેરે તાત્ત્વિક વિધિ દ્વારા ધર્મવૃત્તિનું પોષણ કરે છે, જ્યારે સામાન્ય અથવા જનનમુદાપ કથાકીર્તન દ્વારા જ ધર્મના ઉચ્ચ મિષ્ટાનો આકર્ષન કરી શકે છે.

ધર્મચરણના દૃષ્ટિની બાજતમાં પણ એ જ સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે. ધર્મચરણનું દૃષ્ટિ આંતરિક, અંતઃસ્થ અને ઉચ્ચ હોય છે. એ વસ્તુ જોમના ધ્યાનમાં નથી આવતી શકતી તેમના સતોષની ખાતર પૌરાણિક કથા દ્વારા બાહ્ય દૃષ્ટિ બતાવવું પડે છે. ધર્મતત્ત્વો ગમે તેટલાં ઉચ્ચ હોય, પણ જો તે સમાજમાં રૂઢિ કરવા હોય તો તેમને સમાજની ભૂમિકા સુધી નીચે ઉતારવા જ પડે છે. ભગવાન તથાગતે ઉપદેશોનાં તત્ત્વો ઉચ્ચ, ઉદાત્ત અને નૈતિક હતાં, પણ જ્યારે તેમને દેવદેવતા, પૂજાઅર્ચા, મંત્રતત્ત્વ વગેરેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ આપી મહાધ્યાન પંથ આવતર્યો ત્યારે જ તે તત્ત્વો અથવા તેમનો અંશ અર્ધા ઓશિયા ખંડને ગમે જિતયો. સત્યનારાયણનું વ્રત જો એવી જ જાતનું એક તાજુ ઉદાહરણ છે. સત્યનારાયણનું વ્રત છેલ્લાં સો વર્ષની અંદર જ નિર્માણ થયું છે એમ એક પુરાણધર્મભિમાની શાસ્ત્રીએ જાહેર કર્યું હતું. ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપારનું અને નાનકડું સંજોગનું સ્મરણ જ્યારે તાજુ હતું ત્યારે આ વ્રત થઈ થયું હશે પણ આ વ્રતનો વિસ્તાર અને તેની લોકપ્રિયતા જોતાં લોકદૃષ્ટિમાં વસતું ધર્મનું સ્વરૂપ આ વ્રતમાં સુંદર રીતે મળી આવે છે એમ કહેવા માં વાધો નથી.

દુનિયાનો ઘસોખરો વ્યવહાર અ પપ્રાપ લોભોના હાથમાં હોય છે બાહુજન સમાજની સત્ય પગની તારિવ- ગાદી બહુ ઓછી હાય છે સસારમાં ગમે તેવી હાનિ સહન કરવા બેટનું પોરુષ સામાન્ય લોકોમાં જોવામાં નથી આવતું સત્યાસત્યના મઠ પપ્પ વિધિનિયેવ સાધ્યા વગર ક્ષત્રિક અને દુશ્વરમાન લાભને ખાતર લોકો વચનભંગ જર છે, નિષમ તોડે છે, જૂઠાને સાચું કરી દેખાડે છે કામનાસિદ્ધિને અર્થે સત્ય સાથે માડવાન કનાર આવા અજ લોભોને સત્યની લગતી કેવી રીતે લગાડવી અને સત્યમેવનથી જ આખરે તવ જામના મિલ્લ થાય છે એવી કાલ્પ અજ લોકોના મનમાં કેવી રીતે દનાવવી એ એ જ ભારે સનાતન પ્રશ્ન છે સાધુ સતોએ, કાષ્ઠ ઘડનારાઓ તેમ જ સમાજના નેતાઓએ અને રીતે પ્રવર્તી કરી જોયા છે સત્યનારાયણપ્રતપ્રવર્તકે આ પ્રશ્નનો ઉચ્ચ પોતાની યત્નિ અને મતિ અનુસાર સત્યનારાયણની પૂજા અને કયા દ્વારા લાવવાનો પ્રવર્ત કરેલો છે

(સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં ચાલતી કરવામાં બે હેતુ સધાયેલા છે લોભ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ, અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિસ્તર ગવા ન્દે એ બીજો ઉદ્દેશ આ પૂજાને ઉત્સવનું નામ આપ્યું નથી, વ્રત કહ્યું છે, : પણ આઠો ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે ઉત્સવમાં આપણે કોઈ જૂત વૃત્તાન્તનું અથ કોઈ ધાર્મિક તત્ત્વનું ઉત્સાહપૂર્વક ત્રુર્ણ સ્મરણ કરીએ છીએ, જ્યાર વ્રતમાં આપ આપણુ જીવન ઉચ્ચતર બનાવવા માટે કોઈ પણ દીગા શ્રદ્ધા કરીએ છીએ,

“ સત્યનારાયણની કયા નાજાવાથી અને સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદભાગ કરવાથી સત્ય નારાયણના ઉત્તવ થયો ગણાય, તેને કાઈ વ્રત ગણી ન થાય જેન સત્યનારાય નું વ્રત કરવું હોય તેણે પોતે સર્વ કામે, સવ સ્થળે અને સર્વ પ્રસંગોમાં સત્ય અવસ્થાની, અને તક મળતાં સર્વ લોકોને સત્યનું મહત્ત્વ સમજાવી સત્યનું કીર્ત કરવાની દીગા લીધી હોય તો જ તેને સત્યનારાયણનું વ્રત કરાવું પુણ્ય મળે, બાં ન મળે ”

દુનિયામાં બધા લોકો સામર્થ્ય અને સપત્તિ ઈચ્છે છે ધર્મ કહે છે, ‘જૂત દયા અને સત્યાચરણ મારફતે જ તમને સાચું સામર્થ્ય અને સપત્તિ મળી શકશે આ જ સિદ્ધાંત પુરાણોએ એક સુદર રૂપક દ્વારા આપણા મન પર ઠસાવેલ છે પુણ્યો કહે છે, સામર્થ્ય અને સપત્તિ એટલે કે શક્તિ અને લક્ષ્મી, અનુકર્ષ કૃત્યાપની ઈચ્છા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનારાયણને આધીન રાં છે કેમ કે યત્નિ એ શિવની પત્ની છે અને સત્યનારાયણની પત્ની લક્ષ્મી છે પતિની આરાધના તમે કરો એટલે પત્ની તમારા પર જરૂર અનુગ્રહ કરે આ રીતે ધન, ધાન્ય સંતતિ, સપત્તિ વગેરે ઔદિક લક્ષ્મીની ઈચ્છા રાખના લોકોને સત્યનું એટલે કે સત્યનારાયણનું આરાધન કરવાનું આ વ્રતમાં કહેલું છે

હિંદુ ધર્મમાં અને હિંદુ નીતિશાસ્ત્રમાં સત્યનો વ્યાપક અર્થ કરેલો છે શીવેદ્યાસે મહાભારતમાં સત્યના તેર પ્રકાર કહેલા છે હિંદુ શાસ્ત્રો અને પુરાણો

ઉથલાવી જોઈએ તો છેક પરસ્પર ભિન્ન એવી ત્રણ વસ્તુઓનો સત્ય શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે.

પહેલી વસ્તુ:— સત્ય એટલે યથાર્થ કથન. જે વાત જેવી હોય, જે સ્વપ્નમાં આપણે જાણતા હોઈએ, અથવા જે રૂપે બનેલી આપણે જોઈ હોય, જે સ્વપ્નમાં આપણે તેનું આકલન કર્યું હોય, તે તેવી જ રીતે યથાતથ કહેલી તેનું નામ સત્ય.

બીજી વસ્તુ:— સત્ય એટલે ઋતુમ્, સૃષ્ટિનો નિયમ અથવા કોઈ પણ મહાકાર્ણનું વિધાન. ‘સત્યથી જ સૂર્ય ઊગે છે’, ‘સત્યથી જ વાયુ વાય છે’, ‘સત્યથી જ પૃથ્વી વિશ્વને (સર્વને) ધારણ કરે છે,’ ‘સત્યથી જ આ લોક ચાલે છે,’ ‘સત્ય એ જ યજ્ઞની પ્રતિષ્ઠા છે,’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોમાં સત્ય એટલે અનુલ્લંઘનીય નિયમ, ‘એવો અર્થ થાય છે.

ત્રીજી વસ્તુ:— સત્ય એટલે પ્રતિજ્ઞાપાલન. સત્ય એટલે એક વાર મોઢેથી નીકળેલો બોલ પાળવો જ જોઈએ એવી ટેક; એક વાર કાઢેલું વચન આપણે ગળી ન જઈએ એવી ટેક. આ સત્યને માટે જ કહ્યું તેનાં કુંડળો આપી દીધાં, આ સત્યને માટે જ શમ વનવાસે ગયા, આ સત્યને માટે જ હરિશ્ચંદ્રે રાજદાન દીધું. કિલ્લુના, માનુષકત ધોડવોએ માતાનું વચન ‘સાચું પાડવા ખાતર એક દ્રોપદી સાથે પાંચે ભાઈઓએ લગ્ન કરવાનું નિદાપાત્ર ગણાનું કર્મ કર્યું.

(આજે આપણી સત્યની અને વફાદારીની કલ્પનાં વધારે વિશુદ્ધ થઈ છે. પોતાના દીકરાઓએ શું મેળવી આણેલું છે એ જાણવા વગર પાંચે ભાઈ સૈરખું વલ્લેયી લો એવું માતાના મુખેથી નીકળેલું વચન સાચું પાડવા આજ જે પાંચ ભાઈઓએ એક સી સાથે પરણવા જાય તો આપણે તેમને સત્યદ્રોહી મૂર્ખ ગણી કાઢીએ. સ્વપ્નામાં બ્રાહ્મણને આપેલું વચન સાચું- પાડવા ખાતર પ્રજાની માલિકીનું આપું રાજ્ય પ્રજા ઉપર કાળો કેર વર્તાવનાર એક તામસી બ્રાહ્મણને ખરેખર આપી દેનાર રાજાને આપણે ‘રાજધર્મભ્રષ્ટ’, ‘શત્રુજનક’, પામર કહીશું. અસ્તુ. અહીં તો આપણે જૂની કલ્પના પ્રમાણે સત્યનારાયણકથાનું સ્વરૂપ ઉકેલવા નીકળ્યા છીએ.)

જનસમુદાયમાં જે વૃત્તિઓ ખાસ કરીને જોરાવર હોય છે: લોભ અને ભય. આ જે વૃત્તિઓનો લાભ લઈ સત્યનારાયણકથાકારે સત્યનો મહિમા ગાયો છે. સત્યનું સેવન અને કીર્તન કરો, એટલે તમને સંતતિ, સંપત્તિ વગેરે બધાં વાતાં મળશે, સંકટો દૂર થશે અને મનકામના પરિપૂર્ણ થશે; આ થઈ લાઙ્ગ્ય. સત્યને વીસરો, સત્યને છુપાવો કે તરત જ તમારાં બાળભર્યાં મરશે, ધનધાન્ય નાશ પામશે, જન્માઈ ડૂબી મરશે; સોજા જે અન્યાયથી કોઈને કેદખાનામાં પૂરી દેશે, તો તેની સત્તા નાશ પામશે ને તેની ઉપર સર્વ પ્રકારના અનર્થો આવી પડશે; આ થયો ભય.

સત્યનું વ્રત બધાને માટે સરખું જ ફલદાયી છે. સત્યપાલન એ સાર્વવાસિક ધર્મ છે એમ બતાવવા સાડુ આ કથામાં બ્રાહ્મણ, રાજા, વાલ્મીકિ,

ગોવાશિયા, અને કઠિયારાને આણેલા છે અને ઉપર આપેલા સત્યના ત્રણે અર્થ સત્યવ્રતમા અભિપ્રેત છે એમ લાગે છે વાસિયો સાધુ અને તેનો જમાઈ કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ ભૂલી જાય છે તેથી તેમના ઉપર સત્યદેવનો કોપ થાય છે તેના પરિણામ તરીકે ચંદ્રકેતુ રાજા પણ પરાક્રમુખ થાય છે આ દુર્દેવી લોકોની સ્ત્રીઓના કદમમા પ્રતિજ્ઞાપાલનની પરમશુદ્ધિ જાગ્રત થઈ એટલે તરત જ ચંદ્રકેતુ રાજાના કદમમા પણ ન્યાયમુદ્ધિ જાગ્રત થાય છે સાધુ અને તેનો જમાઈ ચોરભયર્થ દડી માધુ આગળ જૂઠું બોલે છે, માટે આપણા કથાકાર આ તેમના અસત્ય ભાષણને લીધે તેમના સર્વસ્વનો નાશ થયો એમ તેમનો અનુભવ આપી વિનાશના ભયદ્વારા તેમને સત્યનિષ્ઠ બનાવે છે કલાવતી પતિદર્શનના મોહને લીધે સત્યનારાયણવ્રતના નિયમ તોડે છે નુગધ્વજ રાજા પોતાના ઉચ્ચ વર્ણના ગર્વથી અને સત્તાના મદથી સત્યનો અનાદર કરે છે તેથી કલાવતીનો પતિ અને નુંગધ્વજ રાજાનું સંજ્ઞ નષ્ટ થઈ જાય છે, પણ તેમનો તે મોહ અને તે મદ નષ્ટ થતાવેત તેમને તેમનું સૌભાગ્ય ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બતાવી કથા કાર લોકોને કહે છે ભાઈઓ, જે સાચુ હોય તે જ બોલો, પોતાનું વચન તોડો નહીં, તેમ જ સમાજના અથવા નિઃસર્ગના સર્વવ્યાપી નિયમો તોડો નહીં, તેમનું ઉલ્લંઘન કરો નહીં આ પ્રમાણે વર્તશો તો તમારું ઔદિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ જરૂર થશે, કેમ કે જે સત્યથી ચાલે છે તે

सर्वान् कामान् अवाप्नोति

પ્રેત્ય સાયુજ્યમ્ આપ્નુયાત્ ।

[આ લોકકાવ્યની અદર સત્યને સર્વસંગપરિત્યાગી દડીનું સ્વરૂપ આપેલું છે, એ પણ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે સત્યને અનુસરીને ચાલવાથી બધી વાસનાઓનો ક્ષય થઈ મનુષ્યમા સત્યસ્તવૃત્તિ ઠસી જાય છે, અને સત્યાચરણી મનુષ્યમા અત સ્થ વૃત્તિઓનું તેમ જ બાહ્ય સમાજનું નિયમન અથવા દબ કરવાની દલીલકિત આવી જાય છે, એમ કવિએ બહુ સુંદર રીતે સૂચવેલું છે સત્યનારાયણની પૂજામા સત્યનું સ્વરૂપ અને પ્રકાર બતાવનાર કેટલાક શ્લોકો અત્યંત ઉદાત્ત છે, તે અહીં આપી શ્રીસત્યનારાયણની યજ્ઞમતિ કરેલી આ ઉપાસના અહીંયા પૂ

नारायणस् त्वमेवासि सर्वेषां च हृदि स्थित ।

પ્રેરક્ પ્રેર્યમાણાના ત્વયા પ્રેરિતમાનસ ।

त्वदाज्ञा शिरसा धृत्वा भजामि जनपावनम् ॥

નાનોપાસનમાર્ગાના માવકૂદ માવવોષક ।

त्वदधिष्ठानमाश्रेण सदैव सर्वार्थकारिणी ।

તામેવ ત્વા પુરસ્કૃત્ય ભજામિ હિતકામ્યયા ॥

न मे त्वदन्यस्य भ्रातास्ति त्वदन्य न हि दैवतम्

ત્વદન્ય ન હિ જાનામિ પાલક પુણ્યરૂપકમ્ ॥

નમસ્તે દેવદેવેશ નમસ્તે ચરણીધર ।

ત્વદન્ય કોઽપિ પાપેભ્યસ્ ત્રાતાસ્તે જગતીતલે ॥

વાહિતાર્થફલપ્રદ એવા આ શ્રીસત્યનારાયણવ્રતનું, અને કથાનું આ રહસ્ય જે વાંચ્યે તેને જ શ્રીસત્યનારાયણનો કૃપાપ્રસાદ મળશે. તે સંસ્કૃત ભાષામાં લખેલું નથી અથવા આધુનિક છે એમ માની જે કોઈ એનો અનાદર કરશે તો તેનું સત્યનારાયણવ્રત નિષ્ફળ જાયે. પણ જે કોઈ ધ્યાનમનનપૂર્વક આનું શ્રાવણ કરી સત્યનારાયણનું વ્રત આચરશે તો તે

સર્વદુઃખેભ્યો મુક્તો ભવતિ માનવ ।

મર્વેપાપવિનિર્મુક્તો દુર્લભ મોક્ષમાપ્નુયાત્ ॥

इह सद्यः फल भुक्त्वा परत्र मोक्षमाप्नुयात् ।

धनधान्यादिकं तस्य भवेत् सत्यप्रसादतः ॥

दरिद्रો ભમતે વલ્લભ, વડો મુચ્ચેત વન્વનાત્ ।

મીતો મયાત્ પ્રમુચ્ચેત, સત્યમેવ ત સમયઃ ॥

કલિયુગમાં ગમે તે માણસ ગમે તેવી સારીનરસી કામનાઓ સિદ્ધ કરવા માટે સત્યનારાયણવ્રત કરવા લાગ્યો, એ જેઈ શ્રીમહાદેવે હૃદયપ્રાપ્તિના રસ્તામાં એક કીલક અને અર્ગલા નાખી દીધાં છે :

જે માણસ જિતેન્દ્રિય અને સત્યવાદી હશે તે જ તેનું ઉત્ક્રિયન કરી આ વ્રતફલનું દાર ઉઘાડી શકશે. इति शम् ।

૧૦

ગજેન્દ્રમોક્ષ

ઈશ્વર આપણો પરમ પિતા છે એમ તો સૌ કોઈ માને છે, પણ આપણે સૌ ભાઈભાઈ છીએ એ વાતનો વિશ્વાસ સૌને નથી હોતો. સર્વોદયમાં માનનાર સત્યાગ્રહી 'वसुधैव कुटुम्बकम्'ના નિયમનું પાલન કરનાર હોય છે, તેથી તેને કોઈ શત્રુ નથી હોતો, એનો અર્થ એ નથી કે કોઈ એની પ્રત્યે શત્રુતા નથી રાખતું. એના શત્રુ ઘણા હોઈ શકે છે. ધર્મ અનુસાર ચાલનાર દરેક માણસ અધર્મથી ચાલનાર માણસના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડતો જણાય છે. છતાં સત્યાગ્રહી પોતાના મનમાં કોઈને વિશે પ્રેમ પ્રિવાય બીજે ભાવ નથી રાખતો. જ્યારે તે પોતાના ભાઈને કુવાસનાને વશ થયેલો જુઓ છે ત્યારે તેનો પ્રેમથી વિરોધ જરૂર કરે છે. વખત આવે પ્રેમ કઠોર થઈ શકે છે પ્રેમમાં દુર્ભજતાની કે મોહની મુદતા નથી હોતી. પણ સત્યાગ્રહી વિરોધ કરતો છતાં પણ પોતાના ભાઈનું હિત જ ઈચ્છે છે, અને પોતાનો વિરોધ તો પોતે કમ્પ રહન

મરીને જ વ્યવસ્થા છે પ્રેમમુદ્ધ-વિરોધ હમેશા સદા જ થાય છે જરા વાર ભલે લાગે, પરંતુ વિન્યા તો તેનો જ છે અને માયું જેઈએ તો પ્રતિપક્ષનો પણ વિન્યા છે એ બિચારો જે દુવાલનાથી ઘેરાયેલો હતો તેમણી છૂટી ગયો —તેમણી પોતાના જાનમાને ફરી પ્રાપ્ત કરી શક્યો જા પણ એક અન્નાધારણ છત છે સત્યાગ્રહનું મુદ્ધ ધર્મમુદ્ધ હોય છે તેથી તેનું પરિણામ સંકુલ જ હાય જ્યારે બે માણન પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થને વધ થઈને લડે છે ત્યારે એકની ઝન અને બીજાની હાર થાય છે, ઈશ્વર તટસ્થ રહીને જુઓ છે અને કર્મની નિયમ નિવેડો આણે છે પણ જ્યાં એ પમ સ્વાર્થને છોડી ધર્મનો આધાર લે છે ત્યાં પરમાત્મા પોતે તેનો પમ કંઈ છે, કાગળ પગમાત્મા હમેશાં સત્યનો પમપાતી હોય છે મ્મલ વસ્તુ છે સ્વાર્થ છોડીને ધર્મનું પાતન કરવાની ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યની ઓટી પણ ઈશ્વર કંઈ થોડી નથી મરતો ધર્મનિષ્ઠ તેમ જ તેનો વિરોધ મરનાર અનેનું હિત કળું એ ઈશ્વરની નીતિ છે, તેથી ધર્મસંગ્રામની અવધિ પણ બાબુ લાખી હોય છે ધર્મનિષ્ઠ પણ નિષ્પાપ થઈ જાય ત્યાર જ તેને સફળતા મળે છે અને નફાતાનો મુખ્ય ભાગ તો એ છે કે વિરોધીઓનો વિરોધ થમી જઈને બંને ફરી પહેલાના જેવા એકબ્રાણુ ભાઈ-ભાઈ બની જાય આ જ સિદ્ધાંત પુણ્યોમા 'જન્મેન્દ્રમોખ'ની મ્યામા બતાવવામા આયો છે

ઈન્દ્રના દરનારમા હાલા અને હુલુ નામના બે ગવૈયા ભાઈઓ હતા. તેમના કુદયમા મન્સર પ્રવેશ નહોતો કર્યા ત્યાં સુધી તેઓ હામીમળીને રહેતા હતા પણ એમના દુર્ભાગ્યે એમના અંતરમા સ્પર્ધા વધી પડી બનેના મનમા એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો કે 'હું જ ગ્રેષ્ઠ છું, તેથી ગ્રેષ્ઠ સ્થાન મને મળવું જોઈએ' ઈન્દ્રે તેમને સમજાવીને કહ્યું, 'ઈશ્વરને ઘેર સી સરખા છે હું તો તમારા બેમા કયો ભેદ જોઈ શકતો નથી' છતાં પેલા ગવૈયાઓને સંતોષ ન થયો આખરે ઈન્દ્રે તેમને દેવદ ઋષિની પાસે મોકલી દીધા દેવદ મહાશાની હતા, ત્રિકાળ-દર્શી હતા પણ પૂર્ણાંગની ઘણખરુ મીની જ હોય છે ઋષિનું મીન જોઈને ઈર્ષા અને મન્સરથી ભરવા બંને ગવૈયાઓ કહેવા લાગ્યા, 'સાવ ગમાર છે કશું સમજતો નથી' મુનિએ મીન મૂકીને દયાભાવથી કહ્યું, 'કેવા મૂરખ છો! સ્પર્ધા અને અસૂયાથી તમારા ભેજ સડી ગયા છે તમારા ભાગ્યમા શું ભયું છે તે તમે નથી જાણતા જાણતા હોત તો આવડો મન્સર ન સેવત પર માત્માએ હરેક માલસનું ભવિષ્ય તેનાથી છૂપું રાખ્યું છે, છતાં કર્મનો સિદ્ધાંત ગમજવવાને ખાતર જરા કમોર થઈને હું તમારું ભવિષ્ય જોટલું ભાળી શકું છું તેટલું તમને સુણાવી દઉં છું ભાઈઓ થઈને પણ તમે એકબીજાનો મન્સર કરો છો એનું પરિણામ એ આવવાનું છે કે તમે સ્વર્ગમાથી નીચે પડશો અને ત્રિકૂટ પર્વતની પાસે પશુપોનિમા જન્મ લેશો એક થશે જગલનો હાથી અને બીજો

થશે સરોવરમાં રહેનારો મગર. ત્યાં તમે તમારા વેરને પશુભાવે પોષશો; ભાઈ-ભાઈ મટીને થતું બની જાયો.’

બસ, બંનેનો મદ ઊતરી ગયો. બંનેને શક્તિ પશ્ચાત્તાપ થયો. બંને ઋષિને પૂજે પડયા અને આજીજી કરવા લાગ્યા કે ‘આપ અમારા પર કંઈ દયા નહીં કરો?’ ઋષિએ કહ્યું, ‘કર્મનો નિયમ અટલ છે. એમાં કોઈની દયા કામ આવતી નથી. પણ સાથે સાથે કર્મનો નિયમ કલ્યાણમય પણ છે. તે જોઈને કઠોર તેટલો દયામય પણ છે. કર્મનું ફળ દંડપ નથી હોતું. બગડેલાને સુધારવાનું બળ એનામાં છે. તમારા બેમાંથી એકના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ જાગ્રત રહેશે અને તે ધર્મને માર્ગે ચાલશે. આકૃતની વેળાએ તેને ઈશ્વરનું સ્મરણ થશે. બીજાના હૃદયમાં મત્સરનો અગ્નિ ભડભડાટ બળી રહ્યો છે. તે નીચે ને નીચે જ પડતો જાય. છતાં એનો પણ ઉદ્ધાર થશે. પોતાના ભાઈનો વિરોધ કરતાં કરતાં તેના હૃદયમાં ભાઈની ગ્રાહ્યનો સંચાર થશે, તેનામાં પણ આસ્તિકતા આવી જશે અને આસ્તિકતાને બળે તેનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જશે.’

ભવિષ્યનો આટલો પડદો ખોલીને મુનિરાજ પાછા મૌનમાં ડૂબી ગયા અને ડાહ્યા તથા લૂલુ સ્વર્કર્મવદ્ધાતુ સ્વર્ગમાંથી નીચે પડી ગયા. એક યશો રાજાનો ડાથી અને બીજો પાસેના સરોવરનો મોટો મગર. બંને પોતાના પૂર્વજન્મને ભૂલી ગયા, પોતાનું ભાંડુપણું વીસરી ગયા. મગર ડાથીને ખાવા ઈચ્છતો હતો અને ડાથી મગરથી ડરતો હતો. ડાથી પોતાના પશુજીવન અનુસાર વિલાસમાં ચકચૂર થયો. થતું કયાં છે અને થતુંનું બળ કયાં રહેતું છે તે વાત વિલાસના નદામાં તે ભૂલી ગયો અને રૂપથીવનવતી ડાથણીઓની સાથે સરોવરમાં ઊતર્યો. ગ્રાહને તો જોઈતું મળી ગયું. તેણે ગજરાજનો પગ પકડી લીધો. ગજા છૂટી જવાને ચીસ પાડવા લાગ્યો. ડાથણીઓ પણ લાચારીની ચીસો પાડવા લાગી. પણ પાણીમાં ડાથીનું બળ કેટલું ચાલે? ડાથી જન્મીન તરફ દોડવા લાગ્યો અને ગ્રાહ પાણી તરફ ખેંચવા લાગ્યો—ગજો હ્યાવર્ષે તીરં ગ્રાહચાવર્ષે જલમ્ । સદીઓ સુધી (દિવ્યવર્ષમહાસ્રમ્) બેનું એ બુદ્ધ ચાલ્યું. અંતે અવ્યક્રામૂર્તિ ગ્રાહે એ વિદ્યાજ ગજને પંકજવનમાં—કીચડમાં ખેંચી લીધો. ‘હવે ગજને બચવાનો કોઈ આરો રહ્યો નહીં. હવે એક હૃદયસ્થ પરમાત્મા જ બચાવી શકે એમ છે એવું જ્ઞાન ગજને થયું. ગજરાજ ન તો શાસ્ત્ર ભણ્યો હતો કે ન તો વેદ-વિદ હતો. પણ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોવાથી તે નાસણસુપરાણસુ હતો. તેણે નાસ-ચલન-ધ્યાન ધર્મ: કવિએ એને ગીર્વાણવાણીમાં ગોઠવી આપ્યું છે—

અનાગ્રણાય દેવાય નિઃસ્પૃહાય નમો નમઃ ।

નમો જગત્પ્રતિપ્દાય મૌલિન્દાય નમો નમઃ ।

વિન્ધેન્દ્રકાય દેવાય નિવાય હરયે નમઃ ॥

નારાયણાય પરભોજયણાય ..

कालाय लोकैकनायाय ।

हितात्मकाय आतिविनाशनाय नमस्करोमि ।

अच्युत आत्मवन्त प्रभु प्रपद्ये ।

सनातन लोकगुरु नमामि ॥

शरण्यं शरणात्तनां प्रपद्ये भक्तवत्सलम् ।

प्रपद्ये मुक्तसंगाना यतीना परमा गतिम् ॥

एकाय लोकनाथाय परतः परमात्मने ।

नमः सहस्रशिरसे अनन्ताय नमो नमः ॥

ક/ આત્મશક્તિનો આવિષ્કાર થયો; હૃદયમાં શિદ્ધાન્ત પૂર થયું.

तावद भवति मे दुःख चिन्तासंसारसागरे ।

ગજરાજ પાણીમાં પૂરેપૂરો ડૂબી ગયો હતો. શ્વાસ લેવાની સુંઠનો અગ્ર-ભાગ પાણી પર રહ્યો હતો. તેનાથી એક કમળ તોડી લઈને ગજેન્દ્ર ભક્તિભાવે ઈશ્વરને અર્પણ કર્યું. કમળ તો અનાસક્તિનું પ્રતીક છે. કીચડમાં તેનો જન્મ છે; પાણીમાં તેનો નિવાસ છે; છતાં તે શુદ્ધ અને પવિત્ર રહે છે. પાણીમાં રહીને પાણીથી અલિપ્ત રહે છે અને પ્રકાશમાન પ્રતાપશાળી સૂર્યનું ધ્યાન ધરે છે. કમળની વૃત્તિ ધારણ કરીને ગજરાજે કમળ અર્પણ કરી દીધું, એટલે ભગવાનને ધાવું પડ્યું. પરમાત્માએ બનેને કીચડની બહાર ખેંચી લીધા.

પૃથ્વી પર આવતાં જ ગ્રાહની શક્તિ અને તેની દુર્બુદ્ધિ દૂર થઈ ગયાં. સ્વાર્થ છૂટી જવાથી તેને પણ પશ્ચાત્તાપ થયો. અપ્રમેય પરમાત્માએ બનેનો ઉદ્ધાર કર્યો. ભગવદ્દર્શન થયા પછી કોની દુર્ગતિ થઈ શકે? બનેનાં હૃદય પવિત્ર થઈ ગયાં. એક જ પરમપિતાતા આપણે પુત્ર છીએ, ભાઈભાઈ છીએ; સમબમાન છીએ; એક જ છીએ, એ વાતનું એમને જ્ઞાન થયું.

दृढवद्धधर्ममूलो वेदस्कन्ध पुराणशास्त्रादयः ।

अनुकुसुमो मोक्षफलो मधुसूदनपादपो जयति* ॥

મહાભારતકાર લખે છે: ગજેન્દ્રમોહનની આ કથા સાબજવાથી દુષ્ટ સ્વપ્નનો નાશ થાય છે. કેમ ન થાય? ઈશ્વર ભલા બૂરા બંનેનો કલ્યાણકર્તા છે. બંને પોતાપોતાની રીતે તેની ચરણપૂજા કરે છે.

सुरासुरैरचितपादपद्म सनातन एकगुरु नमामि ।

2021.04.22

* ધર્મ જેનું દૃઢ મૂળ છે, આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જેનું યજ્ઞ છે, પ્રાચીન ઇતિહાસ જેની સાખા છે, સ્વાર્થત્યાગપૂર્વકનો પુરુષાર્થ જેનું પુષ્પ છે અને મુક્તિસ્વર્ગતતા જેનું ફળ છે એવા પરમાત્માત્મી કલ્પવૃક્ષનો સદા જય છે.

સ્વાદસંયમ

['સ્વાદેન્દ્રિયના સંયમ ઉપર આપણા શાસ્ત્ર બહુ બાર નથી મૂકતા દેખાતા, ' એવા ગાંધીજીના એક વચનથી પ્રેરાઈને કાકાસાહેબે સ્વાદેન્દ્રિય સંયમ ઉપર કટલાક સુંદર શાસ્ત્રવચનો મોકલ્યા છે તે મોકલતા તેઓ લખે છે 'આજે જે શાસ્ત્રો વધારે રૂઢ છે તે વિશે બાધુજીની ટીકા સાચી છે મોઢામા મોઢુ પુણ્ય બ્રહ્મભોજનમા છે એમ લોકોને સમજાવી રાજ મિષ્ટાન્ન ખાનારા બ્રાહ્મણો સ્વાદસંયમની વાતો ન કરે એ સ્વાભાવિક છે ']

ગાંધીજીનું વચન બ્રહ્મચર્યને હેશીને હતું બ્રહ્મચર્યનો પાયો તો બાળપણમા જ નખાય, અને સ્વાદેન્દ્રિય સંયમનો કોલ કર્યા વિના તો પાયો કાચો જ રહે એવું ગાંધીજીનું કહેવું હતું જેટલો બ્રહ્મચર્યના ઉપર આપણે બાર મૂકીએ છીએ તેટલો જ બાર આરત્રથી જ સ્વાદેન્દ્રિય સંયમ ઉપર મૂકવો જોઈએ એવું ગાંધીજીનું કહેવું હતું. 'શીતાનને પેટમાથી પ્રવેશ કરવું બહુ સહેલું પડે છે એ દ્વાર ખુલ્લું નૂકરું કે બધા પાપને માટે બધા દ્વાર ખુલ્લા મુકાયા એમ સમજવું'—એવું ગાંધીજીનું એક વચન અહીં ટાકવા જેવું છે)

કાકાસાહેબ પણ આ ઉત્તારાઓને અને કખૂલ કરે છે કે બાળબ્રહ્મચારીઓને માટે સ્વાદેન્દ્રિય સંયમ વિશે ગાંધીજી મૂકે છે તેટલો બાર શાસ્ત્રોમા નથી મુકાયેલો પણ સ્વાદેન્દ્રિયને બહેકાનવાથી કેવી અનર્થપરપરા થાય છે તે તો યતિને ઉદેશીને કહેણું છતાં સૌએ હૃદયે ધરવા જેવું છે. એટલે કાકાસાહેબે મોકલેલા વચનો અહીં આપી દઈએ છીએ કહેવાની જરૂર નથી કે જ્યાં અતિ-આહારને વર્જ્ય કહ્યો છે ત્યાં સ્વાદેન્દ્રિયસંયમની જ વાત કરી છે, કારણ અતિ-આહારના મૂળમા સ્વાદ જ છે મં. ૭૦ દે.]

૧ { અનારોગ્ય અનાયુષ્ય અસ્વર્ગ્યં ચાતિભોજનમ્
અપુષ્ય લોકવિદિષ્ટ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥
નોચ્છિષ્ટ નસ્પન્નિદ દદ્યાત્ નાદ્યાન્નૈવ તથાતરા
ન ચૈવાત્પરાન કુર્યાત્ ॥

—મનુસ્મૃતિ

અતિભોજન એ આરોગ્ય, આયુષ્ય અને સ્વર્ગ ત્રણેને અથકથ કરનાડુ છે, અપુષ્ય છે, જગતમા નિદાધેડું છે, એટલે ત્યાગ્ય છે

કોઈને એકું અજીકું અન્ન આપવું નહીં, આડે વખતે ખાવું નહીં, તેમ જ અતિઆહાર કરવો નહીં

{ વમસ્મૃતિમા નીચે પ્રમાણે વચનો છે

અન્નસગાત્ વલ દર્પો વિપદાસક્તિરેવ ચ ।

કામ વ્રોધ તથા લોભ પતન નરકે દ્રુવમ્ ॥

જિજ્ઞતેન્દ્રિયો ન સ્વાદ્ વિજિતાન્યેન્દ્રિયઃ પુમાન્ ।

જયેદ્રસન યાવજ્જિત સર્વં જિતે રસે ॥

અન્નના આસાન્નથી બળ, દર્પ, વિપયાગ્નિ, ક્રામ, ક્રોધ, રાગે અંતે અવશ્ય નરકપાત ધાય છે. અન્ય ઈન્દ્રિય જીતેલો છતાં, જ્યાં સુધી રસ જીત્યો નથી ત્યાં સુધી તે જિજ્ઞતેન્દ્રિય નથી. જેણે રસ જીત્યો તેણે બધું જીત્યું.

મનુસ્મૃતિમાં બીજું પણ વચન છે :

एक काल चरेत् भैक्ष, न प्रसज्जेत विस्तरे ।

भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर् विषयेष्वपि सज्जति ॥

बलाभे न विपादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।

प्राणयात्रिकमात्र. स्यान् मात्रा सगाद्विनिर्गत' ॥

એક ગ્રામ્ય ભિક્ષા માગી લેવી, ઘણું મેળવવામાં પડતું નહીં. ભિક્ષા મેળવવામાં આલસ્ય થતી વિષયમાં પડી પડે છે.

આભય થતાં વિપાદ ન કરવો, લાભ થતાં હર્ષ ન કરવો, ઘણા પ્રપંચનો પરિગ્રહ તથા કેવળ શરીરચાત્રા ચલાવવાનો જ પ્રપંચ રાખવો.

આગળ જતાં મનુસ્મૃતિ કહે છે :

अल्पान्ताम्यवहारेण, रह स्यानासनेन च ।

हियमाणानि विषयेर् इन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥

इन्द्रियाणा निरोधेन रागद्वेषसंयेन च ।

अहिंसया च भूताना अमृतत्वाय कल्पते ॥

આલપાન્ન લઈને, એકાંત સ્થાન અને આસનથી, વિષયોથી ખેંચાતી ઈન્દ્રિયો-ને (વિષયમાંથી) વાળી લેવી

ઈન્દ્રિયોના નિરોધથી, રાગદ્વેષના તપથી, તેમ જ જૂનો વિષે અહિંસા કેળવવાથી અમૃતત્વ મેળવાય છે

૪૧ી વિષ્ણુસ્મૃતિ જુઓ.

ना स्वादयेद्रस तत्र जिह्वया घर्मेदित् नवचित् ।

अनेन विधिना हुत्वा पञ्चप्राणाद्वित' पूयक् ॥

शेष औषधवत्प्रादय स्थित्यर्थं श्रुतिशामनात् ।

मूष्टामूष्टे न कुर्वीत रागद्वेषौ च चेतसा ॥

मितारानો ભવેન્ નિત્ય મિહુર્મોક્ષપરાયણ ।

કામદર્શકો દોષા ન મ્રવન્તિ મિતાશિન ॥

ધર્મ જાણનારાઓ (અન્ન લેતા) જિહ્વાથી રસનો સ્વાદ ન કરવો, આ ત્રિપિથી પંચપ્રાણાદુતિ જુદી જુદી આપીને બાકીનું શ્રુતિના યાસન પ્રમાણે નિર્વાહાર્ય

કેવળ ઔપધવત્ આઈ લેવું, તેમા કાચુ કે ચડેવું, સ્વાદિષ્ટ કે સ્વાદ વિનાનું છે એવો વિચાર ન કરવો, તેમ જ મનથી સગદ્ગ્રેષ ન કરવો

મોમપરાયણ એવા ભિક્ષુનો નિત્ય મિતાહારી રહેવું મિતાહારી માણસ કામ, કોપાદિ દોષોથી મુક્ત રહે છે

ખાવામા કુંઝ અન્ન પસદ કરવું એ વિષે

હિત મિત સદાઽશ્નીયાદ્ યત્મુલ્લેનૈવજીર્યતે ।

ધાતુ પ્રકુપ્યતે યેન તદન્ન વર્જયેદ્ યતિ ॥

સદા પથ્ય અને મિત ખાવું, સહેલાઈથી પચાવી શકાય એવું જ ખાવું જે અન્નથી ધાતુનો પ્રકોપ થાય તેવા અન્નનો યતિએ ત્યાગ કરવો

દત્તાત્રેય કહે છે

આત્મસમિતમ્ આહાર આહરેદ્ આત્મવાન્ યતિ ।

અત્યતક્ષુધિતસ્યાપિ સમાધિર્ નૈવ જાયતે ॥

જિજ્ઞાસુ યતિએ આત્માને અનુકૂળ આહાર કરવો અત્યત ક્ષુધિત રહેનારને પણ સમાધિ સિદ્ધિ નથી થતી

વ્યાસ કહે છે .

નાહ્ય ચિત્તયેત્રાજ્ઞ ધર્મમેક તુ ચિત્તયેત્ ।

સમજી માણસે આહારનો વિચાર ન કરતાં કેવળ ધર્મનો જ વિચાર કરવો

શ્રુતિવચન આ પ્રમાણે છે

ઔપધવત્રાણીયાત્રાણસધારણાર્થ યથા મેદોવૃદ્ધિર્ન જાયતે ।

કેવળ પ્રાણને ટકાવી રાખવાને માટે ઔપધવત્ ખાવું, એવી રીતે ખાવું કે જોથી મેદ એટલે કે ચરબીની વૃદ્ધિ ન થાય

પરાશરનો શ્લોક સ્પષ્ટ છે

અન્નદોષેણ ચિત્તસ્ય કાલુષ્ય સર્વંદા ભવેત્ ।

કલુષીકૃતચિત્તાના ધર્મ સમ્યક્ ન જાસતે ॥

અન્નના દોષથી ચિત્ત સદા કલુષિત થાય છે, અને કલુષિત થયેલા ચિત્ત વાળાને ધર્મનું યોગ્ય ભાન થતું નથી

વાયુપુરાણમાં છે તાંબૂલ વિષે

દ્વાવેતૌ સમવીર્યૌ તુ મુરઃ તાંબૂલમેવ ચ

તસ્માત્ સર્વપ્રપન્નેન તાંબૂલ વર્જયેદ્ યતિ ॥

મુરઃ અને તાંબૂલ બંને સરખા પ્રભાવવાળાં છે, માટે મુરઠાની જેમ તાંબૂલનો પણ યતિએ સર્વ પ્રપન્ને ત્યાગ કરવો

મનુસ્મૃતિઓ સરસ દલીલ કરી છે :

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षરति प्रज्ञा दत्ते: पात्रादिवोक्તम् ॥

જોમ ચામડાના પાત્રમાં (પખાડમાં) એક પણ કાણું પડ્યું નથી પણ પાણી ઝરી જાય છે, તેમ એક પણ ઈન્દ્રિય ખરી, કે માનસની આખી પ્રજ્ઞા ખરી જાય છે.

શંખસ્મૃતિમાં વાનપ્રસ્થ વિષે એટલે સુધી કહ્યું છે કે

नाग्निशुश्रूषया, शान्त्या, रत्नानेन विविधेन च ।

વાનપ્રસ્યો દિવ યાતિ. યાતિ મોજનવર્જનાત્ ॥

અગ્નિમેવાધી, શમાધી, વિવિધ તીર્થના સ્નાનથી પણ વાનપ્રસ્થ સ્વર્ગે જતો નથી; ભોજનન્યાગથી જ જાય છે.

વાનપ્રસ્થ તો ઘરડો માણસ હોય, એ વિષયોનો ન્યાગ કરે તે પહેલાં વિષયો-એ જ એનો ન્યાગ કરેલો હોય છે. એક જગત રહે છે કેવળ રસેન્દ્રિય. તે તો ઝળી જ કરે છે. તેનો સંયમ સીધી અગત્યનો છે એમ માનીને ઉપલો ૧૩૦૬ રચાયેલો હોયો જોઈએ.

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચારી વિષે સ્મૃતિઓમાં ખાવાનો સંયમ કહ્યો જ નથી વધતું થરીર જેટલું માંગે તેટલું તેને ખાવાનું આપવું જ જોઈએ.—મયેચ્છ બ્રહ્મચારિણામ્ ગૃહસ્થો કાઈ મોક્ષમાર્ગો, અત્યંત સંયમી નથી હોતા. એટલે વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી વિષે બોધનાં જ સ્વાદશ્યની વાતો આવે છે.

संश्लेषम्यस्तविद्याना यौवने विपर्ययिणाम् ।

ઢાર્યયે મુનિવૃત્તીના યોગેનાન્તે તનુત્યજામ્ ॥

(રધુ રાજાઓનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે તેઓ બાળપણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરનારાઓ, યૌવનમાં વિષય સેવનારા, વૃદ્ધાવસ્થામાં મુનિવૃત્તિવાળા, અને અંતે યોગથી થરીર તજનારા હતા)

એ કાલિદાસની લીટીઓ પ્રમાણે જ સાધારણ રીતે આપણો સામાજિક આદર્શ રહેલો છે, છતાં મોક્ષ માટે કામ છોડવો અને કામ માટે રત્ન છોડવો જરૂરનો છે એ વાત આપણા શાસ્ત્રકારોએ ફરી ફરીને કહી છે.

બ્યાન કહે છે.

नाम एव मनुष्याणां गिपान ब्रह्मबोधने ।

તસ્માત્કામં ત્યજન્વીરો જ્ઞાનમાપ્નોતિ મોક્ષદમ્ ॥

કામ જ મનુષ્યને બ્રહ્મ જાણવામાં અંતરાય રૂપ છે. એટલે કામને તજીને જ ધીરપુરૂષ મોક્ષ આપનારું જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

કાગળ પૂરો કરતા કી શકરાચાર્યનું આ સુદર વચન યાદ આણું

શુદ્ધ્યાધિશ્વ ચિવિત્સ્પતામ્
તદુદિત મિસૌપચ ગૃહ્યતામ્ ।
સ્વાદ્વન્ન ન તુ યાચ્યતામ્
વિધિવન્નાત્પ્રાપ્તેન સતુષ્યતામ્ ॥

(શુધાને એક વ્યાધિ (રોગ) ગણવી અને એને માટે બતાવેનું ઔષધ તે બિજાન્ન લેવું પણ સ્વાદિદિદ અન્ન ન માગતા વિધિવન્નાત્ પ્રાપ્ત થયેલ અન્નથી સતોષ વાળવો)

૧૨

સપ્તપદી

વૈવાહિક જીવનના બધા આદર્શો સપ્તપદીમા સપૂર્ણપણે વ્યક્ત થાય છે જીવનનો આદર્શ ઊંચો અને ઊંચો બનાવવાની મહેનત કરનાર લોકોએ સપ્તપદીના મંત્રમાથી અનેક સારા સારા અર્ગ કાઢ્યા છે તે બધા સાચા છે, સ્વીકારવા જેવા છે, પણ તે બધાનો આધાર એ મંત્રોના સીધા શબ્દાર્થ ઉપર રચાયેલો છે

૧ ઓમ્ ઈશં એકમદૌ મમ સા મા અનુવ્રતા મમ વૈવાહિક જીવન ચલાવવા માટે પતિપત્ની બંનેમા ઉત્સાહ જોઈએ છે એકબીજાને પ્રેરણા આપવું એવું જોઈએ છે સગાવહાયા, ઈષ્ટ મિત્ર, અતિથિ અભ્યાગન, વૃદ્ધો અને બાળકો, નોકરચાકર અને બીજાં આશ્રિતો બધાનો આધાર ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર છે માટે ઘરની સમૃદ્ધિ સદા વધારવા માટે પતિપત્નીએ હમેશ તેમજ રહેવું જોઈએ એમા પણ કમાણી કરવાની જવાબદારી પતિની છે, એટલે સુખદુઃખમા પોતાનો ઉત્સાહ ટકાવવા માટે એ પોતાની પત્ની પાસેથી સહાયતા માગે છે પુરુષાર્થ કરવાની જવાબદારી મારી છે પણ તારી સહાયતા હમેશ જોઈએ છે જીવનયાત્રામા કાંટા આવશે, કાંજો આવશે, માટે હુ આગળ ચાલીશ, તુ મારી પાછળ પાછળ આવજો હુ જે વ્રતો પાળીશ તે તું પણ પાળજો આપણો આદર્શ એક રહેો તેથી જ આપણું જીવન એકરૂપ થશે એમ કહી પતિ સર્વવ્યાપી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે કે તે પતિ પત્ની બંનેને દોરે.

‘ઈશ’ એટલે પ્રેરણા એને જેરે જ ધરસસારનું શાસ્ત્ર ચાલવાનું

૨ ઓમ્ ઋજં દ્વિપદી મમ ઊર્જા એટલે શક્તિ, શારીરિક તામસ્વ વિવાદ સંબંધથી શારીરિક તેમ જ બીજી શક્તિઓ વધવી જોઈએ મોટા કુટુંબનો ભાર

ઉપાસ્યા માટે બનેમા મર્વ પ્રકારની તાકાત આવશ્યક છે ગૃહસ્થાશ્રમમા પરસ્પર આકર્ષણ સાથે એકબીજાની યજ્ઞિ વધારવાની પ્રવૃત્તિ પણ હાવી જોઈએ

૩. ઔ રાયમ્નાપાય ત્રિપદી મવ વિવાહનો ત્રીજો આદર્શ તે ધનધાન્યની મમુલ્લિ ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર બ્રહ્મવર્ષ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ ત્રણે આશ્રમ નવવર્ષ છે, એટલા માટે દરેક ગૃહસ્થીએ ધનધાન્યની સમૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ જેમ ધનધાન્યની આવશ્યકતા છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને દરેક જાતના શુભ મસ્ત્રાચોની આવશ્યકતા પણ છે, એ બધા માટે કુટુંબીઓએ હમેશા પ્રયત્ન વાન રહેજું જોઈએ

૪. ઔ માયોમવ્યાય ચતુષ્પદી મવ જે લોકો માને છે કે વિવાહ એ કેવળ અન્યોન્ય મુખ માટે જ છે તેમણે જાણુ જોઈએ કે પરસ્પર પ્રેમની ઊંડી ધાનસી, બધી જાતનું સામર્થ્ય, તેમ જ ધનધાન્ય અને જ્ઞાન કૌશલ્યની પ્રાપ્તિ એટલું મેળવ્યા પછી જ અને આ ત્રણે વસ્તુની જોગવાઈ અને વૃદ્ધિ કર્યા પછી જ માપૂત સુખની કામના કરી શકે અને તેને ચોગ્ય પણ થઈ શકે છે માટે વિવાહના સાન ઉદ્દેશમા સુખસમાધાનને મધ્ય સ્થાને મૂકવું છે

જેમ ત્રિવિધ તૈયારી કર્યા પછી જ મુખ ભોગવવા માટે માણસ તૈયાર થઈ શકે છે, તેમ એ સુખમાવી ત્રણ જાતના ઈષ્ટ પરિણામ નીકળવા જોઈએ

૫. ઔ પ્રજામ્ય પચ્ચપદી મવ પ્રજા એટલે સત્તાન અને સમાજ એમના હિતને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ હોવો જોઈએ વિવાહના સત્તાન સસ્કારી હોય, કેળવણેલા હોય, તો જ માત્રાપોને ઈલ્લોકમા અને પગલોકમા, કૌટુંબિક જીવનમા તેમ જ નન્યાતન સામાજિક જીવનમા સ્થિરતા પ્રાપ્ત થઈ શકે ઉપનિષદમા કહ્યું છે કે જે મતાન તરત કેળવણેલા હોય તે જ માત્રાપોને અને બીજા પિતરોને ઉત્તમ લોક મેળવી આપે છે, એમને સદ્ગુણિ અર્પે છે પુત્ર યનુષિષ્ટ લોભ્ય જાહુ ।

આના પછીનો આદર્શ વૈવાહિક જીવન માટે અત્યંત આવશ્યક છે એ આદર્શ નવવાય તા જ લગ્નજીવનની સફળતા સંધાય અને એની મુવાસ આખર નુધી ટકે

૬. ઔ જનુમ્ય ષટ્પદી મવ વર્ષમા જેમ એક પછી એક એવી છ જનુઓ આવે છે અને આખી સૃષ્ટિ એ જનુ પરત્વે પોતાના જીવનમા ફેરફાર ને છે, તેમ જ પતિપત્નીઓ પણ જીવનની જનુઓ જેમ જેમ ફેરે તેમ તેમ એકબીજાને નવી નવી ઢરે અનુકૂળ થવું જોઈએ વેપારવહેવારમા મૂળ મ્યારને જ વગગી રહેવાની વાત હોય છે જ્યાં આમા એકબીજાને અનુકૂળ થવાની વાત છે બાળપણના રમનિયારપણમા એકબીજા સાથે જેમ બને ભરી જાય છે તેમ જ પ્રીટ થતાંવેત બને એકબીજાની પ્રીટ રનિતતાને અનુકૂળ થઈ જાય છે આના પછી જીવન સમૃદ્ધ થતા થતા એમા આર્થ ગભીરતા આવવા લાગી કે તરત બીજાએ પણ એને અનુકૂળ પ્રત્યક્ષ ગંભીરતા કેળવવી જોઈએ મૂંઝવણ વખતે

જે ધીરજ આપે, દુ ખ વખતે જે સાંત્વન આપે, પરાક્રમ કરવાના પ્રસન્ન આવે ત્યારે જે પ્રોત્સાહન આપે, વિજયમા મુદ્રિતા વ્યક્ત કરે, અને ધર્માંવરણમાં પૂર્ણ રીતે માથ દે તે જ સહ ધર્મચારિણી છે અને જ્યારે જીવન પરિપક્વ થતા એક પક્ષ વિરમિત અનુભવે ત્યારે રામકૃષ્ણ પરમહમને એમના પત્ની શારદામાતા અનુ કૂળ થયા તેમ મોક્ષમાર્ગે પણ પત્ની સાધના-સહચરી થાય તો એ વિવાહનો પરિ પૂર્ણ ઉત્કર્ષ થયો ગણાય.

૭ ઝૂં મહા સત્તપદી મઘ આખા જીવનમા જેને અનુસરણ જ કરવાનું છે, તે અનુયાયી કે ગુલામ તરીકે ગણાઈ જવાની બીક રહે છે તે દૂર કરવા માટે વિવાહનો સર્વોષ્ઠ અને ચરમ ઉદ્દેશ પરસ્પર સમાનતાવાળા સંખ્યનો છે એ આમા સિદ્ધ કર્યું છે સંખ્ય અથવા સમાનતા એ કોઈનો અધિકાર નથી જ્યાં એકથ છે ત્યાં ગમાનતાની જિદ્દ હોઈ જ ન થકે સંખ્યના મૂળમાં પરસ્પર આદર અને ભક્તિ હોવા જોઈએ પતિએ પત્ની સામે સ્વાભિમાન ન ફેળવતા, વ્યવહાર મા મુરખીપણ એની પાસે આવેનું હોય તોયે ભક્તની વૃત્તિ જ ધારણ કરવી જોઈએ આમ એકબીજાના ઉપાસક થવાથી જીવનમા અપરિમેય આનંદ તો પ્રાપ્ત થાય જ છે, પણ અખંડ સહવાસ હોવા છતાં કોઈ પણ વખતે એ સંબંધમાં વાસીપણ આવતું નથી થાક કે કટાળો થડતો નથી ઉંચા રોજ રોજ આવતા છતાં જેમ પોતાની પ્રસન્નતા જાળવે છે તેમ વિવાહમાં પણ નવાં નવાં આકર્ષણો અને નવું નવું સમાધાન અખંડ મળ્યા જ કરે છે આવી નિત્યનૂતનતા પ્રસન્નતા અને જીવંતી શાંતિ જે સંબંધમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સમય જ ત્રાયો વિવાહ છે એમાથી જ બધી જાતનાં કષ્ટાણુ સરે છે વિવાહસંબંધ જાદિ, મધ્ય અને પરિણતિ ત્રણે સ્થિતિમાં સુખમય, શાંતિમય અને કલ્યાણમય કસી થકાય છે.

આવો આદર્શ સેવનારી પત્ની સેવા દ્વારા, નમ્રતા અને પ્રનન્નતા દ્વારા કેવળ પતિની જ નહીં પણ સાસુમતતયની, નણદ ભોજઈની, બધાંની માનીની સમ્રાજી, થઈ જાય છે અને એના વાતાવરણને ઘીધિ મનુજ અને દેવ બધા જ સંનુષ્ટ થાય છે.

ન્યુધાર્ઠ, ૧૯૩૬

મૃદિની સંહારલીલાનો બોધ

રાત્રા જ્ટે મારા જ્ઞે અપનો

મેં હર જ્ટપા થતા જાતા?

—મીરાંબાઈ

મુગેપમાં સંહારલીલા વિશ્વનાથનો મહત્વ કરીને મુલુર્નની જ રાહ જોઈ ગી છે એનિનિનિયા, ચીન, સ્પેન વગેરના અનુભવ તાજ છે જ. મનુષ્ય જ્યારે ધાન કરવા તેવા થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ પિતાથી જેટલું નુકસાન થાય છે, તેના કરના પિતાનુભવ વધવાથી તદ્દયનાથના રૂપમાં જે નુકસાન થાય છે તે કેટલું વધારે ઘણું છે તોપણ આ સૌ માનવી-આપત્તિઓ છે માણસ ચાહે તો એમાંથી બચી શકે છે યજુને યજ્ઞે જઈને, યુદ્ધમાંથી નાતી જઈને કે દેશાંતર જોને માણસ પોતાને બચાવી શકે છે પણ આ રસ્તો કાચરોનો છે, વીરોને એ ગમતો નથી

વીરોને પણ માનવીસંહારથી બચવાનો ઉપાય મળી શકે છે યજુના કરતાં વધારે તૈયારી કરીને અને ધણા બહાદુરોનું બલિદાન આપીને બાકીના લોકો બચી શકે છે મન્યાગ્રહ કરીને પણ મનુષ્ય યુદ્ધનો ઉપાય કરી શકે છે અને ધણી પ્રાણ નિવારી શકે છે

પણ જ્યારે કુદરતનો કોપ થાય છે, હરિ રૂં છે, ત્યારે બચવાનો કોઈ ઉપાય રહેતો નથી ધરતીકપ, રેવ, પૂર, કૌરિય, પ્લેગ વગેરે રોગો અને દુષ્કાળ વગેરે કુદરતી આપત્તિઓ જ્યારે આવી પડે છે, ત્યારે જે મનુષ્યસંહાર થાય છે તેનાથી કોણ કેવી રીતે બચી શકે? જે વીર છે તેઓ જ બચી શકશે એવું તો આપણે કહી ન શકીએ અને જેઓ કાચર છે તેઓ જ બચી શકશે એવો પણ કોઈ નિયમ નથી કુદરતી આફત વીરોને ખાઈ જાયે અને સ્ત્રીઓ અને બાળકોને છોડી દેશે એવો નિયમ પણ ક્યાંય નથી પવિત્ર લોકો બચી જાય છે અને અપવિત્ર જ મૃત્યુને યજ્ઞે જાય છે એવું પણ ક્યાંય જણાતું નથી જ્યારે દ્વારકા નમ્રદામા દુની જવાની હતી, ત્યારે ભગવાને પોતાના થોડા શ્રોધ ભક્તોને દ્વારકા છોડી જવાનો આદેશ દઈને બચાવ્યા સજ્જનો પ્રત્યેનો ભગવાનનો આ પમપાત આપણે યોગ્ય માનીએ કે ન માનીએ, પણ ભગવાને ફરી કદીયે એવો પશ્ચાત્ત નથી કર્યો હવે તો જ્યારે જ્યારે આફત આવે છે ત્યારે ત્યારે તે કોઈ પણ બિદબાવ વિના પોતાનું અધિકાર્ય કરી જ નાખે છે

હમણા જ નુર્કોના અંગોરામાં ભયાનક—જેનાથી ભય પણ બચતીત થઈ જાય—એવા કુદરતી કોપ થયો. મહાપુલ્લ ભલે ગમે તેટલું ભયંકર હોય, એમાં

એક દિવસમાં, એક ૪ લાખમાં ૪૫,૦૦૦ લોકોનો સંતાર સહેજે ન થાય * મુદ્દમાં લોકો બોહામાં બોહુ એકબીજા ઉપર ગુસ્સો થાય છે ચૂરા લોકો બદલો લે છે, સંઘટ કયાંથી આવ્યું તે જાણીને તેનો ઉપાય જર છે પ્રાચીન કાળનાં ધર્મમુદ્દમાં સૂતેલા યજુને જગાડીને, એના લાઘમાં શસ્ત્ર ન હોય તો એને શસ્ત્ર આપીને, એની ધારે રથ ન હોય તો પોતે રથમાંથી ઊતરીને, પહેલા સમાનતા લાવીને પછી સત્રિય લોકો મુદ્દ કરતા હતા પણ કુદરને ધર્મમુદ્દનો એવો નિયમ કદી માન્યો નથી કે પાપો નથી ધરતીકપ કદીયે જોતો નથી કે દિવસ છે કે રાત, લોકો ધરમાં છે કે બહાર ફરે છે એ તો એક સાપમાં મોટા મોટા, ઊંઘા ઊંઘા મહેલોને જમીનદોસ્ત કંઈ છે શહેરના નાના મોટા બધા મકાનોને એવી રીતે હલાવી નાખે છે કે જમ્મિ એ સૌ ગજજ્ઞના મહેલ ન હોય!

ધરતીકપથી કેટલીક વખત કેટલાય મકાન પોતાનું મો ફેરવીને અવળી દિશામાં જુઓ છે નદીનો પટ ઊંચો આવીને એ નદીને ક્ષત્રીની કપા ધકેલી દે છે ક્યારેક જ્યાં જગલ હતું ત્યાં એક તળાવ બની જાય છે અને જ્યાં તળાવ હતું ત્યાં હિમાલય જેવડો પર્વતરાજ ઊભો થઈ જાય છે મહેલાય છે કે એ જ રીતે પ્રાચીનકાળનો એક આખો ને આખો ખંડ આટલાક મહાસાગરને તળિયે જઈને બેઠો છે ભૂમધ્ય સમુદ્ર વિષે પણ એવી જ વાત મહેલાય છે

પણ આ વખતે તુર્કો ઉપર જે આફત ગુજરી છે તે અજેડ છે અપૂર્વ ધરતીકપ થઈને હજારો મકાનો બેસી ગયા, હજારો માણસો જમીનમાં દટાઈ ગયા એટલામાં પાણીએ વિચાર કર્યો કે ‘હુ થોડું જ કોઈથી ઊતરુ છું’ હુ પણ ચમન્ડાર બતાવું!’ એટલે પાણીનું એણે તો પૂર આવ્યું કે રહાસઘાં ઘાસ માણસો અને દોર તણાઈ ગયા લોકો આ વખતે જીવ બચાવવાની ચિંતામાં હતા ત્યાં તો એક ગાંડા કૂતરાની ફોજ ઉત્પન્ન થઈ

પુરાણોમાં મહાન આપત્તિઓની યાદીમાં ઉદર છે, તીડ છે અને ધાનના ખેતરોને વેરાન કરનાર સૂડ (ચોપટો)નો પણ ઉલ્લેખ છે

અતિવૃષ્ટિ અનાવૃષ્ટિ શલમા મૂસકા શુકા ।

પ્રત્યાસન્નાશ્ચ રાજાન યદેતા ઐતય સ્મૃતા ॥

પાઠાતરમા કંઠુ છે

સ્વચક્ર પરચક્ર ચ સર્વેતા ઐતય સ્મૃતા

સ્વચક્રનો અર્થ છે આતરિક બળવો, અને પરચક્ર એટલે વિદેશીઓનું આક્રમણ એવી ઈતિ અથવા રામમાની સુ તાની આપત્તિમાં પ્રભુએ હવે કૂતરાઓની એક વધુ આપત્તિ ઉમેરી છે!

* આ લખાણ ત્યારે હિરેશશીમાં અને નાગાસાકી જેવા શહેરોને ફાલુમા નાશ કરનારા આણ્બોબની ભણ થઈ ન હતી!

જા રોડની ઉત્તરમાં કાનો સમુદ્ર છે એમાં પણ એ પેલછા પોલંચી નઈ એણે પણ એ એ તોડાન મથાવ્યું કે જીવન (પાતી) ઉપર વિહાર કરનાર અનેક નોમઓની એણે મૃત્યુને ભેટ કરી દીધી

હવે આ મહાન પ્રાપ્તિનાથ માટે કોના ઉપર ક્રોધ કરીએ? એનો ઉલાજ પણ શું કરીએ? જે માનવી સંસ્કૃતિના આપણે આટલા અભિમાની ભક્ત છીએ અને જેની રૂપા માટે આપણે ઘિર સાટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ એની કુદરતની નજરમાં કઈ જ ક્ષિપ્ત નથી મધમાખીઓનો મધપૂરો, ઊંધાઈના રાક્ષસ, સમુદ્રમાં થનારા પગલાના કીડાના ઝાડ અને માનવી મહામાયાઓ આ સૌની ક્ષિપ્ત પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ એકસરખી છે

મધમાખીઓનો મધપૂરો જે સરવતાથી જોવાડિયાનો છોકરા તોડી નાખે છે, તે જ સરવતાથી ઈતિહાસવિધાતા મોટા મોટા સામ્રાજ્યોને એક સામ્રાજ્ય માટીમાં મેળવી દે છે ઈતિહાસ કહે છે કે સમગ્રકદ અને બુખારાના પ્રદેશમાં બામુન્યા અને નિરદયતાના કિનારે ત્રણે ખડોના વેષાર નાલનો હતો અને એ મોટી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિનો ત્યાં વિકાસ થયો હતો પણ જ્યાં ભગવાને એ કૂંક મારી અને આખી આવી કે રેતીની રેવ આવી અને સારી વસ્તી—આખી સંસ્કૃતિ—એની તળે એક સામ્રાજ્ય ઢટાઈ નઈ પોમ્પી થલેરે જ્વાલામુખીના અગ્નિમાં જે રીતે ભૂજઈ ગયું તે જ રીતે મધ્ય એશિયાનું એક સમૃદ્ધ થલ જેની સમુદ્રને સુકે તળિયે ડૂબી ગયું અને નદાને માટે નાથ પામ્યું ત્યાંનો જુલમો રાજા પણ મી ગયો અને લોન્ડોને માટે લડનાર લોન્ડોનાઓ પણ ઢટાઈ ગયા નારી અને અન્યાયી, પ્રામાણિક અને અપ્રામાણિક, સ્વપક્ષી અને પરપક્ષી સૌ ધરતીમાં સમાઈ ગયા તમામ આગદ અને તમામ દુખ સદાચાર અને અનીતિ, જીવન અને કવલ—બધુંજે એકદમ ઘાત થઈ ગયું હજારો વર્ષોથી મનુષ્યજાતિએ જે પુરુષાથ કર્યો હતો તે આખો જોતજોતામાં સ્મૃતિશેષ થઈ ગયો સ્મૃતિ પણ ક્યાથી રહે? સ્મૃતિ રાખવા માન પણ કોઈ જીવતો તો રહેવો જોઈએ ને? એ સંસ્કૃતિ રેતીના સમુદ્રમાં ડૂબી જઈને વિસ્મૃતિની ખાઈમાં અલોપ થઈ ગઈ

હજારો વર્ષ પડી ભગવાને ફરીથી કૂંક મારી અને આખી ઊંધાઈ વાવા લાગી રેતીના સાગરમાં ઓટ આવી અને સર્વ પ્રકારના પ્રાચીન ગવશેષ છતાં થયા જે સંસ્કૃતિની સ્મૃતિનો પણ નાથ થયો હતો તના ઘણા બધા ગણવા અવલોકો હાથ આવ્યા

જે ધરતીકપ અગોરામાં થયો તે જ જે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં થાત તો કદાચ એ સાગરના તળિયેની ભૂમિ ઊંચી આવત, મુસોલિનીનું ઘટાડી, આતાપુર્વનું તુર્કસ્તાન, ફાસનું અઝરિયા અને નેગસનું એનિસિનિયા એ સૌ પાણીમાં ઢગઈ જાત અને જ્યાં આજે સંઘર્ષનું રસ છે ત્યાં ફરી એક મોટો સમુદ્ર ગર્જના કરતો થાત તો તો મુરોપના સવાલો જ એકદમ બદલાઈ જાત અને જે આખા

મુનોપમાં જોતી કુદરતી ઉપાસવા થઈ જત તો ફાનીગમ અને નાગીગમ, આદિગમ અને વિવિધ ગામોમાં જઈને માટે નિદ્રાગમ થઈ જત મનુષ્ય જીવન છે | પરંતુને જાણીત | એ મું મમ | જુર છે કે જોમા મુદ્ધ લાખાઈત માટે, રાત્રેના જાગતા રાત્રી મનુષ્યમાત્રને માટે છે | ઉચિત છે એના વિચાર કરવાના વખત | જાણી પ મિયા છે મુલાખના માવજીની નામે જ જમ પોતાનું ઉપાસનાં વાંદ અને લોભપદ્ધતિ વિષય લક્ષ્ય કરવાને માટે જ વિશ્વાનિદાઓ અંતરના પરતીકથ મોડલી રીધા મનુષ્ય જે મુદ્ધ મવાનું છે તે ઉપર જમ જગવાને પોતાનું જા જાણ મરી રી |

માનવધિના મનુષ્યમાત્રને છે તે પેટનું દેશમાનિય જેર જુવોત જેરમા | જાણી લવખંડુર મગની આપ રાત્રેને જાણિમાન મું મનું છે? અને મોઈની તાત જર પમ મું મમનું છે?

અત્યંત મ મુદ્ધા વાળા પછી જે આપવા પ્રાપ્તિનો શીખ્યા તતા તે ફરી શીખવા માટે મનુષ્યના પ્રાપ્તિનોના જેટલી કે તેથી કે વધે વધારે કિમત આપવી પડે | આ જ છે મનુષ્યની જુદિમતા!

‘આ સુધિમાં નોતિનું સાપ્રાપ્ત છે કે કેવળ આપવા અદ્યનું? મનુષ્યને જે કુખ મ ન કરું પડે છે તે તેના દુરાચારનું પરિણામ છે કે કેવળ જાતસ્મિક ધર્મ છે? નથા સંધા છે?’ જા તવાવ વારવારે મનમાં ઊપજે છે અને જ્યાર નંગોરા જેવા બીજા સંકટ અકસ્માત આવી પડે છે ત્યાર તો વધુ જોરથી મનમાં ઊપજે છે વિચારના પરતીકથ પછી જ્યાર જાણીતને મહુ કે, ‘જા બધાનું પ્રકોપની પાછળ મુ બારતના માપાપની સજ જોઈ છું’ ત્યારે બધા જુદિયાદી લોભોએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરું રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને પમ કુખ તાલે કલવું પડ્યું કે જાણીતનું મું મુનિસગત નથી એવા વહેમની સામે તેઓ લ મત નથી થઈ થકતા એટલું જ નહીં પમ ગાંધીજી જેવા મહા પુરુષ દ્વારા જનતા ઉપર પ્રચારની જે ઊલટી અચાર થાય એને દૂર કરવાને માટે એમને પોતાનો મત જાહેર રીતે પ્રગટ કરવાનું આવશ્યક લાગ્યું ગાંધીજીએ જા બધા લોકોને એક જ તવાવ પૂછ્યો કે, મું મુનિષામાં અંચત નીતિનું રાજ્ય છે અને અંચત અદ્યનું? જો, જે કોઈ પમ થાય છે તેનું કોઈ ને કોઈ કારણ લોવું જ જોઈએ અને દર મરમનું કોઈ ને મોઈ પરિણામ લોવું જ જોઈએ, તો મું આ માધ્યમ પ્રમેપની પાછળ પમ માનવી અપરાધનું કોઈ ને કોઈ કારણ નથી જ લોવ?

જાણીતને જિ રતના પરતીકથે અલવીને એમ નહોતું કહ્યું કે હું અસ્પૃશ્યતાદૂષી પાપનું જ ફળ છું ગાંધીજી પમ નહોતા માનતા કે અસ્પૃશ્યતા બિહારમાં જ છે અને બીજા પ્રાંતોમાં નથી—અને એ પમ નહીં કે બિહારનો ભુકથ બિહારના જ પાપોનું ફળ હતો કુદરતમાં બધી વસ્તુઓ એકબીજાની સાથે અનુબદ્ધ છે

પેટ ત્રાટુ ન હોય તો માથું દુખે છે, ગડગડાંતી દાનન બનવાથી પ્રજાને દુખ વેઠવું પડે છે મરકીના એક દંદીના અપક્રંમા આવવાથી આખા શહેરને કેલેગ કે એવી કાઈ બીમાનીના ભોગ થવું પડે છે હાથે ચારી કરી તો કોરો પીઠ પર પડે છે, એટલા માટે કે હાથ અને પીઠ એક જ શરીરના અવયવ છે કુદરતની સજ્જાઓ પણ જાણે સાંનિત્રિક સંબંધનો પાક ભસાવવા માટે જ ગમે ત્યાં પ્રગટ થઈ શકે છે કુદરતની આ રચના આપણે પૂરેપૂરી સમજી શકતા નથી તોપણ નીતિના સાંભોમ તત્ત્વોમાં આપણી મહા હોય છે તેથી જે વાત આપણે અનુભવથી સિદ્ધ નથી કરી શકતા તેમ જ જેને વિરુદ્ધ તર્કથી કાપી પણ નાખી નથી શકતા તેને શાસ્ત્રથી માની લઈએ છીએ ગાંધીજીએ જેઈ લીધું કે નિષ્કારનો ધરતીકપ એક અમાધારમ આકત છે એનો સંબંધ દેશના કોઈ સેંકડો વર્ષથી ચાલતા આવતા કોઈ જૂના અને અસાધારમ વ્યાપક પાપની સાથે હોઈ શકે છે એટલે જ એમણે પોતાની અમુક મહા તે વખતે પ્રગટ કરી

અને આપણે જ્યાં વિચારીએ કે બાંધનો અર્થ શું થાય છે? અકસ્માતનો અર્થ શું થાય છે? દેવ કોને કહે છે? જેનું કારણ તો છે પણ દેખાતું નથી તે છે અદૃષ્ટ જે ઘટનાનું ‘કસ્માત’ બચવા મારણ આપણે નથી થોધી શકતા પણ જેનું કોઈક તો કારણ હોવું જ જોઈએ એવા બનાવને આપણે અકસ્માત કહીએ છીએ

આ બનાવનાં માતવી અને કુદરતી કારણનો હિસાબ ક્યાં પછી પણ કેટલાંક કારણ રહી જાય છે ‘અધિષ્ઠાન’, ‘કર્તા’, ‘નાના પ્રકારનાં કારણ’ અને ‘વિવિધ વ્યાપાર’ આ ચારે પ્રકારના કારણોનો હિસાબ થયા પછી જે કારણ અવશેષ રહે છે તે દેવ કહેવાય છે બાકીનાં ચાર કારણોમાં તો કાંઈ ને કાંઈ નૈતિક પ્રયોજન રહે જ છે, અને કેવળ ‘અજ્ઞાત’ કારણમાં જ ‘નૈતિક હેતુનો અભાવ છે’ એમ નિશ્ચિત કહેવું તે મુક્તિસંગત નથી પણ જે કોઈ કારણ વિષે આપણે આટલું નિરાશય કહી શકીએ કે તે તદ્દન ‘હતુહીન’ છે તો તે પૂર્ણતયા ‘અજ્ઞાત’ નથી રહેતું!

ખેર! બુદ્ધિમત્તા તો એમાં છે કે આપણે દરેક મહાન પ્રસંગમાથી કાઈ ને કાંઈ બોધ શીખી લઈએ, આધ્યાત્મ અને બે ખબર રહેવામાં જ બુદ્ધિની સફળતા ન માનીએ અહીં જ્યાર મુરોપનું મહામુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, પચાસ પચાસ હજાર લોકો કુદરતી દુર્ઘટનાથી આમ જ મરી જાય છે, એ વાતમાં મનુષ્ય માટે મઈ બોધ જ નથી એવું માનવું તે તો કતવ્યખાનાની પાસે મજાથી ઘાસ ચરનારાં જનવરોની સ્થિતિમાં રહેવા જેવું છે મનુષ્યે વિચાર કરીને કાઈ નહીં તો પોતાના મુદ્ધજીવરને હાવવો જોઈએ

સાર્વભૌમ જીવન-દર્શન*

દર્શનપરિપદના પ્રમુખપદે પોતાને જોઈને મને જોટલું આશ્ચર્ય થાય છે તેટલું તમને પણ કદાચ નહીં થતું હોય! કેલેજ છોડ્યા પછી ન તો મેં એ વિષયનો વધારે અભ્યાસ કર્યો છે, ન મેં એ વિષે કઈ સાહિત્યરચના પણ કરી છે જીવન ના જુદા જુદા અંગોનું મહત્ત્વ જે સમજે છે તેના અભ્યાસમા અને ચિંતનમા દર્શનશાસ્ત્ર પણ આવે જ. એ રીતે મારો પણ દર્શનવિદ્યા સાથે સંબંધ રહ્યો છે પણ હું અહીં મારી યોગ્યાયોગ્યતાની ચર્ચા કરવાની જરૂર જોતો નથી પ્રમુખ બે પ્રકારના હોય છે—કેટલાક અગ્રમાન્ય હોય છે તો કેટલાક બીડભંગક હોય છે હું માનું છું કે અહીં હું બીજા પ્રકારનો પ્રમુખ છું અને તેથી પરિસ્થિતિપ્રાપ્ત કર્તવ્યને પોતાનો ધર્મ સમજીને તેની આગળ મારું નમાવવું અને યથાશક્તિ તે પૂરું કરવું એટલી જ હું મારી ફરજ સમજું છું

હમણા હમણા મારો સંબંધ ત્રણ સાહિત્યપરિપદો સાથે જોડાયો છે — હિંદી, મરાઠી અને ગુજરાતી પ્રત્યેક મુખ્ય પરિપદ સાથે આવી વિભાગી પરિપદો પણ યોજવામા આવે છે આ પરિપદો માટે સામાન્ય લોકોનો કેટલો ઉત્સાહ હોય છે તે જોઈને મેં એ પરિપદોનું નામ અભાગી પરિપદો રાખ્યું છે કેટલેક સ્વજોથી તો આવી પરિપદો બધા કરવાની સૂચના પણ થઈ છે પણ હું તે પસંદ નથી કરતો

આ બાનતમા મારો આદર્શ તો એ છે કે દરક વિભાગની પરિપદ ભરાયા પછી તેનો એક અલગ મંત્રી નીમવામા આવે હિંદી ભાષામા તે વિષયના સાહિત્યની આખા વર્ષ દરમિયાન કેવી અને કેટલી પ્રગતિ થઈ છે, એ વિષે શું શું લખાયું છે, તેમ જ તે વિષય ઉપર બીજા પ્રાતોમા કે પરદેશમા કેવી મૌલિક ફિતિઓ પ્રગટ થઈ છે, તેની એક વિગતવાર યાદી તે તૈયાર કરે અને બીજા વર્ષની પરિપદ આગળ રજૂ કર

વિજ્ઞાન, દર્શન, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, સમાજશાસ્ત્ર, નૃવંશશાસ્ત્ર (Anthropology), રાજનીતિ વગેરે વિષયોમા જેમને રસ છે તેવા જૂના અને નવા સાહિત્યસેવકોનું જુદું જુદું સંગ્રહ કરવા માટે જુદી જુદી પરિપદોના એવા કેટલાક ખાસ સભ્યો બનાવવામા આવે કે જેમની પામેથી કશી ફી ન લેતાં તેમને સભ્ય બનાવવા માટે કોઈ ગણ્ય માન્ય જ્ઞાનની તેમને માટેની ભવામાજ જ

* સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮મા સિમનામા મળેલા હિંદી સાહિત્ય સમેલનના દર્શન વિભાગના પ્રમુખપદેથી આપેલા હિંદી વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ

પૂનતી નમાય મંત્રી આવા નબ્બો નાયે સંબંધ આવે અને જે તે તેમની પાનેલી કઈ લખાવો થયે તા તે લખાવો સમેલનપત્રિકામા પ્રસિદ્ધ કરે

આ બધા વિભા હોના મંત્રીઓનું મંદગ સમેલનપત્રિકાનું નત્રીમંડળ બને

આ રીતે જે નામ કંવામા આવે તો નામના પિદીના બધા અગોની ઉન્નતિ થયે, પગીમાવિભા નુ નામ પણ પરિપુષ્ટ બનયે અને 'પ્રવારને અધિક માત્રવ આપનું કે સાહિત્યને?' એવા આત્મધાતી પ્રશ્નો આપોઆપ શાંત થઈ જાયે જે વિજ્ઞાન મદ્દ ગતિથી નાકતો હોય તેને વિશેષ ઉત્તેજન આપી આગળ વધારવો જેઈએ

જ્યાં સમેલન આ રીતે પિદી સાહિત્યના અ પ્રત્યગનુ રક્ષા કરયે ત્યારે તે 'વિન્નને ઓર્નોઈઝ' અથવા એન્જિનિયર બની જાયે (ઓર્ગેના ડિઝરને આપમે પિદી કે ગુન્સાતીમા શું કહીશું? વ્યાત કે ખૂપા?)

૨

માગ આર્શને અનુનરીને જે આ પરિષદ ભરાઈ હોત તો ભીડ લાજ વાની ક્ષિત્તે પણ હુ આ સ્થાનનો કદી સ્વીકાર ન કરત પરંતુ આપમા સમેલનની તો હજી આગમિક દશા જ છે, એટલે મારા થોડા વિચારો અને સૂચનાઓ પિદી જનતા આ દગ રજૂ કરવાનો મને જે અવસર મળ્યો છે તેનો વાળ વેવાના વિચારથી જ હુ આ મ્થાને ઊભા રહેવાની પૃષ્ટતા કરુ છુ

દર્શનશાસ્ત્રનો ઊંચો અભ્યાસ ન કરવાને કારણ જ કદાચ મારી દર્શન વિશેની રૂપના કઈ જુદી થઈ નઈ છે વિદ્વાન દાર્શનિકો તેનો કુલો સ્વીકાર કરયે તે હુ જાણતા નથી પણ એ વિષે જે થોડી ચર્ચા પણ થયે તો તેથી મને સનીય થયે અને મારા એ વિશેના જ્ઞાનમા કઈક સુધારો અથવા વધારો થાય એવો પણ અભવ છે

દર્શન શબ્દ આનો કનાથી? એને ઠકાવે તત્ત્વજ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા તત્ત્વ વિજ્ઞાન એ ન મળુ? મ્દે છે કે બાત્મા વા ગરે દ્રષ્ટવ્ય ચોત્તવ્ય મન્તવ્ય નિદિધ્યાસિતવ્ય ।

આ ઉપનિષદના વચનમા આત્મજ્ઞાનની જે સાધના બતાવવામા આવી છે તેના આગમિય વિભા હને (દ્રષ્ટવ્ય વિભાગને) જ દર્શન કહવામા આવે છે

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જે તત્ત્વચિંતન કરવામા આવ છે તેને જ દર્શન કહેવામા આવે છે તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જે શાસ્ત્રવિચાર થાય છે તે જ દર્શન છે નેસાધિયોના મન પ્રમાણે બાર તત્ત્વો અથવા પ્રમેય છે જેનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન હોવું જરૂરનુ ગણાય છે તે જ્ઞાન ઉન્નતિકારક અને બધી ગ્રથિઓનું છેદન કરનારુ હોય છે આપમે એ બાર તત્ત્વોને જ દર્શનશાસ્ત્રના મુખ્ય વિષય ગણીએ — જ્ઞાત્મા, ઘરીર, હિન્દ્રિય, અર્ગ, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ફલ,

દુ:ખ અને અપવર્ગ એમાંનો દ્રવ્યગુણકર્મરૂપી ‘અર્થ’ તો બાહ્યસૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે બાકીના ચરીરથી તે આત્મા અને અપવર્ગ સુધીના બધાં મનુષ્યજીવન સાથે અબંધ રાખે છે

જૂના જમાનામાં દર્શનના આસ્તિક અને નાસ્તિક એવા મુખ્ય બે ભાગ કાવામાં આવ્યા હતા આ બેદ જરા સમજી લેવો જોઈએ આજે તો જેઓ ઈશ્વર અને ધર્મ ઉપર (અને કદાચ રૂઢિ પર) શ્રદ્ધા રાખે છે અથવા શ્રદ્ધા હોવાનું બતાવે છે તેઓ આસ્તિક કહેવાય છે અને જેઓ ઈશ્વર અને ધર્મ પ્રત્યે અવિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે તેઓ નાસ્તિક કહેવાય છે અસલનો એનો અર્થ એવો નહોતો વેદ અને વૈદિક યાત્રો પર વિશ્વાસ ન હોવો એ જ નાસ્તિકતાનું લક્ષણ ગણાતું જે કોઈ માણસ ઈશ્વરમાં તો વિશ્વાસ રાખે પણ વેદોને ન માને તો તેને નાસ્તિક જ કહેવામાં આવતો પણ જેનો વેદોમાં વિશ્વાસ છે તે ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો ઈનકાર કરે તોપણ તેને શુદ્ધ આસ્તિક ગણવામાં આવતો હતો. નાસ્તિકા વેદાનિન્દક । જે કોઈ વેદોની બધી આજ્ઞાઓ ઉત્તમ અને ગ્રાહ્ય હોવાનું સ્વીકારે પણ તેનું અપૌરુષેયત્વ ન સ્વીકારે તો તેને પણ નાસ્તિકની જ ઉપાધિ મળતી

આસ્તિક નાસ્તિકની વ્યાખ્યાઓ હમેશા એકતરખી નહોતી, ન હોય પર લોકમાં જેનો વિશ્વાસ હોય તે આસ્તિક અને જેનો ન હોય તે નાસ્તિક, એવી પણ એક વ્યાખ્યા જૂના જમાનાથી ચાલતી આવી છે મારા વિચાર પ્રમાણે આ વ્યાખ્યામાં ઘણું તથ્ય છે પરંતુલોકની રૂઢ કંપનાનો ત્યાગ કરી તેની આપણે તર્કશુદ્ધ અને યુક્તિમાન્ય વ્યાખ્યા કરીએ તો આત્માના અમરત્વનો જે સ્વીકાર કરે છે તેને મરણોત્તર જીવન, સામ્પ્રસાય અથવા પરલોકનો પણ સ્વીકાર કરવો પડે છે પરંતુ આ વિષે આપણે આગળ વિચાર કરીશું

મારી દૃષ્ટિએ તો જેનો આત્મામાં વિશ્વાસ છે તે આસ્તિક જ છે અને જે જડવાદી હોઈ આત્માને માનતો નથી તે જ નાસ્તિક છે

પહેલા તો આપણે યાત્ર પ્રામાણ્યવાળી વ્યાખ્યાનો વિચાર કરીશું હું યાત્ર પ્રામાણ્ય અને ગ્રંથપ્રામાણ્યમાં ભેદ પાડુ છું રૂઢ અર્થમાં આજે જેને ‘ગ્રંથપ્રામાણ્ય’ કહેવામાં આવે છે તેનો તો સાચા દાર્શનિકોમાંથી કોઈક જ સ્વીકાર કરશે જેટલાયે ગ્રંથો છે, તે બધા મનુષ્યના બનાવેલા છે જેના કર્તાને આપણે નથી જાણતા તેને આપણે ‘એનોનિમસ’ અથવા અપૌરુષેય કહીએ, પણ ગ્રંથમાત્ર મનુષ્યકૃત છે એમાં કશી રીકા ન હોઈ શકે આવા ગ્રંથોમાં જે ઉચ્ચ કોટિના પુરુષોએ રચેલા ગ્રંથો છે તેમાં ઈશ્વરપ્રસૂત તત્ત્વજ્ઞાન જરૂર ભરતું હોઈ શકે પણ ઈશ્વરે આપેલું જ્ઞાન મનુષ્યે ગ્રહણ કર્યું ત્યારથી જ તેમાં દોષ, અજ્ઞાન અને અપૂર્ણતા ભળી ગયા વરમાદનાં શુદ્ધ જલકણો હવામાં આવતાં જ તેમાં હવાના રજકણો ભળી જાય છે અને તે જમીન પર પડે છે ત્યારે તો જમીનના ગુણધર્મો

પણ તેમાં પ્રવેશે છે પડી એ પામીને આપણે પૂરેપૂરું શુદ્ધ નહીં કહી શકીએ એવી રીતે ઈશ્વરદત્ત જ્ઞાન પણ જ્યારે મનુષ્યની વાણીમાં આવ્યું ત્યારે તે મનુષ્યની બુદ્ધિ અને મદદ નાથે સંપન્ન રાખતું થયું તેમાં અપૂર્ણતા આવી જ ગઈ ઈશ્વરપ્રણીત વેદોને અને શાસ્ત્રોને પણ મનુષ્ય પોતાની ધીર ધીંગ વિકાસ પામતી શાસ્ત્ર-બુદ્ધિ દ્વારા જ ગ્રહણ કરી શકે ના? માટે દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ગ્રંથનું પ્રામાણ્ય યથા મદદ કરી શકતું નથી.

પ્રજ્ઞાનત્રયીના આદર્શમાં તો ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતાને જ વેદાન્ત દર્શન માટે પ્રમાણ માનવામાં આવ્યા છે એનો એવો અર્થ કરુ છું કે ઉપનિષદના ઋષિઓના ધર્માનુભવ જ આપણે પ્રમાણ માનીએ છીએ તેઓ પોતાનો અનુભવ નીતી સાદી આર્થ ભાષામાં કહી દે છે અને કોઈ કોઈ વખતે તો તેઓ એમ પણ કહે છે કે જે કઈ અનુભવગી જામે કહ્યું તે જ અમુક વૈદિક ઋષિમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે— તત્ત્વ એતદ્ ક્વચા અમ્યુક્તમ્.

ઉપનિષદોમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે અનુભવસિદ્ધ છે, અને તેથી તે પ્રમાણ છે ઉપનિષદોનો અર્થ ભગવાન બાદરાયણે બરાબર સમજી લીધો હતો ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન તેમણે બ્રહ્મસૂત્રમાં શાસ્ત્રીય રીતે સંપ્રિત કર્યું માટે તેને પણ આપણે પ્રમાણ માનીએ છીએ અને એ જ ઉપનિષદોના દોહન રૂપે અને બ્રહ્મ સૂત્રોએ નિશ્ચિત કરવા નિર્ણયને આધાર શ્રીકૃષ્ણ જેવા જન્મદગુરુએ ગીતા દ્વારા જે જીવનકલા અથવા યોગશાસ્ત્રની રચના કરી તેને પણ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે આ રીતેને અનુકૂળ જે જ્ઞાન આપવામાં આવશે તે અનુભવમૂલક જ્ઞાન હશે, માટે એવી મર્યાદા બાધવામાં આવી કે જે પ્રસ્થાનત્રયીનો સમન્વય કરશે તે જ આચાર્ય થઈ શકે આચાર્ય કેવળ બુદ્ધિશાળી હોય એટલું જ પૂરું ન હતું.

ઝાચિનાતિ હિ શાસ્ત્રાર્યં । ઝાચારે સ્થાપયત્કૃત ।

સ્વયમાચરેત યત્તુ । સ ઝાનાય પ્રચલેત ॥

એનો અર્થ એ કે ધર્માનુભવી લોકોના વચનોને જે બાદરાયણ અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા સર્વમાન્ય આચાર્યના કથનાનુસાર સમજે છે અને એ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે યોગસમાજનો જીવનક્રમ થી આપે છે અને પોતે પણ તેને અનુસરે છે એવો તત્ત્વજ્ઞ, ધર્મકાર સમાજશાસ્ત્રી લોકગુરુ જ આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કરી શકે.

ગ્રંથ કદી આગળ ન વધી શકે શાસ્ત્ર તો સદા પ્રગતિશીલ હોય છે મનુષ્યની બુદ્ધિ, અનુભવ, રૂપના, ગુણના અને મદ્દોત્તા વિકાસની સાથે સાથે શાસ્ત્રનો પણ ઇતિહાસિક વિકાસ થતો જાય છે મનુષ્યની આ બધી શક્તિઓ ઈશ્વરદત્ત હોય છે અને તેથી દરક શાસ્ત્ર મનુષ્યકૃત હોવા છતાં પણ ઈશ્વરપ્રણીત કહી શકાય આ નિર્દોષ પ્રમાણે જે જિવામાં આવે તો જે સાહિત્ય અથવા ધર્મગ્રંથ વિભૂતિમત્, શ્રીમત્ અને ઊર્જિત દેખાય તેને ઈશ્વરસભૂત જ મનજન્ય

ને પણ કોઈ વિશેષ ગ્રંથ ઈશ્વરના ખાત નિશ્વારડપે છે એટલે તે નિર્ગત કોઈ થકે આ ભૂમિકાનો પુ, સનાતની હોવા છતાં પણ સ્વીકાર કરી શકુ નથી જેટલા ધર્મગ્રંથો અને શાસ્ત્રગ્રંથો છે તેમના પ્રતિ મને ઘણુ માન પ્રાપ્તિપાથી જ હું તેમને જોઉં છું તેમાંથી હું જે કંઈ ગ્રહણ કરી શકું, શીખી તે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક લઈ લઉં છું અને જે નથી સમજાનું તે વિષે મારો નિર્ણય જલતવી રાખું છું, અર્થાત્ ન તો હું તેનો સ્વીકાર કરું છું, ન વિરોધ હું તો માનું છું કે પ્રત્યેક દાર્શનિકની આ જ દૃષ્ટિ અને ભૂમિકા હોઈ શકે છે

પરમાત્મા પર વિશ્વાસ રાખવો કે ન રાખવો એ પ્રત્યેકની પોતાની નિષ્ઠા, અને અભિગુપ્તિ પર આધાર રાખે છે પરમાત્માને કેવળ ‘માનવાથી’ ન કોઈ પણ સાત્ત્વિકતા પ્રગટ થાય છે અને એને ન માનવામાં કોઈ ખાસ બહાદુરી કોઈ હૃદયસ્ફુર્ત આત્મતત્ત્વને માને છે અને પૂરેપૂરો યત્ન કરવા છતાં આત્મતત્ત્વ પર વિશ્વાસ નથી કરી શકતો તેવા વિજ્ઞાસુને હું તો નાસ્તિક નહીં જે આત્મતત્ત્વનો ઓછો યા વત્તો, સ્પષ્ટ થા અસ્પષ્ટ અનુભવ દરેકને છે, તેનો જે ઇન્કાર કરે છે તેને હું નાસ્તિક અવશ્ય કહીશ તેવા મનુષ્યની છા, તેની શ્રદ્ધા અને તેની જીવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિ જ અલગ હોય છે મારી વ્યાખ્યા હો જેનોને નાસ્તિક નહીં કહી શકાય પોતાને અનાત્મવાદી કહેવડાવનાર ટોને પણ હું તો નાસ્તિક નથી ગણતો હું તો એમ માનું છું કે તેઓ જ્યારે આત્માનો ઇન્કાર કરે છે ત્યારે તેઓ કેવળ અંધ પ્રત્યયનો જ ઇન્કાર કરે છે તેમની યની ઉપાસના સાથે જ અચિન્ત્ય, અતર્ક્ય અને અવ્યાખ્યેય આત્મતત્ત્વની જ સંસ્કૃતિ છે મારી આ ભૂમિકા બદલ આત્મ કોથલ્યાપનને માન્ય નથી, પણ હજી તેને છોડી શક્યો નથી

આત્મા અને પરલોકનો જેવો સબંધ હું માનું છું તેવો સબંધ જેતા જે મુખ્ય પરલોકમાં નથી માનતો તે નાસ્તિક જ છે ‘બધ લોક , નાસ્તિક પર ।’ મૂ જે માને છે અને સામ્પ્રદાય વિષે ‘લાઈફ આર્ટ્સ ડેવ’ વિષે, મૃત્યુ પછીના સ્થિતિ વિષે, જેને શ્રદ્ધા નથી તે નાસ્તિક છે મૃત્યુનો અંતરય હોવા છતાં ક જાતનું અખંડ, અનુસ્મૃત, ધારવાણિક જીવન ચાલે છે એ વાત પર જેને શ્વાસ નથી તે ધર્મધર્મિવેક ન જ કરી શકે તેના આચારમાં અને જીવનમાં તથા સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકે છે, કારણ કે તેની નાસ્તિકતા તેને બધી તત્ત્વ મોહથી ઘેરી લે છે અને તેની બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ શકે છે

પ્રજ્ઞા અને આસ્તિકતાનો સબંધ જુદો ન પાડી શકાય એવો છે

પ્રજ્ઞાનાશાત્મકો મોહ તથા પર્માર્થનાશક ।

તસ્માન્નાસ્તિકતા ચૈવ દુષ્ણચારસ્ય જાયતે ॥

મનુષ્યના મૃત્યુ પછી જે કંઈ અવશેષ રહે છે, પછી તે જીવ હોય, સસ્કાર-જીવ હોય, વાસનાગ્રંથિ કે કર્મસમુચ્ચય હોય—જે કંઈ પણ હોય તે નવો દેહ

ધારણ કરીને પોતાનું કનુત્વ, જ્ઞાનુત્વ અને ભોક્તૃત્વ વધારવા માટે આ દુનિયામાં ફરી આવે છે, એવી આપણી સર્વમાન્ય અને રૂઢ કલ્પના છે એને જ આપણે પુનર્જન્મ કહીએ છીએ અને આપણે એવો વિશ્વાસ છે કે આ પુનર્જન્મની પગપરા અપવર્ન અથવા મોજ સુધી એમની એમ ચાલ્યા કરે છે આ કલ્પના અઘાતીય કે બોજાનિક નથી બુદ્ધિથી પણ તે સમજી શકાય તેવી છે પણ તેનો ઠાઠ અનુભવ કરાવી શકે એમ નથી એટલે એને એક 'વાયપોષેતિત્વ'—વાદ અથવા અભ્યુપનમ જ કહેવો જોઈએ.

મનુષ્ય તેના મૃત્યુ પછી તેની સંતતિમાં જીવે છે અને પોતાના કાર્મનો વિન્નાત કંઈ છે એને પણ તેનો એક જાતનો મામ્પતાય કહી શકાય જેવી રીતે વૃષ્ય પોતાના બીજા દ્વારા પોતાની સંતતિપગપરા કાયમ રાખે છે અને પોતાની જાતને નિત્યજીવી બનાવે છે, તેમ જ મનુષ્ય પણ પોતાની સંતતિ દ્વારા અન્યથામર થઈને પોતાના નામ્પતાયને સિદ્ધ કરે છે

આપણી જિજ્ઞાસાનો વિષય એ નથી કે શરીર છૂટયા પછી તેના શ્વાસો અશ્વાનનુ શું થાય છે “શરીર નિષ્કેષ્ટ થયા પછી તેમાની પ્રાણશક્તિ ક્યાં જાય છે ?” એ વિજ્ઞાનનો વિષય ભલે મ્હો દર્શનિ શોધવાનો વિષય એ નથી તેના શરીરનું શું થાય છે બાથરા તેનું આપણે શું કરીએ છીએ તે તો આપણે બધા જ જાણીએ છીએ “વાયુ અનિલમ્, મસ્માન્તમ્ શરીરમ્ એન્ગ્ તો સ્પષ્ટ જ છે એ સિવાય જે કંઈ સ્વભાવ, અધ્યાત્મ અથવા પર્સનેલિટી બાકી રહે છે તેનું શું થાય છે, એ જ મુખ્ય પ્રશ્ન છે મનુષ્યે પોતાના સમસ્ત જીવનમા જે કંઈ સંસ્કાર મેળવ્યા હોય, જે જે ધર્મોનું અનુશીલન કર્યું હોય, તેમના સમૂહ અથવા ગ્રથિનું શું થાય છે એ જ મુખ્ય વિષય છે આત્મા વિભુ છે તેના આવવા જવાનો, થવા ન થવાનો પ્રશ્ન જ નથી. પરમાત્મા પણ—જે તે હોય તો—વિભુ છે તેને વિષે પ્રશ્ન જ શું હોઈ શકે? પણ જે વ્યક્તિત્વ (પર્સનેલિટી) રહ્યું, અને જે બધા સંસ્કારસમૂહનો આધાર છે, મૃત્યુ પછી તેનું શું થાય છે એ જ માતૃનજાત માટે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે

મનુષ્ય જે એમ સમજી જાય કે તેના વ્યક્તિત્વનું કેન્દ્ર તેનું શરીર ભલે રહ્યું, પણ તે શરીરથી મર્યાદિત તો નથી જ, તેનો મોટો ભાગ તો તેના સાથીઓ, તેનો સમાજ, તેની પરિસ્થિતિ અને જે જે તત્ત્વો સાથે તેનો સંબંધ છે તેમાં હોય છે, તો તે એ પણ સમજાવતો થશે કે મૃત્યુથી તેનો ઘણો જ અંશ નષ્ટ થાય છે શરીર છૂટતા તેનું કર્મસ્થિતિત્વ નષ્ટ થતું હશે, કદાચ સૂક્ષ્મ બનવાને કારણે તે વધતું પણ હોય, પરંતુ મૃત્યુથી એના વ્યક્તિત્વનો નાશ તો નથી જ થતો

રાજનું રાજત્વ તેનું રાજ્ય, તેનો પ્રજાસમૂહ અને રાજ્યના કાયદા કાનૂનો અને એનું તત્ત્વ એટલા સુધી વિસ્તૃત હોય છે એટલું જ નહીં પણ સંધિ વિગ્રહ દ્વારા જે પડોશી રાજ્યો સાથે તે સંબંધમા આવે છે તેમાં પણ તેનું રાજત્વ વ્યક્ત થાય જ છે આ રાજત્વને એક પ્રકારનો પ્રવાહ જ ગણવો જોઈએ એનો ઉદ્ગમ

અનાદિ ઈતિ । તમાર્થ યના હોરો જૈઈંગ અતે તે કોણ જામ કયા શમિત્તા રમો - પુરુષાર્થના રમો રિચીન થવાના છે' નાજના મુન્યુથી નાજના નાથ નથી થના તને માત્ર નર્ન કન્દ બદલવું પડે છે અને તેથી જ હવેમા રાજના મન પ્રતિને લોકો ક. છે "The kang is long, long has the kang"

પ્રત્યેક જામિના વ્યમિત્વની તારી મિતિ આરા જ છે આપમે આપમા શરીરમા સ્ત્રીએ છીએ તેના કરતાં ક ચારે વિશેષ આપમા સજ હોમાં, નમાત્મા, કાર્ધમા, સાકારોમાં, વાતનાગ્નામા સાથીઆમા, વિરોધીઆમા, આપણી સંતનિમાં અને પાસવાડી સનાનન અને અનન્ત કાળમા રાડીએ છીએ છેજ જ્યાર આપમ કૃનાર્થ થઈને અનન્તમાં રિચીન થઈએ છીએ સ્મૃતિનિ થે બનીએ છીએ, ત્યાર જ આપમે નિર્વાસ આપવા મોસ મેજવીએ છીએ પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનની સમૃદ્ધિ કે સંતનિ એક તરખી નથી હોતી કેટલાયે લોકો પોતાના અદમ્ય સંકપને લીધે પોતાના જીવનનો વિસ્તાર ક પનાતીત વધારી મૂકે છે જે એક સ્વપના એક કપ મુડી વિકાસ પામતી રહે તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી પરંતુ કૃતાગ થતાં જ્ઞાનમા તેની પરિત્રાપ્તિ થતા, તેને મોસ મજવો જ જોઈએ

મારી દૃષ્ટિએ સામ્પ્રસયનો આ જ સાચો અર્થ છે મનુષ્યનું શારીરિક, માનસિક અને સંકપાત્મક મર્મ જ તેના વ્યમિત્વનું તાલું રહસ્ય છે 'મયાજમ મયાયુતમ્' એનો પ્રવાહ ચાલતો રહે છે જ્યારે જરજરવ આત્માનો યાજવત્કથને પૂછ્યું કે શરીર, આત્મા આદિ બધાં તત્ત્વો જ્યાર વિવથ પામે છે ત્યારે પુરુષનું શું થાય છે? ત્યારે યાજવત્કથો એને એક બાજુ પર લઈ જઈને જે ગૃહ રહસ્ય બતાવ્યું તેમા પણ આ જ કર્મતત્ત્વનો ઉલ્લેખ હતો એવો રહસ્યમેદ ઉપનિષદકાળના ઋષિએ નોંધ્યો છે

જેને આ સામ્પ્રસય વિષે વિશ્વાસ છે તે જ મારા મન પ્રમાણે જ્ઞાનપૂર્ક ત્રિકાળાશ્રાપિત રહી શકે છે તેની દૃષ્ટિ પણ વ્યાપક અને દીર્ઘ બને છે તેની સત્તા સાર્વભૌમ હોય છે તે જ અજ્ઞામર હોય છે આ સૃષ્ટિમા જે વિરાટ તત્ત્વ બધે વ્યાપક છે (અનુસ્યુત છે) તે જ આત્મા છે તેથી જુદો કોઈ પદાર્થ આત્મા નથી બધી સંખ્યાઓમાં જેમ એકનો ગુણક તદા હોય જ છે તેમ આત્માનું પણ બધે અને બધામા અસ્તિત્વ છે તેના અભાવની કપના પણ ન કરી શકાય એની આસપાસ જ આપણુ વ્યમિત્વ અને આપણુ જગત પ્રગટ થાય છે અને આપમે આપમા વ્યમિત્વનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ

જેઓ આત્માને નથી માનતા તેમને પણ આત્મા છો? તો નથી જ દેતો એટલે તેમનું પણ અક્રોધ થવાનું નથી જેમનો આત્મામાં વિશ્વાસ નથી તેઓ તો આત્માની એક વિચિષ્ટ વ્યાખ્યા કરીને જ તેનો ઈનકાર કરે છે તેમને કદાચ એ ખ્યાલ નહીં હોય કે તેમના એ ઈનકારથી જ તેઓ આત્માનો સ્વીકાર કર છે પછી ભલે તેઓ એ ન સમજે

અને આપણે કોઈને મનાવવાના પ્રાપ્તિ પદ્ધતિ શા માટે કરીએ? ઉત્તર અને આત્માના રેખિતવન—ત્રાસ—અનવાની નકામી કોશિશ શા માટે કરીએ? શું ધોરનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન વાનન આપે એ રીતે એની મેં ઉત્પન્ન નથી કર્યું? આ આત્મા જ બધું બ્રહ્મ કે છે, મેળવે છે, બધાનો ઉપભોગ કરે છે અને અખંડ, અનંત રૂપે નિરતર રહે છે માટે જ તે આત્મા છે ત્રી સમ્યક્ષાએ આત્માની વ્યુત્પત્તિ આપે, આ ૧, આ+અદ્, ધાતુઓથી કરી છે આપે એટલે પ્રાપ્તિ કરવું, આટલે એટલે બ્રહ્મ કરવું, આ+અદ્=ઉપભોગ કરવા, આ+અદ્=નિરતર ચાલ્યા કરવું

આત્માના નામાના સુખ છે કે નહીં એ કહેવું કમ છે પણ આત્માની પ્રાપ્તિમાં આપણને આપણ પોતાનું કેન્દ્ર મળી જાય છે તે પછી જ બધું વિશ્વ યથાસ્થિત પ્રતીત થવા લાગે છે આપણા જીવનના બધાં મૂલ્યો (Values) વચાઈ અને છે એવા મૂલ્યપરિવર્તનમાં જ જીવનનું પરિવર્તન રહેવું છે—જીવન-સિદ્ધિ રહેતી છે એ પછી કોઈ ગ્રાધિ નથી રહેતી, કશી શકા નથી રહેતી આત્મગામ્યાર એ જ એક અદ્ભુત મામર્યા છે, પરમ શક્તિ છે એ પ્રાપ્ત થવા પછી એનો કદી જ્ઞાન નથી થતો અને તેથી જ બીજા બધી વસ્તુઓનો જ્ઞાન કરીને આત્મપ્રાપ્તિ માટે અખંડ અને અચાક પ્રવર્તન કરવો જોઈએ તત્ત્વવેદમ્ જાતીય આત્માનમ્ અન્યા વાચા વિમુક્ચય અમૃતસ્વયં સત્ત્વ ॥

એ આત્માને જ અંતરાત્મા કહે છે, પરમાત્મા કહે છે, પરબ્રહ્મ કહે છે, આ માત્રમ કહે છે અને પુરુષોત્તમ પણ કહે છે, મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં તેનો નિવાસ હોઈને તેને નારાયણ પણ કહે છે વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્યનાં નર નારીસમૂહને નાર અથવા Humanity કહે છે એ નાર જ જોવું અપન છે, પ્રતિજ્ઞાનું સ્થાન છે તે જ નારાયણ God of Humanity છે મનુષ્યજીવનના સર્વાનુકૂળ સામાજિક આદર્શના વિચારથી તેને પુરુષોત્તમ કહેવામાં આવે છે અને તેના વ્યાપકપણને લીધે તેને નારાયણ કહે છે આત્મા તમાજ સાથે, મમદિ સાથે, આપણા 'નાર' સાથે એકરૂપ થતા આપણ મર્યાદિત વ્યક્તિત્વ નહિ થઈ જાય છે આપણી 'પરસનલિટી' ઓગળી જાય છે અને નારાયણ સાથેનું સાયુજ્ય આપણે મેળવીએ છીએ એ જ બધી વ્યક્તિઓનું ચિર સામ્યગમ્ય છે જે એને માનતા નથી તેમના જીવનમાં ભવ્યતા, દૃઢતા અને પૂર્ણતા આવી શકતી નથી અર્થવ્યાપી લેખવી શક્તિથી તે વંચિત રહે છે મારા આગળના વિવેચનની દૃષ્ટિએ આસ્તિક નાસ્તિકનો આ ભેદ સ્પષ્ટ કરવાનું જરૂરી હતું મારા કે મારે આગળ ઉપર એ સિદ્ધ કરવું છે કે 'જેવું આપણુ દર્શન હશે તેવો જ આપણો ધર્મ હશે, અને આપણુ સમાજશાસ્ત્ર પણ તેને અનુકૂળ જ રહેવાનું'

હું તો માનું છું કે આપણે અત્યાર સુધી આપણાં દર્શનોનો પૂરો લાભ નથી લીધો પ્રત્યેક દર્શન જીવનની એક પૃથક્ દૃષ્ટિ (View of life) છે અને

જેવી દૃષ્ટિ તેનો જ જીવનક્રમ (scheme of life) પણ હોવો જોઈએ આપણું સામાજિક બંધારણ (social structure) પણ તેને અનુકૂળ જ બાંધવું પડશે.

મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ ઉપનિષદોમાં આત્મવૌર ઋષિઓની તાત્ત્વિક શોધો અને ધર્માનુભવ છે મનુષ્યે વિચાર્યું કે બધા અનુભવો તો એકરૂપ હોવા જોઈએ—પણ ભણે તે જમે તે શબ્દોમાં વ્યક્ત કેમ ન થયા હોય—તેમનું સ્ટેટમેન્ટ (અભિવ્યક્તિ) જમે તેટલું ભિન્ન કેમ ન હોય આ એક જ વિચારે ભગવાન બાદશાહે ઉપનિષદોના આધારે બ્રહ્મસૂત્રોમાં એક સળગ તત્ત્વવિદ્યા નૂચી.

હવે પ્રત્યેક અનુભવનું વિજ્ઞાન કે શાસ્ત્ર—science બનવું જોઈએ અને પ્રત્યેક શાસ્ત્રની સાથે તેની જીવનપ્રેરક અને જીવનગાપી કળા art of life પણ હોવી જોઈએ ઉપનિષદોમાં જે અનુભવ અને વિચાર જોવામાં આવે છે તેનું જ બ્રહ્મસૂત્રે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર બનાવ્યું અને એ બંનેને આધારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એક સર્વાંગ-પરિપૂર્ણ જીવનકળા અર્થાત્ યોગશાસ્ત્ર અદ્ભુત રૂપે રચીને આપણને આપ્યું એને આપણે ભગવદ્ગીતા કહીએ છીએ.

પણ જે આપણા સમાજવ્યવસ્થાપકોએ પોતપોતાના દર્શન સાથે એને અનુકૂળ એવી સ્મૃતિ પણ આપી હોત તો આપણું વ્યક્તિત્વ જીવન તથા સામાજિક જીવન કુતાર્ય થાત.

આપણા પ્રત્યેક દર્શનની સાથે તેની પોતાની કઈ ને કઈ સાધના પણ હોય છે જ પરંતુ પ્રત્યેક દર્શનની સાથે, તેના આધાર પર જેનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો હોય એવી, તર્કશુદ્ધ અને ધૈર્યમિલિત માટે શક્તિશાળી સમાજવ્યવસ્થા અથવા સ્મૃતિ આપણી પાસે નથી.

જનોની અર્ધચીત્તિ મેં જોઈ છે તેમાં મને જનદર્શનનો તર્કશુદ્ધ વિનિયોગ કયાંયે દેખાયો નથી દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત આદિ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિવાળા વેદાન્તીઓએ પોતપોતાની અવતર સ્મૃતિઓ નિર્માણ કરવાનો કયાય પ્રયત્ન કર્યો જણાવ્યો નથી જે અદ્વૈતવાદી છે તે સમાજમાં ધિયનીચભાવ શી રીતે સહન કરી શકે? જે અદ્વૈતવાદી હોય તે વર્ણવ્યવસ્થા સ્વીકારી શકે કે નહીં? એવા પ્રશ્નો ન કોઈએ કર્યા ને ન કોઈએ તેના જવાબ આપ્યા અદ્વૈતની સાથે અધિમરબેદનો સિદ્ધાંત બધાંત્રેયનો આવે છે કે નહીં એનો પણ કોઈએ નિર્ણય કર્યા નથી પરિણામે આપણી દર્શનચર્ચા કદી પણ જીવનચર્ચા થઈ શકી નહીં, અને આપણી સ્મૃતિઓ પણ દર્શનશુદ્ધ ન બની.

પ્રાચીન કાળમાં પ્રસ્થાનત્રયીની જે એકવાક્યતા કરી દેખાડે તેને જ દર્શનાચાર્ય ગણવામાં આવતા આ આદર્શ અવશ્ય સાથો હતો પણ હવે તો આપણે તેને જ આચાર્ય કહીશું જે આપણા બધાં દર્શનોનો મહત્ સમન્વય કરી, એ સમન્વિત દર્શનોને અનુસરીને એક કોણીબદ્ધ સાધનાક્રમ તૈયાર કર અને તે સાથે એક

સાર્વભૌમ સ્મૃતિનું પણ સૂચન કે આવી વ્યક્તિને આપણે દર્શનાચાર્ય ન કહેતા જીવનાચાર્ય કહીશું

બીજી દૃષ્ટિએ વિચારીશું તો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થની જે વ્યવસ્થા બતાવે, એ ચારેનું તારતમ્ય અને અધિકાર નક્કી કરી જીવનમમન્વયનો માર્ગ બતાવે તે જ જીવનાચાર્ય બને આપણી દર્શનવિદ્યા અને જીવનકળા એમા જ સાર્થક થયે આત્મવિદ્યાને, બ્રહ્મવિદ્યાને, અનુસરતું યોગશાસ્ત્ર, જીવનસાધના અને નામાર્ગિક સ્મૃતિ મળવાથી વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક મનુષ્યજીવન સુસસ્થરી અને મધ્યસ્થ બનશે

આપણા તત્ત્વજ્ઞાને સમાજને કદાચ માણદૂષ માન્યો હશે પરંતુ સમાજ બંને જાતિ તત્ત્વરૂપે તો એક જ છે જે જાતિ નિત્ય છે તો વ્યવહારદૃષ્ટિએ સમાજ પણ નિત્ય છે તેને પણ તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રમેય બનાવવું પડશે તેની ઉપેક્ષા કરવી એ તદ્દન આત્મઘાતી ગણાવું જોઈએ

જ્યારે માર્ગ માર્ગે પોતાનું સામ્યવાદી સમાજશાસ્ત્ર દુનિયાને આપ્યું ત્યારે તેને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે તેનો પાયો કયા દર્શન ઉપર આધાર રાખે છે તે પણ તેણે બનાવ્યું જે તે આત્માનો સ્વીકાર કરી શક્યો હોત તો તે વર્ગવિગ્રહ ઉપર આટલો બધો ભાર ન જ મૂકી શકત તેનું દર્શન સાચું હોય કે ખોટું, તેણે દર્શનશાસ્ત્રને તાત્ત્વિક ચર્ચાની મરુભૂમિમાંથી બહાર કાઢી તેને સામાજિક જીવનનો આધાર બનાવવાનો જે માર્ગ બતાવ્યો છે તે એની મોટામાં મોટી સેવા છે ગાંધીજીએ સત્ય અથવા આત્માને પોતાની જીવનવ્યવસ્થાનું કેન્દ્ર માની લીધું અને તે સિદ્ધાંતને પરિણામે અહિંસાને જીવનસાધના તરીકે સ્વીકારી, આથી તેમના જીવનદર્શનમા સર્વતદ્વૈભાવ, મર્વસમન્વય, અને સર્વોદયની જ વાત આવી શકે તાત્ત્વિક વિવિધતા હોવા છતાં પણ તેમા એકતા કમ સ્થાપી શકાય તે બતાવવું એ તેમનું જ કામ

હવે આપણે આપણા દર્શનશાસ્ત્રને પણ સામાજિક રૂપ આપવું પડશે કોઈ પણ વિચારવ્યવસ્થા અને તત્ત્વજ્ઞાન જે સાર્વભૌમ હોવાને કારણે વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક જીવનના બધા અંગપ્રત્યંગો પર અને તેની દરક બાજુ પર પ્રભુત્વ પાડી શકે છે, બધાની સતોષકારક ઉપપત્તિ અને સમન્વય કરે છે અને રાજનીતિ, ધર્મનીતિ અને અર્થનીતિને શાસ્ત્રયુક્ત બનાવે છે, તે જ ખરું દર્શન છે

આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો વ્યક્તિવાદ પણ એક દર્શન જ છે એનાથી ઊંચે સમાજવાદ પણ એક બીજું દર્શન છે સામવાદ કે સમષ્ટિવાદ તેનું જ એક બદલાયેલું સ્વરૂપ છે

નત્ય, અહિંસા, શરીરકામ અને સ્વદેશી વગેરના આધાર પર જે સત્યાગ્રહી વ્યવસ્થા ગાંધીજીએ દુનિયા સમક્ષ રજૂ કરી છે તે પણ એક સાર્વભૌમ દર્શન જ છે એને આપણે સત્યાગ્રહદર્શન કહી શકીએ એને સર્વોદયદર્શન પણ કહી

શકાય સામ્યવાદમાં તથા એમાં જે કંઈ મામ્ય અથવા બેદ જોવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ કરવા સારુ ગાંધીવાદને આપણે ગીતાની પરિભાષામાં સામ્યયોગનું નામ આપી શકીએ આ દર્શનમાં વ્યક્તિવાદ અને અમાન્યવાદનો આત્મિક વિરોધ નષ્ટ પામીને બનેનો સુભગ સમન્વય થાય છે

‘જીવનના બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ કેવળ બળથી જ થઈ શકે છે, બળપ્રયોગ અને બળસંગઠન એ જ જીવનની ચાવી છે’ એવું માનનાર બળદર્શનના અનુયાયીઓ છે

જીવનની બધી પ્રવૃત્તિઓ ધન વડે જ ચાલે છે ધન જ જીવનકમનું છેવટનું નિર્ણાયક તત્ત્વ છે એવું માનનારા ધનજ્ઞ લોકોનું ધનદર્શન ચાર્વકદર્શનથી કંઈ ઓછું લોકપ્રિય નથી

આજે તો કળા પણ એક સ્વતંત્ર જીવનદર્શન તરીકે પોતાને રજૂ કરે છે પણ આપણે તેની અહીં ચર્ચા નહીં કરીએ

હવે તો કેળવણીનું દર્શન પણ પોતે એક સાર્વભૌમ દર્શન હોવાનો અનુભવ કરવા લાગ્યું છે શિક્ષણે હવે સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જીવનની બધી ગૂંચો ઉકેલવાનો દાવો કરવા માડ્યો છે કેળવણીનું શાસ્ત્ર કહે છે કે બળ દ્વારા અથવા શાસનનંત્ર દ્વારા કે પ્રાચીન ગૂઢ ધર્મોની ઉપાસના દ્વારા જે આજ સુધી સિદ્ધ ન થઈ શક્યુ તે કેળવણી દ્વારા સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ થશે કેળવણીમાં નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, પ્રયોગ નથા સાધના વડે જ્ઞાન, કૌશલ અને બલ પ્રાપ્ત થાય છે શિક્ષણશાસ્ત્રનો આધાર તેની બોધશક્તિ, ધીરજ, સેવા, બલિદાન અને ઈશ્વરપ્રતિધાન ઉપર હોય છે કેળવણીને અંગેનું શાસ્ત્ર તાત્ત્વિક રીતે રાજ્યશાસનનું વિરોધી છે કેળવણીના શાસન વડે જે આદર્શ અરાજક વ્યવસ્થા (Ideal state of Anarchy) સ્થપાયે તે જ મનુષ્યજીવનની પ્રતિષ્ઠાને અનુકૂળ અને મનુષ્યોને યોગ્ય એવી સમાજવ્યવસ્થાને માટે સંપૂર્ણ હશે જે મર્મ કાયદા મરવાથી, ધર્મશાસ્ત્રની આભાથી, કળાના અનુનયથી કે બળપ્રયોગના ડરથી નથી થતું તે શિક્ષણ દ્વારા સંપૂર્ણ નિષ્ઠ થાય છે દુનિયામાં એવું કોઈ કાર્ય નથી જે કેળવણીના પ્રયોગ માટે દુરાભ્ય હોય કેળવણીને આપણે મત્સ્યજાતનું પૂર્ણ દર્શન કહી શકીએ છીએ મત્સ્ય કે કેળવણી દ્વારા આખા સમાજની સેવા મરનાર સેવક સત્ય, અહિંસા અને આત્મબલિદાન થી જ પોતાનું કાર્ય મિલ્લ કરે છે

પોતાની શક્તિનું પૂરપૂરું ભાન થતા કાવણી, (જેને હું વિનયા કહુ છું) કહેશે કે ‘સત્તાની હું દાસી નથી, કાયદાની મિત્રી નથી, વિજ્ઞાનની સખી નથી, કળાની પ્રતિદ્વારી નથી, અર્થશાસ્ત્રની ગુલામ નથી હું તો ધર્મનું પુનરાગમન છું મનુષ્યના હૃદય, બુદ્ધિ અને બીજી બધી ઈન્દ્રિયોની સ્વામિની છું માનસશાસ્ત્ર અને નમાજશાસ્ત્ર મારા બે પગ છે, હુન્નર અને કળા મારા હાથ છે, વિજ્ઞાન મારું મસ્તિષ્ક છે, નિરીક્ષણ અને તર્ક મારી આંખો છે, ઈતિહાસ અને ગાથાઓ મારા જાન છે, સ્વાતંત્ર્ય મારો મ્વાસ છે, ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ મારા હૃદય છે, ધીરજ

મારુ ધન છે, શાસ્ત્ર મારુ વૈતન્ય છે, સર્વોદય મારો પ્રતાદ છે એવી હું જાહેરબા છું—જાહેરાતી છું મારી ઉપાસના કરનારને કોઈનું મો જોવું નથી પડતું તેની બની ઈચ્છાઓ માન વડે જ નુપ્ત થયે ભવિષ્યની હું સમ્રાજી છું મારા વડે જ મનુષ્ય પરિપૂર્ણ અને કૃતાર્ગ બનશે ’

દર્શનશાસ્ત્ર એ નાર્વર્ત્તોમ વિદ્યા છે કેવળ તત્ત્વચર્યા પૂરતી તેને આપણે મનાદિત ન કરી મૂકીએ જીવન પર તેનો પૂરપૂરો પ્રભાવ પડવો જોઈએ અને એ દર્શનની મિત્રિ માટે આપણે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનનું કપ જ બદલી નાખવું જોઈએ, એટલું જ મારુ અહીં કહેવું છે

હું મારા વિચારોનો જાણ વિસ્તાર નથી કરી શક્યા તેમનું સમર્થન કરવાનો પણ મને અવકાશ નથી મળ્યો એ તરફ માત્ર આગળી ચીંધીને જ મારે સતોષ માનવો પડતો છે હું લાચાર હતો એવાનો આદેશ માથે ચઢાવીને અહીં આવ્યો જે વિચારોથી પ્રેમદર્શને હું તત્ત્વજ્ઞાનની શોધ કરું છું તે વિચારોને આપની આગળ રજૂ કરીને સતોષ માન્યો છે

મત્ત પર ધોમહિ ।

૧૫

ઈશ્વરની કૃપા

[એક પ્રવચન]

દીનનદુ સહરન દેવ સતનહિતકારી ।

ઈશ્વરના નામો અનંત છે, પણ દેવરને પોતાને તેમાંથી જે મોઈ સૌથી વધારે પમદ હોય તો તે ‘દીનનદુ ખહર’ એ જ નામ હશે, ‘સતનહિતકારી’ એ જ હશે દીન જનોનું એ તૂટ કરવું એમા જ પરમાત્માનો આનંદ રહેતો છે પોતાના બાળકોની એવામા આખો વખત ગાળવો, પોતાને ભૂલી જવું એમા જ જેમ માતાનો આનંદ રહેતો છે તેમ સંતોના હિતમા સદાને માટ પરોવાઈ રહેવું એમા પરમાત્માની પ્રમનતા છે

પરમાત્માનો આ સ્વભાવ કોણે જોઈ લીધો? એક આધિજા સાધુએ દુનિયા તરફ જે આધિજો હોય તે જ આવી દિવ્ય વસ્તુ જોઈ શકે ને! દુન્યવી દૃષ્ટિ ખોયા વગર આવી દિવ્ય દૃષ્ટિ આવે નહીં વ્યવહારની દૃષ્ટિ ખોયા વગર પારમાર્થિક દૃષ્ટિ ખીંચે નહીં દહાડે એક સૂર્ય ઊગે છે તેને આધાર આપણો બધો વ્યવહાર ચાલે છે, પણ તે જ મરણે અસખ્ય તારાઓ અને નક્ત્રો આપણે માટે અતોષ થઈ જાય છે, વ્યવહારનો એ સૂરજ આદમને ત્યાર જ અનેક તારાઓ,

અનેક સૂરજે દેખાવા લાગે છે—ત્યારે સૃષ્ટિના અનંત વિસ્તારનું કંઈક ભાન થાય છે અને તેના રહસ્યનું કંઈક જ્ઞાન થાય છે.

વ્યવહાર ક્ષેત્રે છે, 'સ્વાર્થ અને તે સાધવા માટે ચલાવેલો કલહ, એમાં જ જીવનની સફળતા છે. જેણે સ્વાર્થ અને કલહ છોડ્યા તે ડૂબી જ ગયો, તે રસાતાળ ગયો જ સમજવો.' અનુભવનો પ્રકાશ પણ સાક્ષી પૂરે છે, 'હા, એમ જ છે. હમેશાં એમ જ થતું આવેલું જોવામાં આવ્યું છે. આ સફળ વ્યવહાર અને તેના ઠોસ અનુભવ વિષે જે આધિજો થઈ ગયો છે તે જ કહી શકે કે 'ઈશ્વર પરોપકારી સંતોનો પક્ષપાતી છે, દીન જનો જ એને વહાલા છે. ઈશ્વરની કૃપા તેમને માટે જ અવતરેલી છે.'

પણ એ ઈશ્વરી કૃપા કોઈને મફત મળતી નથી. ઈશ્વર કંઈ ગરીબોને ખેંચત કરનાર દાનશૂર શેઠ નથી. ચાચકની ભીડ ભાંગીને તેને ભિખારી બનાવવો, તેના આત્મામાં ગ્લાનિ આણવી એ ઈશ્વરની રીત નથી. ઈશ્વર તો કર્મધ્યક્ષ છે. થોડું પણ સત્કર્મ હોય તો જ તે કૃણ આપે. તપશ્ચર્યાની કંઈક કસોટી કર્યા વગર તે પલળતો જ નથી. ભીડને પ્રસંગે પણ તે ભાજનું પાંદડું માગવા જ બિભો રહે છે. અને કર્મનો નિયમ એવો છે કે થોડુંક પણ શુભ કર્મ કર્યું હોય તો તેનું પરિણામ વિશાળ આવે છે. એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી.

આપણે હમેશાં પાપને માનતા આવ્યા છીએ, પાપનો વિસ્તાર જ જોતાં ચીખ્યા છીએ, પણ સાચું જોતાં પાપ અસત્યરૂપ—માયરૂપ—છે એની શક્તિ કેવડી? પુણ્ય જ બળવાન છે. પુણ્ય જ વીર્યવાન છે. પ્રકાશનું એક કિરણ જેમ ઘન અંધકારને વીંધી નાખે છે તેમ પુણ્ય—શુભ કર્મ—કર્મરાશિને વીંધીને સાત્ત્વિકતાનો ઉદય કરાવે છે.

એ જ વાત કવિએ ગાઈ છે કે ઈશ્વર સંતનિધિતકારી છે, દીનનદુઃખહરન છે. જે દુનિયાની દૃષ્ટિએ આંધળો હોય તે જ એ સમજી શકે, જે આવો આંધળો હોય તે જ દુનિયાને દોરી શકે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૬

ઈશ્વરની આસ્તિકતા

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે લોકોએ ઘણું લખ્યું છે અને દરેક લખનાર માને છે કે પોતે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પૂરેપૂરું સિદ્ધ કર્યું છે પણ ઈશ્વરના પોતાના આસ્તિકત્વ વિષે કોઈએ વિચાર જ કર્યો નથી આસ્તિક અથવા નાસ્તિક એ વિશેષણો માણસને જ લગાડવામાં આવે છે જે ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખે તે આસ્તિક, અને ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે જેને વિશ્વાસ બેસતો નથી, તે નાસ્તિક એવો સામાન્ય લોકોનો અર્થ છે આવી હાલતમાં ઈશ્વર આસ્તિક છે એ વાક્ય રચના જ લોકોને મૂઝવણમાં નાખે એવી છે, છતાં ઈશ્વરનું આસ્તિકત્વ એ એક સાચી વસ્તુ છે અને એમાં જ માણસને મોટામા મોટું આશ્વાસન મળે એમ છે ભક્તોએ આજ સુધી ઈશ્વરને બાદશાહ જેવો માન્યો છે, અને સર્વસમર્થ તરીકે વર્ણવ્યો છે કર્તુમ્, અકર્તુમ્ અને અન્યથાકર્તુમ્ શક્તિ તો એની જ છે, એ જે શક્તિ જેમ ધારે તેમ થઈ જાય છે એની ઈચ્છાને રોકનાર કશું જ નથી એમ ભક્તો બહુ ઉત્સાહપૂર્વક કહે છે

તેઓ ભૂલી જાય છે કે ઈશ્વર સર્વસમર્થ હોવા છતાં પોતાનું સામર્થ્ય વાપરવા માગતો નથી એ ઈશ્વર છે કે માણસ પોતાનું સામર્થ્ય પોતાની મેળે કેળવે, વીટો (veto) અને સર્ટિફિકેશન (certification) ની સત્તા પોતાના હાથમાં હોવા છતાં એ ન વાપરવી એમાં જ ઈશ્વરનો આનંદ છે એ સર્વસમર્થ છે, છતાં સર્વસહ રહેવામાં જ એ પોતાના ઔશ્વર્યનો અનુભવ કરે છે એ બધું સહન કરે છે અને ધીરજપૂર્વક અનંતકાળ સુધી રાહ જુઓ છે અનંતવીર્ય હોવા છતાં, જ કે અનંતવીર્ય હોવાને કારણે જ એ અનંત ધીરજ પાસુ કર છે અને માણસને બધી રીતે સ્વનત્ર રાખી એની સજવડે અને પોતાની પાસે આવવા દે છે

વેપારીઓ કોઈ સંજ્ઞાનને કરજ આપ્યા પછી ધીરજ ખૂટે એટલે કહે છે, કે “રુક જોખમમાં નથી, પણ મુદત જોખમમાં છે અને મૂડી કરતાં અમારે મન મુદત વધારે મહત્વની છે પૈસા જે વખતસર ન મળે, તો એ ગયા જેવા જ છે” ઈશ્વરને ત્યાં મુદતનો સવાલ જ નથી હોતો એના ચોપડામાં દિસાબ અનંતકાળનો જ હોય છે અને કોઈ પણ માણસ વિષ પોતાની મૂં જોખમમાં નથી એ એનો દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે

માણસ પોતાના પર વિશ્વાસ રાખે એના કરતા ઈશ્વરનો માણસ ઉપરનો વિશ્વાસ વધી જાય છે

આ વસ્તુ સમજવા માટે મનુષ્યજીવનની વિવિધતા સમજી લેવી જોઈએ.

મામત બોટો દેખાતી આત્મા એક બાજુ વિષયો તરફ દોડનારુ થયેર, અને બીજી બાજુ ઈશ્વર તરફ બાંધેલ ખેંચાણ ચલાવનાર આત્મા એ બેનો ક્ષીડો નસાર તે મનુષ્યજીવન એ જીવનમાં શરીર અને આત્મા વચ્ચે, વાસનાઓ અને ભક્તિ વચ્ચે, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વચ્ચે સંતોષન ગજગ્રહ ચાલે જ છે અને એ ગજગ્રામાં દુર્ભાગ મામન ઘણો વાર હારીને નાતીપાત્ર થાય છે ત્યાર અને થાય છે કે “આપણે માટે ઉન્નતિનો માર્ગ છે જ નહીં આપણે કોઈ કાગે નહીં થકવાના જ નથી પ્રયત્ન કયે લાભ થો?”

આમ જ્યારે મામન પોતાના પરનો વિશ્વાસ ખોઈ બેસે છે, એની મલ્લનું દેવાનું નીચે છે, ત્યાર પાસ ભગવાન અને આપનાવે છે અને વિષે નિશ્ચય થતો નથી એની આત્મશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે અને કહે છે, “હું હજી તારા જોઈશ મજબૂ આ માગમને ઉપરતિ થશે અને એ ખાત્રમાંથી ચીકળી આવી દેકરીએ નરવા માંડશે હું તારા જોઈશ એના અનેક ભવ રુપી તારા જોઈશ એ આજે મને ભૂલી ગયો છે, પણ એને મારું રમરમ થયા વિના રહેવાનું નથી અત્યારે તે રમ્મે જા છે એમાં એને મજા પડે છે, પણ એની એ મજા ટકવાની નથી એ ત્યાં કલગયે, અને અતે મારી પાત્રે આવશે જ એ હમણા સૂતો છે, પણ હું તો જાગું છું હમણાં એના મનમાં મારા વિષે ભક્તિ નથી પણ હું એને તારું છું મારા મનમાં એને વિરે ભક્તિ છે (હા ઈશ્વરની એ ભક્તિ જ કહેવાય) એનામાં પોતા વિષે તે વિશ્વાસ નથી, તે મારામાં એને વિષે છે એની હૃદય શક્તિ, એની આ મલ્લનું ઉપર મારો જે વિશ્વાસ છે એ જ અને એને તારા પોતાની દરક વાસના અને દરક કૃતિદ્વારા એ મને આજે ભલે પચાસ કરતો હોય, પણ હું નિરાશ થવાનો નથી અતિ એ મારો જ છે એ કોઈ પણ કાલે મારાથી -૨ જવાનો જ નથી અને હું એને ખોવાનો નથી’

ઈશ્વરનું આ વલણ — ઈશ્વરની આ નિષ્ઠા એ જ ભગવાનની આસ્તિકતા છે ઈશ્વર આસ્તિક છે તથા જ દુનિયા ટકી છે અને દુનિયા આગળ સાધનક્રમ મોજૂદ છે આસ્તિકતા એ જ ઈશ્વર છે

નાસ્તિકતા

માનવને અમુક વસ્તુ પર શબ્દા ન બેસે તો ત્રિવારો શું કર? શબ્દા ન હોય છતાં છે એમ કેમ કહે? તેમ કરું એ અમત્ય ઉપરાન્ત બીજા દબ ન ગણાય?

‘જે વસ્તુ પર તમારી શબ્દા બેને છે એ વસ્તુ મારા અંતરને મુદ્દ સ્પર્શ નથી કરતી એથી હું રાજી નથી મને એ વાતનું દુઃખ છે તમારું સમાધાન મને મળ્યું હોત તો હું રાજી થાત માત્ર મૂંઝવણ સમજી તમે મારી દયા ખાઓ મારામાં શબ્દાનો ઉદય થાઓ એવી તમે પ્રાર્થના કરો મારા પર ચિંતાઓ શા માટે?’

‘તમે તો માનો છો ને કે મારામાં પણ અમર આત્મા છે ત્યારે મારે વિષે તમે નિરાશ કેમ થઈ શકો? આત્મા હોય તો એનો ઉદય થવો જ જોઈએ મારામાં અજ્ઞાન હોય તો એક જાણે એ દૂર થવું જ જોઈએ

‘જ્ઞાનની શક્તિમાં તમે માનો છો ને? સર્વોપ જ્ઞાન મારા અજ્ઞાનનો જો નાશ કરી ન શકે તો જ્ઞાનનો એ પરાભવ જ થયો ગણાય ને? જો તમે મારી નાસ્તિકતા પર ચિંતાઓ, મારો દ્વેષ કરો, અને મને ત્યાગ્ય ગણો તો તો સન્નાતન આત્મા અને પગમમત્ત જ્ઞાન વિષે તમે નિરાશ જ થા જાઓ પછી તમે શી રીતે આત્મિક ગણાઓ? તમે પણ નાસ્તિક જ થા ને!’

નાસ્તિકતા અને અનાસ્તિકતા એ શબ્દો આપણે હાલના ચાલતા, વિચાર કર્યા વગર વાપરીએ છીએ ખરું જોતાં એવાં તે સહવા નથી હ એમ જે માને છે તે આત્મિક, અને નવો અમ માનનારા તે નાસ્તિક, એ આ બે શબ્દોનો મૂળ અર્થ છે દુનિયામાં ઘણી વસ્તુઓ છે, અને એથીયે ઘણી નથી ભૂતો નથી એમ હું માનતો હોઉં તો ભૂતો વિષે હું નાસ્તિક છું હિસાથી મનુષ્યજાતિનું કયામ કોઈ પણ રીતે થવાનું નથી એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ હોય તો હિસા વિષે હું નાસ્તિક છું સરકારી કેળવણીથી જ્ઞાનભાર ગમે તેવો વધતો હોય તોરે ચારિત્રશક્તિ અથવા દેશદાઝ દૃઢ કરવામાં એની જરૂર મદદ નથી થતી, ઉવટી એ કેળવણી વિનંતરૂપ જ થા છે, એવો મારો પાકો અભિપ્રાય હોય તો સરકારી કેળવણી વિષે હું નાસ્તિક છું મારાથી જોમના અભિપ્રાય જુદો છે તેઓ જરૂર કહી શકે કે મારા વિચારમાં દોષ છે, વિકૃતિ છે એમની આસ્તિકતા વિષે મારો પણ અભિપ્રાય એવો જ હોઈ શકે, હોવો જોઈએ

આત્મિકતા અને નાસ્તિકતા એ બંને શબ્દોનો આવો વ્યાપક અર્થ કર્યા પછી નાસ્તિક શબ્દવાથી ગાળ દીવા જેવું થતું નથી, અને અનાસ્તિક શબ્દવાથી વખાણ થતાં નથી બને શબ્દો તટસ્થ છે

પણ ભાષામાં નાસ્તિક શબ્દનો અર્થ આટલો વ્યાપક નથી જૂના લોકોએ વેદને ન માનનાર તે નાસ્તિક એવો અર્થ કર્યો હતો નાસ્તિકો વેદનિંદક । ખેચેછ, કાફિર હીધન વગેરે શબ્દો જેવી જ નાસ્તિકની કિમત હતી નાસ્તિકનો વપારે શાસ્ત્રશુદ્ધ અને વ્યાપક અર્થ ‘પરલોક વિષે અગાધા રાખનાર’ એવો છે ન સાપરાય પ્રતિભાતિ વાલ પ્રમાદ્યન્તમ્ વિત્તમોહેન મૂઢમ્ ।

‘અમ લોકો, નાસ્તિ પર’ इति मानी पुन पुनर्वंगमापद्यते मे ॥

સાપરાય એટલે કે પરલોક નથી, પરમમગલ તત્ત્વ નથી, ઈદ્રિયાતીત વસ્તુને જાણવાનું સાધન નથી, ભોગૈશ્વર્યથી પણ એવું સતોષ મેળવવાનું અન્ય તત્ત્વ નથી, એમ જે માને છે તે નાસ્તિક છે

સામાન્ય વ્યવહારમાં ઈશ્વર નથી એમ છડેચોક કહેવાની જે હિમત કરે છે અને જે સમાજમાન્ય કૃદિઓ હિમતપૂર્વક તોડે છે તેને જ નાસ્તિક કહેવામાં આવે છે આ વ્યાખ્યામાં જેઓ નથી આવતા તે બધા અસ્તિક કહેવાય છે આ માન્યતા પ્રમાણે જોટલા અસ્તિક ગણાય છે તે બધા જો સાચા જ અસ્તિક હોત તો આજે સત્યયુગ છે એમ કહેવામાં જરાયે અનિશ્ચયોક્તિ ન થાત સમર્થ સમદાસ સ્વામીએ એક ઠેકાણે કહ્યું છે તેમ

देवा वेगळें काही नाही। ऐसैंचि बोलती सर्वही ।

परंतु त्याची निष्ठा काही। तैसीच नसे ।

કેટલાક લોકો માટે આજે ધર્મનિષ્ઠા અને ઈશ્વરનિષ્ઠા એ રાજનિષ્ઠા જોટલી જ ઔપચારિક થઈ ગઈ છે ઈશ્વર નથી એમ કહીને સમાજમાં બદનામ થવું અને પોતાના ચિત્તને અસ્વસ્થ કરી મૂકવું એના કરતાં ઈશ્વર છે એમ માનીને જ ચાલો ને! એમાં આપણું શું બગડે છે? એ પુષ્તિ જ જ્યાં ત્યા દેખાય છે ઈશ્વર છે એમ માને તો માણસના જીવનમાં અમુક ફેરફાર તો દેખાવા જ જોઈએ અમુક ગામમાં ખેંચે છે, અમુક ઓરડામાં સાપ છે, જોકમાં મારા આટલા કપિયા છે, અથવા કોરટમાં ન્યાયાધીશ બેઠો છે એવી માન્યતા સાથે જ તે તે ઠેકાણે આપણા આચરણમાં જેવો ફરક પડે છે, તેવો જ ફરક જો ઈશ્વર છે એમ માનવાથી આ પૃથ્વી પરના નિવાસ દરમિયાન આપણા જીવનમાં પડે તો તે મહા, નિષ્ઠા અથવા અસ્તિકતા સારી

ઘણી વાર ઈશ્વર નથી એમ કહેનાર પ્રામાણિક અને નમ્ર નાસ્તિકમાં સામાન્ય અસ્તિકો કરતાં વધારે નિષ્ઠા હોય છે આવો હડહડતો પણ શુદ્ધ નાસ્તિક જ્યારે કહે છે કે ઈશ્વર નથી, ત્યારે એનો અર્થ એટલો જ હોય છે કે ‘ઈશ્વરની મેં શોધ કરી છે, એનું સ્વરૂપ અકળ છે, એની માયા અગાધ છે, એનું આકલન કરવાને માનવી થઈ અસમર્થ છે, એને વિષે હું તો કંઈ કહી શકતો નથી’ ઈશ્વરની ખોજમાં રહી આટલો અનુભવ જો મેળવી શક્યો તેને અસ્તિક કહેતા શો બાપ? यस्यामत तस्य मनम् ।

પણ ઈશ્વર છે કે નહીં, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે એની દાર્શનિક ચર્ચામાં બિરવાની જરૂર નથી છે? હૃદયમાં અખંડ સ્ફુરતા આત્મતત્ત્વ ઉપર જેનો વિશ્વાસ છે તે આસ્તિક છે દરેકના હૃદયમાં આત્મારામનો વાસ છે, દરેકના હૃદયમાં આછીવત્તી મજબૂતતા રહેલી નથી છે, પાપીમાં પાપી માણસ પણ ઊંડે ઊંડે પુણ્યને અને પવિત્રતાને નથી ઝંખે છે એવી શ્રાવ્યતા આસ્તિકતા દુનિયા ગમે તેટલી પીડાની હોય, ડગલે ને પગલે સાધુઓ પરાસ્ત થતા હોય, દુર્જનો ઉન્મત્ત થઈને અધિમાર ભોજવતા હોય, તોયે અન્તે ધર્મનો નથી વિજ્ય છે, એકે એક હૃદયમાં સજ્જનનાનો નથી ઉદય થવાનો છે, એવી જ શ્રાવ્યતા આસ્તિકતા પાવિત્ર્યને પમદ કરવું, નિષાધસનાની કદર કરવી, અને સદાચારથી પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિમાં સતોષ માનવો એ દરેક હૃદયનો ધર્મ નથી છે અને એ ધર્મનું ગમે તેટલા કાળ સુધી ગ્રહણ થયું હોય તોયે એ ખગાલ તો નથી નથી થવાનું, અને એ ધર્મનો સંપૂર્ણ અન્ત પણ કોઈ કાળે નથી થવાનો, એવો નથી 'દૃઢ ભગોસો' તેનું નામ આસ્તિકતા. માના હાથમાં બાળક જેમ પોતાને સુરક્ષિત માને છે તેમ નત્યના ખોળામાં આપણે હમેશા સુરક્ષિત છીએ એવી શ્રાવ્યતા આસ્તિકતા અને સત્યનો ટોડ મોઢીનાથી થઈ શકવાનો નથી, સત્ય અપગ નથી, દુર્બલ નથી, તેનો તદા વિજ્ય નથી, સત્ય કોઈને હાથે રક્ષણની અપેક્ષા કરવું નથી, પોતાના અમોઘ સામર્થ્યને કારણે સત્ય પાસે અખૂટ ધીરજ છે, એ ધીરજમાં જ એનો વિજ્ય છે, એવી સત્ય વિષેની દૃઢ ભક્તિ એ પરમ આસ્તિકતા છે

પેટાનકરણે મારી ખાનાર વાઘમાં પણ ભૂતદયા સુપ્ત રીતે વસે નથી છે એવી શ્રાવ્યતા આસ્તિકતા શક્તિક કે સહસ્ર યુગ પર્યંત ટકનારા સ્વાર્ધને વશ થનાર માનવજાતિમાં પણ મુખ્ય પ્રેરક તત્ત્વ પ્રેમ નથી છે અને અંતે એનું જ સામ્રાજ્ય જગતમાં ચોમેર સ્થપાવાનું છે, એવી સૂક્ષ્મ રીતે તજતગતી, કડવામાં કડવા અનુભવની પરપરા પછી પણ હોલવાઈ ન જતી અદભુત શ્રાવ્યતા એ જ મુખ્ય આસ્તિકતા છે એ હોય તો પછી સગુણ કે નિર્ગુણ ઈશ્વરને માનો અથવા ન માનો ઈશ્વરની વિભૂતિ એક માનો કે અનેક માનો, શાસ્ત્રોની મૂર્તિપૂજા કરો કે એને બાગી નાખો એનું જાતું મહત્ત્વ નથી

સાચું જ્ઞેતા આસ્તિકતા અને નાસ્તિકતા એવો ભેદ કરવો નથી વ્યર્થ છે દરેક હૃદયમાં આસ્તિકતા તો રહેતી છે જ એ કેટલે દરજ્જે સુપ્ત છે અને કેટલે દરજ્જે જાગતી છે, વ્યાપક છે, જાદ છે, એ જ મહત્ત્વનો સવાલ છે શિક્ષક જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થીને કહે છે કે તને આ વસ્તુ કદી આવડવાની નથી ત્યારે શિક્ષક નાસ્તિક બન્યો બીક, લાલચ કે બાહ્ય રસ અપાડ્યા વગર છોકરાઓ નરી જ્ઞાનપિપાસાથી ધરાવે બહુવાના નથી એમ શિક્ષકો અથવા માબાપો માને તોપણ તેઓ નાસ્તિક નથી પોતાના સિપાઈઓના વખાણ ન કરીએ છાતીએ ચોડવા માટે એમને રજાઓ પટ્ટીઓ ન આપીએ તો તેમનામાં શૌર્ય પ્રગટવાનું નથી

એમ માનનાર સેનાપતિ નાસ્તિક છે સેનાપતિ લડે છે એ વડો સેનાપતિ થવા ખાતર, પણ સૈનિક લડે છે તે દેશ ખાતર, સ્વધર્મના પાલન ખાતર, એ સેનાપતિના ધ્યાનમાં નથી આવતું બહારનો દુભ અને આશરનો આડબર બતાવ્યા વગર પોતાની પાર્શ્વમંતાનો ચેપ લોકોને લાગવાનો નથી એમ માનનારે ધર્મોપદેશક ધર્મ પર જીવનારો છતાં નાસ્તિક જ છે અમુક લોકોમા શાન્તતેજ કોઈ કાળે આવવાનું નથી, અમુક પ્રજા કે વર્ગ હંમેશાં ગુલામીમા જ રહેવાને ગરજાયેલાં છે, એવો મૂઠગ્રાહ પણ નાસ્તિકતાનું જ એક રૂપ છે

અરે, માયાવી નાસ્તિકતા કેટલાંધે રૂપો ગ્રહણ કરે છે! માદો માણસ અપભવે ઓળખતો છતાં તે સેવીને આટલાથી કશું બગાડવાનું નથી એમ જ્યારે મનને મનાવે છે ત્યારે એ નાસ્તિકતા જ કેળવે છે છતાં કરેલું યાપ ચોતાને કે બીજને નડવાનું નથી એમ માનનાર પ્રતિષ્ઠિત માણસ નાસ્તિકતાને સેવે છે સદ્ગુણ અને લાયકાતને કોઈ પુરસ્કર્તા ન મળે તો તે એજે જવાના છે એમ માનનાર કૃપણ પણ નાસ્તિકતાને જ વરેલો છે અને આજે આખી દુનિયામાં સર્વત્ર ફેલાયેલી નાસ્તિકતા તો ‘ધૂતતા, દુરચાર, કષ્ટ, અને ધૃષ્ટતાનો જ વિગ્રહ છે’ એમ માનવાની વૃત્તિ છે દુનિયાની રાંક અને સહનશીલ પ્રજાઓ અનતકાળ લગી અન્યાય સહન કર્યા જ કરશે, કોઈ કાળે સામી થવાની જ નથી, ઈશ્વરના અવતાર થઈ ગયા તે ગયા, ઈશ્વર હવે મરી ગયો નહીં તો કુભકર્ણની નિદ્રામા તો પડ્યો જ છે, હવે એનાથી કરવાનું કરણ નથી, એવી જે વ્યવહારુ માન્યતા સત્તાધારીઓમા ધર કરી બેઠી છે એ પણ નાસ્તિકતાનો તાજે અવતાર જ છે સત્યયુગ એની મેળે ઊગવાનો છે, એને માટ આપણે કયો પ્રયત્ન કરવાની કચી જરૂર નથી, એવી આઘા બાધવી એ પણ જુદો જાતની છતાં નાસ્તિકતા જ છે એ ભૂલવું ન જોઈએ

આવી સૂક્ષ્મ એટલે શુદ્ધ દૃષ્ટિએ જોતાં, મનુષ્યહૃદયમાં નાસ્તિકતા કેટલી વ્યાપેલી છે એનો કઈં જ્ઞાણ આવશે પણ એ સપૂર્ણ જ્ઞાણ આવ્યા પછી પણ ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય કરતાંધે મોટી એ નાસ્તિકતાનો આખર અંત આવવાનો છે એવી ખાતરી જે આપણામા ન હોય તો નાસ્તિકતાની ફોજના સિપાઈ આપણે ન થઈ થકીએ નાસ્તિકતા એ બળતણના ઢગલ જેવી છે અને અસ્તિ કતા તો દેવતાની ચિનગારી સમાન છે બળતણ ભીનું છે ત્યાં સુધી એ ટકવાનું માણસજાતની બેદરકારી એ નાસ્તિકતાની ભીનાય છે એ ગઈ એટલે છોળી સળગવાની જ એક લાકડું બજે તે બીજને બાળે છે, અને એમ પોતામાથી જ અગ્નિને ખાદ્ય પુરુ પાડી પોતાને બસ્મસાત્ કરે છે

મદ્રા અને ધીરજ એ અગ્નિને આપાનું ઘી છે

આત્માની કલ્પના

આત્માની કલ્પના કરવી એ બહુ મુશ્કેલ કામ છે કહ્યું છે કે યોગયુગ્મ પતિગ્રાહ અને શ્રુમાં સામેથી ઘટાપેલા વીગ અને ગૂંધમાળ ભેદીને જાણ છે, એટલે કે આ બતાવે? એમને તો આત્માનું જ દર્શન થતું હશે દરેક વીરઝાં આત્માનું કઈક દર્શન—કઈક અખી—મનવાથી જ શક્ય અને છે કેમ કે એ આત્માની જ શક્તિ છે વલ્લભમાં વલ્લુ જીવન વેડી નાખવાની શક્તિ આત્મામાથી જ ઉદ્ભવી શકે છે સર્વસ્વના ન્યાન કેવળ નિરાશાથી થઈ જ ન શકે અથવા નિરાશાથી થયા હોય અને છતાં સારો ન્યાન હોય તો એ વિકૃત નથી જવાનો દરેક વાક્ય પછી જેમ પૂર્ણવિરામ આવે છે તેમ દરેક સંસ્કૃતિને પરિણામે આત્માનું દર્શન થાય જ છે બોજન પછીની નૃપ્તિ એ જે આનંદકર હોય તા નરનાય પત્રીની શાંતિ આત્મદર્શનકર હોય જ

એક વાર લાગુ કે સદ્ભાવ એટલે જ આત્મા, તત્સ્થિતા એટલે જ આત્મા, પરમ મહા એટલે જ આત્મા છતાં દરેક માણસમાં સદ્ભાવ નથી હોતો, પણ આત્મા તો સર્વવ્યાપી છે, સર્વાન્તર્યામી છે સદ્ભાવને જ આત્મા કેમ મેવાય? આત્મા સર્વવ્યાપી છે, પણ સર્વત્ર સરખો પ્રગટ થયો નથી એ દરેક દેશમાં છે એ વિષે શકા નથી જેને આપણે સદ્ભાવશૂન્ય ગણીએ છીએ દુર્જનતામાં જ જે આનંદ માને છે એવો માણસ પણ દુર્જનતાનો પૂજક નથી હોતો એ દુર્જનતાનો દાન હોય છે, દોસ્ત હોય છે આપણે સમભાવપૂનઃ તપાસીએ તો દુર્જન માણસ પાસે પણ દુર્જનતાની મર્યાદા હોય છે આથી વધાર ન જ જતું એવું કોઈક ધોરણ એની પાને હોય જ છે હુ છું એના કરતા વધાર દુર્જન નથી એનો આનંદ અથવા સમાધાન દરેકના હૃદયમાં વસે છે જે વસ્તુસ્થિતિના ક્ષેત્ર કરતાં શક્યતાનું ક્ષેત્ર અમર્યાદ મોટું હોય તો દરેક માણસ આત્માથી જ સમાય અને પછી સદ્ભાવ એ જ આત્મા એમ સ્પષ્ટ મહી શકાય

માત્ર સદ્ભાવનું વ્યાપક સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ

આપણા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ

“સૈકાંઓ થયાં ઈશ્વર આપણને નડ્યો છે, હવે એને પેન્શન આપીએ તો કેવું?” વિગાન અને ઈતિહાસની મદદથી આપણે આપણું જીવન હવે સારી રીતે ખીલવી થકીયું માણસજાતના બાલ્યકાળમાં ઈશ્વરરૂપી નાલસગાડીની આવશ્યકતા હતી ઈશ્વરે એ રીતે માણસજાતની ધણી સેવા કરી છે એ સેવા માટે આપણે હમેશને માટે તેના કૃતજ રહીએ પણ હવે આપણે આપણો વ્યવહાર આપણે પોતાના જ હાથમાં લઈએ એ માત્ર

“ઈશ્વરની બાબતમાં બીજી એક મુશ્કેલી છે ઈશ્વર સ્વતંત્ર નથી શાસ્ત્રકારો, ધર્મગુરુઓ, ઉપદેશકો અને દરક જાતનું જૂઠાણ ચલવનાર લોકો ઈશ્વર પર પોતાનો કબજો કરી બેઠા છે એટલે ઈશ્વરનો ઉપયોગ આમત્રજાને માટે ન થતા, પ્રાચીન કાળને નબાવવામાં જેમનો સ્વાર્થ છે એમને માટે જ મોટે ભાગે થાય છે જેમ ગુલાબ સાથે એના કાંટા આવ્યા વગર રહેતા નથી, જેમ જમફળ માથો એના બિયા છૂટા પાડવા મુશ્કેલ છે, તેમ ઈશ્વર સાથે તેને નામે સ્થાયેલા શાસ્ત્રો, તેને નામે ચરી ખાનારા બાવાઓ અને ફકીરો, તેનો ઈજારો લઈ બેઠેલા પંડિતો, મુનિઓ, પાદરીઓ અને મુલ્લાઓ, તેના કેફથી જડ થયેલા સન્યાસીઓ અને ભગતડાઓ, અને તેની મૂડી હોઈયા કરનાર મંદિરો અને મઠો, બધા આવી જાય છે તત્ત્વકને હોમવો હોય તો જેમ ઈંદ્રને પણ એની સાથે હોમવો જ જોઈએ, તેમ માનવજાતિમાં અજ્ઞાન, વહેમ, સકુચિતતા, અમુદ્ધિ અને ઝઘડા ચલાવનાર એ બધું ચડાળચક હાકી કાઢવા માટે ઈશ્વરને પણ હોમવો પડે તો જરૂર હોમી દેવો જોઈએ

“ઈશ્વર છે કે નહીં એ તાર્કિક ચર્ચામાં પણ અમે પડવા માગતા નથી ધર્મશાસ્ત્રની ચર્ચા જોટલો જ એ રુક્ષ વિષય છે ઈશ્વર ઉપયોગી પ્રાણી છે કે નહીં એનો જ અમે વિચાર કરવાના અમારી ખાતરી થઈ છે કે ઈશ્વરનો હવે ઉપયોગ રહ્યો નથી અને તેથી ઈશ્વરને હવે અમારા જીવનમાં સ્થાન આપવા અમે નેચાર નથી જૂના જમાનાના એક નાસ્તિકે ભલે કહ્યું કે ‘ઈશ્વર ન હોય તોયે સમાજ ચલાવવા ખાતર આપણે કાલ્પનિક ઈશ્વરની યોજના કરવી જોઈએ એ સસ્તામાં સસ્તો પોલીસ છે એટલે સત્યની દૃષ્ટિએ ઈશ્વર નથી એમ સિદ્ધ થાય તોયે ઉપયોગની દૃષ્ટિએ આપણે ઈશ્વર ઊભો કરવો જોઈએ’ આજે તો અમને બરાબર એવી ઊલટું લાગે છે કે ઈશ્વર છે કે નહીં એ સવાલ તો કોરે જ મૂકીએ, પણ એ છે એમ સિદ્ધ થાય તોયે આપણે એનો ઈનકાર કરવામાં જ સાર

હૃદયમાં વસે છે ને આપણા જીવનને દોરે છે તે જ છે. અનાદિકાળથી માણસજાત આદ્યેનિ સેવતી આત્મા છે. એ આદ્યેથી જિન્ન તોવા છતાં એકરૂપ છે એવો અનુભવ થાય છે. જ્યાં ભેદ દેખાય, જ્યાં વિશેષ દેખાય ત્યાં શુદ્ધીકરણની ક્રિયા એકદમ પ્રવેશ કરે છે અને પછી સમન્વયવૃત્તિ એ આદ્યેથી વચ્ચે મેળ બેસાડી આપે છે. એ આદ્યેથી, એ શુદ્ધીકરણની ક્રિયા, અને એ બંધાનો મેળ—એ બધું એકરૂપ જ છે એવો અનુભવ થાય છે. આ આખું વિશ્વ, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણું તમામ મનુષ્યજીવન, કોઈ સત્ય ઉપર રચાયેલું છે એવી આપણને અખંડ પ્રતીતિ હોય છે. કોઈ પણ દિગ્ગંધી વસ્તુતઃ એ પ્રતીતિનો ઇન્કાર નથી કરી શકી; પછી તાકિક ભાષા ગમે ને કહે. એ પરમ સત્ય પર, એ અમર અખંડ સનાતન સત્ય પર રચાયેલું જે કંઈ છે તે શુદ્ધ જ હોવું જોઈએ, એના સ્વભાવમાં મેળ જ હોવો જોઈએ, એનામાં અનંત વિવિધતા હોઈ જડતા એનામાં સંભવે જ નહીં, એમ આપણને લાગ્યા કરે છે.

આ જે આપણી અમર લાગણી છે, એમાં જ આપણને ઈશ્વરી તત્ત્વ જડવાનું છે માણસે ઈશ્વર જેટલી ડાક્યો છે કે ઈશ્વરે માણસને જેટલી ડાક્યો છે, એ સંવાદનો આર્થ જ નથી. કેમ કે એ બંનેમાં ભેદ જ નથી. માણસમાં ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરમાં જ માણસ છે. પછી કોણ કોની કૃતિ ગણાય? આપણે તો ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જાણવાને નીકળ્યા છીએ, અને એની ઉપયોગિતા આપણે માટે સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ. જે જીવન સત્ય હોય તો ઈશ્વર સત્ય છે. જે જીવનમાં કંઈ રહસ્ય હોય તો ઈશ્વર પરમ મંગલ છે. જે જીવનમાં તૃપ્તિ અને અનુત્પિત બંને તત્ત્વો રહેલાં હોય તો આદર્શની હસ્તી છે. આદ્યેથી એ વાસ્તવિક ચીજ છે, મનુષ્યજીવનનો પરમ ઉત્કર્ષ, સર્વ આદ્યેથીની કૃતાર્થતા, સર્વ જાતના વિરહનો અંત, સર્વ અશાંતિની શાંતિ, સર્વ મુસાફરીનો મુકામ, અને છતાં સર્વ અડકાંક્ષાઓની વિરંતન અનુભિત તે જ ઈશ્વર છે. જે ઈશ્વર બધી રીતે પ્રાપ્ત થયો હોય તો તે ઈશ્વર રહે નહીં. એટલે જ ઈશ્વરનું સાચું નામ અર્જન છે.

એવા ઈશ્વરનો ઇનકાર કરવો એ પોતાના જીવનનો ઇનકાર કરવા સમાન છે; એકેએક ઉચ્ચતાનો, ઉદારતાનો, ઇનકાર કરવા સમાન છે. અને તમામ પ્રામાણિક ઇનકાર પાછળ જે સત્યની શોધ રહેલી છે, જે પ્રામાણિકપણું રહેલું છે, જે ઉત્કટતા અને ઓકાગ્રતા રહેલી છે, તેનો પણ ઇનકાર કરવા સમાન છે.

એ ઈશ્વરને જેમ પોતાનું નામ નથી, આપણે એને નામ આપ્યું છે, તેમ રૂપ પણ નથી, આપણે એને જે રૂપ આપીએ તે ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય એનામાં છે. દેહમાત્રમાં જેમ ફેરબદલ થયા જ કરે છે તેમ એ ઈશ્વરના રૂપમાં અખંડ ફેરફાર થવો જ જોઈએ. જેમ બાળક સૂર્યકિરણ મૂઠીમાં પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે છતાં સૂર્યકિરણ મૂઠીની અંદર કેદ થતું નથી, તેમ માણસ ઈશ્વરને પોતાની સગવડ ખાતર પોતાના સ્વભાવને લીધે એકરૂપમાં બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ઈશ્વર એ રૂપમાં

બધાઈ જવાની, રૂપાઈ જવાની ના જ પાડે છે જ્યાં સુધી એને બાધવાનો આપણે પ્રયત્ન ન કરીએ ત્યાં સુધી તે આપણો જ છે, અને ત્યાં સુધી જ આપણો છે ત્યારે શુ માણુનના આદર્શ એ જ હિંસ્વર ?

આદર્શ એ હિંસ્વર એમ કહેવા જતા હિંસ્વર બહુ સહેલો અને સોંધો થઈ જાય છે હિંસ્વર એથી માલો છે હિંસ્વર એ જ માણુતનો આદર્શ છે એ વાત નાની છે અને આદર્શ વિષેની ક પતા શુ ? અને વ્યાપક કરીએ તો આદર્શ એ જ હિંસ્વર છે એ પણ ખરું છે પણ પરમ આદર્શ મનુષ્ય કૃત ન હોય, એ સ્વમંબુ હોય. એ માણુનનો આદર્શ ખરો, પણ એને લીધે માણુસ એ માણુસ છે નહીં કે માણુનને લીધે આદર્શ જાત્યો છે આદર્શને લીધે મનુષ્યજીવન સત્ત્વપૂર્ણ થાય છે પણ આદર્શનું સંપૂર્ણ આકલન માણુતને ન જ થઈ શકે તેનું સંપૂર્ણ આકલન થયું તે આદર્શ મટયો કેમ કે એ સાત્ત થયો આદર્શ તો અનન્ત જ હોય

૨-૮-૦૧

૨૦

પ્રભુ જાગત હૈ તૂ સોવત હૈ

આત્માને જિગ નથી, જાતિ નથી જોઈએ તો આપણે એને નરજાતિ કહી શકીએ અને મરજમા આવે તો નારીજાતિ પણ કહી શકીએ બને જાતિમાં એ તો સરખો જ છે સંસ્કૃતમા કે આપણી ભાષામા આત્મા નરજાતિ મનાય છે જ્યારે ગ્રીક ભાષામા તેમ જ અરબી ફારસીમા અને ઉર્દૂમા પણ એ નારીજાતિ મનાયો છે

લેસવોના ભક્તિ સપ્રદાયમા પરમાત્મા એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને જીવાત્મા એટલે ગોપી એમ કલ્પીને ભક્તિનું સ્વરૂપ અને એની ઉન્નતતા સ્પષ્ટ કરવામા આવે છે એમ જોવામા આવ્યું છે કે, અત્યાત પ્રમ, એકાગ્ર નિષ્ઠા અને સંપૂર્ણ આત્મનમર્પણ, આ નુસો સ્ત્રીજાતિમા વિશેષ રૂપે વ્યક્ત થતા હોવાથી, જીવાત્માનું પરમાત્મા તરફનું ખેંચાણ ગોપીની કૃષ્ણભક્તિના રૂપક દ્વારા જ બરાબર વ્યક્ત થઈ શકે છે

હવે જેમ પુરુષ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરતો રહે છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા પણ જીવાત્માને પોતાની પાસે ખેંચી લઈ, એનો ઉદ્ધાર કરવા માટે પોતા તરફથી અખંડ પ્રયાસ ચલાવે જ રાખે છે જે કાંઈ પણ અંતરાય હોય તો તે જીવાત્માની ઉન્નતતાનો અભાવ, ગદ્ગદ અથવા બેખબરીનો જ હોય છે, અને પ્રેમી પરમા મા જીવાત્માની સ્વતંત્રતા સાચવવા એટલો બધો ઈનેજર હોય છે કે, પોતાની અલોકિત આનુરતા પણ કોરે મૂકી જીવાત્માના હેવામા મુમુક્ષા જાગ્રત થાય ત્યાં સુધી ધીરજપૂર્વક રાહ જોતા રહેવાનું જ એ પસંદ કરે છે

પોતાની તાવાવેલીની એની પાસે ઓટલી કિંમત નથી હોતી, જેટલી જીવાત્માની આગાદીની એને હોય છે

ધણી વાર એવી શંકા ઊઠે છે કે, ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેની જીવાત્માની તાવાવેલી વધારે હોય છે કે જીવાત્માને પોતાની પાસે ખેંચી લેવાની ભગવાનની સાધના વધારે હોય છે?

અહીં કોઈ મનમાં એવી શંકા ન આણે કે પૂર્ણપુરુષ, નિસ્પૃહ અને નિત્યનૃપ્ત પરમાત્મા પોતે જ સાધના કરનાર સાધક થી રીતે બની શકે પરમ કારુણિક અને સર્વસહ પરમાત્મા સાધક જ છે અને એની સાધના અનત રીતે અખડ ચાલતી જ હોય છે એ જો માધક ન હોત તો માણસને સાધના કયાથી સૂઝત, અને એ ચલાવવાની શક્તિ પણ કયાથી મળત? વિચાર કરતા આતરી થઈ જાય છે કે, જેમ બાળકની માનુભક્તિ કરતાં માતાનો અપત્યપ્રેમ વધારે ઊંડો હોય છે, અથવા શિષ્યની ગુરુભક્તિ કરતા ગુરુનું શિષ્ય વાત્સલ્ય વધારે ઉત્કટ અને વધારે સમજાણુ હોય છે, તે જ પ્રમાણે માણસની દર્શનલાલસા કરતા ઈશ્વરની ભક્તિનિષ્ઠા વધારે હોવી જ જોઈએ અસંખ્ય વાર, અનેક જન્મ માણસે ઈશ્વર વિમુખ કર્મો કરવામા ગાળ્યા હોય, તોયે ઈશ્વરની ધીરજ કોઈ કાળે ખૂટી જ નથી

જ્યારે જીવાત્મા ઘોર નિદ્રામાં પડેલો હોય છે, ત્યારે ઈશ્વરના સાન્નિધ્યનું ભાન એને કયાથી જ હોય? પણ જ્યારે એ ઘોર નિદ્રા ઓસરી જાય છે અને પ્રભાનની મીઠી ગુલાબી અને પાતળી ઊંઘ હોય છે, ત્યારે એને ઈશ્વરના અસ્તિત્વની અને એની પ્રેમજ્ઞ સાધનાની અસ્પષ્ટ ઝાંખી અવારનવાર થવા લાગે છે કવિવર રવિબાબુએ નીચેના ભજનમા એ સ્થિતિ વર્ણવી છે

ગોપી પોતાને જ ઉદ્દેશીને કહે છે

“જ્યારે એ તારી પાસે આવેલીને બેઠો, ત્યારે નું જાગી નહીં હે હતભાગિની, તને કેવી ઊંઘ આવી હતી? શાત અને સ્તમ્ભ રાત્રિની વેળાએ તે આવ્યો, એના હાથમા વીણા હતી, એનું સંગીત સાંભળીને હું જાગી નહીં, પણ માત્ર સ્વપ્ન માત્ર એના ગભીર રાગથી તરબોળ થઈ ગયું અને માત્ર સ્વપ્ન અસાધારણ સુખમય બન્યું

“જાગીને જોઉં છું તો પોતાની સુગંધથી પાગલ બનાવનાર દત્તિણનો મલયાનિલ અંધારાના પોલાણને ભરી કાઢી સૂસવે છે

“શું માત્ર દુર્દૈવ કે મારી બધી રાત્રિઓ આમ જ એજે જાય છે? તે પાસે હોવા છતાં પાસે નથી હોતો! એનું સંગીત સંભળાય છે, એની સુગંધ માથુ ભરી દે છે, અને છતાં એની માગ્નાનો સ્પર્શ માત્ર મારા હૃદયને મળતો નથી શું કરું? કેવી કાળનિદ્રા મને ઘેરી મૂકે છે!”

જે લોકોને ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું ભાન જ નથી અને જેઓ કેવળ એક નિરપવાદ રિવાજ તરીકે જ ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે અને ઈશ્વર વિષે

બોલે છે, તે મોઝા બાસનનું ગદસ્ય નહીં આપનારી થકે માલ । જ્યાં બધી રીતે
હારી જાય છે, ત્યાં જ વખતે એને એકાદ શાસને માટે ઈશ્વરનું નાનું સ્મરણ થઈ હશે
નહીં તો રોજ ઈશ્વરની નિયમિતપણે પૂજા કરતાં છતાં અને સવારસાજ ઈશ્વરનું
નામ જગાવતા અને જાજવતા છતાં એવા લોકોના જીવનમાં ઈશ્વર પ્રવેશ જો
નથી હોતો આવી ધોર નિદ્રામાં ઈશ્વરના સાન્નિધ્યની અસંખ્ય નિશાનીઓ મળતી
હોય તોયે એ એને શા કામની? આગળ જતા જતાર માલમ અતર્મુખ થાય છે
અને એના જીવનમાં ઈશ્વરના સંલગ્નતાજ પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે જ નાવો ઝથો
કેડ થાય છે ઈશ્વરના મુગિયાં જે માલસના જીવનમાં જરા નરખા પણ પહોંરી
નયા, તો તે ત્યાં પોતાનું ઘર કરી વાર રહે જ નહીં સાવનાને અભાવે ભરેને
માલમ । મેં તેજી નફરતમાં રહે, ઈશ્વરના સાન્નિધ્યની નિશાનીઓ એની નજર
પડવાની જ, ઈશ્વરી કૃપાનો અનુભવ એને વખતોવખત થવાનો જ પછી તો
આપણે મોટા બધા નાધનાર્જન કેમ છીએ એવી ચીક ચીને માલમ પોતાની
નિર્ભરતા કરવા લાગે છે અને પછી એ આત્મનિદા જ એ જાતની મારના
બની, માલ । પાંદેરી પ્રગતિ કરાવે છે

જડજીવનને જે શાંતિની ઉપમા આપાય તો ઉપર વર્ણવેલી પાતળી સાંસ્કૃતિક
પ્રિયના વખતને બ્રાહ્મભૂત જ કહવું જોઈએ

હવે તો પ્રિયનું જોર ઓછું થયું છે, હવે થો । જ વખતમાં જગાશે અને
જાગૃતિનું મુખ મળ્યા । એ વિષ મનમાં રહ્યા આવવાનું કારણ નથી

૨૦-૧૦-૪૦

૨૧

જીવનનું શાસ્ત્ર

કોઈ જાણે શાથી આજનો જમાનો ધમધી ગભરાયલો ફૂં છે ધર્મને નામે
દેશો લડતા છે ધર્મને નામ એક વર્ગે બીજા વર્ગ પર જેકુકમી ચલાવી છે
ધર્મને નામે વાતનો દીપ હોવવી નાખી અજાણ અને વણમોનો અધમજ અજાણે
તેમ જ જણ્યે ખૂન ફેલાવવામાં આ રો છે ધર્મને નામ કોઈ મોઈ વાર જીવન નાર
શૂન્ય અને ખાટું બનાવવામાં આ પુ છે ધર્મને નામે માણસની પ્રગતિ સફળતાપૂર્વક
અટકાવવામાં આવી છે શાસ્ત્રધર્મ અને રૂઢિધર્મ કાવતરું કરી હલ્લધર્મ ગ્રેમધર્મ
માણસાઈનો ધર્મ અને વિશ્વમાનવનો ધર્મ એ બધા જ ઉચ્ચ ધર્મનો ઘણી વાર
ઉછેલ કર્યો છે એ સાચું છે પણ આ બધો ઉત્પાત કરનાર 'ધર્મ' એ ખરખર
ધર્મ નથી પણ માણસની સંકુચિતતા માણસનું ઝગૂન અને માણસનું અજાણ
ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાવે છે ધર્મ એટલી જલદ અને તેજસ્વી વસ્તુ છે કે એની

શમિ જેઈ એની ઓથે પોતાનું કામ કઢાવવા દરેક મુદ્દ વૃત્તિ મથે એમાં આશય નથી માનવદ્રોહી વૃત્તિઓ ધર્મનો આકાષ લે છે એટલા ખાતર એ આશય તોડવાથી પેલી બધી અગુલ્ય વૃત્તિઓ નષ્ટ થવાની છે અથવા ભૂએ મરવાની છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી માત્ર આપણે ધર્મ જેવી કલ્યાણમય વસ્તુને ખોઈ બેનવાના ઈશ્વર, આત્મા, પરલોક, પુનર્જન્મ વગેરે પદાર્થો વિષે આજે આપણે એકમત થઈ શકતા નથી એ કારણે એ બધાનો સમાવેશ કરનાર ધર્મ એ વસ્તુ જ ત્યાગ્ય છે એમ ઘણા લોકોને થઈ જાય છે

ધર્મની બાબતમાં ઉપર જે અનર્ગ પરપરા અથવા સંલિધતા બતાવવામાં આવી છે એ બધા દોષો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને પણ બસબ્ર લાગુ પડે છે પણ તેટલા ખાતર કોઈએ વિજ્ઞાનનો ત્યાગ કર્યો નથી જેમ જેમ દોષો જાણાય તેમ તેમ વિજ્ઞાનને સુધારી લેવા તરફ જ ડાહ્યા લોકોની પ્રવૃત્તિ રહેલી છે વિજ્ઞાનનો બચાવ કરનારા જલે છે, વિજ્ઞાન કોઈ ગ્રામને વળગી રહેતું નથી એ તો અનુભવે નિશ્ચય થયેલી વસ્તુને જ ગ્રહાત કરનાર સત્યનિષ્ઠ, સત્યપરાયણ શાસ્ત્ર છે

ખરા ધર્મનું પણ એમ જ છે આજ સુધી થઈ ગયેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના ગ્રામ ઉપર વિજ્ઞાનનો જેટલો આધાર, એથી સાચા ધર્મનો ધર્મશાસ્ત્ર પર જટલો વધારો આધાર નથી એ પણ અનુભવે નિશ્ચય થયેલી વસ્તુને વળગનાર સત્યપરાયણ, સત્યનિષ્ઠ શાસ્ત્ર જ છે ભેદ જ જેવો હોય તો ધર્મશાસ્ત્રની સત્યનિષ્ઠા ભૌતિક શાસ્ત્રો કરતા કંઈક વધે છે એમ કહી શકાય

જૂના વખતમાં રાજાને નામે ઘણાં પુત્રો થયા છે રાજાની વિભવમાનના નૃપ્ત કરવા માટે મોટા મોટા સૈન્યો કોઈની રાજ્યકન્યા લૂટવા નીકળ્યા છે અને ખુવાર થયાં છે રાજાઓ અને રાજવંશો સર્વકાળે પ્રજાને આશીર્વાદ્ય જ નીવડ્યા એમ કોઈ કહી ન શકે પણ એટલા માટે રાજવંશ જ ન હોય જેઈએ, સમાજ વ્યવસ્થાનો જ નાશ કરવો જેઈએ એમ કોઈ કહેતું નથી, પણ શાસન સંસ્થાની ઉત્તરોત્તર સુધારણા થતી જાય છે અને એને ઉચ્ચ ભૂમિકા પર પહોંચાડવામાં આવે છે, તેનું જ ધર્મનું પણ થવું જેઈએ

આત્મા, ઈશ્વર, પરલોક અને પુનર્જન્મ એ બધા પદાર્થો ધર્મની મૂળી છે તે વાત ભરે ગાંધી હોય, પણ એને જ આધિના થઈને વળગી રહેવાનું ધર્મ કહેતો નથી ધર્મ એટલે જીવનવ્યવસ્થા પ્રજાનું ધારણ જેથી થઈ શકે, પ્રજા પરસ્પર સહકાર કરી પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે તે ધર્મ, એમ જ હમેશા ડાહ્યા લોકો કહેતા આવ્યા છે જે કોઈ વ્યવસ્થાથી, વિચારપદ્ધતિથી અને આચારવ્યવહારથી પ્રજાનું બધી રીતે ઉત્તમ કલ્યાણ થઈ શકતું હોય તેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે ધર્મ એટલે જીવનમીમાંસા, જીવનવ્યવસ્થા, જીવનદૃષ્ટિ જેમ વૃક્ષમાં જીવનરસ રહે છે અને વૃક્ષને ટકાવે છે, કૃતામ કરે છે, તેમ મનુષ્યસમાજને ટકાવનાર અને ઉન્નતિને પથે લઈ જનાર જે કોઈ તત્ત્વ હોય, જે કોઈ સંજીવનીરૂપ જીવનરસ હોય તે

ધર્મ આ હેતુ અથવા પ્રયોજનથી વિરુદ્ધ એવું જે કંઈ મિલ્લ થાય તે ધર્મ નથી. ધર્મને નામે એ ચાલતું હોય તોયે એને ધર્મમાંથી હાકી કાઢવું જોઈએ 'પ્રભવાચાર્યાય નૂતાના ધર્મપ્રવચન કૃતમ્ ।' તમામ પ્રાણીઓના વિચારને અર્થે, ઉદ્દયને અર્થે, પ્રાણિને અર્થે ધર્મની હસ્તી છે 'ધાર્મ્યાદ્ ધર્મમ્ ક્વચિદ્દુર્ધર્મો ધાર્મ્યતે પ્રજા ।' એ જ ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ છે ધર્મ એટલે જ સંસ્કૃતિ ધર્મ એટલે જ વ્યાપક સમાજશાસ્ત્ર

માણુનમાં બધી સર્વોચ્ચ વૃત્તિ જ્યાંથી આવે છે ત્યાંથી જ ધર્મ પણ આવેલો છે ધર્મ એ મનુષ્યમાત્રના સ્વભાવમા રહેલી વસ્તુ છે ધર્મનો વિરોધ કરી એને દેખાડે જે કંઈ સ્થાપવા માટે માણસ પ્રયત્ન કરે છે એમા પણ ધર્મના જ તત્ત્વો ગહેલા હોય છે ધર્મથી માણુન થી રીતે છટકી શકે?

એનું ખરું છે કે ધર્મને નામે બોલનારા બધા જ લોકો પાસે ધર્મનો આવો વિજ્ઞાન અને વિશુદ્ધ અર્થ નથી હોતો ધર્મને નામે આજે અમખ્ય બળો સમાજમા મમ કરે છે, તેમાંથી ઘણાખરાનો નાશ કરવો એ શુદ્ધ ધાર્મિકોનું અને પ્રામાણિક ધર્મવિગેધીઓનું નમાન કાર્ય છે તેથી પ્રથમ એટલું થવું જોઈએ કે ધાર્મિકોએ 'નમ્નિક' શબ્દથી ભડકી જવાનું છોડી દેવું જોઈએ, અને ધર્મવિરોધકોએ પણ જેટલા ધર્મના હિમાયતીઓ છે તે બધા જ વહેમી છે, સ્વાતંત્ર્ય અને પ્રગતિના વિગેરી છે પ્રજા-ચાલના શત્રુ છે એ જાતનો વહેમ છો ? દવો જોઈએ

આજની નમાજીવસથામા જેટલા ધર્મનો ચાલે છે અને આજના સમાજ શાસ્ત્રમા જેટલો જોનારો છે તેટલો જ ધર્મની બાબતમા પણ દેખાઈ આવે છે તેથી આપણે બધાનું મુખ્ય કાર્ય એ બને વસ્તુને શુદ્ધ કરી એનો વધારમા વધારે ઉપયોગ કરવાનું છે જાન કોઈ પણ વસ્તુ શુદ્ધ કરવાની હોય તો એનો ઉપયોગ કરી જોવો એ જ એનો ખરો પ્રારબ છે

નમાજ એટલે શું, નમાજની વ્યવસ્થા શું જાતની હોવી જોઈએ, એ વ્યવસ્થા કયા તત્ત્વોને આધારે થાય, કયા તત્ત્વોના હાથમા એ રહે, એ બધું દરેક જમાનાએ સ્વતંત્ર રીતે વિચારવું ઘટે છે પણ એ બધું નક્કી ગતા પહેલા જીવન શું છે, એનો ઉદ્દેશ્ય શો માણુસજાતને કયા જવું છે, શું મેળવવું છે એ નક્કી થવું જોઈએ કેટલાક કહે છે, એ બધું નક્કી કર્યા વગર પણ આપણે જીવી શકીએ છીએ જીવું અને જાવું એટલો જ આપણો જીવનમેળ છે પરંતુ એ જ રીતે જાન સુધી ચાલતા આ પા છે પણ પરંતુઓનો માર્ગ અને માણુસનો માર્ગ એક જ નથી પરંતુઓ પોતાની મને બગડતા નથી ને સુધરતાયે નથી માણુસમા બને શક્તિ છે અને જે વિચારને અંતે, શોધને અંતે એમ નક્કી થઈ જાય કે જીવવું ને ફાવવું એ જ માણુસજાતનો પણ આદર્શ છે, તો તો એ જ આપણો પુરુષાર્થ એને આધારે જે જીવનક્રમ નક્કી થાય તે જ આપણો ધર્મ વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજ એ બધાનો વિચાર કરી જે કંઈ પુરુષાર્થ આપણે નક્કી કર્યો હોય તે સિદ્ધ

કરવા માટેનો ઉપાય તે જ ધર્મ જે દુનિયામાં આપણે આવ્યા છીએ તે દુનિયાને નમગ્રપણે ઓળખી લઈ તેમાં આપણું સ્થાન શું અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય શું એ નક્કી કરી આપે અને ત્યાં સુધી પહોંચવાનો માર્ગ બતાવે તે ધર્મ

ધર્મની આ ક પના પ્રમાણે અનેક ધર્મોનો વિચાર કરવાનો રહેશે મા. માકસે પણ એક ધર્મ બતાવે છે લેનિને એ જ ધર્મનું ઉપાત્ત કરી આપ્યું છે ગાંધીજી એથી સાવ જુદો જ ધર્મ બતાવે છે બેના બાદશીમાં ઘણું સામ્ય છે, પણ સાધનમાં ભાગે તફાવત છે જર્મન ક્રિસ્તીય નિત્ય એ પાત્ર એક ધર્મ જ વિસ્તારી બતાવ્યો એ બધા ધર્મો તપાની મનુષ્યજાતિને મા- મ્યો ધર્મ બધી રીતે યોગ્ય છે, ક્યો ધર્મ મનુષ્યજીવનમાં ઊતરો શકે અને બધાનું કલ્યાણ સાધી શકે એ માણસે પ્રથમ જોવું જોઈએ આમાર ધર્મ જ જોઈતો નથી, એમ મ્હોને પણ ધમમાથી છટકી શકાતું નથી એ પણ એ જ જાતનો ધર્મ જ થઈ જાય છે અને બધીરી અકલામણથી એ ભૂમિકા ગ્રહણ કરવી હોવાથી એ ધર્મ અધૂરો, કાવો, અગવડ ભરવો અને મૂળ ઉદ્દેશને હાલુનારો થઈ પડે એ બીક રહે છે ધર્મ એ જીવનનું સંપૂર્ણ સાધન હોવાથી એનો ઊંડા વિચાર થવા જોઈએ

૩૭-૧-૩૩

૨૨

ધર્માચાર્ય કે સાહિત્યાચાર્ય

આજનો મારો વિષય પસંદ કરતા મન સાથે માર ક્રેટવીક ગ્રામથલ મ્હવી પડી પ્રથમ મારો વિચાર હતો કે ભારતની અનેક ભાષાઓ, બોલીઓ, અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ એ જ વિષય આજે લવો રાષ્ટ્રભાષા હિંદીના પ્રચારાર્થે હિંદુસ્તાનના બિન્ન બિન્ન પ્રાંતોમાં ફરતાં ભાષાના સંવાદનું જે દર્શન થયું, અને એની પાછળ રહેલા પ્રાતાભિમાન, ભાષાભિમાન, લોકશિક્ષણ અને રાજવહીવટ પગલે ઉત્પન્ન થતા અનેક પ્રશ્નોના જે ઉકેલો સૂઝયા તનું દૂકામાં વિવેચન કરવાના મારો વિચાર હતો આપણા સાહિત્યકારોએ, પ્રવારોએ અને લોકસેવકોએ આ સંવાદનો ઊંડો અભ્યાસ કરી રાજકર્તાઓને યોગ્ય દિશા સૂચવવી જોઈએ, કેમ કે નજીકના ભવિષ્યમાં આ વિષય મોટી વધાર અગત્યનો થવાનો છે

પણ મને થયું કે આ વિષય સાહિત્યનો છે તે રતા રાષ્ટ્રપ્રશ્નનો અને રાષ્ટ્રસાધનનો વધારે છે, એટલે સાહિત્ય સાથે સીધો સંબંધ મરણવતો બીજે કોઈ વિષય લેવો જોઈએ તેમાય હમણા કેટલાક વિચારો મનમાં બીડ કરતા હતા તેમને એક વાર સદ્ગતિ આપવી જ જોઈએ એવી લાગણી થવાથી આજનો આ વિષય મેં લીધો છે

તા ૧૭-૩-૩૮ના રોજ વડોદરામાં આપેલું બ્યાખાણ

કેવા કેવા વર્ગો અથવા લોકો જનસમુદાય ઉપર અસર પાડે છે, પ્રભુત્વ ભોગવે છે, એનો વિચાર કરતાં પ્રથમ નજર આગળ આવ્યા ધર્માચાર્યો; અને એમની પાછળ પાછળ પ્રથમ કંઈક રોકાયથી, ત્યાર પછી થોડા આત્મવિશ્વાસથી, અને પાછળથી ધુપ્તાથી આવતા દેખાયા સાહિત્યાચાર્યો. એટલે સામાજિક જીવનમાં તેમ જ રાષ્ટ્રજીવનમાં એ બંને કોટિના લોકોનું સ્થાન કેવું છે એ જરા તપાસી લેવાનું મન થયું. ધર્મધુરંધર અને સાહિત્યધુરંધર બંનેને આપણે આજકાલ આચાર્ય કહીએ છીએ, પણ બંને સાથે આચાર્ય શબ્દ એક જ અર્થમાં નથી વપરાતો. ધર્માચાર્યો પોતાના જ્ઞાન અને પ્રતિજ્ઞાથી તેમ જ તેઓ વિશિષ્ટ જીવન ગાળતા હોવાથી તે દ્વારા સમાજ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે; જ્યારે સાહિત્યાચાર્યો પોતાની વિદ્વત્તાથી અને પ્રતિભાથી મુખ્યત્વે શબ્દસૃષ્ટિ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે. બંને અધિકારી તો ખરા જ, પણ દરેકનું ક્ષેત્ર જુદું. દરેક ધર્માચાર્ય બનતા સુધી શાસ્ત્રની મર્યાદાને અને પ્રાચીન પરંપરાને જાળવવાનો આગ્રહી હોય છે, જ્યારે સાહિત્યાચાર્ય શબ્દતરવ ઓળખતો હોવાથી અભિરુચિની અને ઔચિત્યની સૂક્ષ્મતા જાળવવાનો આગ્રહી જણાય છે. રસસૃષ્ટિનો એ બ્રહ્મા પૂર્વપરંપરાને ઓળખતો છતો સ્વાતંત્ર્યનો જ ઉપાસક હોય છે.

આચાર્ય શબ્દની જૂની વ્યાખ્યા જોતાં એ શબ્દ એક વખતે ઉમદા ને વ્યાપક અર્થમાં વપરાતો હતો.

આચિનોતિ હિ માસ્ત્રાચર્ય, આચારે સ્થાપયત્યુત ।

સ્વયમાચરતે યસ્તુ, તમાચાર્ય પ્રવક્ષતે ॥

તમામ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી, એમાંથી શાસ્ત્રકારોનો હેતુ તારવી, એ શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિ જે લોકાચારમાં સ્થાપી આપે છે અને એ પ્રમાણે ચાલવાથી શાસ્ત્રશુદ્ધ જીવન કૃતાર્થ કેમ થાય છે એ બતાવવા પોતે તે પ્રમાણે જીવી એનો દાખલો બેસાડે છે તે આચાર્ય. કેટલાં ભવ્ય છે એ આદર્શ! ઈતિહાસ દ્વારા દેશ પરદેશના જૂતકાળની પરંપરાઓનો કમ જે જાણે છે, વર્તમાનકાળની લોકરિથતિની વિવિધતાથી જે વાકેફ હોય છે, ભવિષ્યકાળમાં સમાજ કેવું વલણ લેવાનો છે એની પણ જેને ચોક્કસ ઝાંખી હોય છે એવો ત્રિકાળદર્શી પુરુષ મનુષ્યજીવન ઉપર અસર પાડવાનો જ. આમ રાષ્ટ્રજીવન ઉપર જે અસર કરે છે તે આચાર્ય; પોતાના જીવન-ચિંતન દ્વારા અને પોતાના આચરન-વિવેચન દ્વારા લોકજીવન ઉપર જે ભેવડી અસર પાડે છે તે આચાર્ય કહેવાય છે.

સમસ્ત પ્રજાના ધારણ, ભરણ, પોષણ, રક્ષણ ને વિકાસને માટે જે જવાબદાર છે એવા ધર્મતત્ત્વની સત્તા વાપરીને પ્રજાજીવનનું જે નિર્ધારણ કરે છે તે ધર્માચાર્ય. એવા ધર્માચાર્યોએ મોટા મોટા સમ્રાટો કરતાંય વધારે સત્તા ભોગવી છે. તેનું કારણ એ કે તેઓ ઊંડા સમાજશાસ્ત્રજ્ઞો હતા. તેઓ લોકમાનસ જાણે અને લોકહિત શામાં છે એ પણ જાણે. પરિણામે તેઓ લોકહિતના સ્વયંસમ્રાટ બની ગયા હતા.

પ્રાચીન ઝાઝમા એવા લોકોએ મનુષ્યજાતિના ઘડતરમા મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો પણ એવા સ્વયંભૂ ધર્મ મુરુયોની પરપરા અને ગાદી સ્થાપવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા હોય છે. દરેક સારી વસ્તુનું જેમ અસદૃશ અનુકરણ થાય છે, તેમ ધર્માચાર્યનું પણ અનુકરણ થવા લાગ્યું. અમુક માણસ મૂળ ધર્માચાર્યનો દીકરો છે, કુટુંબી છે કે શિષ્ય છે એટલા માટે જ એ એની ગાદીએ આવે તો તે બાહ્યાચારનું અનુકરણ કરી શકે અને સમાજનું બાહ્ય નિયમન પણ કરી શકે, પણ એમાથી જીવનનો કે ચૈતન્યનો વિકાસ ન જ થઈ શકે જો બાહ્ય નિયમનથી સમાજનો ઉદ્ધાર થઈ શકત તો રાજ્યત્તાએ તે કથારનોય કર્યો હોત રાજસત્તા પોતાની મર્યાદા જાણે છે, અને અમુક ઇશુ મુખી લોકમેવા રીને અટકી જાય છે પરપરાને આધારે બનેલા ધર્માચાર્યો એથી વધારેની અવશ્યા રાખી દભ સેવે છે અને નિષ્ફળતાને નોતરી લે છે.

આ ધર્માચાર્યો જેવા જ સમર્થ પણ વધારે દીર્ઘદર્શી અને નમ્ર એવા લોકો, તે સતો સતોએ સમાજનિયંત્રણનો આશ્રય છોડી દીધો તેમણે પોતાને જ નિર્લિપ્ત કરવામા પોતાની બધી શક્તિ વાપરી, અને વાલી દ્વારા અને પોતાના આચરણ દ્વારા જેટલી વિચારપ્રચાર અને ધર્મપ્રચાર થઈ શક્યો તેવો કરીને સતોય માન્યો ધર્માચાર્યો સ્વભાવે જ કર્મકાંતી હોય છે, કેમ કે એમને બાહ્ય નિયંત્રણ સાથે વધારે સબધ હોય છે સતો કર્મકાંડને ગોણું કરી કર્મયોગ, સદાચાર અને બ્રહ્મિમાર્ગને જ આગળ કરે છે તેથી તેઓ વધારે ફાવે જાય છે.

ધર્માચાર્યોએ અને સતોએ લોકો પર અતર કરવા માટે પોતાના જીવનની મદદમા નાહિત્યની સેવા લીધી ધર્માચાર્યોએ શાસ્ત્રો, ભાષ્યો અને ટીકાઓ લખ્યા અને સતોએ સતોત્રો ને કવનો રચ્યા નાહિત્યની જીવન પર થતી આ અસર જેઈ કેટલાક નાહિત્યકુશળ લોકો સંનોનુ અનુકરણ કરવા લાગ્યા પોતાની ભાષાશક્તિ વાપરી સંતવાણીનું તેઓએ આખાદ અનુકરણ શરૂ કર્યું એટલે બોળા સમાજે માન્યુ કે તેઓ પણ સતો જ છે વાણીનુ અનુકરણ થઈ શકે છે, પણ રહેણીનું, ઉદાર જીવનનું અનુકરણ થી રીતે થઈ શકે? એટલે એવા સાહિત્યવાચાર્યોએ પોતાનું સંનપદ ટકાવવા માટે દભ શરૂ કર્યો અને કહેવા લાગ્યા કે 'અમે તો સાક્ષાત્કારી પુરુષ છીએ, અમે બધનથી પર છીએ અમારા ઉપદેશ પ્રમાણે તમે ચાલો અમારુ આચરણ તમારા અનુકરણ માટ નથી ન દેવચરિત્ત ચરત અમે ગમે તેમ વર્તીએ તોયે શુદ્ધ છીએ અમે કહીએ તેમ ચાલો અમે વર્તીએ તેમ નહીં વર્તતા ' લોકો પણ માનવા લાગ્યા સુવનાસ્ત ન વિચારણીયચરિતા । પણ આવો દભ કેવલે સુધી ચાલે?

પ્રચારના સાધનો જે જીવન ને કવન, આચાર ને વિચાર, ચારિત્ર્ય ને નાહિત્ય, તેમાનું બીજુ સાધન કઈ ઓછુ અતરકારક ન હતું કવન, વિચાર અને નાહિત્યની મદદથી જ ધર્મનો બહોળો પ્રચાર થયા છે પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્યો અને સતો સાહિત્યશક્તિવાળા હતા તેમણે નહીં તો તેમના શિષ્યોએ તેજસ્વી નાહિત્ય

પેદા કર્યું છે જા પૌરુષેય ગણાતા કુરાનની લોકોત્તરતા મિલ્લ કરવા માટે એવી પણ એક દલીલ વપરાઈ છે કે તેની એક પણ આપતને તોલે આવે એવી એક તો કાવ્યકૃતિ બનાવી આપો! ઉપનિષદો, બાઈબલ, બુદ્ધના ધર્મસંવાદો, જૈન ધાર્મિક સાહિત્યના અનો, મતવાણી એ બધું ઉત્તમ સાહિત્ય જ છે

સાહિત્યશક્તિને જોઈને કરાનું સતોનું છીછરું અનુકન્નુ જ્યારે વાંચી પડ્યું ત્યારે લોકો એનાથી અકળાયા નાહિત્યશક્તિ અને સંતપણું નોખા નોખા છે, એમ લોકો જોવા લાગ્યા છતાં નાહિત્યનું આકર્ષણ વધવાથી સામાન્ય લોકો ભાષા આગળ જીવનને ગૌણ ગણવા લાગ્યા એટલે કેટલાક સાહિત્યાચાર્યો દિમિતપૂર્વક આગળ આવી કહેવા લાગ્યા કે ‘અમે તો કેવળ સાહિત્યના ઉપાસક છીએ ઉચ્ચ જીવનનો દાવો અમે ક્રન્તા જ નથી અમે કેવળ વિચાર ને કલ્પનાના પ્રચારક છીએ એથી વધારેની જવાબદારી અમારે માથે અમે લીધી જ નથી અમે તદ્દન મામાન્ય કોટિના માણસ છીએ સ્વાન્નગુણાય લખીએ છીએ તમને એમા મજા પડી હોય તો ભલે એ આનંદ લેજો’

એટલે દરજ્જો આવા વલણથી આવા નાહિત્યકારોએ દભ દૂર કર્યો અને જીવનમાં સ્વચ્છતા આપી તટલે દરજ્જો તેમણે સમાજની સેવા જ કરી

પણ કોઈ પણ નિર્જીવ નફ્ટ માણસ પણ દભ દૂર કર્યાનો દાવો કરી શકે છે વાસ્તવવાદને નામે છીડત જીવનના પ્રચારક થવું સહજ છે એમા ભારે પુરુષાર્થની જરૂર નથી નાહિત્યની સજાવટથી ભોગપ્રધાન જીવનને સહજ રૂપાંત્ર બનાવી શકા એટલે એવું સાહિત્ય લોકપ્રિય થતા વાર લાગવાની નથી

ધર્માચાર્યની સત્યા તા ધીર ધીર અપ્રતિષ્ઠિત થઈ ગઈ સતોનું જીવન એકાની, અભાવાત્મક અને અકલક્ષી જાણવા લાગ્યું એટલે સાહિત્યાચાર્ય વધારે આગળ આવ્યા સાહિત્ય ઉપરથી નાહિત્યમર્જાની યાગ્યતા માપવાની વૃત્તિ લોકોમા રહેલી છે જ, એટલે સાહિત્યાચાર્યોને બહુ ફાવતું આવ્યું

સાહિત્યનો પ્રભાવ જેમ વધ્યો તેમ કરાનું તરવ વિશેષ ખીલ્યું અને સાહિત્ય દ્વારા કેવું પૌષ્ટિક હિતનર અને રોચક ભોજન પીરસાય છે એનો વિચાર કરવા કરતા કેવા રૂપાળા વાસ્તવમા આ પીરસાય એ તરફ વધારે ધ્યાન અપાવા માંડ્યું કરા રહેલી છે એમાના significant formમા, ચમત્કૃતિજનક શબ્દરચના કે આકારમાં કરા રહેલી છે, એમા જ એની પ્રધાનતા છે એમ કરાકારો કહેવા લાગ્યા પરિણામે સાહિત્યાચાર્યો સમાજને કેવી પ્રસન્ન આપે છે એ જાણે ગૌણ વસ્તુ બની ગઈ ખરું જોતા કરાનો મર્મ એના ટાગરગોણમાં છે, selectionમા છે, ખરી કરા ચમત્કારી નિરીક્ષણ અને ચમત્કારી વિવરણમા છે Power of perception અને power of expression એમા જ કયાતરવ રહેલું છે બનેમા હસ જેવી વેગધ્ય શક્તિ જ મુખ્ય છે

હવે આ વૈદગ્ધ્યશક્તિ, selectionની દૃષ્ટિ અથવા હમગુતિ કેવળ મુખ પરમાત્મ પણ હોઈ શકે છે, અને હિતપરામાત્ર પણ હોઈ શકે છે સાહિત્યા-નાયોએ પોતાની એ શક્તિ પોતાના તેમ જ જગતના હિતને અર્થે વાપરવી જોઈએ પણ બધા જ સાહિત્યાચાર્યો તેમ નથી ક્રૂતા જેમ ધર્માચાર્યો જીવનદુર્બળ થઈ ગયા તેમ સાહિત્યાચાર્યો પણ જીવનશિથિલ થવા લાગ્યા એટલે લોકગુરુ થવાની પોતાની યોગ્યતા ખોઈ તેઓ નટ, વિદ અને ગાયક જેવા કેવળ લોકજનક થઈ પડ્યા

ધર્માચાર્યોએ અને સાહિત્યાચાર્યોએ આમ મોટી મોટી આશા બતાવી, અસાધારણ અધિકાર ભોગવી લ્યાગે અને નિરાશા કરી ત્યાગે લોકો ફરી તપાસવા લાગ્યા કે ધર્મ એટલે શું, સાહિત્ય એટલે શું?

તમામ જીવસૃષ્ટિનું—મનુષ્યજીવનનું તેમ જ મનુષ્યોત્તર જગતનું ભવું કેમ થાય, બધાનો વિકાસ કેમ સંધાય એનો વિચાર કરનાર, અને એ પ્રમાણે જીવનને દોગનાર તત્ત્વ તે ધર્મ યાત્ર્યાત્ ધારણમયુક્ત સ ધર્મં દત્તિ નિદચ્ચ એમ મહાભારત દે કહ્યું એ જ વિચાર ટૂંકાવીને ફરીથી એણે કહ્યું, ચત્ સ્યાત અદિશાત્તમયુક્ત સ ધર્મં દત્તિ નિદચ્ચ એકબીજાનો નાશ કરવા પ્રવૃત્તા થઈએ તો કશું રહે જ નહીં બાહ્ય જગતનો તો નાશ થયે જ પણ એની સાથે પોતાના હૃદયનો પણ નાશ થયે એટલા જ માટે અહિંસાને ધર્મનો પાયો ગણ્યો છે ધર્મનું એ વિવાન જીવન માટે છે, જીવનના વિકાસ માટે છે

ધર્મમાં ધાર્મી વસ્તુઓ અતીન્દ્રિય, અલૌકિક હોય છે માટે ધર્મની પ્રેક્ષા તથાગતો પાસેથી જ, અવતારી પુરુષો પાસેથી જ મળી શકે છે એમ મનાયું હતું હવે ધર્મમાં અતીન્દ્રિય અને અલૌકિક ગૂઢ એવું થોડું કશુંક તો ગ્રહવાનું જ છતાં જીવનનો જેમ જેમ ઊંડો અભ્યાસ અને સામાન્યકાર થતો જાય છે તેમ તેમ ધર્મનું સ્વરૂપ પણ બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને નિશ્ચિત થતું જાય છે

આહારશાસ્ત્ર અને વિહારશાસ્ત્ર, શૌચાચારનું શાસ્ત્ર અને લોકાચારનું શાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને વ્યવહારશાસ્ત્ર, રાજશાસ્ત્ર અને વિનયશાસન (કેળવણી), જીવનસાધના ને કલોપાસના, વિવાન ને અધ્યાત્મ એ બધું મળીને ધર્મનું ક્ષેત્ર થાય છે એ જ જીવનશાસ્ત્ર છે એવા જીવનશાસ્ત્રમાં પારગત જીવનાચાર્યા હવે આપણને જોઈએ છે

કેટલાક સાહિત્યાચાર્યો કહે છે કે 'રાજકારણ માથે બમાન કશો સબધ નથી, અમે તો સાહિત્યના વિરલ પાતાવરણમાં વિચરીએ છીએ' કેટલાક પામર ધર્માચાર્યા પણ એટલી જ બીકલું વૃત્તિથી કહે છે કે 'રાજકારણ તાલે અમારે કરી લેવાદેવ' અમે તો પારલૌકિક કલ્યાણનો વિચાર કરનારા રહ્યા, આ નફર અને માયાગ્ન જીવનમાંથી મુખ કેમ થતું એનો જ રસ્તો બતાવનાર રહ્યા' બને જોખમમાંથી ભાગનાર લોકો છે જોખમથી જોઓ ભાગે છે તેમનામાં દેવત કેટલું રહેવાનું?

તેમની પ્રવૃત્તિમા ડેટુ જીવન વ્યક્ત થવાનું?

જીવનાચાર્ય નમસ્ત જીવનનો વિચાર કરે છે તે જીવનવીર હોય છે, અને જે એને નાચા ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તેમ જ જે એનામા સાચી નાહિત્યશક્તિ પ્રગટ થાય તો એ જીવનવીર, જીવનમગ્ન થઈ જવાનો જીવનાચાર્ય થવાથી જે નાહિત્યાચાર્ય થયા એવા એક લોકોત્તર પુરુષ આપણી વચ્ચે વિચરે છે તે છે સ્વીન્ડનાથ ઢાઠુર જીવનાચાર્ય થવાથી જેઓ ધર્મસંસ્થાપક થયા છે એવા પણ એક અલોકિત પુરુષ આપણી વચ્ચે વિચરે છે અને તે છે મહાત્મા ગાંધી બંનેની વિભૂતિઓ જિન્ન છે છતાં લોકોત્તર છે

જીવનદાસ હજી પૂણપણે ઘડાયુ નથી તેથી હજી નવા નવા પ્રયોજોને આવકાશ છે જીવનશાસ્ત્ર કોઈ કાળે સંપૂર્ણ થવાનું નથી એટલે એમા પ્રયોગવીરતાને અનાત કાળ સુધી અવજાવ ગઢવાનો સાહિત્ય પરિષદો દ્વારા ભાષા ખીલવી શ્રમય, સાહિત્યનું નવ વિશુદ્ધ કરી શ્રમય, પણ જીવનશાસ્ત્રીઓ નિર્માણ ન જ થઈ શકે ધર્મ પરિષદો દ્વારા ધર્મસંસ્કરણ થઈ શકે પણ જીવનાચાર્યો ન જ પેદા થાય અથોકે ધર્મપરિષદો ગોઠવી અકબરે પણ એ જાતનો પ્રયત્ન કર્યો આજે દેશ દેશાનરની પ્રજાઓ પણ સાધર્મપરિષદો બોલાવે છે પણ જ્યાર જીવનાચાર્યો એ કામ હાથમા નેચે ત્યારે આવી પરિષદોની પ્રવૃત્તિઓ વિના જ નવધર્મગમનવ્ય નિહ થયે, અને લોકોમા સવધર્મસમભાવકેળવાયે, અને પછી નાહિત્ય પણ પોતે શુદ્ધ થઈ મનુષ્યદેહને સમૃદ્ધ કરશે

૨૩

કાળનો મહિમા

“બાપુ કાળમાહાત્મ્યથી એની મેજે થયાકાળે થય, તમે શા માટે ઉતાવળ ને છો? અને િને વળગી રહેનાર પ્રજાનો શા માટે બુદ્ધિભેદ કરો છો?” એમ કેંગ્વાક લોકો સુધારકા આગળ દલીલ કર છે “કાળ જળરદસ્ત છે, નિયમા જે રૂનાર જેઈએ છે, તે કાળ પોતાની મજે કરાવે છે એના પર બાપુ છોડી દો નાહક ઉતાવળે સુધારા કરવાના ફાફા મારો મા અસ્પૃશ્યતા આજે જે ઉપમા છે તે ઉપમા તે ટકવાની નથી એ અમ પણ જાણીએ છીએ આજે જેવી છે તેવી સોજસો વર્ષ પહેલાં હતી એમ પણ અમ કહી ન શકીએ, એ બધું કાળમજે બદલાવાનું જ કાળને પોતાની જાતિએ ચાલવા દો નાહક તમાજને છેડીને આ ભાગી ગયેલા ગમાજના વાં કડકા શા માટે કરો છો? અને નવા નવા જીવન શા માટે વહોરી લો છો?” આ જાતની દલીલ આજકાલ કેંગ્વાલે લોકો ક છે આ દલીલમાં વજૂદ નથી, એ સહેજ વિચાર કરવાથી પણ સમજશે

પર આ દલીલ પાછળ સનાતન હિંદુ ધર્મની અમુક પિછાણ રહેલી છે સનાતન હિંદુ ધર્મ કાગમાણાન્ય ઓળખ્યું છે જેમ કાળ બદલાય તેમ પોતાનું કહેવર બદલવું જોઈએ એ જીવનધર્મ છે એ પ્રમાણે નહીં વાલીએ તો કાગના ભોગ થઈ પીએ છીએ એ જાણવાથી જ સનાતન હિંદુ ધર્મ નિત્ય નૂતન અને ચિરજીવી થયો છે સનાતન ધર્મ જાણે છે કે, 'ઉતાવળે આત્રા પાકે નહીં' સનાતન ધર્મ એ પણ જાણે છે કે 'જે થોભી ગયા તે ગુજરી ગયા સમજવા' સાધુજી વાવતી હાથ ત્યા સુધી જ ટાર રાખી શકે છે ગતિ અટકી કે તે પડી ગઈ પ્રત્યક્ દેવોના રાજ્ય ઈન્દ્રે કહ્યું જ છે કે જે બેસી રહે છે, એનું ન રીથ બેસી રહે છે, જે ઊંઝાયો તેનું નસીબ પણ ઊભું થયું જ, જે સૂઈ રહ્યો, એનું નસીબ પણ મૂઈ રહ્યું જે ચાલવા માડ એનું નસીબ પણ ચાલે છે માટે ચાલો, ચાલો, ચાલવા માંડો જે ચાલે તે જ પહેલે આપણા જાપિમુનિઓએ જીવનને યાત્રા કહી છે કેમ કે જીવનમા જવાપણ, ચાલવાપણ જ હોય છે સનાતન હિંદુ ધર્મ ગંગા નદીની પેઠે અખંડ વહેતો આવ્યો છે એટલા માટે જ એ તાજે, વેગવાન અને ચિરતન રહ્યો છે સનાતન હિંદુ ધર્મ વેદને પ્રમાણ માને છે, આધારરૂપ માને છે, પણ વેદ પાસે જ ખટકી નથી રહેતો વેદની જ નવી આનુષ્ઠિતિ જે સ્મૃતિ, અથવા ધર્મશાસ્ત્ર તેને પણ તે સ્વીકારે છે ત્યા પણ એ થોભે નહીં ઇતિહાસપુરાણોને પાથમા વદ તરીકે સ્વીકારી એમને પણ ધર્મની નવી પ્રેરણા આપવાનું કામ સોંપ્યું પુરાણો પછી તત્ત્રો આજ્યા, એમને પણ હિંદુ ધર્મમા સ્થાન છે જ આ બધા ફરફારમાં ઘણા નારા ફરફારો હતા, તો કેટલાક ભારે ખરાબ ફરફારો થયા દરક જમાનાની મૂંઝવણ મરમી હોતી નથી બુદ્ધિ સરખી હોતી નથી અને ઈલાજે પણ સરખા હોતા નથી કોઈક કોઈક વાર અમુક રોગ મટાડવા માટે જે દવા કરીએ, તે દવા જ મૂળ રોગ કરતા ભૂંડી નીવડે છે અને પછી તો તે દવાની દવા કરતા જ દમ નીકળી જાય છે તત્ત્રના માર્ગમા એટલો તો તડો પેઠો કે ધર્મ અને સદાચાર પોતે જ એની ગલ્ટીમા ગૂંજળાઈ જાયે કે કેમ? એવી જાબરદસ્ત બીક પેદા થઈ એ બધો સડો ધોઈ કાઢવાનું કામ ધમસુધારક સતોએ ક્યું લેખલવ ધર્મની આખી પ્રવૃત્તિ, જૂનો સડો ધોઈ કાઢી, ધર્મને ભમિના ઉજાવણ આસન ઉપર બેસાડવા માટે હતી તેથી જ સતવાણી પણ સનાતન હિંદુ ધર્મમા આધારરૂપ ગણાવા લાગી જે કોઈને ધર્માનુભવ થયો છે, તે સંત હિંદુ ધર્મ માટે પ્રમાણ છે અને અનુભવમાત્ર ગમે તે મળે અને ગમે તે સ્થળે સરખો જ હોવો જોઈએ માટે કોઈ નવો માણસ અનુભવની વાત લઈને આવે ત્યાર સનાતનનીઓ જૂના અનુભવ સાથે એને સરખાણી જુલે છે દરેક જમાનાની ભાષા જુદી, વિચારપદ્ધતિ જુદી, કોઈનો અનુભવ કાચો હોય, કોઈનો અધૂરો હોય — એટલો હોય કોઈને પોતાનો અનુભવ બરાબર શબ્દોમા મૂકતા આવડે નહીં અને કેટલાક તો સાબજનારની શક્તિ જોઈને જ બોલનાર

હોય છે આ મગને જ અનુભવ અનુભવ વરે રે જતાય છે એ ફેર જાવવા તગવન ગુરીનું અનુભવનું ન આપણું બતાવવની અકવાકયતા રી આપવાની જવાબની ધમમોની છે

જેમ સૃષ્ટિમાં વિભિન્ન તત્વ મધ્યે લાગુ પડે છે તેમ ધમના માયાના મા પપ વિમલ જેવી વસ્તુ છે જા હંજર આપણને, માલતને ગાન આપે છે તે કન કમે જા આપે છે માલતને મુનિ મો છે, તે પપ કમે કમ જા મો છે આ જે કમનુ મત્તન તત્વ છે એન જા મગમામ્ય હે છે

જેઓ ને છે કે હંજર આમાગ બાપદાદાને બધું જાન આપી રાખ્યું હતું, માટે બાપદાદા મૃત્યુ આપણાથી આજ વધાય જ નહીં તબા નનાતની તો નથી જા ખગ સનાતની હોય છે તે ગતિમાન ધમપ્રવાહમા માને છે હંજર એક વખતે સ્મિતમુનિઓને અને પેગમરોને પ્રજ્ઞા આપી અને હંજર સુઈ ગયો, એમ માનવાની તેઓ ના પાડ છે હંજર બધાના હૃદયને સ્થાને પ્રતિષ્ઠિત છે એનો અવાજ સાંભળવા જેટલી અંત મરણની શુદ્ધિ કરી હોય તો એ અવાજ જમે તેને મજાયા એવો છે એમ સનાતન ધર્મ માને છે અને તેથી જા ધર્મશાસ્ત્રના અમગધન ન વગગી રહેના પુરુષોને નાસ્તિક કે ભ્રષ્ટ મ્હા શૂળીએ વાજવાની, બાળી નાખવાની કે સગનાર કંગાની એટલ પથરા મારીને દાર કરવાની ભૂલ સનાતન ધર્મ મરી નથી સનાતન ધર્મમા મગમાહા મ્યને અગત્યનું સ્થાન છે મગમાહામ્ય એ સનાતન ધર્મની ખાનિયત જા છે

*

એવે જેઓ મગમાહામ્ય ઉપર નિર્ભર રહવાનું સૂચવ છે તેઓ સનાતન ધર્મની નાડ સમજીને સનાતન વૃત્તિથી જ બોલ છે પણ મગમાહામ્ય ઉપરનો વિશ્વાસ બે પ્રકારનો હોય છે એક આસ્તિક, બીજો નાસ્તિક. એકનો વિશ્વાસ આત્મા ઉપર છે બીજનો જગત ઉપર માલમ જે કયો પુરુષાર્થ મર નહીં અને કેવળ કાગના પ્રવાહમા તણાતો જાય અને કહ કે હું કાવોપાસક છું કળને વફાદાર છું તો તે નાસ્તિક છે તે જડનાનો ઉપાનક છે તે મરણધર્મી છે લાકડાનો જે ટુકડો પાણીમા તણાતો જાય છે એ પ્રવાહધર્મી છે જીવનધર્મી નથી નવીના પ્રવાહમા બે પથરા પ થા હોય એમા જે એ સપડાય તો તે લાકડાનો મ્કો ન્યા ને ત્યાં જ પડ્યો રહે અને સડયા કર સડવામા એને વાવો નથી પણ પોતાની મેજે એ આજ વધે નહીં કોઈને એની દયા આવી અને પાણીમાં તરતા તરતા એની પાસે જઈ એને વાત મારી કે ધક્કો માર્યા તો તે આગળ વરવાનો અને વાથા હોય તો કહવાનો કે જુઓ કાગનું માહામ્ય કે હું કવી પ્રગતિ કરુ છું કોઈ લોભી માલત એ જ પ્રવાહમા તરતો હોય અને એને પોતાની શક્તિનો સગ્રહ કરવો હોય તો એ લાકડાના કકડાને જેઈને સજી થવાનો એ તે પાણિયા ઉપર સવાર થશે અને

પોતાની નગવડ પ્રમાણે એને પ્રગતિને મથે લઈ જશે એમા સવાન થનાગ્ની જ પ્રગતિ ગણા. મરખું પાંખિયું પ્રવાહના ઉત્તમ પાને પડયુ તોય શું, અધવચ પડયુ તોય શું, એને નદીના મુખ આગળ ભરતીજોટના ધક્કા ખાતું જોત થતું રહ્યુ તોય શું? એને માટે પ્રગતિ છે જ નહીં મદદાને પ્રગતિ શાની? એ તો પોતે કલેવાઈ જા. અને એર બનીને બીજાને માટે અથવા ખાતર બની બીજાને પોપે એ જ એની ભવિત્ર યતા

પુરુષાર્થહીન સમાજ, મરેજો નમાજ, પરત્ર થયેજો સમાજ ઉપર બતાવેલા લાગણના પાટિયાની પેઠે કાલમાહાત્મ્ય પાવે છે એ જાડધર્મી હોઈ નાસ્તિક છે, એનું જીવન વારી છે એને જોઈને ઈશ્વર પણ રુએ

કાલમાહાત્મ્ય વિષેનો પુરુષાર્થ આસ્તિક વિશ્વાસ બાધી જુદો હોય છે એ ઈશ્વરને ઓળખે છે ઈશ્વર મગજમગ છે ઈશ્વરની સૃષ્ટિ સંલેનુક છે એ સૃષ્ટિનો ક્રમ ચેતન્ય અને વિમનને માટે છે એમ સમજી કાલપ્રવાહનો ઉપયોગ એ ચેતન્યના વિકાસને અર્થે કરે છે

નદીના પ્રવાહમા પડનાર બાહોશ તારો જાણે છે કે પોને ત્રીધો સામે કાંઈ પહોચવાનો નથી પાણીનો પ્રવાહ એને નીચે લઈ જવાનો છે સામે કાંઈ પહોચતાં, વાંતે એને એમદ કોત બે કોશ પ્રવાહમા ધસાવતું પલ પડે પલ એનો કૃતસ્કંધ છે કે હુ ભરે નીચે પલ સામે કાંઈ પહોચવાનો જ છુ એ કાંઈ લાકડાનું પાંખિયું કે શ્વ નથી કે પ્રવાહધર્મમા પોતાના ચેતન્યધર્મને અખત્યાર ન કરે રસ્તામા પથરા આવે તો એ ચૂંપવે જૂલેચૂકે આ બાજુને કાંઈ જ પહોચી જય તો ફરી પાણીમા ઝપલાવશે નીચે વધાર ધમગતું ન પડે એટલા માટે પોતાની શક્તિ મઈક અંશે પ્રવાહની સામે પણ વાપરે, અને મોટે ભાગે ત સામા જાંદા તરફ જવામાં જ વાપરે, અને અંતે સામા કાદા ઉપર પહોચે ત્યારે જ આરામ લેશે પ્રવાહમા છીએ ત્યા સુધી આરામ લેવાય નહીં થાક ખવાય નહીં એમને એમ ચાલવામા જ થાક મળે છે, એનો લાભ લઈને આગળ જ વધાશે એક વાર સામો કાદો ગાંઠવો પછી જોઈએ એજો આરામ લઈ ઉપલાણે ચાલી ચકાય અને મોક્ષમદિગ પહોચી શમય બાહોશ તારાની કારોયાનના જુદી, એની ધીરજ જુદી, અને શરની કારોયાસના કે ધીરજ જુદી

પ્રાચીનકાળથી બધાય ધર્મશુધારકો કાળમાહાત્મ્યને ઓળખતા આવ્યા છે અને તેઓ ધર્મને નવા સસ્કારો આપતા ગયા છે તેઓ કાળનો લાભ લે છે મળને શરૂ નથી જતા

પાશ્ચાત્ય દેશોમા કાળપુરુષની કલ્પના બહુ સુંદર રીતે મરવામા આવી છે મનુષ્ય એક યુવાન છે એ આખા શરીર ચરબી કે માખણથી તરબોળ છે અને અખડ દોડ્યા જ મરે છે કોઈ એને પકડી ચકતું નથી પોતાની ચોટલી મેઈ પકડે નહીં એટલા માટે એણે માથાનું બરાબર મુન મ્યું છે ફક્ત ઈશ્વરની આજ્ઞાએ એણે કપાળ ઉપર જુલકું રાખ્યું છે કાળને પકડવો હોય તો તે પાસે આવે એ

પહેલા જ લાચ લંબાવીને એ જુવઈ જાનું તો કાળ લાચમાં આવ્યો એક કામુ વૃંચ કે એ લાચમાંથી છટકયો જ એના વાજ પાછળ ઊડતા નથી કે પકડી શકે

કાળનું આ સ્વરૂપ જે ઓળખે છે તે જ કાલમાહાત્મ્ય જાણે છે, કાળને પોતાનો કંઈ છે, અને ના પાનેથી બધાં વગ્દાનો મેળવે છે

અગ્રેજ નરકાં આ ગાડી કની એમાં બ્રાહ્મણ સાથે ઢેરને બેસવાની છૂટ આપી બ્રાહ્મણને જેવનો લાજ લેવાનો લોભ છૂટે નહીં ઢેરને દૂર બેસવાનું મ્હેતાં તે માને નહીં, એટલે લાચારીથી એણે આભડછેટ છોડી દીધી સમનામીને પણ ત્રાસે બેસી નયો, ઘેર જઈ નાહવા જેટલો પુરુષાર્થ નથી બીજા વડે એમ ત્રીસ ઓછો છે એના લાજ લેવા સ્વચારો અને કહેવા લાગ્યો કે કનિકાળ આ પો છે, ધર્મનું પાવન મુશ્કેલ થયું છે વ્યાન મુનિએ કહ્યું જ હતું કે મનિમાત્રા મ્હેં જોયું થયે એ ત્રિમાસ મુનિનું વચન અન્યથા કેમ થાય? આ ક્રમે આ જમાહાત્મ્યે કિયું બ્રાહ્મણે યોગી અસ્પૃશ્યતા છોડી, રીડો વધો એવી આપણી અત્યાજ સુત્રીની પ્રાપ્તિ છે આમા હિંદુ ધર્મનો વિજય કયાં થયો એ સમજાનું નથી મનિમાત્રા જે ભાગ, જન્મજન્મનું બંધન વાડે એ જ જે સનાતન હિંદુ ધર્મ હોય તો વાન જુદો આમાં ખરું જોતાં શરમભરતી નાસ્તિકતા જ છે સરકારી અમલદારના અન્યાય આગળ નમનું પડે ત્યારે 'રાજા એ વિષ્ણુનો અવતાર છે' એવી દલીલ આ જાડી કરવી, કોઈ ધનવાન કે દેથી રાજા સ્વેચ્છાચારથી સમાજને બગાડે ત્યારે 'સમરવકા નહીં દોષ ગુંસાઈ' એવું વચન ટાંચું અને ધર્માભિમાની લોભેના દોષો ઢાકવા માટે કહેવું કે ધર્મના વિજયને અર્થે અધર્મ કરવો પણ તો તેમા દોષ નથી, એ બધા નાસ્તિકતાનાં જ લક્ષણો છે આ રીતે લાચારીથી ફેફસાર કરવા પડે, સ્વામિ લીરે, બીકને લીધે, ખોટા અભિમાનને લીધે, પરિવર્તનો કર્યા હોય તો તેનું શોય ધર્મને અપાય નહીં, તેને કાલમાહાત્મ્ય તરીકે વર્ણવાય નહીં મનુષ્ય તમાજ એ કઈ જાડ પંચભૂત નથી એ કઈ વનસ્પતિસૃષ્ટિ નથી, એ કઈ પશુ યોનિ નથી કે એની મેળે કુદરતને બળે લાચારીથી આપોઆપ જે ફેફસાર થાય તેથી સતોષ માની શકાય મનુષ્યજાતિને ઈશ્વર સ્થળ અને કાળ બનેમા દૂર સુધી જોવાની દૃષ્ટિ આપી છે પશુપક્ષીઓને, તિર્યંચોનિને કુદરતે દ્રિકદૃષ્ટિ આપી છે, કાલદૃષ્ટિ જાગી આપી નથી કાલદૃષ્ટિ માણસને જ છે અને તેથી માણસને કાલને વશ ન રાખતા કાળનો સહમરી, કાળનો સાથી બનાવ્યો છે માણસ મનની અવગણના ન જ કરી શકે એ જોવું ખરું છે એટલું એ પણ ખરું છે કે શબની પેઠે એ કાળને આધીન પણ ન રહે માટે કાળગ્રસ્ત કે કાળ તસ્ત ન થતાં કાળજ થવું, કાળસલાય થવું અને અંતે કાળકૃત થવું એ ભાગ્ય માણસને માટે નિર્ભયું છે મનુષ્ય મહિમા કાલમહિમાથી ગ્રસ્ત નથી મનુષ્યમહિમાનો અધિકાર કાલમહિમા કરતા વધારે છે

સમસ્ત મનુષ્યજાતિના ચૈતન્યરૂપ નારાયણ—સમસ્ત મનુષ્યજાતિના ચરમ આદર્શરૂપ ભગવાન પુરુષોત્તમ—પોતે જ્યારે કહ્યું કે હું કાળ છું ત્યારે એ કાળ

જુદો, અને નામદ માણસને ઠોરની પેઠે ધસડીને લઈ જનાર જામરદસ્ત કાળ એ જુદો એક કાળ ઉપર વિજય મેળવવાનો હોય છે જ્યારે બીજા કાળની ઉપાસના કરવાની હોય છે

૧૬-૭ '૩૩

૨૪

તત્ત્વ અને વ્યવહાર

“તમે તો આદર્શલોકના રહેનારા રહ્યા વ્યવહારમા આવા આદર્શો ચાલે નહીં સજેગોને કબૂલ રાખે ને વ્યવહારને સાચવે તો જ આ દુનિયામાં માણસ નભી શકે” આવું કહેનારાઓ ડગલે ને પગલે મળે છે આ ‘વ્યવહાર,’ આ ‘સજેગો’ થી વસ્તુ છે એ આપણે હમેશાં જોવું જોઈએ

વ્યવહાર એક સત્ય વસ્તુ છે, પણ તે કઈ હમેશાં સારી જ વસ્તુ નથી હોતી! મંદવાડમાં નુકસાનકારક વસ્તુ પણ ખાવાનું મન થાય છે આ વાતના સત્ય તો છે જ, પણ તેને વશ થવામા કોય નથી અને પુરુષાર્થ પણ નથી

ઘણી વાર તત્ત્વ એ ઉપર લઈ જનાર વસ્તુ હોય છે, જ્યારે વ્યવહાર એ નીચે લઈ જનાર વસ્તુ નીવડે છે જે વચ્ચે સનાતન સગ્રામ ચાલતો આવ્યો છે જે વચ્ચે સમાધાન અથવા માડવાળ કરવાના અનેક પ્રયત્નો દુનિયામા થતા આવ્યા છે પણ વ્યવહાર અતિ દુરાગ્રહી છે સમાધાનની થરતો તત્ત્વપક્ષ કબૂલ રાખે, પણ વ્યવહારપક્ષ મળતી જાય તેમ તેમ વધારે રાહતો માગ્યે જ જાય છે, અને અતે તત્ત્વનું ખૂન કરીને જ જપે છે માટે તત્ત્વપક્ષે હમેશા સતર્ક અને જાગ્રત રહેવું જોઈએ અને વ્યવહાર સાથે કોઈ કાળે કાચમની સમાધાની ન જ કરવી જોઈએ

તત્ત્વ અને વ્યવહાર વચ્ચેના આ સનાતન પુદ્ગમા આપણે કયો પક્ષ સ્વીકારવો? કયા પક્ષ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવવી? કયા વાવટા નીચે ભરતી થવું? — એ જીવનનો મોટામા મોટો સવાલ છે જિંદગીમાં વ્યવહારપક્ષનું અસ્તિત્વ કબૂલ રાખ્યે જ છૂટકો પણ વ્યવહારપક્ષ છે એટલું કબૂલ રાખવું જુદું અને તેના હિમાયતી બનવું જુદું વ્યવહારપક્ષ શરૂઆતમાં હમેશાં સૌમ્ય, મમજુ અને સુંદર સ્વભાવ વાળો ભાગ્યે છે, અને તેથી જ આપણે તેને વશ થઈએ છીએ પણ એક વાર વ્યવહારપક્ષ તરફ મત આપ્યો, હાથ જિંથો કર્યો કે તેનું સામ્રાજ્ય આપણા માથા ઉપર થયું જ સમજવું અને શરૂ થયા પછી તો વ્યવહારની જોડકમી જોશભેર વધતી જ ચાલવાની

વ્યવહાર એટલો ચતુર છે કે તત્ત્વનું ખૂન કર્યા પછી પણ તે તેનું મગ્ન સાચવી રાખે છે કે લેલી તત્ત્વપત્તના લોકો ભ્રમમા રહે કે તત્ત્વ પછી જીવનું

છે વ્યવસ્થા હમેશા કહે છે, “નામનો રાજ ગમે તે હો, મને તેની દરકાર નથી તારા માગે પોતાની ચાલે એટલે બસ ”

આજે આપણા સમાજમાં તત્ત્વવાદી કેટલા છે અને વ્યવસ્થાવાદી કેટલા છે? તત્ત્વનિષ્ઠ હોમોની સખ્યા જ્યાં રાષ્ટ્રમાં વધે છે ત્યારે દેશ ચડે છે વ્યવસ્થાવાદીઓએ કોઈ કાંઈ સમાજનો કે રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર ક્યો નથી

૩-૨૨

૨૫

અંધભક્તિ

રાજકીય, સામાજિક અથવા ધાર્મિક ચર્ચા જ્યારે ચાલે છે ત્યારે સામા પસાના ગમે તે માપસને આપવાનો એક નાન ભાષામાં બહુ બંધનેસતી છે એક માણસ બીજાને દેકો બાપે અથવા અમુક રૂઢિને વળગી રહે એટલે પછી તેના વર્તન પાછળ બંધે ગમે તેટલું ચિનન રહે જુ ધોય, ગમે તેટલી સ્વતંત્ર દલીલો રહેલી ધોય તોપણ તેને અભિજ્ઞ કેટલામાં કયો વાધો આવતો નથી જેટલા અનુયાયી તેટલા બધાય અધ, જેટલા ધર્મચુસ્ત તેટલા બધાય અધ, અને યાજ્ઞને માનનારાઓને તો વળી અધનારે અધ માનવામાં આવે છે આ યજ્ઞ સુધારાવાળાઓએ ભાષામાં દાખલ કર્યો, છતાં પુરાણમંત્રિમાનીઓ પણ એનો ઓછો ઉપયોગ નથી કરતા તર્ક વાપરે તે નાસ્તિક, અને ભાવનાને પ્રધાન ગણે તે મહાજડ! ટીકા કરવાની આવી સહેલી મુઝિ શોધાયા પછી આપણ જાહેર જીવન સ્વરૂપે તો તેમાં થી નવાઈ? સામનામાં ‘તું આધનો’ ‘તું આધળો’ મરીને આજ સુધી આપણે શું મેળવ્યું? સ્વાર્થ, દ્વેષ અથવા મત્સરને લીધે દેશમાં મચેલા કુસંપમાં અધપણનો આરોપ રખે પોતાને વશગે એવી બીકનો એક વધારો જ થયલો છે અને સમાજનો જામે એક નિયમ જ બની ગયો છે કે નાસૌ મુનિયસ્ય મત ા મિત્રમ્ । જે પોતાનો જુદો મત લાકે નાતો તે યાદ્યો ન જ કહવાય!

ત્યારે શું દુનિયામાં અંધભક્તિ અથવા અંધઅનુયાયિત્વ જેવી વસ્તુ છે જ નહીં? ના, એમ નથી આપણા દેશમાં અથવા કોઈ પણ દેશમાં સર્વત્ર અંધભક્તિ તો એટલી બધી છે કે જ્યાં અંધભક્તિ નથી ત્યાં પણ હોમોને અંધભક્તિનો આભાન થાય છે! છાપવાની કળા નીકળી તે દિવસથી લેખકોનો અને વિચારકોનો દુનિયામાં ચારકો ચારકો છે, પણ તેમના વિચારોને આપણે સૂક્ષ્મ રીતે તપાસીશું તો એક જવાબમાં બહુ બહુ તો બે ત્રણ જ નવી કંપનાઓ ઉદભવેલી માલુમ પડશે બાકી સામાન્ય લોકો તો જૂની કંપના લઈને અથવા તો બીજાની કંપના

લઈને પોતે એને જે રીતે સમજ્યા હોય તે રીતે મૂકી દે છે માણસ જે પોતાના મન નિર્મળ કરીને પોતાના વિચારો અને પોતાના મતો તપાસશે, તેમનું મૂળ શોધવા નીકળશે તો તેમા તેનો 'પોતાનો' ઘિસ્સો કેટલો ઓછો છે તે જોઈને તેને થરમાવું જ પડશે

જે વસ્તુ—પછી તે બીજા પાસેથી સાબળેલી હો અથવા અનેક લોકોના મતનો એકત્ર વિચાર કરીને તારવેલી હો—પોતાને ગળે ઊતરી છે તેને પોતાની કહેવામાં કશો બાધ નથી મુકિલડે પોતાના સિદ્ધાન્તો ઉજારો વર્ષ પહેલા નિષ્ક્રી બતાવ્યા છે, છતાં દરેક જુવાન વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે તે સિદ્ધાન્તોની શુદ્ધતા સ્વીકારે છે ત્યારે તેને કોઈ મુકિલડનો અંધ અનુયાયી કહેવું નથી, જેમ તેમ કરીને મટ્રિકમા પામ થવા ખાતર મુકિલડનાં પ્રમાણો વગરસમજાવે જ ગોખી જાદનાર વેદિયાને ફાવે તો અંધ અનુયાયી ભલે ગણો

શાસ્ત્રમા અમુક વચન છે તેથી તે માનવું જ જોઈએ એમ કહેનાર અંધ અનુયાયી છે શંકરાચાર્યના મોઢી અમુક સિદ્ધાન્ત નીકળ્યો છે માટે તેની મીમાસા ન જ થઈ શકે એવું માનનાર અંધ અનુયાયી છે શાસ્ત્રની ચર્ચા જ ન થઈ શકે એમ પ્રતિપાદન કરનાર અંધ અનુયાયી છે રાજાની ગાદી ઉપર કોઈ નહીં બેઠો એટલે તેનામાં બધું સત્ત્વ આવી ગયું એમ માનનાર અંધ અનુયાયી છે સરકારે કાયદો પતાર કર્યો એટલે તે ન્યાય હોવો જ જોઈએ એમ માનનાર અંધ અનુયાયી છે ગોરી ચામડીવાળાઓએ વચન આપ્યું એટલે તે પળાશે જ એમ માનનાર અંધ અનુયાયી છે સરકારી રિપોર્ટમાં છપાયેલી ઇકીમતમા ભૂલ ન સંભવે એમ માને તે અંધ અનુયાયી છે સ્મૃતિઓમાં જે જે લખેલું છે તે તે બધું ત્રિકાળને માટે છે એવી દલીલ કરનાર પણ અંધ અનુયાયી છે ગોખવેલો કહ્યું, તિલકે કહ્યું, શંકરાચાર્યે કહ્યું અથવા ગાંધીએ કહ્યું એટલા જ માટે તે માની લેનાર પણ અંધ અનુયાયી જ છે આઘશંકરાચાર્યે કોઈ દિવસ કહ્યું ન હતું કે હું કહ્યું છું માટે જ મારું માની લો નહીં તો પોતાની પ્રસ્થાનપત્રીમાં દરેક વાક્યની અદર તેમણે દલીલ ન કરી હોત 'અગ્નિ છીતન છે એમ તો મુનિબા કહે તોપણ આપણે તે કેમ માનીએ?' એમ પોતે શંકરાચાર્યે જ ચોખ્ખું કહેવું છે

('જિજ્ઞાસા નાસ્તિ નાસ્તિક્યમ્' એમ મત્સ્યપુરાણ કહે છે) તિલક અને ગાંધીજીનું પણ હમેશાનું કહેવું એ જ છે કે અમારા વિચારોના દાસ નહીં બનના, અમે જ કહીએ છીએ તેનો પૂર્ણ વિચાર કરી જે તમારે ગળે ઊતરે તો જ તે સ્વીકારજો, દેશ, કાજ અને વર્તમાનનો વિચાર કરી જે સિદ્ધાન્ત ગળે ઊતરે તે જ નામવામાં મૂકજો તમારા વિચાર અને તમારા આચાર વચ્ચે ભેદ ન હોવો જોઈએ એમ નહીં કરો તો તમારામાં કાચરતા આવી જશે, તમે કૃપા બની જશો, આપણી બની જશો

મોષ પુરુષ, જ્ઞાની પુરુષ અથવા તપસ્વી પુરુષ જે કહે છે તે તોળતાં ઉપવી દેવા જેવું નથી હોતું એમ માનવું તેનું નામ શાસ્ત્ર સત્ત્વચટી તારાજન

પોતાના અનુભવ તરીકે જે કહે છે તેનો આદરપૂર્વક વિચાર કરવો એનું નામ શાસ્ત્ર મનસ્થિતિ જ્યાં વિકાર અને મોહથી મુખ્ત હોય એવે સમયે અંતરનો શુદ્ધ અવાજ જે કહે તેને અનુસરવાની વૃત્તિ તેનું નામ શાસ્ત્ર સાચને આંધ નથી, શુદ્ધ પ્રેમ અને શુદ્ધ કરુણાથી કોઈનું કદાપિ નુકસાન થતું નથી, ઈશ્વર જોઈ કાળે કોઈનો ત્યાગ કરતો નથી, એવી એવી મનુષ્યહૃદયની જે વિશ્વજનીન અને સાર્વભૌમ ભાવનાઓ છે તેની દૃઢ પ્રતીતિ એનું નામ શાસ્ત્ર

આત્મધર્માવાર્થોની વાણીને આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર વ્યાકરણના ધામમાં નોપી દેવાની વૃત્તિ તે અંધશાસ્ત્ર. રૂઢિને યુક્તિની કે નીતિની કમોટી લગાડવાની ના પાડતી એનું નામ અંધશાસ્ત્ર દેશમેવાનો માર્ગ નીતિમુખ્ત હોવા છતાં તે રાજમાન્ય છે કે નહીં એના વિચારમાં અટવાવું એનું નામ અંધશાસ્ત્ર જે અત્યાર સુધીમાં થયું નથી તે હવે પછી કોઈ દિવસ થવાનું નથી એવી મનની જોડે ગાઠ વાળી બેસવું એ અંધશાસ્ત્ર આપણે કર્યું ન કરીએ, સ્વાર્થત્યાગ કે પુરુષાર્થનું નામ સરખું ન કાઢીએ તોપણ સ્વરાજ્યસૂર્ય એની મેળે ઊગશે એમ માની બેસવું એ અંધશાસ્ત્ર બજામાં, મેટ્ટમાં, હોટેલોમાં કે સરકારી નિશાનોમાં અત્યજેને અડકવામાં વાંધો નહીં, પણ રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં અત્યજે જોડે ભણવામાં માત્ર સનાતન ધર્મનું સનાતનત્વ મટી તે ડૂબી જાય છે એમ માનવું એ પણ અંધશાસ્ત્ર પોતાના છાપાઓમાં ચાકૂતીઓ અને અનગવિલાસની જાહેરખબરો છપાતી હોય છતાં પોતે લખેલા અમમ અને બ્રહ્મચર્યના લેખોની સમાજ ઉપર અસર થશે એમ માનવું એ અંધશાસ્ત્ર દહાડે દહાડે દેશનો આર્થિક ત્યાગ વધતો જતો હોવા છતાં દેશ આનાદ અને નમુદ્ધ થતો જાય છે એમ માનવું એ અંધશાસ્ત્ર અને ગોરાઓ દહાડે દહાડે વધારે ને વધારે ઉદ્ધન થતા જાય છે એવો અનુભવ પણ પળે પળે થતો હોવા છતાં ધારાસભામાં બેઠાંને દેશહિત કરી ચકાવ, સ્વરાજ્ય પણ મળી શકે એમ માનવું એ પણ અંધશાસ્ત્ર જ છે

ગાંધી આગી અંધશાસ્ત્રમાંથી ઊગરી જતું એ દરક માણસની સૌથી પહેલી ફરજ છે સમાજના નેતાઓ, મુત્સદ્દી લોકો અને ધર્મગુરુઓએ આવી અંધશાસ્ત્રમાંથી ઊગરી જવાની વિશ્લેષ જરૂર છે, કેમ કે તેઓ અંધ રહે તો સમાજની દશા અન્વેનંત નીચમાના યથાઘા જેવી થવાની ઈતિહાસ અને તર્ક એ શાસ્ત્રોની બે આખો છે એના વગર એકલા પડીને જે કોઈ ધર્મેષ્વરશક બની જાય તો તે અંધ કહેવાય અને એવાની પાસે ધર્મનિર્ણય માટે જતું એ દૃષ્ટિની શોધ નીકળતાં અધાપો સ્વીકારી લેવા સમાન છે

વહેમ અને શ્રદ્ધા

1 (‘કાળી ચૌદશની રાત્રે—બરાબર મધરાતે જો નાક કાપ્યું હોય તો બીજો દિવસે સવારે સોનાનું નાક ઊગે છે’ એમ લોકવાર્તા કહે છે) ‘જો કોઈ મનુષ્ય કલ્યાણ કરી છે તેની દુર્ગતિ થતી નથી’ એમ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે સામાન્ય માણસનો આ બંને વચનો પર સરખો જ અવિશ્વાસ હોય છે, કેમ કે બંને વચનોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કોઈને નથી બચાવમા ભોળો માણસ કહેશે કે ‘નાક ન ઊગે તો વાક આપણો જ્યોતિષ પ્રમાણે કાળી ચૌદશ નક્કી કરવામાં ભૂલ થઈ હશે, અથવા બરાબર મધરાતની શણ હાથ નહીં આવી હોય, તેથી સોનાનું નાક ન ઊગ્યું પૂર્વજ્ઞેનાં વચનો ખોટા પડે જ નહીં આપણી જ કઈક ભૂલ હોવી જોઈએ’ શાસ્ત્રી માણસ કહેશે, ‘કલ્યાણકારી ધર્મરાજ પર ભલે આકૃત આવી પડી એ સાચી આકૃત જ ન હતી બાહ્ય લાભાલાભની કિંમત થી? સાક્ષાત્ ભગવાનનો સહવાસ અખંડ મળ્યો એના કરતા જુદી સદ્ગતિ વળી કઈ હશે? કષ્ટ વેઠવાં પડે એને તો કાચરો જ વિપત્તિ ગણે કલ્યાણકારીની દુર્ગતિ થવાની જ નથી એ ભગવાનની ખોળાધરી છે’

પ્રાકૃત માણસ આ બંને બચાવથી અસાતુષ્ટ રહે છે એની દૃષ્ટિએ બંને વચનો પરનો વિશ્વાસ આધિજાપણની સરખી જ નિશાની છે દબનું પડ કાઢી નાખીએ, ઔપચારિક ધર્મનિષ્ઠા દૂર કરીએ તો આવા પ્રાકૃત લોકોની સંખ્યા જ આજના જગતમા વધારે દેખાશે

છતાં ઉપર કહેલા બે વચનો અને તે ઉપરની ગદ્યા ૨ સરખા જ ગણી શકાય? પહેલું વચન ભૌતિક જગત વિષે ખોટો નિયમ બાંધે છે, જ્યારે બીજું વચન એક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે પહેલા વિધાનની સત્યતા તપાસવા માટે જે જાતની કસોટી જોઈએ છે તે જાતની કસોટી બીજું વિધાન માગતું નથી માણસને નવું નાક જોઈએ જ શા માટે? એ સોનાનું હોવાની શી જરૂર? કાળી ચૌદશ સાથે એને શી લેવાદેવા? મધરાતમાં એવી તે કવી જાદુઈ અત્તર છે? જ્યોતિષ પ્રમાણે કાળી ચૌદશ નક્કી કરવી, અને મધરાતની શણ બરાબર સાચવવી, એ વસ્તુઓ અધરી ભલે હોય, પણ અશક્ય તો નથી જ પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગર આવી વસ્તુ સાચી મનાય જ નહીં અને આવો વિચિત્ર અનુભવ કરાવતા પહેલાં એ વચનમા કથો બુદ્ધિપ્રયોગ કે વજૂદ છે કે નહીં એ જ પ્રથમ તપાસવું જોઈએ આવું વચન સાબળ્યું કે તરત તેનો પ્રયોગ કરી જોયો એવો બેવકૂફ સાચી સૃષ્ટિમાં તો કોઈ મળે નહીં

બીજુ વચન આધ્યાત્મિક છે ત્રામો માણસ ઉપકાં કરે કે ન કરે, અથવા અપકાં કરે, તોયે એનો કયો વિચાર કર્યા વગર બધા જ પ્રત્યે જોયો સજ્જન તાથી વર્તે છે એવા કૃપામુકાંગી આર્ય પુરુષોને આતરિ સમાધાન મળે છે એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે બાહ્ય આપત્તિઓ એના પર ગમે તેટલી આવી પડે, પોતાના હૃદયની મહત્તા જ એને અખૂટ આનંદ આપે છે તેથી એ અવસ્થા નથી થતો નમાજ પણ જાણે છે કે આપત્તિમા પણ આવો માણસ દીધી ઠીકે છે એના ચારિત્રની અમર વધુ ને વધુ થતી જાય છે એની બુદ્ધિ પ્રસન્ન રહે છે અને તેથી એની દુર્ગતિ થતી નથી આવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ધારો કે ન થયો તોયે શું? દુરાચરણ ક્યા આર્ય હૃદયને પત્તદ પડે? ગમે તે પ્રલોભનમાં પણ પોતે દુરાચરણ તરફ વળ્યો નહીં એ સમાધાન જ એને ભાગ્ય શાંતિ આપનાડુ હોય છે બદલો લેવા ખાતર પણ જ્યાં માણસ કંઈ હીન કૃત્ય કરે છે ત્યારે તેની આત્મ પ્રતિષ્ઠા હતાય છે. સમાજ એને ભલે વખાણે, એ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની કિંમત હૃદયની નાપસદગી આગળ કથી જ નથી આત્મપ્રતિષ્ઠા ખોઈને માણસ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવે ત્યાં એ એને સદતી જ નથી માણસ ભલે ગમે તેટલા આવેશથી પોતાનો બચાવ કરે, પણ એને પોતાને જ એ બધું પોતું પોલું લાગે છે તેથી જ કૃપામુકારીની દુર્ગતિ નથી થતી. એ વસ્તુ સ્વયંસિદ્ધ છે એમ હૃદય કબૂલ કરે છે એ વચનનો ભાવાર્થ હૃદયધર્મ માથે એટલો બધો સમરસ છે કે હૃદય એ વચનને દર વખતે અનુભવની કસોટી પર પણ ચડાવવા માગતું નથી

ધાર્મિક શદ્ધાએ નોંધેલા વચનો અને વહેમના વચનો વચ્ચે જાતીન આસ માનનું અતર હોય છે આજનો પ્રાકૃત જમાનો કેટલીક વેળા ધાર્મિક શદ્ધા સાથે ધર્મને નામે ચાલતા તમામ વહેમોને ટકાવવા માગે છે અને એના માદા ફળ અનુભવીને અ.ગાતા, લોચકને ત્રામો હીંચકો આપી વહેમો ત્રાથે ધાર્મિક શદ્ધાને પણ ઉડાવી દેવા માગે છે

હાથની કોણી વતી બે વેંત જાતીન ખોટવાથી પાતાળ દેખાય છે એ વચનની, અને આદર્શ બ્રહ્મચારી સપૂર્ણ નીરોગી અને પ્રસન્નપ્રજા હોય છે એ વચનની પ્રાકૃત લોજો સરખી જ કદર કરે છે, તેથી કાઈ એ બે વચનો સરખી કોટિના થઈ શકતા નથી ઋષિક સાથે માનસિક બ્રહ્મચર્યનો અનુભવ મરનાર લોજો આજે એટલા ઓછા છે કે બ્રહ્મચર્ય વિષેનું વિધાન ઘણા લોકોને અતિશયોક્તિભર્યું જણાય તો એમા નવાઈ નથી પણ જો લોકોએ એ દિશામા કઈક સગીન અને લાભો અનુભવ કર્યો છે તેઓ પોતાના અનુભવ પરથી અનુમાન બાધી એ વચનને સપૂર્ણપણે સ્વીકારવા નૈયાર હોય છે તેઓ કહેશે કે ધર્મણ વિનાનું યત્ર નૈયાર કવું જેમ મુશ્કેલ છે, પણ જેમા ધર્મણ ઓછામા ઓછું હોય એવા નવા નવા યત્રો વધુ ને વધુ સફળતાપૂર્વક નૈયાર કરી હકાય છે, તેમ સપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યની કોટિએ પહોંચેલો વેધધારી મળી આવવો દુર્લભ હોય તોયે તેથી એને વિષે કહેવાયેલા વચનને આવ આપે એમ નથી

નિર્જનમાં અનંતરોગિ રિપેના નિષ્કાન્તો જેમ નિર્વિવાર સત્ય રાખે છે, તેમ સત્ય કોઈ રિપેના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો પણ સત્ય છે જ છે

વહેમ અને શાસ્ત્ર વચ્ચેનાં મામ્મ અને વિશેષ ખ્યાનમાં લઈ આપમે ધર્મ-સંસ્કૃતિમાં પ્રગુલ્લ થઈ જોઈએ મંદ અગ્નિ ઉપર જેમ સખ વળે છે અને એ અગ્નિને ધીમે ધીમે જૂંદાગરી મારે છે, તેમ ધર્મમાં દાખલ થયેલા અસંખ્ય વહેમો ધર્મને જૂંદાગરી મારે છે વહેમો આજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે જ્ઞાન વિરોધી, સત્ય વિરોધી પ્રખર જિહ્વા અને અજાણે એ ટકે છે વહેમ એ શુદ્ધ નારિતકતા જ છે બેદરકાર વેદ જેમ જમે તેથી દવા જમે તે દરમિયાને બેવફૂરી કે બેદ મીથી આપે છે તેમ જેમને સત્યનો, સાચી ધાર્મિકતાની પી નથી હોતી એવા મૂઠ લોચે જ વહેમોને જાનના આપે છે, અને ખાસ આશ્વાસનથી દાનિ મેળવવા માં નાર દુર્બલ દેહો એવા વહેમોને સાર છે જેને સાજ થઈ છે તે જેમ પાતાની તબિયત સાથે દવાની પણ પૂરપૂરી વિચિત્ર કરે છે, તમ જેને ધાર્મિકતા કેળવવી છે, સત્યકર્ષી આરા પ મળવું છે તે દરેક મામ્મ જ એએક માન્યતાને બુદ્ધિ અને અનુભવની કતો પેર કર્યા વાર નહીં રહે.

ધર્મ વિશે આપણો સમાજ એટલો બધો બેદરકાર થયો છે કે લોકોને મનાતન મહાઓ પ્રજ્વલનની પે નથી, અને સમાજની જ્ઞાનધમ્મિ અને પ્રાપ્તધમ્મિને કોતરી ખાનાર અસંખ્ય વહેમો વળે છે મદવાની પણ પી નથી હોતી સમાજમાં અને ખ્યાન કરીને નિષ્ઠાપ અને મહેનતુ આમર્શમાં જ અર્કર્ષણતા, નિગ્રહ અને ઘટપલ આવી ગઈ છે તેનું કારણ જેટલે અંધે ભૂખમરો છે તેટલે જ અંધે અજાણ અને વહેમો છે એ દુર મરીને ધમતસસ્ત્ર જ્યાં સુધી નથી મ્યું ત્યાં સુધી ગમાજનું સંજ્ઞન થવાનું નથી ભૂખમરો લાગીશું તો જ લોકો આપણા ઘઘે સાંભળવા તૈયાર થશે પણ જ્યાં તેમ સાંભળવા તૈયાર થાય ત્યાં વહેમોનો નાશ કરનારી અને મહા નિષ્ઠાવનારી વેદવાણી એમને સભળાવવાને સભળાવનાર તૈયાર રહવું જોઈએ આપણો આધ્યાત્મિક દોરી ન થકે

ધર્મસંકટમાં શું કરવું?

આપણી આનંદ ધર્મસંકટના અનેક પ્રસંગો ઉભા થાય છે, ત્યારે શું કરવું એ સૂચનું નથી આવું વિચાર કરના હું એમ નિર્ણય પર આવ્યો છું.

માણસ જ્યાં નુકસી નીવડી ભૂમિમા ઉપર છે ત્યાં સુધી બે માર્ગમાંનો એક જ માર્ગ વિકસિત હોય છે, પણ માણસ જેમ જેમ ઉપર ચડ્યો જાય છે તેમ તેમ કર્મની બાહ્ય સૂચનામુક્તતા (સોજાસોજતા) બધું મહત્ત્વની નથી રહેતી અનેક માર્ગો સમ્યા જ યોગ્ય હોય છે તે વખતે કઈ વૃત્તિથી પ્રેરણાને અમુક માર્ગ પસંદ કરીને હોય એના પર બધું આધાર હાય છે કેમ કે આવે પ્રસંગે પ્રેરક વૃત્તિ જ કર્મનું તાર હોય છે માણસી જગતમાં કર્મનું પતિમામ નાહુ શું અને નમારુ શું?

આ સ્થળે દિમાવચના એક સંસ્થાનીનું વચન યાદ આવે છે, 'સત્ કર છાજે' સત - તે મારુ નીતિની મીમાંના ગાથી વધારે હિંમતમાં જઈ ન રહે.

ઉચ્ચ કળા, ઉચ્ચ નિનતા, અને ઉચ્ચ નીતિમત્તા કથાપર, ર્નિક અને સંતથી જુદી થાય જ ન થાય જે કલાત્મિક ઉપર આપણી શ્રદ્ધા હોય એટલે કે જે કળા સિકે આપણી શ્રદ્ધા મેળવવા પૂરતી તપસ્યા કરી હોય તે જ્યાર કહે છે કે 'આ ચિત્ર સુંદર છે' ત્યારે તપન જ નથી પ્રયત્ન કે વિનય વગર આપણે તે ચિત્રમાં સુંદરતા નિર્માત્રી શ્રમીએ છીએ સ્વાદમાં ઈષ્ટ શું અને અનિષ્ટ શું - એટલે કે પોતાને શું 'નમારુ' અને શું 'ન નમારુ' એ આપણે સુંદરતા પાનેથી જોઈ શીખીએ છીએ તેટલું જ મા પાસેથી પણ શીખીએ છીએ.

[મને યાદ છે હું નાનો હતો એમ રામદુર્ગામાં રહેતા માતી માથે ગુલાબનું એક નરન સુગંધી ફૂલ મને સૂંઘવાને ગાળ્યું મને તેની વાસ ગમી નહીં. માથે મને દપકો આપ્યો અને કહ્યું, 'આની સુગંધ અનુભવી શકતો નથી?' કેવો 'વનમાણસ'! બન તે જ સમયે હું ગુલાબને ફદવથી સુગંધી માનતો થઈ ગયો, મને ગુલાબમાં અપૂર્વ આનંદ આવવા લાગ્યો આશા રાખું છું કે તમે મને દુનિયાથી અજાણ (Freak) નહીં ગણી કાઢો.]

સતી—જીવતા સતો આપણને જે માર્ગ બતાવે તે જ યોગ્ય માર્ગ આપણામાં જોડે દરજ્જે સંતપણું આવ્યું હોય તેટલે દરજ્જે આપણી સ્ફૂર્તિ એ જ ધર્મી રૂપ આ માન્યતામાં અસંજકતા નથી, અનવસ્થા નથી બાહ્ય બંધન નથી એવો વ્યવસ્થા નથી એમ નથી જીવનમાં બધે કયાં બાહ્ય નિયમન હોય છે?

જીવનની વ્યાખ્યા અશક્ય છે જીવનને નિયમબદ્ધ કરવું અશક્ય છે જીવન સ્વતંત્ર (સ્વચ્છ) છે તેમ નીતિધર્મ પણ સ્વતંત્ર છે નીતિને માપસથી જુદી ન જ પડાય. 'Morality is subjective' એ વિધાનનો આ નવો અર્થ છે.

ત્યારે શું સામાજિક નીતિ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં? એવું નથી સમાજ એ એક અર્પિત રચના છે જેટલે દરજ્જે એની અંદર આત્માએ પ્રવેશ કર્યો તેટલે દરજ્જે તેની પોતાની નીતિ છે જ પણ વ્યક્તિગત નીતિ, સંતાની નીતિ અને સમાજના સમાજની નીતિ પરસ્પર વિરોધી નથી હોતી, એક જ હાથ છે

આ નીતિમીમા ૥ પાશ્ચાત્યોએ ખીલવેલી નીતિમીમાતા જેવી લાગે છે, પણ તત્ત્વત તેનાથી તદ્દન ભિન્ન છે

પાશ્ચાત્ય નીતિ પાછળ દ્વેષ છે દ્વિતીયાદેશી નીતિસ્તંભવર્તિ એ તેમનું મૂલ છે અદ્વૈતમાં નીતિને સ્થાન નથી 'Morality is the law of conduct towards others' એ પાશ્ચાત્ય નત્વજાનની વ્યાખ્યા છે આપણે કહીએ, 'Morality is the law of self-realisation' આ વ્યાખ્યા ધ્યાનમાં રાખીએ અને આત્માનુભૂતિનું સ્વરૂપ સમજીએ એટલે ધર્મસંકટ કોઈ કાળે આવે નહીં

सत्ता हि मन्देहपदेषु वस्तुषु ।

प्रमाण अन्न वरण प्रवृत्तय ॥

૩૦-૧૨-'૨૦

૨૮

મંગલ મંદિર જોલો !

જીવન અને મરણ વિરાટ જીવનનાં જ બે પાત્ર છે, પરમાત્માની બે વિભૂતિઓ છે એમાં જીવન એ માત્રનની કકોર કસોટી છે મરણ એ તે સમાવાન અને પરમ કારુણિકની દયા છે મૃત્યુ સમયે માણસને જે જે વેદના થાય છે તે મૃત્યુને લીધે નહીં મૃત્યુમાં તો ઊંધ જેટલી જ મીઠાશ છે જે વેદના થાય છે તે જીવનને લીધે થાય છે જીવન પોતાનો કબજે છોડવા માગતું નથી, અને એ લોભની તાણાતાણીમા વેદના પેદા થાય છે મૃત્યુ પામે ધીરજ છે, એ જીવનને પોતાનાથી બનતું કરવા દે છે જ્યારે જીવન હારે છે અને પોતાનો આગ્રહ છોડે છે, ત્યારે મરણ પોતાની પાંખો ફેલાવીને પ્રાણીને પોતાની છત્રછાયા તજે લે છે

માણસ જીવનને સુખસ્વરૂપ માને છે, અને મરણને મહાસંકટરૂપે જુઓ છે, પણ કુદરતમા જેમ દિવસ પછી રાત્રિને સ્થાન છે, એની ઉપયોગિતા અને સૌંદર્ય છે એટલું જ નહીં પણ વૈભવ પણ છે, એ જ રીતે મરણમા પણ ઉપયોગિતા, સૌંદર્ય અને વૈભવ છે ઉપયોગિતા કદાચ આપણે તરત ન સમજી શકતા હોઈએ, પણ મરણની ભવ્યતા અને એની ઉપકારક સુંદરતા તો સહેજે ધ્યાનમાં આવવી જોઈએ આકળે માણસ એ કંઈ શકતો નથી એ કંઈ મરણનો વાંક નથી

ધામેલો મનુર વિગામ માટે નાચીકૂલીને લોચપાથ થયું બાજક ઉઘની
 સો મા ભાઈ જાય, પામેું દુઃ જાતીનમા વવાઈને નવી યાત્રા શરૂ થવા માટે
 વૃથામાનાનો મર્મદ છોડી દે, એ પ્રમાણે જ માણને જીવન પુરુ કરી અનાદ્યમા આવે
 એનો ત્યાગ કરતા થીજી જોઈએ, અને નવી તક મેળવવાના પરવાનાડપે મારને
 વધારી લેવું જોઈએ

જે માણસ પાસે પ્રમદ્ધતા હોય તો એને જીવતા પણ અવરો, તેમ જ
 ધાનિ અને થોભા નાથે જીવન પુરુ પણ કરતા આવડે, અને જેમ બાહુની
 પરિવામે માણસને બુદ્ધિમાનનો ઈલાજ કે સદ્રમ મળે છે, એવી જ રીતે જીવનને અગ્ને
 મરણની કૃતાર્પતા મેળવવા એ નૈવાર રહે

‘મગવ મંદિર ખોલો’ આ ગ્રી નરનિહરાવ દિવટિયાનું સુંદર ભજન મૃત્યુને ઉદ્દેશી
 ને લખેું છે, એ ન જાણવારી કેવડાક જાયકો મગવ અને મંદિર ઘડને લીધે વિરા
 લેવા મગવ જણાતા પ્રસંગે જાય છે વિવાહને મગવ અને મૃત્યુને અશુભ કે અર્મ હવ
 માનનારા સમાજને માટે આ પસંદગીમાં ઔચિત્યનો ભંગ છે એ દેખીતી વાત છે

તે લોગે માને છે કે જીવ જીવ વચ્ચે ખરું આકર્ષણ આ મૌખ્યનું આ મે રનું
 જ હોવું જોઈએ એ આકર્ષણ આધ્યાત્મિક હોઈ તેમાં વિકાસ કે પાશિવ તત્વને અવ
 કાશ જ નથી, તેઓ વિવાહને એક લાચારીનું પગું ગણે છે હિન્દીયાજ પાતાનું
 જો બનાવ્યું. વાનના પ્રજા નીવી એટલે એને ધર્મમાર્ગે વાજવા નાગ દિગ્ગા

અમરજોકનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય જે બાકી બધા જે કોયવાતે મને મરણને ત્યાં આવે છે, તેમને પામર જાણી મરણ ફરી ફરી જીવનક્ષેત્રમાં પાછા કાઢે છે—ધકેલી દે છે

જે મરણને ઓળખે છે અને જિજ્ઞાસી અને ચાહે છે, અને જ જીવવાનો સાચો રસ્તો અને સાચો આનંદ જાણે છે

૧૫-૭-'૩૬

૨૯

મીચ કે મીત ?*

[આપણે ઈચ્છીએ તે પહેલાં જ મરણ આવે છે તેથી લોકો મરણનો શોક કરે છે] વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો મરણ એ ઈશ્વરે આપણને આપેલું ઉત્તમ વરદાન છે મરણ ન હોત તો આપણી શી દયા થાત? અનંતકાળ સુધી જીવ્યા જ મરણ? જીવ્યા જ કરવું? એમા માણસ હેરાન ન થઈ જાય? કોક ઠેકાણે તો એનો અંત આવવો જોઈએ પેલી લોકવાર્તામાં લાંબી વાર્તાના રસિયા રાજાએ કંઠી પૂરી ન થાય એવી વાર્તા માગી લીધી ચતુર વાર્તાકારે પહાડ જંગલ ધાન્યના કોદારમા એક ઝીણ કાણુ રહી ગયું હતું તેમાથી અનાજ વૂટવા તીડનું ટોળું આવ્યાની વાત શરૂ કરી અને ચલાવ્યું 'પછી એક તીડ આવ્યો અને એક દાણો લઈ નયો, ત્યાર પછી બીજે તીડ આવ્યો, કાણુમા ધૂસરી એ પણ એક દાણો લઈ ગયો' પછી નવો તીડ આવ્યો, તે પણ એક દાણો લઈ ગયો આમ તીડ આવતા જાય અને દાણા લેતા જાય રાજાએ છ મહિના સુધી સાંભળ્યું અને અકળાઈને પૂછ્યું કે હજી તીડ શેટવા બાકી રહ્યા? વેર વાળવા બેઠેલો વાર્તાકાર કહે, મણુમા પહેલો પૂણી પણ પૂરી નથી થઈ, કોદારમાંથી એક વેંત જોટલી જ જગ્યા ખાલી થઈ છે, હજી તો પહાડ ભર્યા છે રાજાએ ફરી ધીરજ કેળવી બીજા છ મહિના સાંભળી લીધું પછી તો નક્કર આવવા લાગ્યા તીડ અને દાણા, તીડ અને દાણા રાતે સૂઈ જાય તોય સ્વપ્નામાં તીડ અને દાણા અંતે કરાર પ્રમાણે આખું રાજ્ય વાર્તાકારને આપી દઈ એણે વાર્તા સાંભળવાની જવાબદારીમાથી છુટ્ટી મેળવી લીધી! વાર્તા બંધ થઈ તોય મગજના તીડ અને દાણાના ભણકારા લાંબા વખત સુધી ચાલતા જ હતા જે અનંતકાળ સુધી જીવવાનું માથે આવી પડે તો આપણે પણ પેલા રાજાની પેઠે સર્વસ્વ અર્પણ કરી મોત માગી લઈ છૂટ મેળવી લેત

બીજી બાજુ તપાસતા અનંતકાળ માટે ચોભી જ જવું, એક વાર મરી ગયા તે કાયમને માટે મરી જ ગયા, ફરી કોઈ કાળે જીવવાપણુ લોય જ નહીં, એ

* હિંદીમાં મીચ=મૃત્યુ અને મીત=મિત્ર

જનના મોશથી પણ ઓછી નકામત ન હોય કાળાપાણીને ગમેલો કેદી મદગવીત વરે પાછો આવી રહે છે મોમે નરેવાને માટે એટલીયે શક્ત નહીં એ વની કેવી સજા ! કાળ પાપ માટે માપન આવી સજા વહોરી લે ! એવી દલીલ કરી કેટલાક કહે છે, મોત જે અમુક મુક્ત માટે જ હોય તો એ સમજાય એવી વસ્તુ છે હજાર વર્ષ, બે વાપ વર્ષ, ગમે તે મુ ત નાખો પણ એને અંતે પાડા આ વહાલા મૃત્યુલોભ્યા આવવાની કાઈક તો ગોપલ ગખો વેદાંતી લોકો ધરીર છૂટયા પછીનું મુનજીવન કેટલું નક્કર છે, કેટલું નર્વતત્રત્ર્યત્ર છે, એનાં સુંદર વર્ણનો આપણે, પણ એ વિનિની તો પતા જ મરી રહી

જેઓ પુનર્જન્મમા ખગ્ગર માને છે, તેમને માટે તો મત્સ અને ઊંધ વચ્ચે તત્ત્વન ક્યો ભે નથી કોઈ થામેલો માણસ સૂવા માગતો હોય તો આપણે હાજાર જી નથી મૂકતા, એને મૂવાની તૈયારી કરી આપીએ છીએ, એની ઊંધમાં ખેલેલ ન પહોરે એવી સ્તનવડ કરી આપીએ છીએ મરણોત્તર જીવન વિષે જે મેઝી જ ખાતરી હોત, તો મરવા પહેલાની સ્થિતિથી અકાળા વગર એના છુટકારાની બધી તૈયારી આપે એને જરી આપત થકયા છતા જેઓ કામ મર છે એવા મિત્રોને લેખ આપણે સૂવાનો આગ્રહ કરીએ છીએ તેમ જ મરવાના હકાર લોકોને આપણે વધુ જીવવાની તકલીફ ન લેવાની ભલામણ કરત મરણની બીજ અને જીવવાની હોય એ ખરુ જિતા મરણોત્તર સ્થિતિ વિષેના આપણા અજ્ઞાનને લીરે છે પુનર્જીવન વિષેની આપણી શ્રદ્ધાની એ કમોટી છે

એક જાણે લખ્યું છે, મરવામાં જે એક લહેજત છે એનો જે માણસને પ્રથમથી ખ્યાલ મને તો લોકો ઊંધીઊંધીને મરવા દોડ ખરખર મરવામા દુખ નથી લેને મરણનું દુખ ગમીએ છીએ એ ખરુ જિતા કષ્ટ સાથે જીવવાનું દુખ છે એ જાણે અસહ્ય થઈ જાય છે ત્યાર મિત્રની પેઠે મરણ આવીને છુટકારો મર છે દુખ જીવનનું હોય છે, મરણનું નહીં

અને જીવન તો વાપરવા માટે છે સત્કાર્ય મહત્કાર્યમા જીવન જે ન વપરાય તો એ જીવવામા સ્વાદ શી ? અણસમજુ પ્રાણીઓને બુદ્ધિપુરસ્કર જીવતા આવડતું નથી એટલે કુદરતે એમને જીવવાની હાથ આપેલી છે એ જિજીવિષા કેળવવી નથી પડતી પ્રાણીમાત્રમા એ હોય જ છે પ્રાણીમાત્રનો ધિકાર કરવાને દલીલનું મરણ આપણી પાછળ દોડતું આવે અને આપણે ધિકારી કૂતરાથી બીધલા હરણ કે સસલાની પેઠે એની આગળ જીવ લઈને દોડયા કરીએ એ માણસની પ્રતિષ્ઠાને શી રીતે છાજે ? મરણ આવે કે એને માટે આપણી પાસે સ્વાગતમાળા તૈયાર હોવી જ જોઈએ જીવનનું કર્તવ્ય સમજનાર માણસ માટે જ મનુ ભગવાને કહ્યું છે

નામિનન્દેત મરણ નામિનન્દેત જીવિતમ્ ।

કાલમેવ પ્રતીક્ષત, નિર્દેન મૃતકો યયા ॥

મૃત્યુનું તર્પણ-૧

‘મરણ ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ?’

વિચાર કરવા યોગ્ય વગર બધા જ કહેશે કે મરણ નિશ્ચય અનિષ્ટ છે પરંતુ શું આ જવાબ સાચો છે? માણસને પોતાનું તથા પોતાનાનું મરણ ભલે અનિષ્ટ લાગે પણ તેને ત્રાહિતોનાં મરણ વખતે ખામ દિલગીરી થતી હોય તેમ દેખાતું નથી.

અને વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો માણસ આહાર માટે, ધિકાર માટે કે મનોવિનોદ માટે જોડેલા પશુપક્ષીઓ મારે છે તેટલાનું મરણ તો તેને મન ઈષ્ટ જ હોય છે જ્યારે આપણે કોઈ સડી ગયેલી વસ્તુને તડકે સુકાવા મૂકીએ છીએ ત્યારે તેમાં થયેલા છવોનું તો આપણે મરણ જ ઈચ્છીએ છીએ જ્યારે આપણે પીવા માટે પાણી ઉકાળીએ છીએ ત્યારે પણ આપણે તેમાં રહેલાં અર્સખ્ય જનુઓ તો મરી જાય એમ જ ઈચ્છીએ છીએ દહનરો જ્યારે જનુનાથક (એન્ટિસેપ્ટિક) દવાઓનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે પાવદન કે સોપવાસ નહીં પણ કરોડો જનુઓનો સહાર જ ઈચ્છે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આપણે ડગલે ને પગલે મરણ જ ખોજતા હોઈએ છીએ, મરણની મદદ લઈએ છીએ અને તેને માટેનો બધો મનાલો તૈયાર કરી રાખીએ છીએ.

હવે આપણે માણસ-માણસ વચ્ચેના વ્યવહારનો વિચાર કરીએ યુરોપના મહાયુદ્ધમાં આજે શું ચાલી રહ્યું છે? જર્મન લોકો લડનવાસીઓનો સહાર કરવા માગે છે અને બ્રિટિશ બોમ્બ જર્મનોનું મત્થાનાય વાળવામાં જ આનંદ માને છે તો પછી કોણ કહી શકે કે બધા લોકો માણસનું મરણ અનિષ્ટ જ માને છે? જ્યારે કોઈ ન્યાયાધીશ કોઈ ખૂની માણસને ફાંસીની સજા કરવા વિચારે છે ત્યારે તે ખૂની માણસ તથા તે ન્યાયાધીશ—બન્ને—મૃત્યુના જ પ્રેમી હોય છે ખૂની માણસે પોતાના દુરમનનું મરણ ઈચ્છ્યું તેથી ન્યાયાધીશે, સમાજના પ્રતિનિધિ બનીને, ખૂનીનું મરણ ઈષ્ટ માન્ય એકનું કાર્ય સમાજદ્રોહ જાણીને અને બીજાનું સમાજસેવા આટલો કેર હોવા છતાં બન્ને મૃત્યુના જ ઉપાસક તાબિત થયા તેમાં જરા પણ શકા નથી.

•

અને શું માણસ પોતાનું મૃત્યુ હમેશા અનિષ્ટ જ સમજે છે? નિરાશ બનીને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયેલા દુર્દેવી માણસ પાસે જઈને પૂછો કે તે પોતાનું મૃત્યુ અનિષ્ટ માને છે કે ઈષ્ટ? અને જેમની બોજેન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો નકામી

થઈ ગઈ છે, પણ જેમને સમાજ તથા પ્રાણુ રજ આપતા નથી તેવાં ઘરડાંબુઠ્ઠાઓને પૂછવો તો તેઓ પણ કહેશે કે અમે તો રાતદિવસ પરમેશ્વરની એ જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે હવે અમને મોતનો આરામ આપે અને ગ્રેમી જીવ પણ કેટલીય વખત ઈચ્છે છે કે પોતાના પ્રિયતમની અંતિમ પીડા દૂર થવાનો, મૃત્યુ એ જ એક માત્ર ઉપાય હોય તો તે નિષ્ઠાવાન મિત્ર(મૃત્યુ)ને મોકલવામા ભગવાન એક ક્ષણનો પણ વિનાંબ ન કરે

[મહાદેજ શિદેના એક સરદારને દુશ્મનોએ તોપની સામે ખડો કરીને ઉગાવી દીધો તે ઇન્નભિન્ન સ્થિતિમાં કિલ્લાની દીવાલની નીચે પડ્યો, પણ તેનો પ્રાણ નીકળતો ન હતો. અસહ્ય પીડાથી ટેરાન થતો તે ઈચ્છતો હતો કે રસ્તે જતા કોઈ દયાળુ મુસાફરની મદદથી પોતે મૃત્યુનો સાક્ષાત્કાર કરી લે આવો એક પશ્ચિમિત્ર મળી જતાં તેણે તેની પાસે સ્વાભિમાનપૂર્વક મરણ દાનની યાચના કરી. કાંપર બનીને જીવનદાન માગનાર ઘણા હોય છે, પણ ટેરાન થવાથી મરણ દાનની યાચના કરનારા આવા લોકો પણ કોઈ કોઈ વખત નીકળે છે !

અને અમેરિકાની એક વ્યક્તિએ, જેને ન હતા હાથ કે ન હતા પગ, જે ન તો બોલી શકતી હતી કે ન સાંભળી શકતી હતી અને જન્માર્થ તો હતી જ એવી પોતાની દીકરીનું લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી પ્રેમથી પાલન કર્યા પછી પોતાની પાછળ એ હેરાન થયે એ બીચ્છી ખૂન કર્યાનો કિસ્સો તો દુનિયામા મથકૂર બન્યો છે આખી દુનિયામાં એ કન્યાને પોતાના પિતા સિવાય બીજુ કોઈ મગધી ન હતું. જ્યારે પિતા ઘરડા થયા ત્યારે તેને લાગ્યું કે, 'હવે મારી દીકરીને સાચવનાર કોઈ જ નથી હું આને કોને સોપુ? આ અસહાય દીકરીને કોણ સંભાળવે? અને નથી કોઈ સગું કે નથી કોઈ મિત્ર ' ખૂબ વિચાર કરતા તેને લાગ્યું કે એક એવો પરમ મિત્ર છે કે જે કોઈનું ખડન કરતો નથી, કોઈને પાછું મોકલી દેતો નથી તેને ઘેર સૌને આમત્રણ છે, સૌનું સ્વાગત છે, ગૌને માટે સ્થાન છે પિતાને નિશ્ચય કર્યો કે મારી દીકરીને તે ઉદારહૃદય નિષ્ઠાવાન મિત્રના હાથમા સોંપી દઉં જે પ્રેમથી તેણે પોતાની દીકરીને ત્રીસ વર્ષ સુધી પાળીપોષી તે જ પ્રેમથી એણે પોતાના હાથે તેને મૃત્યુના હાથમા ગોળી દીધી રાજસ્થાનકોએ પિતા ઉપર ખૂનનો આરોપ ચડાવ્યો પિતાને પેલા પરમમિત્ર સાથે કયા અણબનાવ હતો કે તેનાથી દૂર રહેવા માટે પોતે અસત્યનો આશ્રય લે? પોતે આખો કિસ્સો જણાવી દીધો ન્યાયનિષ્ઠુર ન્યાયાધીશોએ પણ તેને નિર્દોષ ઠરાવીને અને તેના ગુનાને ક્ષમ્ય બાબત ગણીને તેને છોડી દીધો']

અને દુનિયામા મરણ ન હોય તો નવા નવા પ્રાણીઓ જન્મ પણ ન લેત, જન્મ અને મરણ એ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે મરણ છે એટલે જ દુનિયામા જન્મા ઉદાર પાસાં મળી રહે છે મરણ પ્રત્યે કોઈ આત્મગમો ન સેવે,

મરણ સામે કોઈ ફરિયાદ ન કરે તે સૌનો મિત્ર છે, તે સર્વસમર્થ છે, તેણે કોઈને કદી પણ નિરાશ કર્યા નથી

*

નવાઈની વાત એ છે કે પોતે મરણથીયે છે એમ દરેક જાણતું હોવા છતાં કોઈ મરણને ઓળખતું જ નથી સામાન્ય લોકો મરણથી ઓટલા બધા દુઃ છે કે મરણ એ ખરેખર શી ચીજ છે તેનો કોઈ પૂરતો વિચાર જ કરતું નથી મૃત્યુ વખતે શરીરમાં અસહ્ય વેદના થાય છે તે કારણે લોકો મરણ પ્રત્યે અણગમો સેવતા હોય છે આપણને થયેલો રોગ મટાડવાને આપણી પાસે આવેલા ડોક્ટરને દુષ્ટ ગણવો એ જ ન્યાયી ગણાય તો જ, કોઈ માણસને રોગ, ધા, નિરાશા કે એવો કોઈ આઘાત અસહ્ય બને છે ત્યારે તેની પીડા દૂર કરવાને મૃત્યુ આવે છે તેને દોષિત ગણવું એ ન્યાયી ગણાય ચિંતાને કારણે, અપમાનને કારણે, નૈતિક અથવા પતનને કારણે અથવા કોઈ રોગને કારણે જ્યારે કોઈ માણસ લગભગ આખી રાત પોતાની પથારીમાં આબોટચા કરે છે અને આખરે દયાળુ નિદ્રા આવીને તેને આરામ આપે છે ત્યારે કાંઈ એમ નથી કહેવું કે નિદ્રા જ એની દુશ્મન છે એક અંગ્રેજ કવિએ તો પોતાના નિદ્રાસ્તોત્રમાં નિદ્રાને ‘મનુષ્યની દયાળુ આયા કે ધાત્રી’ (Kind nurse of men) કહી છે મરણને જે ઈન્સાફ આપવો હોય તો તેને મનુષ્યનો પરમસખા કહેવો જોઈએ મોટા મોટા ધન્વતરિઓ તથા માનસશાસ્ત્રી જે શાંતિ અને સંત્વના માણસને આપી શકતા નથી તે આ પરમસખા નિશ્ચિત અને સ્થાયી રૂપે બંધે છે

લોકો કહે છે, ‘આ રીતે મરણનું કાવ્યમય વર્ણન કરવાથી તે ઓછું પ્રિય બની શકવાનું હતું?’ જવાબમાં એટલું જ કહી શકાય કે મરણ એટલું અનિવાર્ય અને નિશ્ચિત છે કે તેની નિફારસ કરીને તેનો સ્વીકાર કરાવવાની જરૂર જ નથી અમારે તો ફક્ત દુઃખ દુઃખ વચ્ચેનો મોટો તફાવત બતાવવો છે જીવનથી છૂટા પડવાનું આવે તે વખતે માણસને જે દુઃખ થાય છે તે દુઃખ જુદુ છે અને મૃત્યુ થતાં પહેલાં જે શારીરિક વેદના થાય છે, તેનું દુઃખ જુદુ છે બન્ને માટે મરણને માથે જવાબ આપવાપણું ન હોવું જોઈએ મરણ તો પોતાનું સેવાકાર્ય કરી દે છે અને મનુષ્યને દુઃખમુક્ત કરે છે, એટલું જ અમારે બતાવવાનું છે

*

ગીતામાં કહ્યું છે કે વપરાતાં કપડાં જૂના થતાં જેમ આપણે નવા કપડા લઈએ છીએ તેમ એક દેહ છૂટ્યા થવાથી તેને છોડીને મનુષ્ય બીજો દેહ પાસે કરે છે, એમાં વળી દુઃખ શાને?

અમે માનીએ છીએ કે આ આશ્વાસન સૌને માફક નહીં આવે જેની બધી શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ ઉત્કૃષ્ટ હાલતમાં હોય એવો કોઈ નવન્યવાન માયો જાય છે અથવા કોઈ દુર્ધટનાથી મરણ પામે છે ત્યારે ફેંકી દેવાયેલું વસ્ત્ર પુરાણ હતું એવું આશ્વાસન આપણે શી રીતે લઈ શકીએ? અભિમન્યુ જ્યારે કોઈ

મુલમા માર્ગો નથી ત્યાં અર્જુન ઓમ માતી શક્ત ખરો કે તેના દીકરાનું શરીર
જીવંતીય થઈ ગયું હતું તેથી તેણે પોતાનું શરીર છોડી દીધું, ત્યાં પોતાનું શરીર
ઝેરપું જીવંત થયેલું ન હોવાથી હજી સુધી પોતાનો દેહ પડ્યો નથી.

વસ વિના કોઈ પણ જીવાત્મા રહી ન શકતો નથી એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન
થાય તેમા ન ખરું આશ્વાસન મળી શકે ફેંકી દેવાયેલું વસ્ત્ર જીવંત હોય કે નહીં
તે ફેંકી દેવાતા બીજું વસ્ત્ર (દેહ) મળનાર છે ન, પ્રાણીમાત્રને માટે દેહ એ નિશ્ચિત
વસ્તુ છે એવો વિશ્વાસ એ ન આશ્વાસન બની શકે

હવે આપણે બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ

આપણી મોતની કલ્પના થી છે? આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે એક વખત
શરીર છૂટી જાય પછી ફરી વાર શરીર ધારણ કરવાનું ન આવે કબીરે સાચું
ક્યુ છે કે માણસને મરના પછી આવડવું જોઈએ મરવાનું ન છે તો એવી રીતે
મરીએ કે ફરી જીવવાનું ન માથે ન આવે જેમને મૃત્યુની બીક છે તે ન જીવન માર્ગે
છે જેમણે દૈનિક જીવનનું, દેહધારી અવસ્થાનું સ્વરૂપ પૂરેપૂરું જાણી વીધું છે તે
તો જીવનથી હો, મૃત્યુથી નહીં તેવા લોકો કહે છે, 'મવા મરીએ તો ફરી જન્મ
લેવો પડે. દુનિયામા કોઈ ચીજ ખરાબ હોય તો તે દેહધારી જીવન છે'
બીજા લોકો જીવનનાં બવનમાથી મુક્ત થઈને નિર્વાણની શાંતિમા પ્રવેશ કરવા
ઈચ્છા રાખે છે

પરિણામે 'જીવન શું છે?' એવો સવાલ આપણી સામે ઊભો થાય છે

'જીવન એ સાધના છે કે અંતિમ સત્ય?'

જ્યાં સુધી આપણે જીવનને ઓળખીએ નહીં ત્યાં સુધી આપણે મૃત્યુને
પણ ઓળખી શક્યાના નથી નાનપણથી ન આપણે માનવા લાગીએ છીએ કે
જીવન અને મરણ પરસ્પર વ્યવર્તક છે, પરસ્પર વિરોધી છે 'પ્રકાશ જાય કે
તન ન અપાડુ થાય એ ન રીતે મરણ આવે એટલે જીવન સમાપ્ત થયું,
(આ ઉપમા જાણીએ છીએ અહીં જિજ્ઞાસુ રૂપમા મૂકી છે એ સૂલટા રૂપમા મૂકી ન
ન શકાય 'જ્યાં અંધારુ નથી ત્યાં પ્રકાશ છે, અથવા જ્યાં મરણ નથી ત્યાં જીવન
છે,' ઓમ આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ?) ખરી રીતે વિચારીએ તો મરણની
જીવન ઉપર કશી ન અસર દેખાતી નથી આખોને મન આખના પલકાસાની જેટલી
કિંમત છે તેટલી ન કિંમત જીવનને માટે મરણની છે મરણ એ વિશ્વાસ
જીવનમા નથી કશી મુશ્કેલી ઊભી કરતું કે નથી તેમાં ઉમેરો કે ઘટાડો કરી શકતું
જીવન એ તો હમેશા ચાલુ ન છે અનેક મૃત્યુ આવે તોપણ જીવનનો પ્રવાહ
બહુ અકી નાટ્યની જેમ ચાલુ ન છે અવારનવાર મૃત્યુનો પડદો પડતો રહે છે
તે ઇંટ ન છે, નહીં તો નાટક બોળાવ બની અકલાવે

મરણ નિશ્ચિત છે એમા તો કંઈ શક નથી જ. પણ, ‘મરણની ઉપયોગિતા થી? જો તે ઉપયોગી હોય તો ઋતુચક્રની જેમ તેનું આગમન નિશ્ચિત સમયે કેમ નથી થતું?’

(ગણિતમા સ્વેટ બદલવાની જે ઉપયોગિતા છે તે જ પ્રકારની ઉપયોગિતા મરણની છે ગણિતનો દાખલો કરતા કરતા જ્યારે એક સ્વેટ ભરાઈ જાય છે, ત્યારે આગળને માટે જેટલા આકાશ કામના હોય તેટલા નવી સ્વેટ ઉપર લખી લેવામા આવે છે અને પછી મૂળ સ્વેટ પરનું બધું લખાણ ભૂસી નાખવામા આવે છે જો આપણે આમ ન કરીએ તો તે સ્વેટ ફરીથી કામમા ન લેવાય અને ગણિત પણ આગળ ન ચાલે એક જીવનમા અપણે જે કમાયા હોઈએ તે બધો સંપાદ ત્યાં ને ત્યાં જ છોડવો પડે છે, પરંતુ આપણને જે કંઈ આતરિક લાભ થાય છે તે લઈને આપણે આગળ ચાલીએ છીએ ‘પરસ્મીપદી’ લાભ આ જીવન માટે છે, ‘આત્મનેપદી’ લાભ જન્મજન્માતર મુખી ઉપયોગી છે ‘પરસ્મીપદી’ લાભોનો ‘ગોષ્ઠી વધતો જ જાય તો માણસને જીતજીતામા ઘડપણ આવી’ જાય અને નવા નવા મનુભવો મેળવવાની તેની શક્તિ નાશ પામે આ ભારે દુખમાંથી મુક્ત થવાનો એકમાત્ર ઉપાય મરણ છે)

•

જીવન અને મરણનો વિચાર કરતા કરતા આપણે પુનર્જન્મ મુખી આવી પહોંચ્યા હોકો સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે જેવી રીતે પાણી, દૂધ, ચોખા વગેરે પદાર્થ એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમા આપણે ભરીએ છીએ તેવી રીતે જીવાત્મા એક શરીર છોડીને બીજા શરીરમાં પ્રવેશે છે કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે આ જીવાત્મા નિત્ય છે, અનન્ત છે બીજા કહે છે કે જીવાત્માઓ તો આત્મસાગરમાં માત્ર મોજા છે એક ઘણા સમયેલા ‘પટામણ’નું જેટલું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે તેટલું જ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જીવાત્માનું છે આકાશ બધે દેખાણે એકરૂપ જ છે ઘટાકાણનું વ્યક્તિત્વ, આમશનું ન હતું પણ, ઘણા આકારથી થોડા ગમમ પૂરતું ઉત્પન્ન થયેલું હતું

બીજા લોકો આવા આકાશને શૂન્ય કહે છે અને ઘણને સસ્કાર-સામુચ્ચ કહે છે પરિણામે તેઓ આત્માનો સ્વીકાર કરતા નથી વેદાન્તી પણ આત્માના જીવત્વને માયારૂપ માને છે જે આત્મા સર્વગત હોય તે, શૂન્ય હોય કે બ્રહ્મ, વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ એક જ છે અને જ્યારે જીવાત્મા માયારૂપ જ છે ત્યાર મરણની તેના ઉપર કયા અસર હોવાનું કારણ જ નથી

•

મરણ પતાં આ વ્યક્તિત્વ કયાં ચાનું જાય છે? તે વિષય પોતમાં જાય છે, ઈંદ્રલોકમા જાય છે કે ચંદ્રલોકમાં જાય છે એમ કહેવું એ તો બચ્ચાને ઘટાવવા જેવું છે અને જ્યારે માલુમ પડે છે કે આ તો એક કંપના જ છે ત્યારે તે

કૃપના છોડી દેવાને બદલે તેને રૂપક બનાવીને આપણે તેમાંથી કોઈ ને કોઈ દાર્શનિક કે આધ્યાત્મિક અર્થ કાઢવાની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ શુદ્ધગુણ તો કહે છે કે જેવી ગીતે મોગનો કે સકરનો ગાંજો પાણીમાં પડતાં ઓગળી જાય છે તેવી જ રીતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ તેની આસપાસ સંકળાયેલા સામાજિક જીવનમાં વિલીન થઈ જાય છે માણસે જે કંઈ ભણું કે બૂરું કર્યું હશે તે, તેના શારીરિક, મનશિક કે આધ્યાત્મિક તો જ, તેનો આત્મા હતાં તેની સમાજ ઉપર જે કંઈ અસર થઈ હશે તે જ તેનું મરણોત્તર જીવન મરણ પહેલાં માણસ મુખ્યત્વે પોતાના શરીરમાં રહીને પોતાના વ્યક્તિત્વને સમાજમાં અથવા વિશ્વમાં નાંખે તેટલું વધારી શકે છે મરણ પછી તેનું શારીરિક કેન્દ્ર નષ્ટ થાય છે, પરંતુ ન્યા સુધી તેને તેના વ્યક્તિત્વની સ્મૃતિ રહે છે ત્યાં સુધી તેનું જીવન ચાલુ રહે છે તેના જે સાસનરસા કર્મની સમાજ ઉપર અસર રહે છે તે તેનું મરણોત્તર જીવન છે

કડીના દિવસોમાં ઓરડી બધ કરી તેમાં આપણે એક સગડી મૂકીએ છીએ એટલે ઓરડાની હવામાં જે ગરમી આવે છે તેના કરતાં સગડીની ગરમી વધારે હોય છે તે જ તેનું વ્યક્તિત્વ છે જ્યારે સગડીના કોલસા ખલાસ થઈ જાય છે ત્યારે તેની પૂરેપૂરી ગરમી ઓરડાને મળી રહે છે આમ થતાં બન્નેની ગરમી સરખી બની—જે ગરમી સગડીના કોલસામાં હતી તે આખા ઓરડામાં પ્રસરી ગઈ સગડીની ઉષ્ણતાએ ઓરડાના જેટલું વ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને પોતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો સગડીના કોલસા મરી ગયા, પણ તેમાંની ગરમી ઓરડાની ગરમીના રૂપમાં જીવતી રહી છે એ જ સગડીના દેવતાનું મરણોત્તર જીવન છે

આપણે ઓરડાના બારીબારણા ખોલી નાખીએ એટલે અદરની ગરમી બહારની હવામાં ભળી જાય છે એ જગમી ગમે તેટલી થોડી હોય તોપણ તેનો લાભ આખા વાતાવરણને મળે જ છે

મનુષ્યના મગ્ન બાદ, તેનો જીવાત્મા કહો કે સંસ્કાર-સમુચ્ચય કહો, તેનું વ્યક્તિત્વ વાતાવરણમાં અથવા તો પરિસ્થિતિમાં વિલીન થઈ જાય છે અને આખરે તે જ આખા સમાજમાં સંસ્કૃતિના રૂપમાં રહી જાય છે સંસ્કૃતિ તમામ સંબંધ વ્યક્તિઓનું મરણોત્તર જીવન છે, તેથી સંસ્કૃતિને સમાજનો આત્મા કહી શકાય અસંખ્ય જીવાત્માઓ એકઠા થાય એટલે આપણને સામાજિક વિરાટાત્મા મળે છે વ્યક્તિની કીર્તિ એ જીવાત્માની છાયા છે સમાજની પ્રતિષ્ઠા અને તેની શક્તિ એ સામાજિક આત્માનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે

આ સામાજિક આત્માની સેવા આપણે જીવન મારફતે જ કરી શકીએ મરણ એ તો જીવનનું એક આવશ્યક પાતું છે, તેથી મોકો આવ્યે આપણને જે મરતા ન આવડે તો આપણ જીવન સીધું અને વ્યર્થ બની જાય મરણમાં દર વખતે જીવનદ્રોહ નથી હોતો, કેટલીયે વાર મરણમાં જીવનની પરિપૂર્તિ અને સાર્થકતા જ હોય છે

જે લોકો મોઢી આગે મલગને અપનાવતા નથી તેમનું જીવન નિસ્તેજ, બાલક અને વર્ષ ધની જ્ય છે ત્યાર બાદ તેમને માટે, 'સર્વોચ્ચ તત્ત્વ જ્ઞાન' માગ્ય વિદ્યા' એવું કે, 'તે જ્ઞાન' જીવ છે તે જ્ઞાન' તંત્ર વ્યવસ્થાનું માર્ગ છે, અને પાછાથી જ દારીદ્ર્ય મરણ બાદ છે તે તેની વિશાંતિ છે'

દિસેમ્બર, ૧૯૪૦

૭૧

મૃત્યુનું તર્પણ-૨

જીવનું ચારું કે મરણું?

એક નિત્યાનુ પા માર્ગિક સંસ્કૃતી દર્શે છે "તમારા 'મૃત્યુનું તર્પણ' નામનો લેખ મેં ખૂબ પાનપૂરક વાચ્યો એમાં એમ પણ વાચ્ય આવું નથી જે મને માન્ય ન હોય અથવા જે મુ પાને ન લાગું મને લાગે છે કે કદાચ પુનર્જન્મની બાબતમાં પણ તમારા અને મારા વિચારો એ જ છે હવે તવાય એ છે કે, અન્ન ખાઈને, તેમ જ પ્રત્યેક ઉત્તરો મતા બીજનો જન લઈને પણ, જીવવા માટે જાગ્રો આજ્ઞા આપણે કેમ રાખીએ છીએ? 'બધા લોકો જામ' છે અથવા બીજ લોકો પણ જામ' છે એ જોડે એમ પણ કલેએ, 'એવો જીવન તત્ત્વ નિત્યાનુ અને તત્ત્વપ્રવચન વ્યવસ્થાને સાચા અપનાવતા નથી પ્રત્યેક વિચારથીય વ્યવસ્થાને માન્ય લાગે એવી મીમાંસાની તુ આજ્ઞા લખું છું"

પણ લોકો આ તત્ત્વને નિર્મલક ગણશે મામુલી મામલો હીને કહેશે, 'શું જીવવાને માટે પણ તત્ત્વ નમરનની જરૂર છે?' આવી દોષ કરનારા લોકો સંસ્કૃતીજ્ઞના તત્ત્વની નિર્ભરતા સમજ થકયા નથી પરંતુ ખૂબી તો એ છે કે, એમના પ્રશ્નમાંથી જ સંસ્કૃતીજ્ઞને એમ પ્રશ્નનો જવાબ મળી રહે છે

મો ૧ બાના લોકો માને છે કે, અમે જન્મ લીધો તે અમારા લાગની વાત હતી જ નહીં અમે આ દુનિયામાં એ કારણે આવ્યા કે અમાર જીવવા સિવાય બીજે માર્ગ જ ન હતો આમાં અમારી કેવળ લાચારી જ હતી જે અમને પુણ્યમાં આણું હોત તો આ લગનો વિચાર કરીને અમે જન્મ લેવાની જ ના પાડી હોત' આ દૃષ્ટિમાં ભારે વિચારદોષ છે 'અમે જન્મ ન લેત' એવું મેનાર વ્યવસ્થા વ્યવસ્થાને અરજ કરવાની જરૂર છે? મતલબ ઉદરભરી નીકળીને દુનિયામાં આવ્યા બાદ વ્યવસ્થાનો પ્રારંભ થાય છે એવું સમજનારા લોકો કેવળ 'વર્ગવર્ણ' છે અદુરદૃષ્ટિ છે ખરું જોતાં માત્રાપની કામેચ્છથી જ વ્યવસ્થાનો પ્રારંભ છે તેમણે પરસ્પર ઓતપ્રોત બનવાનો સંક પ કર્યો ત્યારથી જ બાળકના વ્યવસ્થાનો ઉદય થયો, અને તેથી કબૂલ કરવું પડે છે કે, વ્યવસ્થા આ દુનિયામાં સ્વેચ્છાથી જ આવે છે

તે લોકો પૂર્વજન્મમાં માને છે તેમણે તો કબૂલ કરવું જ પડ્યું કે, જન્મ લેવાની ઈચ્છા વિના જીવાત્મા દેહને ધારણ કરી જ ચડતો નથી.

ધોરા તત્ત્વજ્ઞાની કવિ એમ પણ કહે છે કે, આ દુનિયામાં નવા જીવને ધારણના સંકલ્પ સાથે જ માણસ જન્મ તેમ જ મૃત્યુ બન્નેને એક સાથે આમંત્રણ આપે છે માનવિતાના વિકારને લીધે જ જે શરીર પેદા થયું છે તે પૂરેપૂરું નિવિકારી ન જ બની શકે, પરંતુ કોઈ પણ માનવાના બળથી શરીર તેમ જ મન નિવિકારી બની જાય તો તે અમર પણ બને.

પોતાને માટે મરણની તૈયારી કરીને જ જે વ્યક્તિઓ નવા જીવનને જન્મ આપી શકે છે, અથવા ખરું તો એ છે કે, જે વ્યક્તિઓનો સંકલ્પ એક બનીને, મોટા પ્રમાણમાં સ્વેચ્છાથી, તેઓ નવો જન્મ ધારણ કરે છે.

માણસ પોતાની ઈચ્છા, પોતાની વાસના કે પોતાના સંકલ્પને કારણે જ નવો જન્મ લે છે એ વાત માની લોય, તો જ્યાં સુધી આ જિજ્ઞાસિયા (જીવવાની ઈચ્છા) ખતમ થઈ નથી ત્યાં સુધી માત્ર આત્મહત્યા કરવાથી અથવા તો અનશ્નન કરવાથી માણસ જીવનથી નિવૃત્ત બનતો નથી.

‘હિયાન્તિ રોજીતઃ’ એ ન્યાયે તેને ફરીથી જન્મ લેવો પડ્યો વળી આત્મહત્યા કરવામાં ચિત્તનુત્તિમા જે વિકૃતિ પેદા થાય છે તેનો તેણે જિજ્ઞાસુ ચૂકવવો પડ્યો કેવળ આત્મહત્યા કરવાથી જીવનનો સંકલ્પ નાશ પામતો નથી બોલ અને વેદાન્તી લોકો આથીરે આગળ જઈને કહે છે કે મરવાનો સંકલ્પ પણ એક સંકલ્પ હોવાને કારણે બંધન પેદા જ છે અને આપણે ફરીથી જન્મ લેવાને માટે બંધાયેલો છીએ જન્મ અને મૃત્યુ એ બન્ને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે એ વાત જેઓ સમજી ગયા છે તેઓ આત્મહત્યા કરીને બચી જવાની ખોટી આશા સેવતા નથી વાસનાશય તથા સમ્યક્દૃષ્ટિ દ્વારા જ જીવવાનો સંકલ્પ અને ઈચ્છા એ બન્નેનો નાશ થાય છે (મરવાની ઈચ્છાને બોલ લોકો ‘વિભવ નૃપ્તા’ કહે છે અને તેમાં નૃપ્તાના બધા દોષો બતાવે છે) તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ મારી રીતે જાણે છે કે આ શરીર, એક રીતે જેઈએ તો, આત્માનું કારાગૃહ છે અને તે જ શરીર જગત તેમ જ પ્રાચીનશીલ વ્યક્તિને માટે કારાગૃહમાંથી મુક્ત થવાનું સાધન પણ છે આત્મહત્યા કરીને આપણે માનીએ છીએ કે આપણે કારાગૃહનો નાશ કર્યો, પરંતુ ખરી રીતે તો આપણે મુક્તિ પામવાના સાધનમાં સારા સાધનનો જ નાશ કરીએ છીએ દવાની થીથી ફોરી નાખવાથી આપણે ઓછા રોગમુક્ત બની શકીએ છીએ?

જીવવાનો કે મરવાનો ઉપદેશ તત્ત્વજ્ઞ નહીં કે જ્યાં સુધી આ શરીર મુક્તિ માટેનું સાધન થઈ શકે તેમ છે ત્યાં સુધી અનિવાર્ય હિસા સહન કરીને પણ તેને જિવાડવું જેઈએ જ્યાં આપણને માલૂમ પડે કે આત્માને પોતાના વિકાસમાં શરીર અડચણરૂપ બને છે ત્યાં આપણે તેને છોડવું જેઈએ, કારણ કે એવી સ્થિતિમાં જગત આત્મા પોતે જ શરીરનો ખ્યાલ કર્યા સિવાય પોતાની સાધના ચલાવે છે.

(ઉપનિષદોમાં અન્નની નિરુક્તિ (સમજૂતી) બે રીતે આપી છે. (૧) 'માણસ દ્વારા જે ખવાય છે' (અદ્) અથવા (૨) 'જે માણસને ખાય છે' તે અન્ન છે. ખાવાર જ્યાં સુધી સાધનરૂપ છે ત્યાં સુધી તે શરીરને પોષણ આપે છે. જ્યારે ખાવાર શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક પુષ્ટિની સાધના છોડીને કેવળ ઈન્દ્રિય-ગુપ્તિ અને વિવાસાનું સાધન બની જાય છે ત્યારે તે પોતાને ખાનારને જ ખાઈ ખાય છે. 'અચતે, અતિ વાંઙિ અન્નમ્'—'જે ખવાય છે અથવા જે ખાય છે તે અન્ન છે.')

વેદાન્તના ઉપદેશક હમેશાં એક ઉદાહરણ આપે છે કે, 'જે પગમાં કાંટો હોય જાય તો બીજે કાંટો હાથમાં લઈને પગમાંનો કાંટો કાઢવો જોઈએ; અને [માં સફળતા મળ્યા પછી બન્ને કાંટા ફેંકી દેવા જોઈએ. જે હાથમાંનો કાંટો હોય તો ફેંકી દેવામાં આવે તો પગમાં પેઢેલો કાંટો નીકળશે નહીં.'

જ્યાં સુધી જીવવાનો (કે મરવાનો) સંકલ્પ છે ત્યાં સુધી આપણને આત્મ-ત્યાગ કરવાનો જ્યાં પણ અધિકાર નથી.

બંગાળમાં એક જગાએ પાણી ખરાબ હોવાને કારણે રોગચાળો ફેલાયો હતો. થાં લોકોની સેવા કરવા માટે સંન્યાસીઓનો એક જથ્થો જઈ પહોંચ્યો. તેમણે ખૂબ હાદુરીથી લોકોની સેવા કરી, પણ તેવાં દરમ્યાન તેઓ પેલા ખરાબ તળાવનું પાણી પીતા હતા. પોતાના માટે તેમણે પાણીનો સ્વતંત્ર બંદોબસ્ત કર્યો હતો. જે તેઓ એવો તયાર કરત કે, 'જ્યાં ઉજારો માણસોને નિર્દોષ અને શુદ્ધ પાણી મળી શકતું નથી થાં આપણને આપણે માટે અલગ વ્યવસ્થા કરવાનો થો અધિકાર છે? જે પાણી ખમના ઉજારો અને લાખો લોકો પીએ છે તે જ પાણી આપણે કેમ ન પીએ?' તો પોતાના મનમાં પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હોવા છતાં તેઓ લોકોની સેવા ન કરી શકત; ૧ તેઓ પોતે જ બીમારીના ભોગ અને બીજાઓની સેવા લેનારા બની જાત.

અને જે એ સંન્યાસીઓ સેવાભાવ ભૂલી જઈને પોતાનો જાન બચાવવાને માટે બીમારીના સ્થાનથી ગાઉ દૂર ભાગત તો જીવતા રહેતા છતાં પણ તેમનું જીવન કૃષ્ણ બનત. જ્યાં સુધી જીવોને સેવા કરી શકાય છે ત્યાં સુધી જીવવાનો પ્રયત્ન રવો અને જ્યાં અવિદ્યાનથી જ સેવા થઈ શકે છે ત્યાં જીવવાનો મોહ છોડી દઈને શરીરનો ખ્યાલ કર્યા સિવાય સાધના કરવી એમાં જ જીવનસાફલ્ય છે.

જે કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં જીવવા જ ઈચ્છે છે તેની શરીરનિષ્ઠા ખુલ્લી જ . પણ જે શરીરથી ગભરાઈને અથવા મરવા ખાતર જ મરવા ઈચ્છે છે તેનામાં લુ વિકૃત સ્વરૂપની શરીરનિષ્ઠા છે, એ આપણે સમજવું જોઈએ. જીવન એ અમય પણ નથી અને એકલું ભારરૂપ પણ નથી; જીવન એ તો એક સાધના , એટલું દર્શન જેને થયું તે જ સાચો દર્શનશાસ્ત્રી છે. જે મરણથી ડરે છે અથવા

તેને મરણ ન જોડે છે, તે બંને જીવનનું સત્ય જાણના નથી. જેવી રીતે ઉન્મેષ અને નિમેષ એ બંને કિલાઓ એકી થઈને જ જિવાની એક કિલા પૂરી થાય છે તેવી રીતે જીવન તેમ જ મરણ એ બંનેનો વ્યાપક જીવનમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

એપ્રિલ, ૧૯૪૧

૩૨

મૃત્યુનું તર્પણ - ૩

હૃદયામહ તથા સત્યામહની દૃષ્ટિએ

‘મૃત્યુનું તર્પણ’ એ મયાશના બે લેખ વાંચીને એક મિત્રે વિનોદમાં પૂછ્યું “જ્ઞાનાદિભ, તમે આમ મૃત્યુની પાઠ્યા કેમ પડ્યા છો?”

મેં એટલા જ વિનોદથી જવાબ આપ્યો, “કાલ્પ કે મારી અજાણમાં તે મારી પાઠ્યા ન પડે! પણ તમે તો મારા કરતાં પણ મૃત્યુના મોટા ખેરખા લાનો છો. મૃત્યુ તો એડે છે જો આખી દુનિયાની પાછળ પડ્યું છે. અને મારા જેવું એક જ મહાન મૃત્યુની પાછળ પડ્યું તેટલામાં તો તેની દયા ખાઈને મારી સામે દરિયાદ કરવા આવ્યા!”

આ તો માત્ર વિનોદની જ વાત થઈ પણ હિંસાની વાત એ છે કે, માણસ મૃત્યુથી એટલો બધો ડરે છે જોય છે કે એનું ચિત્ત તો શું તેનું નામ પણ તેનાથી સહન થઈ શકતું નથી. માણસની એવી ઈચ્છા રહે છે કે પોતાના માથા ઉપરનું દેવું, પોતે કરેલાં પાપ અને પોતાનું મૃત્યુ—એ ત્રણેનું બને ત્યાં સુધી અમર પણ ન થાઓ પરંતુ, ખરી રીતે તો આ ત્રણેનું વિચારમુખ સ્મરણ રહે તેમાં જ જીવનની મહત્તા છે મૃત્યુ કે જે નિશ્ચિત છે તેને આપણે ન ઓળખીએ તો આપણે પોતાની જાતને ચિમિત અથવા બુદ્ધિમાન કેવી રીતે કહી શકવાના? >

જે જ્ઞાનિ મૃત્યુનું અખંડ સ્મરણ રાખીને જ જીવે છે તે પોતાના જીવનનો દુરુપયોગ નહીં કરે, પરંતુ જે મૃત્યુનું સ્વરૂપ જ નથી સમજતો અને માત્ર આંધળો જ જ મનમાં મેલે છે તેનું જીવન તો એક અખંડ અને સતત મરણ જ બની રહે છે આત્મા શું છે, પરમાત્મા શું છે, જીવન શું છે, ધર્મ શું છે, સમાજ શું છે, નાગરિકોનું કર્તવ્ય શું છે— એ બધા સવાલો મનુષ્યજીવનમાં જેટલા મહત્ત્વના છે તેટલા જ મહત્ત્વનો સવાલ છે મરણ શું છે? અને તેના પ્રત્યે આપણી વૃત્તિ કેવી રહેતી જોઈએ?

આ તો રોજની વાત થઈ, પરંતુ આજકાલ તો મૃત્યુની મોસમ છે ખેડ, ઈન્દુલ્યુએન્સ, કોલેરા, દુકાન વગેરે જગારે જાણે છે ત્યારે મૃત્યુની કમલ અથડી યોય છે પરંતુ એ મમળે એટલું તો સારું છે કે બધા જ મનુષ્ય પ્રાણી મૃત્યુથી

બચવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ એથી ઊંચટુ આજના આ ત્રિખંડલ્યાપી યુદ્ધમાં તો માણસે જ સંહારથીલા ચલાવી છે માણસે એવો તો સંહાર માર્યો છે કે પ્રલય કાળનું તાડવનુત્ય ચલાવનાર સામાત્ ભગવાન શિવજી પણ તેની પાસે પાઠ લેવા લાગ્યા!

અને જો મૃત્યુની શક્તિ વિશે આટલો અંધ વિશ્વાસ માણસમાં ન હોત તો માણસ, માણસોને મારવા માટે, સ્થળે સ્થળેથી આટલો મસાલો એક્ટો ન કરત જે દિવસે માણસનો મૃત્યુની શક્તિ પરથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય તે દિવસે મનુષ્યજાતિનો જીવનક્રમ જ બદલાઈ જાયે યુદ્ધમાં મૃત્યુનો જે સાક્ષાત્કાર કરવામા આવે છે તેનાં બે પાતા છે—એક છે મારવું, અને બીજું છે મરવું જે દિવસે આપણે મરવાના ગુણદોષ સારી રીતે સમજી જઈશું તે દિવસે આપણે નિર્ભય વીર બનીશું—સાચા શત્રુય બનીશું અને જે દિવસે આપણે મારવાના ગુણદોષ સમજી જઈશું તે દિવસે આપણે હત્યા કરવાનું છોડી દઈશું અને સાચા સત્યાગ્રહી બનીશું

મનુષ્યજીવનમા જ્યાં સુધી એક તરફ લોભ, મોહ અને અહમ્મર તથા ઈર્ષા, અસૂયા વગેરે દુર્ગુણો છે ત્યાં સુધી બીજી બાજુ માણસને માટે ચિતાનો અને સાધનાનો મુખ્ય વિષય છે, અન્યાયનો પ્રતિકાર અને આ પ્રતિકાર આખરી સ્વરૂપમાં બે જ રીતે થઈ શકે છે—હત્યાગ્રહથી અને સત્યાગ્રહથી હત્યાગ્રહમાં મારવાની તત્પરતા અને મરવાની તૈયારી કેમવવી પડે છે જ્યારે સત્યાગ્રહમાં માત્ર મરવાની બંનેનો સંબંધ મૃત્યુની સાથે આવે જ છે, તેથી આજના જમાનામા હિંસાવાદીઓને તેમ જ મહિંસાવાદીઓને મૃત્યુનું તર્પણ કરવું જ પડવાનું, એટલે કે, મૃત્યુનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજી લઈને મૃત્યુથી આપણે કેવી રીતે લાભ ઉઠાવીએ અને મૃત્યુનો દુરુપયોગ કેવી રીતે અટકાવીએ, એ વિચારવું પડશે જીવવું અને મરવું એ જીવનનાં બે પાસા હોવાથી એ બંનેને એક સાથે ઓળખી લેવા એ જીવનસિદ્ધિને માટે ખૂબ આવશ્યક છે

*

એક વખતે એક ફ્રેંચ વિદ્વાન સાથે જીવન વિષે ચર્ચા છેડી હતી તેમણે કહ્યું, *Living is killing* 'કોઈને મારીએ નહીં તો આપણે જીવી ન શકીએ' એમણે મારે વક્રનુત્વથી બતાવ્યું કે આપણે શ્વાસ લઈએ છીએ એમા પણ હત્યા કરવી હો છે ખાઈએ છીએ એમા પણ હત્યા છે—પછી તે બલે વનસ્પતિની હોય કે શુ પત્તી માછલા વગેરેની તેમણે એ પણ બતાવ્યું કે સમાજનો એક વર્ગ બીજા વર્ગને તથોવીને જ જીવી શકે છે એ પણ હિંસા જ છે દરેક ક્ષેત્રમા પોતાના નિહાત વી રીતે લાગુ પડે છે એ બતાવીને અંતમા ખૂબ જોસથી તે બોલ્યા, *Therefore say, Living is killing*

આ નિહાતનો કેવળ પ્રતિવાદ થઈ શકે એમ ન હોતુ મેં તેમની વાતનો વીકાર કરીને કહ્યું, *No doubt, 'Living is killing' is the supreme*

fact of life; and you have proved it (અર્થ એનો અર્થ મારવું થાય છે એમાં તો શક નથી જ જીવનનું એ સાચું સ્વરૂપ છે અને આપે તે વિદ્ય મ્યું છે) But that does not mean that it is the *law* of life (પરંતુ જીવનનું સ્વરૂપ એ કાંઈ જીવનનો ધર્મ નથી) જીવનનો ધર્મ આપે મારી પાસેથી સમજવો પડે. Killing the least is living the best (ઓછામાં ઓછું મારું - ઓછામાં ઓછી હિંસા કરવી એ જ જીવનની કૃતાર્થતા છે - એ જ જીવનધર્મ છે) Ahimsa is the fulfilment of life. It is the fruition of life.

મૃત્યુ વિચાર જીવન કૃતાર્થ નથી થઈ શકતું એ વાત સાચી છે પરંતુ તેને માટે તો વિચારપૂર્ણ, સમય આપે, પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરવા પડે છે બીજાઓને મારવાથી જીવનનિધિ પ્રાપ્ત થતી નથી થોડા પ્રમાણમાં, યોગ્ય રીતે, થોડા પ્રસંગે, પોતાનું બચાવવાનું - અંતર કે પૂર્ણ મૃત્યુનો સ્વીકાર કરવો - એમાં જ જીવનની સાચી સફળતા છે મારવાથી, હિંસા કરવાથી જીવનની જટિલતા વધે છે, જીવનની બાંધે વધારે અટકાયત બને છે જે હલ્યા કરે છે અને જેની હલ્યા થાય છે એ બન્ને જીવન-ધર્મનથી દૂર ને દૂર જાય છે પરંતુ જીવન અને મૃત્યુનું સહસ્ય સમજી જે લોભે અહિંસાનૃત્તિ ધારણ કરીને મૃત્યુનો પૂરો લાભ ઉઠાવી જાણે છે તે જ સાચા જીવન-સ્વામી બને છે જે માત્ર જીવનો જ રહ્યો છે અને જીવતા રહેવા માટે જ ઓછી વસ્તી ભલાઈ-બુલાઈ કરવા પ્રેરાય છે તે જીવનસ્વામી બની શકતો નથી જીવનસ્વામી તો એ જ છે કે જે પોતાના જીવનને કુશળ ખેડૂતની જેમ મૃત્યુની મદદથી વિશ્વ યાપારના ક્ષેત્રમાં વાવી શકે

એટલા માટે, જે વખતે જાણે એક બાજુ હલ્યાની વિક્ષેપતાનો અનુભવ મેળવવા માટે મનુષ્યજાતિએ સૌથી મોટી, વિરાટ અને બીજા પ્રયોગશાળા ખોલી છે, અને બીજી બાજુ સત્યાગ્રહનું દેવી તત્ત્વ દુનિયામાં ચલાવનાર એક પ્રયોગવીર આપણી વચ્ચે છે તે વખતે હિંસા અને અહિંસાની ચર્ચા કરતા પહેલાં, આપણે સમજી લઈએ કે, મૃત્યુ શી રીતે છે

વિચાર કરીને, ધ્યાન વિતન કરીને જન જરૂર પડશે ઈષ્ટ પ્રયોગ કરીને આપણે મૃત્યુના સ્વરૂપને ઓળખીએ મૃત્યુ આ દુનિયામાં શા માટે મોહાયું છે, મૃત્યુનું જીવનધર્મ શું છે - એ બધું આપણે સારી રીતે સમજી લઈએ

ઓગસ્ટાબર, ૧૯૪૧

મરણોત્તર જીવનની સ્પષ્ટ કલ્પના

સ્વર્ગનરકનાં ઇતિહાસભૂગોળ પુરાણમાં બહુ વાંચવાને મળે છે જેમ હિંદુ-સ્તાનની પૈલી પાર તિબેટ છે, દક્ષિણમાં વંકા છે, સાત સમુદ્રોની પાર અગ્નેષ્વરી દ્વીપ છે, તે જ પ્રમાણે વાદળાની પૈલી પાર આકાશમાં સ્વર્ગભૂમિ એટલે કોઈ દેશ હશે અને ત્યાં દેવો રહેના હશે એવો ખ્યાલ પુરાણોનાં એ વર્ણનાં પરથી જીપજે છે પૃથ્વી પરના દેશો તેના પૃષ્ઠ પર પાસે પાસે આવેલા છે સ્વર્ગના ઈન્દ્રલોક, ચંદ્રલોક, ગોલોક, વિષ્ણુલોક વગેરે વડાણોમાના રેક, તૂનક કે કેબિનો પ્રમાણે કે રેલવેના ઈન્ટરક્લાસના ડબ્બામાંનાં પાટિયાં પ્રમાણે કે મુંબઈની ચાલોમાના મજલાઓ પ્રમાણે ઉપરનીયે હશે એટલો જ ફેર

નાગલોકનું એથી જરા જુદું ને વિચિત્ર છે પાણીમાં બૂરીને નાગલોકમાં જઈ થકાય છે એ થી રીતે બનતું હશે તે ધ્યાનમાં આવતું નથી. અને નરક પૃથ્વીની નીચે તો ખુટ પછ ક્યાં હશે ને ત્યાં કેમ જવાનું હશે એનો તો ખ્યાલ જ આવતો નથી પૃથ્વી ગોળ છે એ નક્કી થયા પછી અમેરિકા પાતાળની ભૂમિ છે એમ આપણે કહેવા લાગ્યા તો પછી ચમલોકની સ્થાપના ક્યાં કરવી?

આ સર્વ લોક કાલ્પનિક છે એવું ફરી ફરી સિદ્ધ કરવા બેસવાના દિવસો હવે રહ્યા નથી એ બધી દુનિયાઓ વિચારવાન લોકોના મનમાંથી ક્યારની ઊડી ગઈ છે પરંતુ મરણોત્તર જીવન કેવું હશે એનો ખુલાસો મન રોજ રોજ માગે છે. સામાન્ય વિદ્યાસી લોકોને ઈલલોકમાં જે સુખોપભોગ જોઈએ છે તેમની જ સુધા રેવી આવૃત્તિ તે જ આપણા પુરાણોનું સ્વર્ગ એમ કહેવામાં કશો વાધો નથી. માણસની કલ્પના પણ બિચારી જઈ જઈને કેટલેક પલોચવાની હતી? જે જ્યેષ્ઠ ઊય, અનુભવ્યુ ઊય તે જ વસ્તુઓના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો એકઠા કરવાથી સ્વર્ગાદિ લોકનું કોલ્ડું તૈયાર થાય છે પૃથ્વી પર મનુષ્ય જાતજાતનાં મધુર પીણા—શરબતો અને આસવો—પીએ છે, સ્વર્ગમાં એ સર્વના પ્રતિનિધિ તરીકે માધુર્યની પરિસીમાં જેવું અમૃત કલ્પ્યુ પૃથ્વી પર વિદ્યાસી લોકો સર્વને ભોગ્ય એવી વારાંગના ઓળું સેવન કરે છે, સ્વર્ગમાં તેમને સ્થાને અપ્સરાઓની યોજના થઈ પૃથ્વી પર વિષયસેવન મરનાર માનવોને વ્યાધિ, જરા અને મરણ ભોગવવા પડે છે સ્વર્ગ એ કાલ્પપ્રદેશના જેવું કાલ્પનિક હોવાથી ત્યાં એ ત્રણે ઉપાધિ નથી એમ સ્વર્ગ-વિદ્યાતા કલ્પકોએ નક્કી કર્યું સ્વર્ગમાં વ્યાધિ નથી તેમ જ આધિ એટલે માનસિક ચિન્તાઓ પણ નથી એવું પૌરાણિક ભૂગોળશાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે પરંતુ ત્યાંની ઇતિહાસ એથી વિરુદ્ધ પુરાવો આપે છે સ્વર્ગનો રાજા ઈન્દ્ર ભોગશીલુ નૃપાળોની જેમ હમેશ બી બીને જીવે છે કોઈએ પણ તપશ્ચર્યા આદરી કે તેનું સિદ્ધાસન ગોલવા

માંડે છે. કોઈ બળવાન બંદો જાગ્યો કે તેની આગળ નું જ ઈન્દ્ર યા એવી એની ઓફ ખગી જ. અને અંદરખાનેથી પોતાના સુકુમાર પ્રદરમ્નો (અપ્સરાઓ) મોકલવા પસ પાછો એ તૈયાર જ છે રોજના નવા નવા દાવ ચલાવીને તેને પોતાનું રથાન સંભાળુ પડે છે. આથી જુદો આધિ વજી કેવોક રહેતો હશે ?

ને બાકીના દેવો પણ કંઈક નિશ્ચિન્ત રહે છે ? ના તેઓ અમૃત પીએ છે ને અખ્તગઓના નાચ જુએ છે ગાણુંબજવણું ને સર્વ ઈન્દ્રિયોને નૃપત રાખવી એ સ્વર્ગમાં અખંડ ચાલે છે પરંતુ આવા ગળપણથી ભાગી જતું મોટું પાછું સ્વાદવાળું ડરવાને જ જાણે ત્યાં તીખા તીખા સૂંકના લાડુ પણ રાખ્યા છે દેવોમાં તરખો દરજાએ નથી દરેક જાણે પોતપોતાના પુણ્યના પ્રમાણમાં 'ઓ', 'બી' કે 'સી' ક્લાસ મળવાનો અને સ્વર્ગ નામની હોટલમાં જેનો જેટલો પુણ્યદા જમા તેટલા પ્રમાણમાં તેને સુખ ભોગવવા મળવાનું બેંકમાંની સિલક ખલાસ થઈ કે સ્વર્ગના માલિકો પ્રાણીને નીચે ધકેલી દેવાના જ. દેવોને માટે દરજાએ એ જ મોટી વિનંતા પોતાનાથી જેનું આત્મન હેઠે તેના તરફ નુચ્છતાથી જોવું, અને ઉપરવાળાની અદે-ખાઈ કવવી. આવી મનમરપોષક તીખી તમતમતી વ્યવસ્થા સ્વર્ગમાં ન હોત તો સ્વર્ગનું અખંડ સુખમય જીવન છેક જ કટાળાજનક થયું હોત !

રાજદરબારી વિલાસો પરથી માણસને સ્વર્ગની કંપના ગૂઝી, તેવી નરકની કંપના સૂઝી ડારવાસની યાતનાઓના અનુભવ પરથી. અહીં પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવની બહાર કંપના બહુ પટોચી થકી નથી પીડા આપવાને અથવા વેર વાળવાને જે જે ઉપાયો આ લોકમાં લેવાય છે તેનું જ નરકમાં સુધારાવધારા સાથે આરોપણ થયું છે અહીંના સુખોપભોગમાં જેમ રોજ, જરા અને મરણ એ એક મોટી મુશ્કેલી છે તે જ પ્રમાણે યાતના ડરવાની હોય પૂરી કરવામાં પણ એક મુશ્કેલી છે. મારનાર માણસને ક્યારે થાક લાગશે કે તેને ક્યારે દયા ઊપજશે એ કહી શકાતું નથી, આ એક મોટી અડચણ તો ખરી જ પરંતુ એ બાબતમાં મન અને શરીર રીઝા થઈ શકે છે પરંતુ માર હાણ અને હારછેડના અતિરેકથી જેને પીડા દેવાની છે તે બેશુદ્ધ થઈને પડે અથવા મરીયે જાય તેનો ઈલાજ શો ? બન્ને રીતે તે આપણી પહેલ બહાર જવાનો, તેનો ઉપાય નથી પરંતુ નરકમાં એવી મુશ્કેલી નથી ત્યાના થમ્ફૂનો ધવાદારી હોવાથી તેમને થાક, કટાળો કે દયા અરી શકતાં જ નથી અને ત્યાની યાતનાઓ ગમે તેટલી ભયંકર હોય તોપણ માણસ બેશુદ્ધ થઈને પડતો નથી કે પૂરો પણ થતો નથી મરીને જ નરકે જવાય છે એટલે ત્યા યાતનાથી ફરી મરવાપણ કયાથી હોય ?

સ્વર્ગનરકની લોકકંઠ કંપના આમ માણસના અનુભવ પરથી જ ઊભી કરેલી છે એટલું સમજવા પછી તેની ઝાઝી કિંમત રહેતી નથી. પરંતુ મનુષ્યજીવન-થી થડનું જીવન હોવું જોઈએ, તેમ જ મનુષ્યજીવનથી હીન, અર્થશૂન્ય અને વિશેષ સાતાપ આપનારું જીવન પણ હશે જ એવું મનનું વલણ કાયમ રહે છે

નારાયણના કર્મો, તેવે પ્રેરેલી નારીનગની પ્રતિષ્ઠાઓ, અને તેસે માનવરવળાવના વિમલમાં ડરેલો ઉમેરો એ બધું આ લોકમાં મોજૂદ રહે છે.

તેની સાથે જેમનો સંબંધ હતો તે સનાતનના ધર્મ મિત્ર વગેરે લોકોની સ્મૃતિમાં અને ભાવનામાં તે મનુષ્ય પહેલાંની જેમ જ હવે છે એવું જ નહીં પણ દિવસાનું વન તેના અવશેષ રહેલા સ્મૃતિગત જીવનમાં ફેરફારો પણ થા. છે મરણ પછી તેની વન્યતા એ જ દેહમાં ન રહેતા સ્મૃતિરૂપે, કાર્યરૂપે અથવા પ્રેરણારૂપે તે જોડવા સમાજમાં વ્યાપેલો હશે તેવા સમસ્ત સમાજમાં તેની વન્યતા છે, અને એ જીવનને અનુસરીને જ તેનું માર્ગ સંભવી ધરે શિવાજી મહારાજ જેવો પુણ્યપુરોહિત રાજા મોક્ષ પામ્યો હાય કે આ દેહમાં અથવા બીજા દેશમાં તેસે ચામુરુની જન્મ લીધો હોય એ તેની નવી યાત્રા—કેરિયર—નું આપણે માર્ગ જતા નથી પરંતુ આપણે આજે આપણા દેશમાં શિવાજી મહારાજ વત્તીને હવે છે, અને ત્યાં મોના થાય છે, વિભૂતિરૂપે વધે છે, તેમનું શ્રાદ્ધ કરીએ છીએ માર્ગ મરેલા જીવોનું નથી થતું, પરંતુ દેહત્યાગ કર્યા પછી જે અંધ સમાજમાં જન્મત રહે છે, મમાન દ્વારા પ્રતિષ્ઠા રેવે છે, વિકાસ પામે છે અને પુરુષાર્થ કરે છે તમનું જ થઈ શકે છે આ મગ્ધોત્તર સામાજિક જીવન તે જ સાચું પારલૌકિક જીવન જાતપમાના છ લગભગ શાસ્ત્રકારોએ ગણાવેલા છે સ્થિતિ જાયતે વ્યવસ્થિત પરિણમતે સ્થિત—તે બધા આ જીવનને પદ્મ લાગુ પડે છે તેથી એ જીવન મ પત્તિક નથી પરંતુ વાસ્તવિક છે, વ્યાપક છે દીર્ઘજીવી છે, પરિણામ ભરી છે એ જ પારલૌકિક જીવન એ જીવન સુંદર, ઉન્નતિકર, શુભકર હશે તો તે જીવન સ્વર્ગ છે એ જ જીવન જે સમાજનો અંધ પાન કરનારુ હશે, આર્યત્વનો ધ્વસ કરનારુ હશે તો તે જ નરક આમ વિચાર કરતા દરક જીવન સ્વર્ગ-નરક તના મરણ પછી થઈ શકે છે, પરંતુ તે જીવ તો આ લોકમાં જ ઔતપ્રોત રહેવાનો.

મુમુક્ષુમાન લોકો માને છે કે માત્રસ મરણ પામ્યા પછી બર્જક નામના એક સ્થાનમાં રહીને ધ્યાનમતની—અંતિમ ન્યાયના દિવસની વાટ—જુઓ છે બધા પ્રાણીઓ મગ, અને અહીંનો બધો વિરહ નાટક પૂરો થાય તે નિવાય અનિમ નિવેરને સારુ બધા ડાહ્યર ચડી શકે નહીં ને હિસાબના ચોપ. પણ બધે થઈ શકે નહીં હિસાબ પૂરો થાય, બધા લોકો (નટો) નાટકને અંતે ભેળા મળે છે તેમ એકલા થા, બધો ભેદ ઉઠાડો થાય તો જ બધાની સમક્ષ નિવડો આપી શકાય નિવેરની આખર જેમને ભાગે સ્વર્ગ (બહિસ્ત) આવે તે કાયમ સ્વર્ગમાં મોજ રહે ને જેમને ભાગે નરક—જહનમ (દોહન) આવે તે અર્બક વદનામાં ખલબદના રહેશે આ નિર્ણય થાય ત્યાં સુધી બધા મરણ પામેલાઓએ બર્જકના વેઈટિંગ રૂમમાં બેસી રહેવાનું છે બર્જક કર્મભૂમિ ન હોય છતાં ત્યાં મનુષ્યની સ્થિતિમાં ફેરફાર, તો થતો જ રહે છે કમ કે તેમના પાપપુણ્યનો આંકો બેઠકમાંની અનામતની જેમ અથવા વપારમાં રોકેલી મૂનીની જેમ વધતો ઘટતો રહે છે.

મેં જે મારા જીવતા ઓકાદ કૂવો બાંધ્યો હતો તો જેમ જેમ લોકો તે કૂવાનો ઉપયોગ કરતા જાય તેમ તેમ મારે નામે બર્જકમાં એનું પુણ્ય (સુવાબ) વધતું જાય મેં જે ઓકાદુ તદ્દન નવા જ પ્રકારનું સત્કાર્ય કર્યું હતું અને લોકો તેનું અનુકરણ કરતા થયા હશે તો સંકૃત્યના નવીન ક્ષેત્રની શોધ કરનાર તરીકે પણ માટું અનુકરણ કરનારના પુણ્યમાંથી કઈક અંશ (રોષ્ટ્રી) મને બર્જકમાં મળતો રહે છે એબલ અને કેન એ ભાઈઓની વડવામાંથી મનુષ્યજાતિમાં યહોશી બંધુલત્યા થઈ હતી તેથી હવે મનુષ્યકોટિમાં કોઈ પણ ખૂન કરે છે તો ખૂનનો રસ્તો ચાલુ કરનાર બંધુલાતી કેનને નામે દર વખતે કઈક પાપાંથ જમા થાય છે જ પરલોકમાં પેન્ટ એન્ટ બહેન હોય પણ ન્યાયના ચોપડા બરાબર જાગ્રત રહે છે

ઉપર જણાવેલી બર્જકની કલ્પના અને આપણી પારલૌકિક જીવનની કલ્પના બંને લગભગ સરખી જ છે

જેને આપણે કીર્તિ કહીએ છીએ તે સાચું જોતાં આ પારલૌકિક જીવનનું પ્રતિબિંબ એ પારલૌકિક સુદીર્ઘ જીવન સાથેનું પ્રમાણ કાઢતાં જન્મમરણના ખૂંટા-આ વચ્ચેનું આપણું સુખદુઃખાત્મક ઔલિક જીવન બહુ નાનું અથવા દૂર્લ્ભ કહેવાય પરંતુ પુરુષાર્થની દૃષ્ટિથી જોતાં એ જીવન બહુ મહત્ત્વનું છે કારણ કે એ જ કર્મભૂમિ છે ભોગની દૃષ્ટિથી જોતાં આ દેહગત જીવન અત્યંત અલ્પ અને નુશ્વ છે એટલા સારું જ પોતાના નફાનુકસાનનો હિસાબ જે કરી શકે છે તેણે ઔલિક સુખો પર બહુ દૃષ્ટિ ન રાખતા પારલૌકિક યથાશરીરની અને તેમાં મળતાં કીર્તિ રૂપી સુખોપભોગની અને લોકો મારફતે અખંડ મળતી રહેતી કૃતજ્ઞતાની જ વધારે કાળજી રાખવી જોઈએ આ લોકમાં જે આપણે સત્કર્યો કરીશું, લોકોને સત્પ્રેરણા આપીશું અને સર્વ બ્રાહ્મણી પાછળનાનો વિસ્તાર કરીશું તો મરણ પાછળ એ બધું વધતું રહી આપણું મરણોત્તર જીવન પરિપુષ્ટ અને લોકોન્નતિકર થશે

આપા આ જીવનનો પ્રાકૃત લોકોને ખ્યાલ નથી હોતો તેથી જ તેમને સ્વર્ગનરકના મત્સ્યનિક ઇતિહાસ અને ભૂગોળની લાલચ બતાવેલી હોય છે, અથવા લાલચ કહેવા કરતાં વસ્તુસ્થિતિનું જ એક બાળશાઘ ચિત્ર રજૂ કરેલું હોય છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે

મરણોત્તર જીવન માને સાપ્તરાય વિષે જોવા

૧ મનુષ્ય મરણ પછી પણ પોતાના વિચાર, પોતાની ભાવના, પોતાના સકલ્પો અને પોતે પ્રેરેલા પુરુષાલેખિ યોગે સમાજમાં જીવત રહે છે એ મરણ પછીનું જીવન મરણપૂર્વના કોટલુ જ મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે તે પરિપુષ્ટ પણ થાય અને ક્ષીણ પણ થાય એ જીવન સમાજોન્નતિકારક હોય તો મનુષ્યનું તે જ સ્વર્ગ સમાજને તે નીચે પાડનારું હોય તો તે જ નરક પથથાભૂતાત્મક દેહ કરતાં સમાજરૂપી દેહમાં વાસ કરી મનુષ્ય અતિદીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે,

અને જીવન માટેનો અધિકારી થાય છે એ મરણોત્તર જીવનનું વ્યક્તિત્વની આરંભમાં, અલગતાની આરંભમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તે જ કીર્તિ, તે જ યશ

૨. મરણોત્તર નિર્માણની જીવનનો ખ્યાલ માણસને નથી હોતો તેથી જ કીર્તિ, યશ, પુણ્ય, સ્વર્ગનરક વગેરે કલ્પનાઓ રચાઈને મનુષ્યની આગળ રજૂ થઈ છે પરંતુ પૃથ્વીની બહાર છે એવું કઈ જ નથી પરંતુ એટલે મરણોત્તર સ્થિતિ અને જ ઉપનિષદમાં સાપરાય નામ આપ્યું છે બાળકબુદ્ધિ મૂઢને એ સાપરાયની ઓળખ હોતી નથી ન સાપરાય પ્રતિમાનિ વાગ્યું. દેહ, તેનાં સુખદુઃખો, તે સુખદુઃખની સાધનભૂત થનારી માલમતા (વસ્તુજન), તે સુખદુઃખનો બોધ આકાર (અસ્મિતા) અને દેહ ટકે તેટલા મમયમા પુરાયે આયુષ્ય એટલામા જ પોતાનું બધું જીવન પર્યાપ્ત થાય છે એમ મૂઢ લોકો સમજે છે આ તો બાળતો મળીને જ વ્યક્તિત્વ બને છે તે આપણા જીવનનો અ પાઠમાત્ર છે 'ખરું જોતા કાળ, દેહ (વ્યાપ્તિ) અને આધારનો વિચાર કરતાં આપણું જીવન અત્યંત વિચાળ છે એ જોને સમજાયું અને ગળે ઊતર્યું તે નિષ્પાપ અને અમર થવાનો જ

૩ એવો માલત જો કહે કે 'મરણ માવેં મરાનિ મેલેં જ્ઞાન મો યમર'— 'મારું મરણ મરી ગયું અને હું અમર થયો છું' તો તેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ નથી જીવનની દૃષ્ટિથી શારીરિક મરણ એ નુચ્છ પદાર્થ છે એટલું તો સહજે સમજવું જોઈએ

૧૯૩૩

૩૬

અવતારવાદ

૧

અવતારવાદ એ હિંદુ ધર્મનું એક વિશેષ અંગ છે મનુષ્ય મૂળે ઈશ્વર છે એમ વેદાત કહે છે દરેક વ્યક્તિના હૃદયમા ઈશ્વરી તત્ત્વનો વાગ છે એ વાત ઓછાવત્તા ફેરફાર સાથે દરેક ધર્મમા કહેલી છે જે ધર્મોમાં દેવોની સખ્યા ઘણી છે એવા રોમન, ગ્રીક અથવા પૌરાણિક ધર્મોમાં, અને જગદેકમલ્લ બનીને રહેનાર મત્સ્યગી ઈશ્વર પર જ પ્રાણી રાખનારા યજુર્વેદી, ખ્રિસ્તી અને ઈસ્લામી ધર્મોમાં પણ દેવદેવીઓના સ્વભાવ લગભગ મનુષ્યના જેવા જ કહેવા છે ધર્મકથાઓમાં ઈશ્વરે મનુષ્યને ઉત્પન્ન કર્યો એમ કહેવું હોય છે, પણ વિકાસવાદીઓ કહેતા આવ્યા છે કે ઈશ્વર મનુષ્યની જ કૃતિ છે આ બધા મતો અવતારવાદને મળતા હોય એવો આભાસ થવાનો સંભવ છે પણ અવતારવાદ એ ખરખર એક વિલક્ષણ

અને અદ્વૈત પરિણામવાની કલ્પના છે આ વાદ બેટલો દાદપને આશ્વાસનદાથી છે તેટલો જ તર્કબુદ્ધિને આદ્ય છે એનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ આવ તાગવાદને કઈક અંશે સમજી લીધા પછી મુશ્કેલીઓ અને ખિન્નતાઓ પણ હવે કહેવા લાગ્યા છે કે અવતાર કોટલે જ પેગબર એ અર્થમાં અવતારવાદ અમને માન્ય છે કુશનમાં તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “એવી એક પણ ભૂમિ કે પેદી નથી જેને ઈશ્વરે પેગમ્બર આપ્યો નથી” પેગમ્બરોની પરપરા સૂફિની જેમ આવ્યાલત ચા. છે યાહૂદી અને ખ્રિસ્તીઓ પણ પેગમ્બરોની પરપરા પર વિશ્વાસ રાખે છે કોટલે હવે જો આપણે અવતારવાદની મીમાંસા મૂળ કલ્પનાને અને ભિન્ન ધર્મોની ભિન્ન ભિન્ન સમજેતા યથાર્થ સ્વરૂપને અનુસરીને રજૂ કરીએ તો બિંદુ ધમ્મને જ નહીં પણ સર્વ ધર્મોને તે માન્ય થશે, કોટલું જ નહીં પણ હવે પછી સમસ્ત માનવજાતિનો સમાવેશ કરનારું જે સમસ્ત ધર્મોનું તત્ત્વદ્રુટીય નેશર થવાનું છે તેમાં અવતારવાદને મુખ્ય સ્થાન મળ્યા વિના રહેવાનું નથી કેવળ ફાયદાની અથવા પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ અવતારવાદને સુંદર બતાવવાનો આદર્શ ઉદ્દેશ નથી, પણ અવતારમીમાંમા આજે કેટલી મહત્ત્વની અને સંસ્કૃતિપોષક છે કોટલું જ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

૮ બોદ્ધ પરિભાષા પ્રમાણે કોઈ જીવ જ્યારે અતર્મુખ થઈને પોતાની કિચાતિ વિષે અસંતુષ્ટ થાય છે અને પોતાના સર્વ દોષો દૂર કરીને સર્વ શુભ ગુણોનો આત્મનિષ્ઠ વિકાસ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે તેને બોધિતત્ત્વ કહે છે એવો બોધિતત્ત્વ એક પછી એક સદ્ગુણની પારમિતા કોટલે કે મર્વોચ્ચ કોટિ કેળવતો કેળવતો દર જન્મે ઉપર ચડતો જાય છે અને છેવટ બુદ્ધ બને છે એના માં પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ બાવે ત્યાર તેને ‘પરમેક (પ્રમેક) બુદ્ધ’ કહે છે એ જ જ્યારે જગતનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ બને ત્યાર તે શાક્યવર્સિદ્ધ ચોતમ બુદ્ધની પેક ‘તથાગત’ થાય છે.)

દરક મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ઉન્નતિક્રમ આ જ છે ગીતાએ જેને “અનેક જન્મ સંસિદ્ધ” કહીને ઓળખાવ્યો છે તેને જ ‘નર મરણી મર તો નરક નારાયણ હોય’ એ લોકોખિમાં ‘નારાયણ’ કહ્યો છે.)

આપણો ઉદ્ધારક આપણામાથી જ પેદા થયો, આપણે માથના ન કરી તે એણે કરી આપણામાંનો જ એક હોવા છતાં એ પરમાત્માનો અંશ થયો એમ નજરે જોવા છતાં એ કબૂલ કરવું માણસને ભાર પડે છે આપણી બરોબરીનો માપત્ર આપણી આગળ ચાલ્યો ગયો એ સ્વીકારતાં હીલપત લાગે છે એ એક અડચણ તો છે જ, પણ બીજી એક તાત્ત્વિક અડચણ છે, તેનો વિચાર થવો જોઈએ.

દરક આત્મા સ્વભાવત શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય મુખ્ય અને સર્વસમર્થ હોવા છતાં, પોતાનું એ મૂળ પદ તે કેમ ગુમાવી બેઠો એ શંકા સહેજે ઊપજે છે શુદ્ધ છે તે અશુદ્ધ કેમ થાય? મુખ્ય છે તે બંધનમાં કેમ સપડાય? જે નિત્ય છે તે અનિત્ય

થી નીતે બને? અને જે સર્વતત્ત્વ છે તે પોતાને અધપતનમાથી કેમ બચાવી ન શકે? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે તર્ક કહે છે, 'આત્માનો અધપાત થયો જ નથી એ બંધો ભ્રમ છે આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય મુક્ત જ છે' તો પછી આ ભ્રમ ક્યાથી આવ્યો? પરસ્પરવિરોધી એવા કથનો સ્વતંત્રપણે જોતાં ખત ઘાગવા માટે ત્યારે તર્કબુદ્ધિ મૂઝાઈ જાય છે ને તેને કબૂલ કરવું પડે છે કે એનો ખુલાસો મારી પાસે નથી પોતાના પરાભવની આ કબૂલાતને જ 'માયા' કહી છે માયા એ કોઈ વાદ નથી, ત્રિદાંત નથી, પણ વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર છે

સર્વોચ્ચ સ્થિતિએ હોવા છતાં જે પોતાનું સ્થાન ટકાવી શક્યો નહીં તે અશુદ્ધ, અનિત્ય, અજ્ઞાની અને બદ્ધ થયા પછી ઉપર ચડવાની શક્તિ ક્યાથી લાવવાનો હતો? જે હતું તે મંભાજતાં ન આવડ્યું તેને ગયેલું પોતાને જોરે પાછું મેળવતા હી રીતે આવડ્યો? તેથી જે સમર્થ છે તેણે જ કૃપાળુ બની નીચે ઊતરીને, આપણો હાથ પકડી આપણને ઉપર લેવા જોઈએ આમાં પોતે ચડવાનું કામ નથી પણ સમર્થ ઉપર ખેંચવાનું છે સર્વતત્ત્વ પરમાત્મા કારુણ્યબુદ્ધિથી કૃપાળુ બનીને મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા નીચે ઊતરે છે ને હાથ લાભાવે છે તેથી જ આપણે પતિત થયેલા પુનિત થઈ શકીએ છીએ જે જે વિભૂતિમા આપણે ઉદ્ધારક શક્તિ જોઈએ છીએ તે તે વિભૂતિમા તારક પ્રભુ ઊતર્યો છે, અવતર્યો છે એમ જ માનવું સપુક્તિ છે આ અવતાર અ પ પ્રમાણમાં હોય અથવા પૂર્ણતાએ હોય, અમુક કાળ પૂરતો હોય કે જીવનપર્યંતનો હોય, પણ તારક તત્ત્વ બહારથી આવીને મનુષ્યમાં અવતરે તો છે જ, એવી જે જગદુદ્ધારની કલ્પના છે તેને જ અવતારવાદ કહે છે.

કુભારનો ચાક એક વાર ફરવા માંડ્યો એટલે ફર્યા જ કરે છે પણ એની ગતિ સ્વયંભૂ નથી મજેલી ગતિ લાંબા વખત સુધી ટકાવવી એટલું જ એ ચાકનું સામર્થ્ય ચાકનો સ્વભાવ તો એ છે કે તે અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં કેમ ન હોય પણ શહેશહે ધોબવાનો પ્રયત્ન કરે છે તથી જ તેની ગતિ કાયમ ચખવાને સારુ કુભારને હાથમા એક દડો લઈને ફરી ફરી ચાકને પ્રેરણા આપવી પડે છે, તેથી જ ચાક ચાલુ રહે છે સ્વભાવજડ સમાજનું પણ એવું જ છે અવતારી પુરુષોના પ્રતાપની પરપરા ઈશ્વરકૃપાથી ચાલુ છે પ્રેરણાનું ભાનું ચાલુ છે ધમણ કામ કરે છે તેથી જ સંસ્કૃતિરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત રહ્યો છે

આ પ્રેરણા બહારથી આવે છે કે અંતર્સ્ફૂર્ત છે? માનુષી છે કે અતિમાનુષી છે? એની ચર્ચા અહીં કરવાની નથી અવતારવાદ મ્હે છે પ્રેરણા નિસશય બાહ્ય છે, અતિમાનવી છે મનુષ્ય એ પ્રેરણા ગ્રહણ કરી શકે છે, ધારણ કરી શકે છે, એ જ તેની મોટાઈ! મામો પક્ષ કહેશે ધર્મણને પરિણામે ગરમી બહુ વધે એટલે તેમાંથી ભડકો થાય છે ને તે જગાળા ક પ્રકાશનું રૂપ ધારણ કરે છે એમ આપણે હમેશાં જોઈએ છીએ ગરમીમાંથી જ પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ એમા સ્વરૂપભેદ છે, પણ તત્ત્વત ઉષ્ણતાનું ઉત્કટ રૂપ એ જ પ્રકાશ છે એ

વિષે આપણે શંકા ઉઠાવતા નથી. ઉપ્સુતા ઘણી વધે ત્યારે આપણા અવતારને યોગ્ય આધાર તૈયાર થયો, એમ કહીને ગમે ત્યાંથી આવીને પ્રકાશ એમાં ધૂસરી જતો નથી. તે અંદરથી જ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિનો તારણહાર મનુષ્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સર્વકોષ મનુષ્યસ્વભાવનો જ બનેલો હોય છે.

આ ચર્ચા જરા આગળ વધે એટલે બે પક્ષમાં મતભેદ નથી, કેવળ શબ્દભેદ છે. એમ દેખાઈ આવશે. ગાંધીજી કહે છે : 'જે પુરુષ પોતાના યુગમાં સૌથી ક્ષોષ ધર્મવાન હોય તેને ભવિષ્યની પ્રજા અવતારરૂપે પૂજે છે. જેનામાં પોતાના યુગમાં સૌથી વધારે ધર્મજગૃતિ હોય તે યુગનો અવતાર છે.' અવતારની કલ્પનાને આર્જુ બેવડું રૂપ આપીને ગાંધીજીએ ઉપરનો વાદ જ શમાવી દીધો છે. દરેક પેઢીમાં, દરેક યુગમાં સમાજને સાવધાન રાખનારો કોઈક પુરુષ હોય જ છે. એની જ વિભૂતિ લોકોને અસાધારણ જેવી જણાય એટલે પાછળના લોકો તેને અવતાર તરીકે ઓળખવા લાગે છે; અને એણે આપેલી પ્રેરણાને ઈશ્વરી પ્રેરણા માનીને કાદા અને આદરથી તેનો સ્વીકાર કરે છે.

કુસુમમાં, પદ્મ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે અલ્લાઓ દરેક દેશને અને દરેક જમાનાને એકએક પેઠાંનર આપ્યો છે. પેઠાંબર વિનાની ભૂમિ નથી; પેઠાંબર વિનાનો સમાજ નથી; પેઠાંબર વિનાનો જમાનો નથી. એનો અર્થ એવો થયો કે દરેક સ્થળે અને દરેક કાળે કોઈ ને કોઈ તારક પુરુષ હોવાનો જ. તેને ઓળખવાની શક્તિ સમાજમાં હોવી જોઈએ.

*

*

*

આ ઈ જગ્યાએ આપણે શાસ્ત્રપ્રામાણ્યનો થોડોક વિચાર કરીએ. તારક વિભૂતિની પ્રેરણાનો એક વાર કાદા અને આદરથી સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો એટલે તેનાં વચનોનો સંગ્રહ થાય એ નહન સ્વાભાવિક છે. એ રીતે પ્રેરણા શબ્દબદ્ધ થઈને ગ્રંથોનું રૂપ ધારણ કરે છે, અને સંતવચન એટલે જ શાસ્ત્ર એવો જે મૂળ સિદ્ધાંત હતો તે વિકૃત થઈને શાસ્ત્રપ્રામાણ્યને શબ્દપ્રામાણ્ય કે ગ્રંથપ્રામાણ્યનું રૂપ મળે છે. ધર્મનું તત્ત્વ ગૂઢ છે, પ્રસંગ અનુસાર તેનો વિનિયોગ બદલાય છે. ધર્મશ પુરુષ પરિસ્થિતિનું નરી આંખે નિરીક્ષણ કરીને એક કાળે જે નિર્ણય લીધો હોય તે, કાલ અને પરિસ્થિતિ બદલાતાં લાગુ પડતો બંધ થાય છે શંકશયાયે 'પદ્મ કહ્યું છે કે 'યત્તિમ્ન દેશે કાલે નિમિત્તે ચ યો ધર્મોઽનુષ્ટીયતે સ એવ દેશકાલનિમિત્તાતરેપુ અધર્મો ભવતિ.' (શંકરચારીરબ્યાખ્ય ૩. ૧, ૨૫.) એવી સ્થિતિમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર અને ભૌતિકશાસ્ત્રને જેરે પ્રાચીન વચનોનો અર્થ કરવો, અને મૂતપ્રાપ્ય ગ્રંથો પર જીવંત પમાજતા જીવનધર્મનો અને 'એના ભાગ્યનો આધાર રાખી મૂકવો, એમાં અનાંશર અને આત્મદ્રોહ છે. 'તિષ્ઠાં પ્રમાણમ્' એ જ માર્ગ ખરો છે. ચિષ્ટ તે કે જેનાં બુદ્ધિ ને હૃદય શુદ્ધ છે, જેને સમાજહિતની ખબર પડે છે, અને જેનું હૃદય ભાગીદાર તરફ જ વળે છે એવી પવિત્ર જીવિત વ્યક્તિ, સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય,

અસ્તેષ, અપરિગ્રહ ઈત્યાદિ દ્રવ્યો જેને સ્વાભાવિક થઈ ગયા છે, એવી જે વિશ્વ વ્યક્તિઓ હોય તેને જ શિષ્ટ કહેવાય એવા લોભેએ જે માર્ગ બતાવ્યો હોય તે જ શાસ્ત્ર. ભર્તૃહરિ તો એથી આગળ જઈને કહે છે કે નત્પુરુષ સદેજે જે બોધી નાંખે તે પણ શાસ્ત્ર જ બને છે

परिचिन्तित्वा सन्त, यद्यपि वक्ष्यन्ति ते न उपदेक्षाम् ।

मास्तेषा स्वरस्य ता एव भवन्ति शास्त्राणि ॥

જૂના શાસ્ત્રવચનોનો અર્થ કરવો હોય તો તે પણ એવા શિષ્ટ લોભેએ જ કરવો જોઈએ જીવનનું જીવનું જીવનું તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ ખડિઓના હાથમાં ન સપડવું જોઈએ.

૧૯૩૦

ભૂમિનો ભાર હરણ કરવાને મુજે મુજે અવતારો આવે છે એમ આપણા પૂર્વજેએ કહી ચાખ્યું છે આ વચનોનો અર્થદર્શનાત્ર લેવાથી ઘણા લોકોમાં એવી સમજ ધર ગئی બેઠી છે કે જે પ્રમાણે હોડીમા ઉતારુઓનો ભાર વધતા હોડીથી તેમનો ભાર મહત્તન ન થઈને તે ડૂબી જાય છે તે જ પ્રમાણે લોકસંખ્યા વધવાથી પૃથ્વીને પોતાની પીઠ પરનો ભાર અમઘ થાય છે ખરું જોતા લોકસંખ્યા વધવાથી કે ઘટવાથી પૃથ્વી પર, અને પૃથ્વીમા જે જડ દ્રવ્ય છે તેમાં કશી વધઘટ થતી નથી

(યઈ જેવજ દાવામાથી વડ જેવડુ મોટુ જડ જમીન પર ઊગે છે પરંતુ જડનો એવડો મોટો બોજે બહારથી આવતો નથી, હવા, પાણી અને માટીમાંથી જ તે નીપજે છે જડ વધે તેથી જમીનનો ભાર થી રીતે વધે? ઘોડા પર બેઠા બેઠા થેલીમાની ભાખરી સવાર ખાઈ જાય તો થેલીનો ભાર ઓછો થાય ખરો અને સવારના પેગનો—કોઇનો ભાર વધે પણ તેથી ઘોડાને શું? ઘોડાને તો તેટલો જ ભાર વહેવાનો રહ્યો પૃથ્વીનું પણ તેમ જ પૃથ્વીનો ભાર વધે છે તે ભૌતિક નથી પણ નૈતિક છે તેનું નિવારણ કરવું એ અવતારનું કાર્ય છે જ્યારે સમાજમા અનાચાર વધે છે, સ્વાર્થ, વિદ્રોહ, કવહ અને નાસ્તિકતા ફાલે છે ત્યારે પૃથ્વીને તેનો ભાર અતઘ થાય છે અને પછી પૃથ્વી દીન થઈ પોતાના વિપાતા પાવનમ્તા પાંસે ગરીબ ગાય થઈને જાય છે સર્વાંતર્યામી પરમાત્મા દયાળુ જડ ધર્મપરાયણ વ્યક્તિને વિષે અવતરે છે સગડીને હવાવીને તેમ જ વૃક્ષની રૂકીને આપણે જેમ તેમાંનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થીએ છીએ તેમ સમાજને હવાવી, ધર્મ રૂકી, ધર્મનું અસ્થર કરી, અવતારી પુરુષ સજ્જનનાતી, મનુષ્યપ્રેમની અને દેવીસપત્તિની ફરી સ્થાપના કરે છે સમાજના યથા પુરુષો એ ધર્મપ્રેરણાને ઓળખીને આસ્તિકતાથી પોતે સ્વીકાર કરે છે

અવતારનો ઉદ્દેશ છે ધર્મસંસ્થાપના ધર્મસંસ્થાપના એટલે કોઈ મત કે કોઈ પથ ચલાવવો એમ નહીં પરંતુ લોકોમાં માય, પ્રેમ, દયા, વાસનાસયમ, સર્વભૂતહિતેરતત્ત્વ વગેરે શુભભગવત્તત્ત્વો પરનો વિશ્વાસ જીવત કરવો તે જમાં સવનું કલ્યાણ છે તે ધર્મ સર્વ પ્રજાઓનું સાર્વત્રિક અને સનાતન ધારણ કરે

છે તે ધર્મ, એ ધર્મ વિશ્વવ્યાપી, સનાતન અને તેથી જ નિત્યનૂતન હોય છે. જીવંત, ચલનવલનવાળા, ચૈતન્યયુક્ત શરીર પર મોહિત. થઈ ચિત્રકાર તેનું ચિત્ર કાઢે છે, મૂર્તિકાર તેની મૂર્તિ બનાવે છે. જેણે જીવંત શરીરનું દર્શન કર્યું છે, જેણે તેની સાથે સન્સંગ સેવ્યો છે તેને ચિત્ર કે મૂર્તિ જોઈને પણ મૂળ ચૈતન્યનું સ્મરણ થાય છે અને તેમાંથી ચૈતન્યમયી પ્રેરણા મળે છે. પરંતુ જેમના અનુભવ અને કલ્પના પેલા ચિત્ર કે મૂર્તિની બહાર જતાં જ નથી તેમને તે બંધનરૂપ થાય છે. ચૈતન્યની ભૂખ જડ મૂર્તિથી થી રીતે ભાંગે? જીવંત મૂર્તિ ઉદ્ધાર કરે છે. નિપ્રાણ મૂર્તિ ગળામાં પથ્થર બનીને ડુબાડે છે.

અવતારી ખુરુશોને નામે જે ધર્મો રાલે છે તે સાચેસાચ તેમના નથી. પ્રેમનો સંદેશો પરગામ મોકલવાને માટે પ્રેમપત્ર મોકલવો પડે છે. પ્રેમપત્ર લઈ જનારો સંદેશવાહક કંઈ પ્રેમી નથી, પત્રનો કાગળ, શાહી, શાહીનો રંગ, અક્ષરનો મરોડ, શબ્દ, ભાષા, ભાષાનો અલંકાર એમાંનું કશું પણ પ્રેમ નથી. પ્રેમ અમૂર્ત છે, પરંતુ આ બધાં સાધનો વિના તેનું વહન થી રીતે થાય? પ્રેમને સમજનાર આ સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ કરતો છતો તેમના પર નિર્ભર રહેતો નથી. સાધનોથી પ્રેમ ભિન્ન છે એ ઓળખીને સાધનોને જ તે સર્વસ્વ માની બેસતો નથી. એ જ ન્યાયે પોતાના સમાજમાં રૂઢ થયેલા ખ્યાલો, રિવાજો અને સિદ્ધાંતોનો આધાર લઈ ધર્મસંસ્થાપક તેમાં જ પોતાનો સંદેશ રેડે છે અને લોકોની આગળ મૂકે છે. જૂના પૈકી જેટલું ખરાબ અને ફેંકી દેવા જેવું છે એવી ખાતરી થઈ છે તેટલાનો જ તે વિરોધ કરે છે. જેટલાને નભાવી ધકાવ એવું લાગે તેટલાને નભાવી લેવાની જ તેની વૃત્તિ હોય છે. તે જે નવાં સાધનો, જે નવા રિવાજો કે નવાં સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, અને જેમને વિષે તે અત્યંત આદર અને આગ્રહ કેળવે છે તે વસ્તુઓને પણ તેના સંદેશની વાહક તરીકેની જ કિંમત અપાય. પરંતુ અવિદ્યાથી જકડાયેલી મનુષ્યજાતે તત્ત્વ સાથે ગાંઠ બાંધવાની છોડીને તત્ત્વવાહક કે તત્ત્વસંગ્રાહક બાહ્ય સાધનોને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે અને તેને સાદુ અનેક મુદ્દ મચાવ્યાં છે.

સાધનબેદને કારણે આવાં મુદ્દો થતાં જોઈ કેટલાક વળી તત્ત્વનું કેવળ બૌદ્ધિક ગ્રહણ કરીને જ સંતોષ માને છે. સાધનાને વિષે તેમનો વિશ્વાસ ન હોવાથી સાધનચત્રની તેઓ ઉપેક્ષા કરે છે. તત્ત્વના કેવળ જ્ઞાનને સાદુ ધર્મ નથી, તે જીવન-પરિવર્તનને સાદુ, આત્મશુદ્ધિ સાદુ, આત્મસાક્ષાત્કારને માટે છે, એ વાત તેઓ ભૂલી જાય છે. સામાન્ય જનસમુદાય દેવને છોડી દેવળની કે મસીદની જ ઉપાસના કરે છે; જ્યારે કેટલાક ઉત્સાહી પણ અજ્ઞાની બંધનોરી દેવળો તોડીને દેવને બચાવવા મથે છે, પરંતુ ખરી જરૂર એ છે કે માત્રસે દેવળને દેવળ ને ઈશ્વરને ઈશ્વર તરીકે ઓળખવાં જોઈએ. એમ થતાં માત્રસ સાધનને વિષે સાધ્યના જેટલો જ આગ્રહ રાખવા છતાં સાધનપૂજક નહિ બની જાય. ઘરેક પેગંબર જે કંઈ આપી જાય છે તેનું શુદ્ધપણે સેવન થાય તે માટે તેના

વારસાનું કાલે કાલે સંસ્કરણ થવું જોઈએ જેનું નિત્ય સંસ્કરણ થાય છે તેનો નાશ નથી કરવો પડે એ નિત્ય સંસ્કરણ એ જ જીવનને પ્રાણપુષ્પ કે ચૈતન્યમય સામવાનું સાધન અથવા વ્યાજરૂપ છે

મહામદ પેગમ્બરની પૂર્વે અરબસ્થાનમાં બાબા અબ્રાહામનો ધર્મ ચાલતો હતો તે ધર્મમાં તરેહતરેહના દોરો પેગ તે પેકી જે દોષો મહામદ સાહેબને અમલ્ય જણાયા તેટલાનો જ તેમણે કમર કસીને વિગેધ કર્યો પરંતુ મક્કાની યાત્રા, કાબાનું ચુંબન, ત્યાનું સ્નાન, એકવસ્ત્રી સ્નાન વગેરે વિધિઓ નિર્દોષ સમજી તેમણે તે ચાવું રહેવા દીધી બકરીઈદનું પશુ-અવિદાન પણ મહામદ સાહેબે જાતે ચાવું કરેલું નથી, પરંતુ તેના મૂળમાં યિજિ ક્રિયાગ અથવા ટુકમાગદના જેવા ભક્તોની અલ્પીકિક ઈશ્વરચિન્હા જોઈને જ તેમણે તે રહેવા દીધો માસાહારી લોકને બકરીઈદનો બળિ સહેજે થોભે છે, પરંતુ એ જ બકરીઈદનો બળિ હિંદુસ્તાનમાં મહા કપડનું મૂળ થઈ બેઠો તટસ્થપણે ઈસ્લામનો અભ્યાસ કરતાં જણાયું છે કે બકરીઈદનો બળિ ઈસ્લામ નું મુખ્ય અંગ નથી ઈસ્લામ એટલે ઈશ્વર વિષે બનન્ય નિષ્ઠા, ઈસ્લામનો ખરો આગ્રહ ઈશ્વરના અદ્વૈત વિષે છે અનાત્માને આત્મા માનવો, અનીશ્વરને ઈશ્વર માનવો એની ઈસ્લામને અતિથય ચીડ છે દરેક ધર્મનિષ્ઠ સાધકને અને ભક્તને પણ તેની ચીડ હોય જ છે જે વિવાસનિષ્ઠ છે, ધનચોવુષ છે, જનમાલપરસ્ત છે, કિતાબપરસ્ત છે, તે માયા ભક્ત નથી, સાવા મુસલમાનો નથી આજકાલના કેટલાક મુસલમાનો બીજાઓનું અનુકરણ કરી તાબૂત કાઢે છે અને મસ્જિદપરસ્તી નો દોષ કરે છે તે વાન જુદી પરંતુ સાચો ઈસ્લામ એટલે ઈશ્વરચિન્હા, ગરીબો વિષે દયા, ઈશ્વરપ્રાર્થના અને ધર્મસેવા છે હરેક ધર્મને વિષે એમ જ કહી શકાયે ધર્મના ઝગડા જેડ અકળાયેલા એક નિરક્ષર ભખે પૂછ્યું છે કે

‘ભાગા ભોળા દાકુર હારુ
બાગી કાં મરો?’

૧૯૩૩

૩૫

અનર્શનનો પ્રયોગ

“આ શહેરમાં પરેશી કાપડ સામે પહેરો શરૂ થાય નહીં ત્યાં સુધી હું અન્નજન ગ્રહણ કરવાનો નથી,” એમ એક સંન્યાસીએ ક્વચક્તામાં કહેવું પાછળ થી ખજર મચી છે કે ક્વચક્તાના પરેશી કાપડના વેપારીઓ પોતાનો ધધો છોડી ન દે ત્યાં સુધી અનર્શનવ્રત લેવાની તેની પ્રતિજ્ઞા હતી

પહેરો ભરવાની બાજતમાં આમ લોકો પર દબાવ મૂકવું ઠીક કે નહીં એ એક સ

મુંબઈમાં જાણે તોફાન ચાલ્યું ત્યારે મહાત્માજીએ પણ તે તોફાન થમે નહીં ત્યાં સુધી અન્ન ગ્રહણ નહીં કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો હતો ભાઈ ભાઈ વચ્ચે તોફાન ચાલતું હોય ત્યાં તોફાન અટકાવવા માટે અહિંનાધર્મી માણસ વચમાં પડી પોતાની જાન કુરબાન કરે છે અને દ્રેષ અને કોપથી આધળા બનેલા લોકોની આખો ઉધાડે છે તોફાન અટકાવવા મહાત્માજી તોફાનને સ્થાને જરૂર જાત, પણ તે વખતે જો કોઈ એક કોમને હાથે એમના શરીરને ઈજા થાત તો બીજી કોમના લોકો તે કોમ મામે ઓટલા બધા ઉશ્કેરાઈ જાત કે વેર થમવાને બદલે લોહીની નદીઓ વહેત અને ઘણા લાખા વખત સુધી વેર પર્ષણું રહેત ઓટલે બધી કોમો ઉપર આણીને પ્રસંગે સમૂર્ણ અસર પાડવાનો તેમની પાસે એક જ ઉપાય હતો અને તે તેમણે અખત્યાર કર્યો ચૌરી-ચૌરા પછી તેમણે જે ઉપવાસ કરેલા તે પ્રાચલિત તરીકે અથવા આત્મશુદ્ધિને અર્થે હતા એ જ ઉપાયનું અવલમ્બન આપણે પર દેશી કાપડનો વેપાર અટકાવવા માટે કરી ચકીએ ખરા? તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં હા અને ના બને જવાબ આવે છે જે માણસ અમુક કલ્પનાથી કે કર્તવ્યબુદ્ધિથી ધોરાઈને પ્રાણત્યાગ સુધી આપભોગ આપવા તૈયાર થયો હોય તેના નિશ્ચયની યોગ્યતાયોગ્યતા વિષે ચર્ચા કરતા પહેલા સો વાર વિચાર કરવો જોઈએ. ઘણી વાર સમૂર્ણ અનત્યાયારી માણસ શુદ્ધ બલિદાન આપી સમાજને એક નવો આદર્શ અર્પણ કરે છે જે વસ્તુની યોગ્યતા વિષે આજ સુધી આપણને શકા હોય તેની યોગ્યતા નિમ્ણપના બલિદાનથી સિદ્ધ થઈ જાય છે

છતા સામાન્ય રીતે અનશનગ્રતના હજારોથી લોકો પાસેથી કામ કઢાવાય કે નહીં, એ સવાલનો જવાબ 'ના'નો જ આવે છે પરદેશી કાપડનો વેપાર ગમે તેટલો પાપકૃપ હોય તોપણ તે સમાજના રૂઢ થયો છે, સ્વરાજને માટે મરણિયા થયેલ લોકો પરદેશી માથને હિંદુસ્તાનમાંથી હાકી કાઢવાને માટે મરવા તૈયાર થઈ જાય તો દેશની તે તૈયારી શુભ છે પણ રૂઢ થયેલા ધંધાને નાબૂદ કરવા માટે એકાએક અનશનગ્રત લેવું એ નૈતિક અત્યાચાર જ થઈ પડે લોકોને સમજાવવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પોતાની જવાબદારી ઓળખ્યા વગર સાધુવર્ગ વિષે લોકોના મનમાં રહેલ આદરનો લાભ લઈ જે કોઈ અનશનગ્રત એ નો ને માત્ર અયોગ્ય છે

જીવનવ્યવસ્થા

ખંડ પાંચમો

મંદિરો

આપણા મંદિરો

મંદિરની સંખ્યા ઘણી જૂની છે વૈદિક યુગમાં કદાચ મૂર્તિપૂજા ન હતી મહાભારતકાળમાં પણ નહીં હોય. મંદિરોમાં જઈ પરમાત્માની ઉપાસના કરવાની પ્રથા ક્યાં આપણે બોદ સપ્તમ પાસેથી શીખ્યા હોઈશું સંભવ છે કે બાલિક દેશમાંથી આવી વસેલા રોમનો અથવા ચરનો પાનેથી આપણે એ લીધી હોય. ઈનિહામ-સંયોધને આ પ્રગ્નનો નિર્ણય નમે ત્યાર મ્દે, પણ આજું તો નિવિવાદ છે કે લગ્ના કાળથી હિંદુઓના સામાજિક ધાર્મિક જીવનમાં મંદિરોને મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે

માણસને મંદિરની કપના કઈ રીતે આવી હશે? કોઈ બધે અથવા સાધકે હૃદયને ઉન્નત કરનાડુ કોઈ સ્થળ પસંદ કરી ત્યાં પોતાનાં ધ્યાન અને ભક્તિ માટે કઈ આયતન પસંદ કર્યું હશે અથવા રાખ્યું હશે ત્યાં તેને તેની કાલા પ્રમાણે અથવા ઈશ્વરના અનુગ્રહ પ્રમાણે ધર્મપ્રાપ્તિ અથવા યમનાનિહિ થઈ હશે લોકોને તેની ખબર પડી પછી તો પૂછ્યું જ શું? જેમ મોઈ વેદના હાથગુણની ખ્યાતિ થતા જ બધા દર્દીઓ તેની પાને દોડ્યા આવે છે તેમ કોઈ મંદિરની 'જગતા ઘાનક'ના નામે ખ્યાતિ થતાં જ બધાં આર્ત લોકો તે જ સ્થાન પ્રત્યે દોડ્યા આવે છે અને પોતાના ભક્તિભાવથી તેને ભરી દે છે

જમણે સાચા હૃદયનું એમણ નમર્યા નથી થઈ ચકનું ત્યાર માણુન શું કરે? તેણે હૃદયની અવેજમાં પોતાની મપત્તિનું જ સમર્પણ કરવું રહ્યું રાજ પાસે જ્યારે અરજ લઈને જતું હોય છે ત્યારે ખાલી હાથે આપણે નથી જઈ શકતા રાજ તો રોજનો ભૂખ્યો જ છે તેને નૂખત મ્યાં પછી જ તે પ્રાર્થના સાભળે છે સરકૃતમાં રાજને અને પરમાત્માને ઈશ્વર જ કહે છે ત્યાર પરમાત્માનો પણ રાજ જોવો જ સ્વભાવ હોવો જોઈએ રાજ જે વાતોથી સંતોષાય છે તે જ વસ્તુઓ ઈશ્વરને પણ અર્પણ કરવી જોઈએ રાજ બન્ધ મંદિરમાં એટલે કે મહેલમાં રહે છે ભાટ-ચારણો સવારે એનું ખિન્ન ગાઈ તેને જગાડે છે ભોગવિવામની સામગ્રી તેની ચાર બાજુએ હમેશાં તેણે હોય છે પાવખી જેવા સુખર પાલનમાં બેઠી તે ગહેવ કરે છે તેનો રોજનો ખોરાક મિશાન્ન છે પત્ર પુષ્પ ફૂલ, ધૂપ પંચામૃત — આ બધી તેની દરરોજની જરૂરિયાતો છે આ જ વસ્તુઓ વડે દેવનાને પણ સંતોષવા જોઈએ ખરખર માણસની કપના જેટલે સુધી પહોંચી શકે ત્યાં સુધી

તે દયાળુ પરમાત્માએ નીચે ઊતરવું જ જોઈએ. જે આપણી કલ્પના છે તેથી વધારે ઉન્નત કલ્પના આપણને ભગવાને આપી નથી તેમાં આપણો ઘો વાક ?

આ પ્રમાણે કદાચ મૂર્તિની પોશ્ચોપચાર પૂજા કરવા માટે જ મંદિરો નિર્માણ કરવામાં આવ્યા હશે. બુદ્ધ અને મહાવીર જેવી વિરક્ત વિભૂતિઓનાં મંદિરમાં ભોગવિલાસને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. સ્મશાનવાસી યોગીરાજ મહાદેવના મંદિરમાં પણ વૈભવને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. પણ બિચારા ભગવાન તો ભક્તને આધીન હોય છે. જ્યારે મહાત્માઓને પણ લોકોની ભક્તિથી હેરાન થવું પડે છે તો પછી પરમાત્માને તો ભક્તો જે રૂપ આપે અને જે સ્થિતિમાં રાખે તે સ્વીકારવું જ પડે આમાં આશ્ચર્ય શું? ઉનાળાના દિવસોમાં લોકો મૂર્તિને પંખો કરે છે, શિયાળામાં પરમાત્માને રગઈ ઓઢવી પડે છે, -ચોમાસામાં સળેખમ ન ધાવ એટલા માટે દૂધની સાથે સૂક પલ્લ ખાવી પડે છે!

પણ જ્યારે મૂળ સંસ્થાપકના અનુયાયીઓ વધી જાય છે ત્યારે મંદિરમાં જઈ પૂજા કરવાનો, દર્શન કરવાનો, પ્રસાદ લેવાનો હક તે બધાનો થઈ પડે છે. જેને આપણે પોતાનાં ગમ્મીએ છીએ તેમને મંદિરમાં લઈ જઈએ છીએ અને દર્શન-પ્રમાદના ભાગી બનાવીએ છીએ માથે સાથે આવે સ્થળે જેમ આપણે મૂર્તિનાં દર્શન વડે કૃતાર્થ થઈએ છીએ તેમ સાધુઓની ભક્તિપૂર્ણ આંખો જોઈને પણ આપણે કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

આ તો કર્મકાંડ અને ઉપાસનાકાંડની વાત થઈ. સાધુસંતોએ મંદિરની ઉપ-યોગિતા તેથીયે આગળ વધારી. મંદિરોને ધર્મપટેશ અને ભક્તિપ્રચારનાં ધામો બનાવ્યાં. અને આ રીતે મંદિરોને મામાનિક જીવનના કેન્દ્રનું રૂપ આપ્યું. તેની મીમાંસા પણ આજે આપણે જાણી જોઈએ.

૨૧-૧૧-૨૬

૨

કર્મકાંડી લોકો પૂજા કરે છે ત્યારે એકલા જ કરે છે; જ્યારે ઘણા માણસો એકઠા મળી કર્મકાંડી પૂજા કરે છે ત્યારે ઘણી અગવડ પડે છે. પૂજાવિધિની જટિલતાની તો એક મુશ્કેલી છે જ. કર્મકાંડીઓ ધણે ભાગે સકામ પૂજા કરે છે. દરેકની કામના જુદી હોવાથી સામુદાયિક પૂજા કરવી એમને માટે મુશ્કેલ થઈ પડે છે. મોટા મોટા હોમ વણો, ઈષ્ટ અને સમારાધનામાં સામુદાયિક વિધિ જરૂર પડાય છે, પણ હવે તેના દિવસો ચાલ્યા ગયા છે.

કાલીવિશ્વનાથના મંદિરમાં જુઓ. એક ભક્ત આવે છે, પૂજા કરે છે, અભિષેક કરી દૃઢબીંધીપત્ર ચણવી જાય છે. તે મંદિરની બહાર નીકળે છે તે પગેલાં જ બીજે ભક્ત આવે છે; પગેલાંની પૂજા ફેંકી દે છે અને નવો અભિષેક અથવા પત્ર-પુષ્પ અર્પણ કરે છે. તેની પૂજાની પણ તે જ દલા ધાય છે જે પગેલી પૂજાની એમ્ને કરી હતી. ગવારગી બપોર સુધી આ જ ચાલુ રહે છે. લોટ દળવાની

દીને એક આવે છે, પોતાનો લોટ દેવારી લે છે પછી બીજે આવે છે તે પણ તે જ કંઈ છે દેવનો ઘડે જોડે સંભર છે, પણ દેવાવના બોમાં પર-પર કંઈ સંભર લોનો નથી આડબુદ્ધિની મંદતાની ક્રમનનીય પો મનનાં વિચાર આવ્યો કે લોટેનાં એક માલન દેખે ઉપર ના પી ચાલ્યો જાય છે પછી દેવ નાદ કંવામા આવે છે, બીજા પોને ત્યાં જ આવે ફરી પા મેદી પીએ છે, ફરીથી દેવ નાદ કંવામા આવે છે પણ નવા બન્યો આવે છે, મું બા જ દયા મરિનોની નથી? પણ મનને ધમકારી નમજવું કે આ પ્રમાણે વિચાર કરવો અશક્ય છે બાવાન તો નિરપેય છે બન્યોના મનોપ ખાતર બધી જાતની વિદ્યભવા પણ પૂજા જામી ગ્રહત કરી શકે છે, પરમાત્માનો પોતે કયુ નથી?—

‘યે યથા મા પ્રવલ્લ નાન્નયં મજામ્યમ્’ ।

‘પત્ર-પુલ્પ-પ્ત તોય યા મે મનયા પ્રવલ્લિત ।

ત્દહ મન્યુપ્દત અન્નામિ પ્રવતારમન’ ॥

બનવાનનો ઉપાસન કરવો વાત્તી ન હોવાથી શરમને લીધે મન દેવાઈ જાયું, તોપણ ધીમે અવાજે હોવા લાગ્યું આપણે બાવાનનો ઉપાસન કર્યાકેટીએ છીએ? આપણે તો નકામ પૂજા વડે બનવાનનો થનાગે ઉપાસત જોઈ મનુષ્યબુદ્ધિની કંઈ કંઈએ છીએ!

નાનુસનોએ કર્મ કર્યું મહત્ત્વ આપ્યું કરી ભક્તિ અને ઉપાસનાનું મહત્ત્વ વસાયું બન્યોમા એ ત ઉપાસના પણ થા છે અને તાર્કિક પૂજા પણ થાય છે આ પ્રમાણે નાનુસનોએ આપણને મારોનો નવો ઉપદેશ સીખવ્યો તેમજે બનાવ્યું કે મરિનોમા પૂજાની વિધિ ભરે હોય, રાત્રીભવની શોભા ભરે વધે પણ મરિમા જનનુમુદાને એકી સ્ત્રી બગવાનના ગુલગાન કરવા અને નીતિ, સદાચાર તથા ભક્તિનો ઉપદેશ કરવો એ જ મરિની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રોવી જોઈએ બધા આવો, હામીમગીને ગો, એકબીજાને મદદ કરો અને ધોરી રસ્તે ચાલો, આ જ સનોનો મદદો હતા બન, મરકાંડ અને થોભાકાં ગોલ થયા, અને ભક્તિ દ્વારા ધર્મપ્રવારનો કાંડ વધવા લાગ્યો પરમાત્માનાં બધા બાળકો પ્રેમથી એકત્ર થાય અને પ્રેમપૂર્વક બધી નાથે હામીમગીને ‘પરસ્પર માવચન્’ ઉન્નતિને માર્ગે ચાલે!

‘મચ્ચિતા મન્ગનપ્રાણા વાચયન પરસ્પરમ્ ।

વચયન્તરચ મા નિત્ય તુપ્પન્નિ ચ રમન્તિ ચ ॥

આ જ નનોનો માર્ગ

નિર્માન-મોહ તાનુસનો પાને ઉચ્ચનીચ ભાવને સ્થાન જ સ્થાપી હોય? બધાં પરમાત્માના બાળકો, બધાં મરખા અને બધા ભાઈભાઈ વૈશ્ય નુમારમે ગાયું છે— ‘વામ્હી જાતીવે બ્રાહ્મણ, આમચ સોયરે મુક્તલગાન’ અમે ન્યાતે બ્રાહ્મણ છીએ અને મુલમાનો અમારા મગા છે આવા સતોના ધરમાં દરેકનું સ્વાગત પ્રેમથી થઈ શકે છે જેને નાનુસનોના ઉપદેશની જરૂર રહી નથી તેઓ મરિ

ન જાય. પરમાત્માનું નામ લેવામાં જોને આસ્થા છે તે બધાં મંદિરમાં એકઠા મળે. સંતોનો આ જ કાયદો છે.

મંદિરના ત્રણ વિભાગ હોય છે. ગર્ભગૃહ—જ્યાં પૂજા માટે મૂર્તિ હોય છે. આના ઉપર જ મંદિરનું શિખર હોય છે. સભામંડપ—જ્યાં પુરાણકીર્તન અને ઉપદેશ-પ્રવચન ચાલે છે. (આને નાટ્યમંદિર પણ કહે છે. કારણ કે આ જ સ્થળે ભગવલ્લીલાનો અભિનય પણ કરવામાં આવે છે.) અને ગર્ભગૃહ અને સભામંડપ વચ્ચે જે નાની સરખી જગ્યા હોય છે તેને અંતરાણ કહે છે. કર્મકાંડીઓએ ગર્ભગૃહનું બીજ વાળ્યું, ધ્યાનમાર્ગીઓએ અંતરાણ પસંદ કર્યું, અને ભક્તિમાર્ગી તથા પુરાણ-પ્રિય લોકોએ પોતાના પ્રેમથી સભામંડપ ભરી દીધો. આ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ એક મંદિરમાં સમાયેલું છે. આમાં જ્ઞાન અને ભક્તિના પ્રતિનિધિ સમો સભામંડપ જ હિંદુ સમાજનું સાર્વજનિક સ્થાન મનાય છે. ત્યાં સુધી તો માત્ર દર્શન માટે જ નહીં, બલકે ધર્મકથા સાંભળવા-સંભળાવવા હિંદુમાત્ર જઈ શકે છે.

કર્મકાંડીઓએ ગર્ભગૃહમાં ચાલતી પૂજાવિધિ પોતાના હાથમાં રાખી અને સર્વસાધારણને માત્ર દર્શનનાં અધિકારી ઠેરવ્યાં, તેમાં પણ કંઠસ બની તર-તમ ભાવ જોડી હિંદુ ધર્મના કકડેકકડાં કરી નાખ્યા. મુસલમાનોએ મૂર્તિઓ ભાંગી હિંદુ સમાજનું અપમાન કર્યું, સંપત્તિ અને કળાનો નાશ કર્યો, પણ તેથી હિંદુ ધર્મને કોઈ જાતની તાત્ત્વિક હાનિ નથી પહોંચી, પણ આપણા અભિમાની કર્મકાંડી લોકોએ સમાજને ભાંગી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો, હિંદુ ધર્મને નુકસાન કર્યું અને એ રીતે ભગવાનનો ઈન્કાર કર્યો. આ છિન્નભિન્ન સમાજને ફરી સંગઠિત અને એકજીવ બનાવી ધર્મને પ્રતિષ્ઠિત અને મંડિત કરવો એ જ આજે મંદિરોનું યુગકાર્ય છે.

૧૯-૧૨-૨૯

૩

અરુપશયો માટે નવાં મંદિરો બાંધવાની આજ્ઞાકાચ સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે. આનો કઈક વિશેષ વિચાર કરવાની જરૂર છે.

દેશમાં જુનાં મંદિરો એટલાં બધાં છે કે તે બધાની વ્યવસ્થા કરવી હિંદુ સમાજ માટે અશક્ય નહીં તો મુશ્કેલ જરૂર છે. વિધવાઓનો પ્રશ્ન જોટલો જોટલો છે તેટલો જ મંદિરોનો પણ છે. અમે એવાં અનેક અનાથ મંદિરો જોયાં છે જે કહેવાય છે તો વિશ્વનાથનાં મંદિરો પણ જેમાં વર્ષો થયાં કોઈએ સાવરણી સરખીયે ફેરવી નથી. માટીની મૂર્તિઓ માટે જે નિયમ છે તે જ નિયમ મંદિરો માટે હોવો જોઈએ. જે માટીની મૂર્તિની પૂજા નથી થતી અથવા જે ખડિત થયેલી છે તેનું દર્શન અશુભ છે. તેને કોઈ તીર્થ અથવા જગ્યાએમાં પથગવવી જોઈએ. કેટલાંક ઐતિહાસિક મંદિરોને ઇતિહાસ-સ્મરણની દૃષ્ટિએ ખડિત અવસ્થામાં જ રાખવાં હોય તો તે વાત જુદી છે. પણ સામાન્ય રીતે દરેક મંદિર સારા અખંડ રૂપમાં જ ઉપયોગમાં આવે. અને તેમ ન થઈ શકતું હોય તો વિધિપુરસ્કાર તેનું વિસર્જન જ

થવું જોઈએ. જે આપણે આ પ્રમાણે જૂનાં મંદિરોની વ્યવસ્થા કરવા માનતા નથી, તો પછી નવાં મંદિરો બાંધવાનો આપણને અધિકાર જ નથી જેટલા મંદિર છે તેમનું રક્ષણ અને સેવા કરવાની આપણામાં શક્તિ હોય તેમ ન બને તો જેટલી શક્તિ અને ઉપશોભિતા જાણીએ તેટલા જ મંદિરો રાખવામાં આવે.

આપણે જોઈએ છીએ કે સમાજને નવા નવાં મંદિરોની જરૂર છે કર્મકાંડી સાધકોનાં મંદિરોમાં જ પરિવર્તન કરી ભક્તિમાનાં ઉપાસકોએ અને સાધુસંતોએ જેમ નવાં મંદિરો બનાવ્યાં તેમ જ સમાજની ઉત્તેજી સેવકોને હાથે નવાં મંદિરો રચાવાં વાજબી છે સમાજની જરૂરિયાતમા જેનું પરિવર્તન થાય છે તેવું જ પરિવર્તન મંદિરની રચના અને વ્યવસ્થામાં પણ થવું જોઈએ.

૧. સૌથી પહેલાં આ વાત થવી જોઈએ કે પૂજસ્થાન અને પૂજા મૂર્તિ 'ગુપ્તા પ્રવિષ્ટ'—અંધારામાં હોય છે તેને બદલે મૂર્તિ માટે 'વિસ્તૃત સપ્ત' બનાવવું જોઈએ. હજારો અને લાખો લોકો એમાંથી દર્શન કરી શકે એવે સ્થળે અને પ્રિયાર્થે મૂર્તિ હોવી જોઈએ.

૨. મૂર્તિનો મૂળ ઉપશોન દર્શન માટે છે મૂર્તિને માફ કરવી, શમ્ભુગારવી એ તો કોઈ નોકર પૂજારીનું કામ છે દરેક ભક્તે ઊભા થઈ મૂર્તિને નવરાવવું, ખવડાવવું વગેરે પ્રકારો નાર્વજનિક મંદિરો માટે અનિષ્ટ છે નિત્યનુષ્ઠ પરમાત્માને ભોગ ધરવાની કંઈ જરૂર નથી. નેવેઘ ધરાવવાથી ધ્યાનમાં કંઈ સંગવડ થતી નથી બેચક પત્ર પુષ્પ, હોમ, ધૂપ દીપ હોય, સંગીત હોય, કળાવિધાન હોય, આ બધું જાણે સાસ્ત્રિક રૂપે હોય છે ત્યારે પ્રસન્નતા વધારે છે અને ધ્યાન દર્શનમાં મદદગાર થાય છે ભોગ અને નેવેઘને લીધે સ્પર્શસ્પર્શનો ગ્રંથડો બસ જ વધી પડે છે જે ભોગ ધરાવવો જ હોય તો લીલો અને સૂકો મેવો અને ગાયનું દૂધ—આટલું જ પસંદ કરવું જોઈએ મૂર્તિની સેવા છે તો નિરર્થક—તેનો મૂળ હેતુ ધ્યાન માટે જ છે જે આપણે આટલું સમજી જઈએ અને બાળકોની જેમ પૂજાની રમત કરવાનું છોડી દઈએ તો મંદિરોના ઘણા ગ્રંથડાઓનો નિકાલ આવી જશે.

જે મૂર્તિપૂજા હિંદુ ધર્મનું આવરણક અંગ નથી, તો પછી મંદિરમાં મૂર્તિ પધરાવવી જ જોઈએ એવો આગ્રહ શા માટે રાખવો જોઈએ? કેટલાયે એવા હિંદુ મંદિરો જરૂર હોઈ શકે કે જેમાં ભક્તિની ગંભીરતા હોય, પવિત્ર અને શાંત વાતાવરણ હોય, પણ મૂર્તિ કે મૂર્તિપૂજા બિલકુલ ન હોય એવાં પણ મંદિરો હોઈ શકે કે જેમાં કોઈ એક મૂર્તિની સ્થાપના ન કરવામાં આવે, પણ તહેવાર પ્રમાણે ગમે તે ઈષ્ટ મૂર્તિ પૂજસ્થાને સ્થાપી શકાય.

આવી પૂજાનો જોને વિરોધ નથી એવા બધા લોકો આવાં મંદિરોમાં પ્રવેશ કરી શકે. મંદિરમાં ધર્મચર્યા, સમાજચર્યા, ઈતિહાસનું અધ્યયન-અધ્યાપન અને બધા ધર્મોનું અધ્યયન વગેરે હોય.

નમાજ અથવા ધાર્મિક કેન્દ્રસ્થાને સ્થાપી પોતાનું સમગ્ર જીવન સંગઠિત કરવા ઇચ્છીએ તો મંદિર દ્વારા આ કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે છે. મંદિરની પાસે શાળા, મંદિરનું રુગ્મણાલય, પશુ ચિકિત્સા, સાર્વજનિક સ્નાનાગાર, વાચનાલય, પુસ્તકાલય, નાટ્યગૃહ, બેંક, પ્રદર્શન વગેરે અનેક સમાજહિતની પ્રવૃત્તિઓ મંદિર સાથે ગળી શકાય છે. આવા મંદિરની વ્યવસ્થા ધર્મનિષ્ઠ, ચારિત્ર્યવત્સલ લોકપ્રિયનિધિ દ્વારા જ થવી જોઈએ. પૂજારીનું કામ કોઈ એક જાતના હાથમા ન હોય અને મંદિરમાં આવેલું દાન બીજા કોઈ વિધવાસના કામમાં વપરાવું ન જોઈએ. મંદિરનું સ્થાન સર્વોચ્ચ સદાચારનું યોગ્ય હોય. મંદિરનું સંગીત ઉચ્ચ સંસ્કારી હોય, કાચાલ્ય જેવું ન હોય. કોઈ પણ મંદિર વ્યવસ્થાબીન ન હોય.

આવાં નવાં મંદિરોની ધારી જરૂર છે. મંદિરમસ્જિદના અધ્યક્ષોને લીધે કટાણી કેટલાયે લોકો મંદિરની જ વિરુદ્ધ થઈ ગયા છે; પણ તેઓ સમાજકલ્પને ઓળખતા નથી. મંદિર સામાજિક ધાર્મિક જીવનનું કેન્દ્ર છે તેણે હિંદુ સમાજની ઘણી સેવા કરી છે, અને નવા રૂપે ઘણી સેવા કરશે.

૨-૧-૩૦

૪

દુ ખ નાથે કહેવું પડે છે કે દક્ષિણ હિંદના કેટલાક મોટાં મંદિરો, અને તેમના નમૂના પ્રમાણે બંધાયેલાં વૃન્દાવનનાં બેત્રણ ભવ્ય મંદિરો બાદ કરીએ તો આપણાં બાકીનાં મંદિરો ઘણાં જ નાના હોય છે અને જ્યાં કોઈ એક મંદિરે જરા સરખી પણ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી કે તરત જ તેની આર્જુભાગ્ય પડાઓનાં ઘર અને બજારની દુકાનો આડી વસે છે. ટેનમાં લોઈએ, હોટીમાં લોઈએ, ગામમાં લોઈએ, ભીડ કરીને બેસવું, ભીડ કરીને વસવું એ આપણો જાતિસ્વભાવ થઈ પડ્યો છે. નિશ્ચય અને અહિંસક હોવાને કારણે આત્મરક્ષણના ખ્યાલથી આપણે ભીડ પસંદ કરી હોય, અથવા શહેરની માખી જેવો આપણા લોકોનો સ્વભાવ હોવાને લીધે આપણે ભીડ પસંદ કરી હોય, અથવા કોઈ બીજા કારણે આપણે આ રીતે અભયાર કરી હોય, પણ આ વાત તો સાચી જ, કે આપણે હમેશા ભીડમાં જ રહીએ છીએ. વ્યભિના વિકાસ માટે આ ભીડ સારી નથી એક કામ કરવું હોય તો દમ માણ્યને પૂછવું, અને આટલું પૂછવા કરવામાં આવે છતાં પણ દુઢ નિશ્ચયપૂર્વક કટિબદ્ધ ન થવું, એ કઈ સારો સ્વભાવ નથી અને આટલું પૂછવા છતાં પણ આપણે પૂછવાની પ્રથા અથવા રીત પણ ભરાબર નક્કી તો નથી જ કરી, આનું કારણ પણ આ ભીડ જ છે. મોટા મોટા મેળાઓમાં જે વ્યવસ્થા હોય છે તે તો સડકો વર્ષોના રિવાજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્વયંભૂ વ્યવસ્થા છે. અહિંસક, નહિવત્ત અને મળતાવડા સ્વભાવને લીધે આપણે લોકો અસહી અલ્પ વસ્થા પચાવી શકીએ છીએ. આ જ કારણે આપણા મંદિરોમાં દાન, ભક્ત, ધર્મગ્રાવણ અને અખંડ જાગરણ હોવા છતાં તેનો સાચો ઉપયોગ આપણે કરી

શક્તિ નથી મંદિરમાં ભીડ બહુ હોય છે પણ તે 'સમાજ' નહીં પણ જમાવ
જ હોય છે મોંઘનો કોઈની જોડે મંત્રન જ નહીં મોંઘ મોંઘને પૂછે નહીં મોંઘ
મોંઘનું સાંભળે નહીં આ અસામાન્ય ધ્વનિ શ્રેવાશ મંદિરમાં પ્રસાદ વહેવવાની
અથવા વેચવાની પ્રથા અત્યંત અનવચિત હોય છે આમાં પણ સુમંદિત હિન્દુ
સમાજ જરૂર ઘણું સુધારી શકે છે હીખોએ જેવું ગુરુદ્વારા પ્રબંધક મંજૂ બનાવ્યું
છે તેવા જ હિંદુ મંદિર પ્રબંધક મંજૂરની પણ જરૂર છે આ પ્રબંધક ઘણેથી
થોડે ખર્ચે ઘણી સમાજસેવા થઈ શકે છે સીધી પડે. ૧૫ આ છે કે મંદિરની
આજુબાજુ આપણે જેટલી ખુલ્લી જમીન ગળી શકીએ તેટલી રાખવી જોઈએ
મંદિર નામાર્જિત સમ્પત્તિ છે તેમાં હજારો લોકો આવશે અને એકત્ર બેસી ઈર્ષક
વિચારણા પણ કરશે મંદિરમાં આવવા માટે ચાર બાજુએ પહોળા રસ્તાઓ હોવા
જોઈએ ૧૧ીઓ, ધોડાઓ જેવાં વાહનો મંદિર પાસે આવતાં રો વાં જોઈએ અને
આજુબાજુ મ્યાપે પણ અસ્વચ્છતાનું - ખદકીનું નામ સરખુંય રહેવું ન જોઈએ

મંત્રો હિંદુ ધર્મની રક્ષા માટે હોય છે તેથી નવા મંદિરો મારફતે ગોરક્ષાનો
પણ પ્રબંધ થવો જોઈએ દરેક મંદિર મારફતે આજુબાજુના સમાજને જોઈએ તેટલું
શુદ્ધ તાજું અને સ્વચ્છપણ ગાયનું ઘી દૂધ મગવાનો પ્રબંધ જરૂર કરી શકાય મંદિર
કોઈ ખાસ વ્યક્તિની સમ્પત્તિ નથી તથી ત્યાંથી શુદ્ધ સ્વાર્થ અને તેથી ઊપજતી
છેતરણી દૂર થવા જોઈએ દૂધમાથી જે આવક થાય તે તો ગોરક્ષાઈ જ ખર્ચે
ગાયના દૂધમાથી થતી આવક ગોવધ બચાવવા માટે જ અને સુધારવા માટે જ
ખર્ચાવી જોઈએ ગો-બ્રાહ્મણ પ્રતિપાદન એ જે હિંદુ ધર્મનું એક ખાસ લક્ષણ છે
તો પછી મંદિરો મારફતે એકલા બ્રાહ્મણની જ રક્ષા થા માટે થાય? ગાયનું પણ
રક્ષણ થવું જોઈએ અને બધા બ્રાહ્મણોની પણ રક્ષા કરવા થાય છે? માત્ર ગણગણાટ
પાઓ જ હોય છે અને ઘણું લાભીનું ગાયની પણ રક્ષા થઈ જાય છે પણ
આમાં હિંદુ સમાજની ઘોળા નથી મંદિરો મારફતે ગોવંદની અને બ્રાહ્મણની રક્ષા
આદર્શ રીતે થવી જોઈએ

૫

સાચ અને મોટા મંત્રોની સાથે નાની કે મોટી સાગી અથવા નામમાત્રન
એક સંસ્કૃત પાઠશાળા રાખવામાં આવે છે જેમાં સંસ્કૃત ભાષા અને ધર્મ શીખ
વવામાં આવે છે આપણા સમાજમાં ધર્મશાસ્ત્રનો આ ઘણો સંસ્કાર થઈ ગયો છે
ત્યાં મંદિરના સેવક પૂજારીઓનો (અથવા પુરોહિતોનો) ધર્મકાં અને વદાન્તીઓનો
તક અને જાનકાંડ અડવા વેદાન્ત એ જ મુખ્ય વ ભણાવવામાં આવે છે
પણ ધર્મશાસ્ત્ર તો જીવનવ્યાપી સાર્વભૌમ શાસ્ત્ર છે તેમાં પ્રાચીન પુરાણો સાથે
આધુનિક ઇતિહાસ પણ હોવો જોઈએ અને આચાર્યશાસ્ત્રની સાથે આરોગ્યશાસ્ત્ર
અન સંપત્તિશાસ્ત્ર પણ હોવું જોઈએ સામાજિક ધર્મમાં અર્થશાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ
થાય છે મંદિરોને દાનની હમેશા જરૂર રહે છે તો પછી મંદિરો દાની લોકોની

આર્થિક સુસ્થિતિનો વિચાર કેમ ન કરે? જોમ રેલવેને ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોમાંથી સારી આવક થાય છે તેમ જ મંદિરોને પણ ગરીબ લોકોના દાનમાંથી જ સારી આવક થાય છે. અને જોમ રેલવે ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો પ્રત્યે નુચ્છ દૃષ્ટિએ જુઓ છે તેમ જ મંદિરોમાં પણ ગરીબ લોકોની ભક્તિની કદર નથી થતી.

દરેક મંદિરની ફરજ છે કે તેની મારફતે ગરીબ લોકોને રાષ્ટ્રવ્યાપી ઉદ્યોગનું શિક્ષણ બરાબર મળવું જોઈએ. ગરીબ કારીગરોને મંદિરના ધનમાંથી ધંધા માટે ઉછીનાં નાણાં મળવાં જોઈએ. સોનાડૂપાની પાટો અથવા ઘરેણાં જેવર બનાવી તેમને તાજાંમાં બંધ કરી રાખવાં એ સામાજિક દ્રોહ છે. મંદિરનું ધન ઘટેરની બેંકોમાં અથવા પ્રોમિસરી નોટોના રૂપમાં રાખવું એ પણ પ્રજાહિતનો દ્રોહ છે. મંદિરનો પૈસો પ્રજા-નાથ પરમેશ્વરનો છે. ગરીબ પ્રજાની મદદમાં જ તે વપરાવો જોઈએ, ગામના ખેડૂતો સરકારની વિધોટી અથવા વાલ્લિયાના દેવાના હમેશાં દેવાદાર બન્યા રહે છે. જે ચારિત્ર્યવાન ખેડૂતોને મંદિરો તરફથી પ્રસંગે પ્રસંગે નાણાં ઉધાર મળતાં રહે તો તેઓ સર્વનાશમાંથી બચી શકે. કેટલાક જૂનાં મંદિરો પાસે કલ્પનાતીત ધન છે. આ બધો પૈસો પ્રજાહિતમાં જ વપરાવો જોઈએ. સ્વાર્થી વાણીઓએ અને સાધુઓએ કયાંક કયાંક આવો પ્રચાર શરૂ કર્યો છે કે મંદિરના પૈસા સમાજહિતનાં કામોમાં ખર્ચવાં એ પાપ છે. આ ગેરસમજ દૂર કરવી જોઈએ. જે પ્રમાણે મંદિરનાં ખેતરો અને બાગો મહેસૂલ લઈ આપવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે મંદિરના પૈસા પણ મંદિરના ભક્તોને મળવાં જોઈએ.

૧૧-૧-૩૦

૨

દેવમંદિર : જાહેર જીવનનું કેન્દ્ર

૧

તરસ્થાને પાણી પાવું, ભૂખ્યાને અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોને જમાડવા, ગાયોને ઘાસ આપવું, અનાથ બ્રાહ્મણોના છોકરાઓને જનોઈ આપવી, તેમના છોકરા છોકરીઓને પરણાવવાં; તીર્થયાત્રા કરવી, કૂવા ખોદાવવા, ધર્મશાળાઓ અને મંદિરો બાંધવાં એ જૂના વખતનાં દાન ધર્મના મુખ્ય પ્રકારો છે. અતિવિસત્કલ્પ કરવો, વિદ્યાધ્યયન કરનાર બ્રાહ્મણ બટુને માધુકરી આપવી અને જનવરોને ગોચરાસ કે કાક્રમલિ જેવું કંઈક આપવું એ વસ્તુઓ નિત્યકર્મમાં ગણાતી. તેથી એને દાનધર્મ એવું મોટું નામ આપાતું નહોતું.

હાલના જમાનામાં આ વસ્તુઓ તરફની કાંઈ કંઈક ઓછી થઈ છે. દાનના આ પ્રકારો બંધ થયા છે એમ નથી; પણ જૂના જમાનાના જ વિચારોમાં રહેલા

સોફો તરફી એ પ્રકારેને પાપુપાપુ ઉમેરત મો છે નમાનને દોનર આ-
વાનોએ દાનભને નમાનજાનું કૃપ આપું છે કેરણીની સ્વચ્છાઓ કાઢી,
દવાખાનાઓ વચારવા, આગે-વખરનો અપાર, વાચનાઓ ખાઈવા, સંગેવિષો
આપવી, નાપડીઓ પખારવી, પ્રાણ અને નરણ કન્યા માટે કૃષે જરવા અને
ન્યાયની ઉન્નતિ માટે આતિનો કાઢી એ આતિની રીતિ છે નમાનની ઉન્નતિની
કાંચના અને ઊણપોડ જેમ જેમ આતિ વાંચે તેમ તેમ નવાં મેત્રો પણ નરે,
જેમ કેમ પ્રાણનિષેષ અને નમાનજા સ્વચ્છતા પાકત કાનઈમાં અવાગી આતિના
નમાનામા વધાનમાં વધારે પુદા મરણનું છે, એ ખ્યાલ ફેલાવવાની વરુ છે

પણ આપણી જૂની ન્યાયો કે જેની ઉપસોડિના વિષે રૂઢિચઢ નમાનને
શીન જ નથી તે ફરી નજરન થાય કે કેમ એ જેવાની વરુ છે જાવ ન પડેતા
નનાતની લોચમાં એવા એ- પચન વાનો નનો કે નર્ત માંગે બાપવા કન્યા
જૂનનો અર્થોદ્ધાર કરો એમાં વધારે પુદા છે કાચીના પ્રખ્યાત તેનાં સ્વામીએ
ત્યા એ જ મુખ્ય કામ કું વનું જે જૂનાં મંત્રોને નાની આતિ થતી હાય એ
મંત્રોનો વરેવર નુપાનીને મંત્રિના પેના સમાનિયમા ખરવા એ પણ
સુરાગનો મોટા વિચાર ક્યમાં ખૂબ ફેલાશે ત્યા થીખ પોકાની નુરુત્તર પ્રખીલ
નિસાર એ એનું તાતુ સ્વરૂપ છે દમિયમાં નેટમાં મંત્રિની આરક નાનાંમોડી
દેથી નાજાની આતિ વેટતી હાય છે ત્યાં મંત્રિની આરકની વ્યવસ્થાનું નિર
પણ પનાર થયું છે મંત્રિના વ્યવસ્થાપક વાદાની રૂનો (ex-officio) સંપુરુ
તરીકે પૂજાય છે, એ લોનનું વાલિય જેવું હોય છે એ તા ન્યા ન જામે
સમાનમાં દેડે મંત્રિના વ્યવસ્થાપક વિર કાંઈ ને મંત્રિ વિવંતી વાતની જ હાય
છે જરી ન વાનો પાણ વનરની ન જા હોઈ વક અન જરી જ સાની નાવાની
ખાતરી કેમ બપાય? કેટલાક મંત્રિના વ્યવસ્થાપક-અધિકારીઓના બાનખચા મે
જેવા છે એમને વિરેક છોડીને વિવન પૂછવા જતાં નરુ વર્ધન નઓ માં છે
અધવારી એ અમારી અટક નમજે આવા લોમની સખ્યા મળી છે એમ નથી,
પણ સમાનમાં તેઆ નથી શરે એ જ દુખની વાત છે

એટલી વાન ખરી કે મંત્રિના વ્યવસ્થાપકો અનેક વાર અભાવ, પછાત, બીમ્બ
અને લાગી હા છે, વાલમન કન્યા વધારે નસા એટલે કે પેના વાપગવાની સગવડ
હાયમા હોય એટલે વેટવા જમગદમ્બ નસાપાગી કે દુર્ગત એમના પ્રસંગમાં આવે
તે બધાની ખુશામન સ્ત્રી, તેમને ગજી રાખવા એ તેમના જીવનધર્મ બને
છે સમયે અમલદાનની તો દિવનચન એમને ખુશામન સ્ત્રી પડે છે રાજ એ
વિષયના અવસર છે અને રાજની માથે ગજના નાનામોટા બાપ અમલદાર પા
આવી નયા પચરાના વિષય કરતાં આ જીવતાગજના વિષય અથવા મનમોગના
ઉપાસના ઉપામકોને પ્રત્યગ ફવદાતી નીવડે છે કેટલાક મંત્રિઓ તરફથી પૂજારી
બ્રાહ્મણો ઉપચન વાલિય વગાડનાર, નાયનાગીઓ વગેરે જાતજાતના ગુણીઓને પણ

વર્ણસન હોય છે, ત્યાં ધર્મને નામે બધું જ ચાલે છે આવી સંસ્થાઓ સુધારવી એ અગ્રેજોના રાજમા અસાધ્ય નહીં તો દુઃસાધ્ય તો ખરું જ મંદિરો વિષેના આવા અનુભવ પછી કયો ધર્મનિષ્ઠ કે નીતિમાન દેશપ્રેમી નવા મંદિરો સ્થપાતા જોઈ રાજી થાય ?

છતાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણને અગે નવાં મંદિરો સ્થાપવાનું આપણા લોકોને સૂઝવું છે અત્યજ, ભોલ વગેરે પછાત કોમોને ધર્મજ્ઞાન અને ધર્મથી અવિરોધી એવી કેળવણી આપવાની જરૂર છે એમને શુભ સંસ્કારોની તાલીમ મળે એ પણ એટલું જ જરૂરનું છે મંદિરો, ઉત્તરવો, પૂજા, અર્ચા વગેરે બાહ્ય વિધિઓ વિષેનો રત્ન પડાર ઝોમોમાં ઉત્તરિયાત કોમો કરતા જરાય ઓછો નથી હોતો એમ પણ ક્ષી શકાય કે પછાત લોકોને ઉત્સવાદિ બાહ્ય પ્રકારની આવશ્યકતા પણ વધારે હોય છે. આ બધી વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરતા એમને માટે મંદિરો બધાય એ જરૂરનું છે પણ આપણી નવી હિંચાવ, નવી પ્રેરણા, શુદ્ધ હિંદુ ધર્મ વિષેનો આપણો આદર્શ અને ભવિષ્યકાળના આપણા સ્વપ્નના એ બધાનો વિચાર કરીને આ નવા મંદિરોની રચના, વ્યવસ્થા, પૂજાવિધિ, બીજા રિવાજો, તહેવારો વગેરે બધું જ વિચારપૂર્વક અને યુક્તરૂપે ગોઠવવું જોઈએ એક વાર ચીલો પડ્યો એટલે પછી ફેરવવો મુશ્કેલ થયે. મૂળ સંસ્થાપકોમા જે વિચારનું બીજા હોય તે જ આગળ ઊગી નીકળવાનું

એક મંદિરની આસપાસ એટલી બધી વસ્તુઓ સકળાવેલી હોય છે અને આપણે ધારીએ તો મંદિરો મારફતે ધર્મસિવાનું એટલું બધું મમ કરી શકીએ એમ છીએ કે નવા મંદિરો વિષે ખૂબ જાહેર ચર્ચા થવી જોઈએ

ઘણા મંદિરો અને ત્યાંની પદ્ધતિઓનું આસ્તિક બુદ્ધિથી નિરીક્ષણ કર્યા પછી આ વિષયમા જે વિચારો સૂઝયા છે તે અહીં રજૂ કરવાનો વિચાર છે

૨

પ્રથમ મંદિરની રચનાનો વિચાર કરીએ આપણા મંદિરોના સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગ હોય છે જેમા મૂર્તિ હોય છે તે ગર્ભગૃહ, જેમા કથાકીર્તન ચાલે છે તે સભામંડપ, અને આ બેને જોડનાર વચ્ચે અતરાલ મંદિર મોટું હોય તો એની આસપાસ મોટું આગણુ હોય છે આમે દીપમાળા હોય છે અને એ આગણાની ચારે બાજુ ઓથરીઓ હોય છે આની બહાર કેટલીક દુકાનો તો હોવાની જ મંદિરના 'સેવકો'ના મકાનો પણ પાને જ કયાંક બાંધેલા હોય છે

હિંદુ મંદિરોમા મોટામા મોટી ઝડચણુ એ કે જેટલા લોકો મંદિરમાં લાખ લે છે તેમના પ્રમાણમા મંદિર હમેશા નાનું જ હોય છે મંદિરની બાંધણી મજબૂત હોય, એના ઉપર અદ્ભુત યજ્ઞ દેડવી હોય, ખાત્ર ઈંટાલીથી આસેલા આરસના પથ્થર જેવા હોય નવી દબના જાજરમા જેવી ચળકતી ચીની માટીની તકતીઓ બેસાડેલી હોય, તેવી તકતીઓથી જમીન અને દીવાલો પણ શણગારેલી હોય. છતાં

મંદિર તો નાનું જ હોય પુણ્યના લોભી દાનગૂરો બધું પુણ્ય પોતાને જ નામે જમાવે થાય એ જાણાને એશ્વાને જ ખરવે મંદિર બાંધે તો આમ જ થવાનું મંદિર જાનવામાં મુખ્ય વિદ્યાર્થીનાનો નથી હોતા પરંતુ કોઈના પુણ્ય અને આ લોકોમાં શ્રીમંત્રી જે જ પ્રેરક વૃત્તિઓ હોય છે એ નગરમાં દન કે વીસ મંદિરો હોય પણ દીવાને-આમ, સાથા પાર કે દાઉન હોવાની રજા નાંચે એવું એક પણ મંદિર ન મળે. હવે પછી આપણે જે મંદિરો બાવીશું તે નાનાં હોય કે મોટાં, પણ ધામના બરાબર જોએ જ્યાં ભેદ થઈ શકે એનું વિચારીશું આ જાણુ તો એની સાથે હાજર જાહેરને મંદિરનો વૈભવ વધે અને જાહેર જીવન ત્રમુલ્લ થાય તો મોટી પાત્રી બેસી શકે એ જ ઉદ્દેશ્ય જોઈશું (૨ તથા) બાકીનાં વડાઓ એવીજ અજગ વડે તો એના પર છન પણ બરાબર પણ દેવ મંદિરની જાતપાત્ર વિસ્તીર્ણ અને ખુબી જગ્યા તો હોવી જ જોઈએ રસ્તા પરની દુકાનો જેવા સા. મંદિરો બાનવારી રીતે જામ નથી એવાઓને રજા જ ન મળવી જોઈએ

બીજા આપણા જૂનાં મંદિરોના જર્જરાયેલ બહુ જ મજબૂત, પણ અજવાળા વાળા અને નાશ્વર હોય છે મૂર્તિના ગમવ મરના મૂર્તિના ઘણાના ગમવનો ખ્યાલ રાખીને જ આ વ્યવસ્થા મરતી હોવી જોઈએ જર્જરાયેલ બેસીને મૂર્તિને અભિષેક કરનાર સ્વના ઉમેદવારને ઈશ્વરજાત બીજા વાગ જાવાવનો અનુભવ મરાવવાનો ઉદ્દેશ્ય પણ એમાં હા. તો કાલ જાલ? મૂર્તિને આમ ગૂંનગાવવાની ભાવિક લોકોને દશનની ભાગ અગવડ થાય છે એ તો દેખીતી હા મારી છે હવે પછીનાં મંદિરોમાં મૂર્તિના દૂરથી દર્શન થાય એવા માં ડિવા એવા ઉપર તને ખરી કાંચી જોઈએ મૂર્તિની આનંદપાત્ર દીવાલ ન જ હોય મૂર્તિની ફરતે ચાર, આઠ કે વધુ ઘાબડા ઉપર જ વિખર ચાલું હોય તો ન જાય પણ સુદર અને દર્શનસ્થુ ભક્તને પણ ભાર નાવડ થાય મૂર્તિ ઉપર બરાબર અજવાળુ પડવાથી ધમમ્મ તત્ત્વ નિહિત ગુહાયામ્ હવાનો વખત ન આવે બહુ બહુ તો મૂર્તિની પાછળની બાજુ મૂર્તિને ઢાકે એવા દીવાલ ચાલી લવી ભીડ રોકવા ખાતર મૂર્તિની આનંદપાત્ર ચાર ફૂટ ડિવાઈનો મરો ભવ હોય પણ આ વ્યવસ્થામાં ભીને જાવકાથ જ નથી દરે જાણુ આગળ ધસીને પોતાને હાથ મૂર્તિની પૂજા મરાવનો રિવાજ મઠી નાખ્યો હોય તો ધસારાનું મરું જ કાચુ ન રહે

મંદિર આગળ દીપમાળ બાધવી હોય તો એ દીપમાળ આખા ગામને પહોંચે ગીરના મિનાગ તરીકે કામ આવે એવા ડિવાઈ હોવી જોઈએ રાત ભૂલા પડેલા લોકોને દિશા સૂચે એવા માટે એ દીપમાળની ટાવ પર એક મોટો દીવો આખી રાત બળતો રાખવામાં આવે તો કોઈ કોઈ દમણ તો બહુ જ આવકારલાયક જાણુ મંદિરના આગામી એક બાજુ પર એક મોટો ફૂવો હોવો જ જોઈએ જેની આસપાસ ગામના ઘણા લોકો તેમ જ વર્માર્ગુઓ નાહી શકે તેમ જ કપા ધોઈ શકે અને છતાં ત્યાં મલ્લ કે ગંદવાડ થાર નહીં એવી ગોકવણુ હોવી જોઈએ

ઘણા લોકો જમવા ભેગા થાય છે, સાંજે ભેગા ફરવા જાય છે તેમ નાહવાને પણ ભેગા થાય એવો રિવાજ પાડી શકાય. નદીના ઘાટ ઉપર લોકો ભેગા થાય છે ખરા પણ એમાં કલ્પ જોડે વાતાવરણ નથી જન્મતું. મંદિરને જે આપણા જાહેર જીવનનું કેન્દ્ર બનાવવું હોય તો નગરવાસીઓ અથવા ગ્રામવાસીઓ અનેક રીતે અને અનેક કારણે મંદિરમાં ભેગા થાય એવો રિવાજ પાડવો જોઈએ.

૧૯૩૧

૩

મૂર્તિપૂજા

દરેક સમાજે પોતાની સંસ્થાઓ અને સામાજિક પ્રથાઓ વખતોવખત તપાસવી ઘટે છે અને જૂના સાથે સમજાવ સખી, ચાલતી પ્રવૃત્તિ બરોબર સમજી લઈ, ભવિષ્ય ઉપર દૃષ્ટિ રાખી જોઈતા ફેરફાર કરવા ઘટે છે. મૂર્તિપૂજાની પ્રથા અથવા સંસ્થા બધી બાબતોથી તપાસવાનો વખત આવ્યો છે. મૂર્તિપૂજાનો જોને વિરોધ નથી તે જ પ્રમાણે મૂર્તિપૂજા વિષે જોને હવે વિશેષ ઉત્સાહ રહ્યો નથી એવા એક સામાન્ય માણસને ઊપજતા આ કેટલાક વિચારો છે.

મૂર્તિપૂજા ધર્મસાધનાનું આવશ્યક અંગ નથી, એમ હું માનું છું, એની સાથે એમ પણ હું માનું છું કે આપણા દેશમાં જે પ્રકારે મૂર્તિપૂજા ચાલે છે એમાં મૂર્તિવિધ્વંસકો કહે છે તેમ અનેતિકતા છે એવુંયે કહ્યું નથી. મૂર્તિપૂજાનો આક્રામ માણસના ચિત્તને આવશ્યક નથી; અને છતાં માણસ એવો આક્રામ લે તો તેમાં શરમાવા જેવું કશું નથી. મૂર્તિપૂજા દ્વારા મોક્ષ નજીક આવ્યો હોય એમ માન્યામાં નથી આવતું, એની સાથે એટલું તો ખરું કે મૂર્તિપૂજા દ્વારા, અને ખાત્ર કરીને મંદિરોની સ્થાપના દ્વારા, આપણે આપણી સંસ્કૃતિને ઘણો વેગ આપ્યો છે, સમાજનું સંગઠન કર્યું છે, ધાર્મિક સાહિત્ય, સંગીત, કલા અને ઉત્સવો ખીલ્યાં છે અને અમુક હદ સુધી આખી પ્રજામાં સર્વોદય તરફ લઈ જનારા સંસ્કારો ફેલાવવાની સગવડ કરી છે. આપણી પ્રજાની રસિકતા, સંસ્કારિતા અને ધાર્મિકતા વ્યક્ત કરવા માટે મંદિરોનો ઉપયોગ ઘણો થયો છે. એટલે આપણાં મંદિરો આપણી ભક્તિનાં બાજન થઈ પડ્યાં છે એ બધી રીતે શોભે છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે મૂર્તિપૂજા અને મંદિરોની સંસ્થામાં કશો મૌલિક ફેરફાર કરાય જ નહીં.

જીવતો સમાજ ધારે તો આગળ પાછળનો પૂર્ણ વિચાર કરી પોતાના ધર્મમાં, તેમ જ ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં—સમાજમાં તેમ જ સામાજિક રૂઢિઓમાં—આવશ્યક ફેરફારો કરવાને હંમેશા હકદાર છે એમ સમજીને જ આ લેખ ઘણાં વર્ષો પહેલાં લખાયો હતો. આજે પણ મારા એ અભિપ્રાયમાં ફેરફાર થયો નથી.

આપણા મંદિરો વિરે મેં આના પહેલાં અનેક રેખો લખ્યા છે વરતેજમા હાલનો માટેનું મંદિર ન્યયાર્થ તે વખતે મૂર્તિઓની સ્થાપના મારે હાથે જ થઈ હતી તે વખતના મારા પ્રવચનમા મૂર્તિપૂજાની મેં બધી બાજુએ મીમાન્સા કરી છે આ વિષય ઉપર આ ગ્રંથક સંગીન વિચારની જરૂર છે અમુક માધ્યમ મૂર્તિપૂજાનું સમર્થન કરે છે કે વિરોધ કરે છે એનું જોઈને જાણનાર જણ કે બીજા જણને એ આજ્ઞાતા જમાના માટે અને આપણા ડિનની દૃષ્ટિએ અસંગત છે

હિંદુ ધર્મમા નાચુ જોતા મૂર્તિપૂજાનો આગ્રહ કે વિરોધ બેમાથી એકે નથી માત્રપ્રધાન કરતાં જે મા મૂર્તિપૂજાનો ઉપેક્ષાથી મહી થકાય કે નહીં એ સવારને યાત્રુ મહત્ત્વ નથી મહાભારતમા મંદિરનો ઉપેક્ષા થયે નથી એ મિત્ર સ્વરાની પણ જણ નથી આપણા આચારધર્મનો બીરો આસાર શીત અને ગુહ્યમૂલો ઉપર છે એમાથી જ સ્મૃતિઓનો વિસ્તાર થયો છે માત્રમ સાવ અકાઠઈ જાય એટલી વિહારી એ સ્મૃતિ નાહિત્યમાં આચારધર્મ વિસ્તાર્યા છે એમાં મૂર્તિપૂજા દર્શનથી વેગની ભાજ્યા છે જ નહીં એટલે હિંદુ ધર્મ જોકે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધી નથી તોયે ‘હિંદુ ધર્મના મૂળમાં મૂર્તિપૂજા નથી’ એ વિષે જે મત હોઈ ન શકે પડી મૂળ હિંદુ ધર્મનું એ પ્રસાર બીજો કયારી જ મનાય? ત્યાર આ મૂર્તિપૂજા આવી કયાથી?

મૂર્તિપૂજા અને મૂર્તિનિમાણ વચ્ચે ભેદ કરવો જોઈએ મૂર્તિઓ તો પદ્મપુષ્પની એટલે કે પ્રાગ્-એનિહાનિક કાચી મનતી હલ મોહન જે દોમા જે માગીની મૂર્તિઓ જડી છે એમા એક મૂર્તિ પૂજાની હોય એવું અનુમાન કરવામા આવ્યું છે અને બીજી જે નાની મૂર્તિઓ વિવિધ શિલેષ્વરના પરથી કૃષિદેવતાની હા એવી કે પના કરવામા આવી છે એ પર માગીની જ છે પશુપતીઓની મૂર્તિઓ તો અનેક પ્રકારની જાવી છે પણ એ બરી પૂજાના સાધન તરીકે વપરાતી હતી કે નહીં એ કહેવું મુશ્કેલ છે જોન કૃષિદેવતાની મૂર્તિ તરીકે ઓળખવાનો પ્રયત્ન થાય છે એ કેવલ નોકસાલીની મૂર્તિઓ હોય એમ પણ બને કારણ કે મારા ઉપર જાણે જે બાજુ જે દોષવા મવડની પક બનાડયા હોય એવું એમનું શિલેષ્વર છે

સત્ત્વ એ મૂર્તિઓ કયાથી પેદા થઈ એ નથી પણ પૂજાના સાધન તરીકે મૂર્તિઓ આપણે ત્યાં કયાથી ચાલી આવી અરવા કયારની વપરાયા લાગી એ છે

કેવલક માને છે કે બૌદ્ધોએ તેમ જ જૈનોએ આ દશમા મૂર્તિપૂજા દાખલ કરી પ્રાચીન બૌદ્ધ કોતરકામમાં પહેલાં બુદ્ધની પોતાની મૂર્તિ કોતરતા ન હતા એક ધોડો જીન કસેલો પણ સત્ત્વર વચરતો કોતરલો હોય અને બોની આસપાસ ભક્તાનો મેળો બતાવો હોય એટલે માની લેવાનું કે ધોડા પર બાળ ભગવાન ત્રિરાજમાન છે બુદ્ધ ભગવાનને મૂર્તિ દ્વારા વ્યવસ્થા કરાય નહીં એટલી આમન્યા તે વખતે રખાતી હલ

કેટલાક બૌદ્ધો કહે છે કે પહેલાં આમારામા મૂર્તિપૂજા હતી જ નહીં એ તો તત્ત્વમાર્ગનો ચેપ છે તાત્ત્વિકોની અસરથી મહાયાના પથ ઉદભવ્યો અને પછી પરલોકના સુખદુઃખના ચિત્રો અને વિમાનો લોકોને બતાવી લોકોની ગદ્ગદ જગત અને દૃઢ કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા એ વખતનો આ મૂર્તિપૂજા સમ્રાટાય દેખાય છે વધારે સંભવિત એ લાગે છે કે મૂર્તિપૂજા આપણે ત્યાં ગ્રીસમાથી આવેલી હોય પથ્થરનું કોતરકામ ચવન (આયોનિયા-ગ્રીસ) દેશથી બાલ્કિક દેશમાં થઈને હિંદુસ્તાનમા પહોંચેલું છે કળારત્નિક, સંસ્કારી અને ઉત્સવપ્રિય આયેનિ-પછી તે વેદધર્મી હોય, જૈનધર્મી કે બૌદ્ધધર્મી-સુંદર સુંદર મૂર્તિઓ, તેમની પૂજા, ઉત્સવો, રથયાત્રા, જિંચાં મહિરો અને તેમા ચાલતા ભોગો બધું ગમી ગયું હશે મહાભારત કાલને અંતે યજ્ઞની પ્રથા મોળી પડી હતી જ એની અવેજીમાં લોકોને કંટપના માટે કઈક ખાદ્ય જોઈતું હતુ જ એટલે મૂર્તિપૂજા એમને ફાવતી આવી હશે રાજ્ય દૃઢ કરવાના મુખ્ય ઉપાયો ત્રણ (૧) લશ્કરી સામર્થ્યથી લોકોને દબાવવા, (૨) કેળવણી અથવા પ્રચાર દ્વારા લોકોના હૃદયો અથવા લાગણીઓ કબજે કરવી અને (૩) જનતાની ચિત્તવૃત્તિ રગાઈ જાય એવા ઉત્સવ, 'સમાજે', યાત્રાઓ વગેરે ચલાવી લોકોની ખુશામત કરવી મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા એ પહેલાં જ અનેક જાતો આ દેશમા આવીને વસી તેમણે અહીંનો ધર્મ સ્વીકાર્યો, અહીંના ધાર્મિકોને ઉત્તેજન આપ્યું, તેઓ અહીંની ભાષા બોલવા લાગ્યા અને અહીંના થવા પછી તો એ બહારના લોકોની સારીનરસી કંટપનાઓ, માન્યતાઓ અને રૂઢિઓ પણ આપણે ત્યાં દાખલ થયા વગર રહે જ કેમ? આમ હિંદુ ધર્મ ગંગા નદીના પ્રવાહની પેઠે ખૂબ બહોળો અને કાદવવાળો થયો મૂળ વૈદિક ધર્મ અત્યંત શુદ્ધ હતો, એમા જરાયે ભેદ નહોતો એમ કહેવાની અહીં મતભેદ નથી પણ મૂળ ધર્મ, મૂળ સમાજની પેઠે એકરૂપ, સુશ્લિષ્ટ અને પ્રાણવાન હતો જ્યારે પાછળનો ખીચડો અવસ્થિત, શિથિલ અને મેદસ્વી થઈ ગયે તો એમા થક નથી 'નવો મુસલમાન વધારે અ-ચા અ-ચા બોલે' એ કહેવત પ્રમાણે આ બહારથી આવેલા રાજાઓ અને જમાનો દેથી લોકોની રૂઢિઓનું અને લાગણીનું વધારે ચુસ્તપણે પાલન કરે અને જનજનના ઉત્સવો અને મહિરો ચાલતા કરી પોતાનું પારકાપણ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરે એ પણ સંભવે ગમે તે હો, પણ હિંદુ સમાજમા અને હિંદુ ધર્મમા મૂર્તિપૂજાની જડમૂળો ખૂબ ઊંડે જઈ છે એ વાત નિવિવાદ છે

કેવલ છે કે માત્રસ ગચનને માટે નગા ભાઈને પણ મારી નાખે અને પોતાનો ધર્મ પણ છોડે મૂર્તિપૂજા અને મહિરોની સ્થાપના એ કેટલાક બ્રાહ્મણોની જાતસ થઈ પડયો મામાન્ય લોકોને પણ ત્યાગનપત્યા અને પિત્તગુહિના અથરા ધર્મ કરનાં દેવાનું માવચનાનેન, તે દવા માવચનુ ય । એ ન્યાયે દેવોને ખવડાવવા પિવગ્રવવા એટલે દેવો પણ આપણને ખવડાવશે, પિવગ્રવશે, એ તહેલો ભુખિ મુખિની લાકચ

બનાવનાર ધર્મ નથી નથી, અને માર્ગે અને મૂર્તિપૂજા આખરે હિંદુ ધર્મનું ચો-
માન્ય અંત વડે પડ્યું

મૂર્તિપૂજા હિન્દુસ્તાનના અનાર્થ કે જાડી રોમે પાતેથી આર્થ લોનેએ ધીમે
ધીમે ચીરી હલે એવી પણ એક પના છે નાથદ્વારાની ક્રીનાયની ત્રિહામણી છત્રી
પુત્રી જાનાથજીની વિચિત્ર મૂર્તિઓ વગેરે પ્રકારો જોતાં આપણે એ સૌન્દર્યો
પાત્રક ગ્રીન દેશ પાનેથી ન જ ચીધા હોય આપણે ત્યાંના એ વિદ્વાન એમ સિદ્ધ
ગ્વાનો પ્રવચન સી રહ્યા છે કે મૂર્તિવિચિત્ર મુત્રવમાનો આવી આવ્યા તે
પેલા-ધર્મા વખત પેલા-વિપુજ્ય વગેરે પાવિત્રપૂજા અરજત્તાનથી જ
હિન્દુસ્તાનમાં આવી હાવી જોઈએ આત્મની મૂર્તિપૂજા એ ઉપર વહાવેલા બધા જ
પ્રચારોમાંથી નીતરી હોય એમ પણ બને!

નગુપ્ત નિર્ગુપ્ત ઉપાનત્યા, તેમ જ વ્યક્ત્યાન નિના સ્તવાઓ તો નોખા અને
બહુ જૂના છે મૂર્તિપૂજા આવી એટલે તે જ સગુણ-ઉપાનત્યા છે એમ લોકોને
થઈ પડ્યું, અને ધર્મકાંડ, નંત્રમાર્ગ, ભક્તિ વગેરે ભાવનાપ્રધાન અને સ્વાપ્રચુર
માર્ગોને મૂર્તિપૂજા ઉન્નતિનો એક અનરકારક ઉપાર જણાયો અન્યમ્મ ક્રિ કરતા
વ્યક્ત્ય પિત્રીઓથી કેશકારક હોઈ થકે છે નિર્ગુપ્ત ઉપાનત્યા ક્રિતાં સગુણ ઉપાનત્યા
વચાં સ્વાર્થ અને નમાધાનનાર છે એ પણ કમૂચ કરીએ પ્રાકૃત લોકો માટે
વ્યક્ત અને નગુપ્ત જાદી છે એ ખરું પણ એ ઉપરથી એમ નથી નિદ્ય થનું કે
અજ્ઞાન, અજોષ અને વહેમથી જ લોકો માટે મૂર્તિપૂજા જોખમકારક નથી નામાન્ય
લોકો બને ત્યાં સુધી ઉદારચરિત્ર સત સત્પુરુષોની નેવા-શુશ્રૂષા કર અન સત્સાં
દ્વારા ધર્મબોધ મેળવે એ નિર્ગુણોપાનત્યાનો એક પ્રકાર છે ઈશ્વર એ પરમ પિતા
છે, માતા છે, માલિક છે, પતિ છે, માયુક છે, મિત્ર છે, ગુરુ છે આચાર્ય છે એમ
નમે તે એ અથવા અનેક સંગ્રંધો સુધી ઈશ્વરના ન્યાયી, દામય સ્વાધિકારી,
જ્ઞાનદાથી, સમાચાર વગેરે અનેક નિર્ગુણોનું ધ્યાન થરી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી એ
જ નાની વ્યક્તગતિ છે સગુણોપાનત્યાનો મુખ્ય અથ પણ એ જ છે મુત્રવમાનો
શીખ લોકો, પ્રાચીનનામાજીઓ, પ્રો સ્ટે ખ્રિસ્તીઓ વગર બધા મૂર્તિના આ બિન
ચિના આ નેત્રે જ નિર્ગુણોપાનત્યા છે પ્રાકૃત લોકોને માટે એ જ યોગ્ય છે

ખરું જોતા જડ અને વહેમી લોકો માટે નહીં, પણ વિચિત્ર સસ્કારો પામેલા
અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ જ વધેલા પણ સ્વાસ્થિક અપરાધ લોકોને માટે જ
મૂર્તિપૂજા ઇમની છે ઈશ્વર સ્વત્ર છે એ તત્ત્વનું સારું સ્વસ્થ જોઈ સમજ થકે
છે, તેમને જ માટે મૂર્તિપૂજા ધાર્મિકતા કેળવવાનું એક નિર્ણય સાધન થઈ થકે છે
જોકે મૂર્તિપૂજા એ સર્વકોષ સાધન તો ન જ ગણાય જડ બલિદવાળાઓ માટે જ
મૂર્તિપૂજા છે એમ કહેવામાં આવે છે પણ જડ-નમાજ મૂર્તિપૂજાનું સ્વસ્થ સમજ
થકનો નથી જ માત્રગતી દૃષ્ટિએ મૂર્તિ એ એક મોટું ભૂત જેવું છે એના મનમાં
મૂર્તિ સાથે બીક અને રજ આવી થકે છે અને એની પૂજા તો બગિયાને શરૂ

જઈ બચી જવાનો ઉપાય જ હોય છે એવા લોકો માટે તો મૂર્તિપૂજા નિર્ભયતા અને સ્વતંત્રતાની વિનાશક છે અંદરથી પોલી એવી લાકડાની મોટી મૂર્તિ બનાવી એ મૂર્તિના હાથમા મૂકેલો ભોગ એ હાથને પાછળથી બાંધેલી એક છૂપી દોરી ખેંચવાથી મૂર્તિના મોઢામાં પડી જવાની વિગતો આપણે કયા નથી વાચી? હિંદુસ્તાન બહારના દેશોમા મૂર્તિપૂજાએ અવર્ણનીય અત્યાચારોને ઉત્તેજન આપ્યું છે અને હિંદુસ્તાનમા મૂર્તિપૂજાએ પછાત કોમો માટે અગણિત વહેમોને જન્મ આપ્યો છે તત્ત્વજ્ઞાનની કેળવણી જેમને મળી તેઓ બેશક મૂર્તિપૂજામાથી ઘણો લાભ ઉઠાવી શક્યા પણ એવાઓમાથી જેઓ શદ્ધ આત્માથી એટલે મોક્ષાર્થી હતા તેઓ તગત જ મૂર્તિપૂજાને વગવી આગળ ગયા મૂર્તિપૂજાનો બચાવ કરતા ગ્વામી વિવેકાનંદે એક વાર કહ્યું છે કે ‘મૂર્તિપૂજાથી જે સમકૃષ્ણ પરમહંસ મળતા હોય તો મૂર્તિ પૂજા ઘણું જીવો!’ પૂજાગી સમકૃષ્ણ પરમહંસનો ધવો જ મૂળે મૂર્તિપૂજાનો હતો, પણ આખરે એમાથી તેઓ પણ નીકળી જ ગયા હતા કૂંડો ગાડ પર જ ઈશ્વરને અર્પણ છે, તે તોડીને મૂર્તિને માથે શા માટે ચડાવવા એમ તેઓ કહેતા અને ભાવારેશમા આવે એટલે મૂર્તિની પૂજા કરવાને બદલે પોતાની જ પૂજા કરતા એમણે મૂર્તિપૂજા આખર મુધી છોડી ન હતી, પણ આગળ જતા તેઓ મૂર્તિપૂજાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી ગયા હતા.

એટલે ધ્યાનપૂર્વક તપાસતા જણાયે કે મૂર્તિપૂજા એ સાવ જડ લોકોને માટે હિતકર નથી તેમ જ અત્યંત સરકારી અને ગંભીર લોકો માટે એ આવશ્યક નથી જેને મૂર્તિપૂજાની દેવ પડી ગઈ છે, તેને તે છોડવા માટે માનસપૂજા એ વચગાળા પગથિયું છે આપણા સાધુસતોએ મૂર્તિપૂજાનો મોટો ભાગે સીધો વિરોધ નથી કર્યો પણ પૂજાને બદલે ભજનને જ એમણે પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મ જાહે અનેક દેવોને આગ્રહપૂર્ક રજા આપી એક દેવની સ્થાપના કરી ત્યારે લોકોએ—કેમ કે અનેકતા એમના હાડમાથી ગઈ ન હતી—અનેક સતોની પૂજા ચાગુ કરી તે જ રીતે એકેશ્વરી ધર્મના આગ્રહી ઈશ્વામી અરબસ્તાનમા અને તુર્કસ્તાનમા પણ પવિત્ર સ્થળો, પવિત્ર કબરો, કુરાનના મત્રોનો ઉચ્ચાર અને એમાથી ઘતા ચમત્કાર વગેરે અનેક પ્રકારો પેદા થયા.

ધર્મ ખરું જોતા શાસ્ત્રો અને ધર્મગરુઓના ફનવાઓ ઉપર આધાર નથી રાખતો પણ શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવનાઓ, શુદ્ધ બુદ્ધિ, સારાનરસાનો વિવેક કરનાર વિવેચક શક્તિ અને પવિત્ર પરુષોના અનુભવ ઉપર આધાર રાખે છે ધર્મ એ જીવત વરતું છે શાસ્ત્ર ગ્રંથોના શબ્દોનું પ્રમાણુય લઈ બેસવું એ જ જડપૂજા અથવા બુતપરસ્તી છે હૃદયમાથી પરમાત્માને અને એણે આપેલી જીવત ધર્મવૃત્તિને ખગેડી એને ઠેકાણે શાસ્ત્રો, ગ્રંથો અને જૂના રિવાજોને બેગાડવા એમા ધર્મની હાડહડની અવગણના છે.

આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે કે મમાજ વચ્ચે પોતાને જોઈ અંદરથી, એટલે ફેરવવાથી, પ્રગતિ ન કરે ત્યારે એને પદમ્ભે પ્રાપ્ત દુઃખથી ફેરફાર કરવા પડે છે. આખરે થવાનું તે થઈ જાય છે, પણ કમને કરવાથી જે ચિત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની અંતર ઘંઘા કાઢી મૂકી દે છે. ઈશ્વરની મૂનિ જનાવવાથી અને એને જન જનતા ઉપચાર આપવાથી માણસની ધ્રોડ મુક્તિનું કદાચ અપમાન થતું હશે, પણ એથી ઈશ્વરનું અપમાન થાય છે એ તો ગમે નથી ઊંચરનું. પછેથી વાન એ છે કે ઈશ્વરનું માનઅપમાન માણસના હાથમાં છે જ નહીં. માણસે પોતાના સ્વભાવ ઉપરથી જ ઈશ્વરને 'જેવસુ ઝોડ' એટલે કે 'મન્સરી દેવ' બનાવ્યો. મન્સરી પતિ, મન્સરી રાજ, મન્સરી ઉસ્તાદ અને મન્સરી દેવ — ત્રણ એક જ વૃત્તિના પરિણામ છે. ઈશ્વર એક તોય છે એના અનેક ગુણો અને વિગુણો પરત્વે અનેક દેવો માણસે કદાચ કાઢ્યા. એટલે એક ઈશ્વર ઉપરાંતની દેવદેવીઓ તો કાલ્પનિક છે. આટલા દેવો જોઈ પદમાન્બને ચીટ યાત્રી આવે? ઈશ્વર જાણે છે કે ભડે ભૂલથી પણ આ લોકો અને પોતાને જ પૂજે છે. માણસજનમાં કેટલી અપૂર્ણતા છે, એની ગરજ હી છે, એને કઈ રીતે સમાધાન મળે છે એ જાણું શું ઈશ્વરથી અજાણું છે? હદયમાં સ્ત્રી હદયને પ્રેરનાર અંતર્યામી શું હદયના ભાવ નથી જાણી શકતો?

મૂનિપૂજની જેમ સાબો છે તેમ જ કેટલાંક નુકસાનોનો સંબંધ પણ છે. તેમાંનું એક મોટું નુકસાન તે પર્મદંત્વ જાણવામાં એવી આવનો અંતરાય છે. જાડ પાલિય પદાર્થની મૂનિ જનાયા પછી અન્ય પદાર્થો કરતાં એનામાં વિશેષ યત્નિ છે એમ માનવાની ભૂલ આપણને હમેશાં નડે છે. માણસની ભાવના એક દેહાત્મી ચોટિ છે અને બીજી દેહાત્મી નથી ચોટતી એ સ્વભાવજન ભેદ છે. પણ એને વસ્તુગત ભેદ માનવા અથવા એવી ભ્રમણાને ઉત્તેજન આપવું એ ઈચ્છવા યોગ્ય નથી.

માણસમાં બોંઝ ભોગવવાની, કથાનો આનંદ લેવાની, ઉન્નયો ઊભરવાની અને ટોળે મળી લોરે કરવાની વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ એકદમ મારી મરે નહીં. આમુક દૃષ્ટિએ આ બધી વસ્તુઓ મારવા કરતાં ઇંચદાપૂર્વક વિચિત્ર કાજમાં કેળવવાથી જ એમનું ખચખચરૂપ ટાળી શકાય છે. તેથી સમાજના પ્રાચીન આગેવાનોએ ધર્મનો અને સાર્વત્રિક વાસનાઓનો સંબંધ જોડી દીધો. એક બાજુએ આથી લાભ થયો. ભોગાદિકમાં પણ ધાર્મિક વૃત્તિનો પ્રવેશ થાય એ કંઈ નાનીસૂની પ્રગતિ નથી. પણ એની સાથે ધર્મમાં — ધર્મ વિષેના ખ્યાલમાં, ધાર્મિક આદર્શમાં ભોગાદિક મેલી વસ્તુઓ ધૂસી ગઈ એ એ જ વસ્તુની બીજી બાજુ. એને ઈંછ કોમ્ ગણી શકે? મધમાં પાણી ફેંટાથી પાણીનો સ્વાદ સુધર્યો, પણ તેટલે જ દરજ્જે મધનો સ્વાદ બગડ્યો અથવા ઊંચો. એના જેવું જ આ છે. ધર્મનો ફેલાવો વધારવા માટે, ધર્મ લોકપ્રિય કરવા માટે, લોકો જે ઈચ્છાને કરવા ગયા તેને જ કારણે તેમને ધર્મ કંઈક મોળો કરવો પડ્યો. ઘણા લોકો જે બીજી રીતે ધર્મની અસર તથા ન આવત તે આથી

ગહેજે આવી ગયા ખરા પણ ધર્મની ગતિ અને ધર્મનું તેજ કઈક ઓછા થયાં એની ના પડાય? દરેક ધાર્મિક વસ્તુ પ્રત્યે માણસના હૃદયમાં શ્રદ્ધાભક્તિ હોય જ. એટલે ગમે તે કારણે જે વસ્તુ એક વાર ધર્મમાં ધૂસી તેનાં મૂળિયાં જીવનમાં એવું તો જોર પકડે છે કે તે અધર્મને પોષક છે એવી ખાતરી થયા પછી પણ એને દૂર કરવાનું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. ખ્રીસ્તીઓનું બલિદાન, દેવદાસીઓની પ્રથા, પૂજામાં તાંબૂલાદિનો ઉપયોગ, અસ્પૃશ્યતા, પ્રતિનિધિ મારફતે પાપક્ષાલન અને પુણ્યપ્રાપ્તિ, ભૂતપ્રેતોની પૂજા, દુબો બાળીને થતો યજ્ઞ વગેરે કેટલીયે ધાતક અને ભ્રમોત્પાદક વસ્તુઓ ધર્મમાં ધૂસી જવાને કારણે જ અત્યાજ સુધી ટકી છે અને હજી આપણને નડે છે. મૂર્તિપૂજનું પણ આમ જ થયું છે. સમકૃષ્ણ પરમહંસ ઘરાબ પીતા નહીં, છતાં પૂજામાં વપરાયેલું મદ્ય એમને પ્રમાદ તરીકે આપવામાં આવે એટલે એ મદ્યમાં એક આંગળી નાખી એનો સૂક્ષ્મ છાટો મોઢામાં ઉગાડતા અથવા એ જ આંગળી નાખી કપાળ ઉપર મદ્યનો વાદલો કરતા એમણે માંસ છોડી દીધું ત્યાર પછી પ્રમાદનું માત્ર કોઈ એમને આપે તો તે માથે ચડાવી એક કોરે મૂકી દેતા આવી રીતે મૂર્તિપૂજા દ્વારા કેટલીયે અનિષ્ટ વસ્તુઓ પોતાની આવરદા લાભાળે જાય છે. ભોગમાં ધાર્મિકતા દ્વારા સંયમ દાખલ કરવાના પ્રયત્નમાં ભોગ જ વધારે દૃઢ થયો. મૂર્તિપૂજા દ્વારા કલ્પનાશ્વમિને—રસવૃત્તિને એક બાજુએ ફેળવણી મળી તો બીજી બાજુએ એ જ વસ્તુઓની પ્રગતિ ઉપર અંકુશ મુકાયો.

જેમ નદીના પ્રવાહમાં એકાદ વાગ બાધી રાખવાથી કેટલોયે કચરો અને લીંબ એની આસપાસ બાઝી રહે છે તેમ મૂર્તિપૂજાની આસપાસ કેટલાયે વહેમો અને સામાજિક સગ્રાઓ ટકી રહ્યા છે. આપણા મંદિરો સામાજિક છે પણ સાર્વ જનિક નથી! તેથી ઘણી સામાજિક સપત્તિ ખાનગી બની જાય છે. પરિણામે એનો દુરુપયોગ અથવા અનુપયોગ થાય છે. નામધારી રાજના પ્રધાનોમાં જે દોષો આવે છે, તે બધા દેવસ્થાનોમાં આવી જાય છે.

પણ આ તો કેવળ નુકસાનની બાજુ બતાવી બીજી બાજુથી લાભ પણ અનેક છે. સરવાળે લાભ વધારે છે કે હાનિ વધારે છે એ તપાસવું જોઈએ.

નવા મંદિરો

આપણે નવા જમાનાના ચોગ્રે મંદિરોનો ઉપયોગ પહેલાં જેટલો નથી કરતા મંદિરોમાં જતું એ આપણને લાગે છે. નમ્રો વ્યાપાર લાગે છે મોઢું ખાન ઉત્તવ હાથ અને જતું પગ તા વાન જુદો નહીં તા મંદિરો હવે અધિગિત ડિગ્રીઓ, ડિગ્રીઓ, રિધવાઓ અને દર્શિવાઓ જોર બ્રાહ્મણો માટે જ છે, એવી આપણી લાગણી થઈ ઈ છે. કોઈ મંદિરની મૂર્તિ ખાન રૂપાત્રી હોય અથવા વિશેષ થવા પડે તેની હોય તો એ મોહનતા જેવા મન લલનાય ખરું પણ દર્શન માટે બેઠા થયેલા અનુભવી જોયે પાતાના જોવાલક્ષી કયાં મોહનતા અને કાવ્ય દેવા દે ત્યારે ને! ઈશ્વરો, પદ્મજો અને માગણો આપણને એ મિનિટનીયે શાંતિ મળ્યા ન હોય મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવા એક ક્ષણ ઊભા રહીએ ત્યાં તો 'વરપતીય લો અને દર્શિયા આપો'ની ઉપદેશની શરૂ થઈ જ સમજાવી

કેવાક મંદિરોના દેવો જર્મકીમત રજવા. જેવા હોય છે રજવાડામાં જેટલા બા વિચાર અને વ્યવસ્થા હોય તે બધા એ દેવોને મળવા જેઈએ એક મંદિરમાં તો મેં વેશ્યાઓને મંદિરના પાલિકાની પાલિકા કરતા જેઈ છે આ દેવોના સ્વરૂપમાં અનેક દેવોની પણ હાથ છે, અને રજવાડાની પેક રામીઓને મળવાના વારા પણ નક્કી કરવા હાથ છે. ઈશ્વર જેવા ભક્તો જે દિવસે થયે તે દિવસ સુધી ન. પણ ત્યાં સુધી ઈશ્વરને પોતાના ભન જેવા થવું પડે એ વાત સાની છે મનની પ્રજના દેવો પણ મનની જોડકામીથી વ્યાપવી પ્રજના દેવો પણ કાંઈકાં રહીએ બને છે ને થી મા કરાર બને છે આપણા કંઈક દેવો થીકામીથી છે. મંદિરો, ગુરુદિપ્તિ છે અને આ સ્વભાવ આખર આપણી પૂજાવિધિમાં પ્રગટ થાય છે

જેમ આપણા ધનિકો મેળવવી સપત્તિ પડીકેતાર ચાલ એટલા માટે એનું સ્થાવર જમીનમાં રૂપાંતર કર છે તેમ જ જેને કઈક પૂજનો વિધિ સૂઝ્યો તે તમને તેને શાંતિની આજ્ઞાનું સ્વરૂપ આપી તન ચિરંતન કરી મૂકે છે દરક મંદિરની પૂજાપ્રમાણિકા જુદી પણ એક વાર ચાલી એટલે એમાં ફરફાર ન થાય સરકારની જમરદસ્તી અથવા શરૂ થાય જેવાની શિરજોરી આગળ જે ફરફાર થાય તે ખરા

આપણા મંદિરોની સપત્તિ અને એનો થતો ઉપયોગ કોઈ પણ માણસને અસ્વસ્થ કરી મૂકે એવા છે છતાં એની વ્યવસ્થામાં કિતરીને કઈક સુધારોનું કાર્ય કરાય એ જાણા વગભગ ફોગટ દબાય છે થીજ લોકોએ પોતાના મંદિરોમાં સુધારો દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યાં તો ખુતામચી સુધી વાત આવી દર્શિયામાં મંદિરોની આવક પણ નમાજનો કે મરકારનો કાબૂ જેસા વાનો કાષ્ટો ઘડવાની હિચવાચ

ચારે છે ત્યાં તુ'તી પરલ્લી સમરને મહાપુત્ર જેવા પ્રતો મીં પેની સપતિમાંથી
વેર મોઢને માગે પે તા મળે છે ત્યાં તુ'તી સરજા પવ શા માગે મદિરોની બવત્તમા
દખા કલ?

*મદિર એ સમ્યા જ્ઞાપી ઘેરો રી છે એમા કલા તુ'તિય થવાના નથી
એ રી મને જ્ઞાપે એ જુ' પડ પગી ભીં ત્યાં ભાવે' અમ નાનના ધણા રસે
પણ હમણાં હમણાં અમર રી તેમ જ દાડોલ જેવે ઠેકાણે ભાન્તોરમેને પોતે જ
નવા મદિરા સ્થાપ્યા છે ત્યાર એ સરસા નિષ્પ્રયોજન કે કાર્યન નથી થઈ એમ
જ મોવું પડે છે

આપણી નવી ભાવના નવી આધ્યાત્મિક ભૂખ જો નવા સામાજિક નવાઓ
તેમ જ નવા આલ્હાનો વિશાળ કીને જ આપણ નવા મીં પે ત્યાપીએ અને સાથે
સાથે એમને વિષે નવા નિયમો ધડીએ આજે નવા મદિરો ભડે ગમડા જેવાં
હોં એ મદિરો ત્યાપવામાં મ કુનાર મધ્યમવ ના ધામોના મનમાં ભડે મદિરો
વિરોધી આમ્યા અને માધા મોતી હોય. અત્યંત લોભેને આમ્યા ન આપવાની
કેવળ 'લોભસંગ્રા'ની દાનનથી જ ભડે અવાં મીં પે ત્યાપવાં હોય પણ એમની
આમ્યા પામિક શ્રુદ્ધિથી મ્લચી નમાન્તોરાનું તથ જે વધે તો એ મદિરો
ભવિષ્યકાળમાં જગત સ્થાપે તરીકે લેખાયે, અને તજરો અને લાખો તોફો એ
મીં રાજે લેવણે તેથી અત્યારથી જ એ મદિરોની સ્થાપના તેમની રાના, અને
પૂજાર્ચનાં રી વિધિ ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખીને આપણે નક્કી કરવાં પડે છે

આપણાં જૂનાં મદિરો ના તા હાથ કે મોટા મુખ્ય દેવની મૂર્તિ તો અંતરામા
જ રોડાની ઝરિઓએ જ નહોતું ગાળું કે એ પુરાણપુરણ મુદ્દા પ્રકિષ્ટ છે?
અંતરામી મદ્યથી મૂર્તિ વિરોધ જ અને ગુરુભાવ પેદા થાય છે અને બારણે બેસ્યા
બવત્તમાપક કે ગોર મહાગજની આવક નિશ્ચિત થઈ જાય છે ઈતિહાસની દૃષ્ટિ
વાગો માલત્ર મ્લેચે કે મૂર્તિ કોઈ તોડી ન નાખે મૂર્તિને મેઈ વૃંતી ન જાય એવા
ખારર તેને આમ સુરક્ષિત અંતરામાં સંતાપવામાં આવે છે સન્ક્રાંતિની સ્વાભાવિકતા
તપાસનાં લોકો એમ પણ કહે છે કે પ્રખર તાપવાળા આ દેશમાં જગ જગ
પથરાનાં થીતળ મદિરોમા ખૂબ ધર્મમાં આ અંધકારવાળી રીતજ ઓરીઓમાં
બપારનો વખત ગાગતો એ જ લાગેને સુખાવડ અને ધાનપ્રદ હોય છે તેથી
પૂજનાં ત્યાનો આવાં જ બધાય

એ ગમે તેમ હો પણ હવે પછીનાં મદિરો દેવોને અંધારામા ન જ બેસાડે એ
જરૂરનું છે જેલ્મથી બાહ્યાણનું (અને ગર્ભજય કિટ્ટરન) દર્શન ભડે દોલુલ હો
પ્રજનાક તો બધાની વચ્ચે જાયો હવે પછીનાં આપણાં મદિરો ચારે બાજુથી ખુલ્લા
હોય મજબૂત થાંબડા ઉપર ચિખર ચપવામાં આવ્યું હોય તો શોભામાં જરાયે ઊભય
ન આવે એવા મદિરોમાં જે મૂર્તિ ઊંચા ઓટલા પર સ્થાપવામાં આવે અને
ઓટલાની આસપાસ પૂરની જગા છોડી કહેડો પ્રવામા આવે તો મૂર્તિયે સુરક્ષિત

અને દર્શન પણ નહોતું હજારો લોકો દૂરથી પણ મૂર્તિનું દર્શન એકસામટું કરી શકે એવી રચના હોવી જોઈએ. દર્શન કરવા આવનાર લોકોની સંખ્યા જે અમર્યાદ હોય તો ટેકાડ જોન અને બોલ મંદિરમા હોય છે તેમ મંદિરના મધ્યમા ચાર દિશામા જેની ચાર મૂર્તિઓ બેનાડી દેવી અને જે મૂર્તિ એક જ મુખી હોય તો તેના સમુદાયને અર્થે પાડાની બાજુ એક નાનકડી ધિવા ઊભી કરી હોય તોયે બસ છે

મંદિર ભવે નાનકડું હોય, પણ એની આસપાસ પૂરતી ખુલ્લી જગ્યા હોવી જોઈએ આપણા કેટલાયે મંદિરો ચાંદે બાજુ ગીચ વસ્તી કરીને આપણે બગાડી મૂક્યા છે પ્રજા નમસ્તને મંદિરની આમપામ ખુલ્લી જગ્યાની જરૂર જણાય તો તેવી જગ્યાઓ મેળવવી એ અઘરું નથી, અઘરું તો યાત્રાળુઓની સગવડ ખાતર નાનામોટા છાપરા ચાંદે બાજુ ઉતારવાનો મોડ જતો કરવો એ છે પ્રથમ મંદિરની આનંદપાન મંડપો બંધાય છે, પછી પર્યાયોઓ આવે છે, અને આગળ જતાં બાગના લોભની તેની દુકાનો બની મંદિરનું પવિત્ર વાતાવરણ જ હણાય છે મંદિરમાં કે આનંદપામ જે કોઈ ચણતર કરે છે તે તે દિશામા દર્શનની સગવડ રોકવાનું પાપ કરે છે

મંદિરની આનંદપામ કરવા જેવો મુખ્ય નિયમ તો નેવેલ અથવા ભોગ વિધેનો છે હિંદુ ધર્મને પરદેશીઓ 'ચૂનાધર્મ' અથવા 'રત્નોદધર્મ' કહે છે જ્યાં સર્વેથી રસોઈનો સવાન આવ્યો ત્યાં ન્યાતજાતના અને આબરછેટના બધા જ સવાલો ઊભા થાય છે આપણા ઋષિઓએ કદમૂળ અને દૂધ એટલી જ વસ્તુઓ પવિત્ર ગણવામા ભારે ડાપણ વાપર્યું હતું એમા શકા નથી આપણા મંદિરોમા સૂકા કે લીલા, કાચા કે પાકા ફળો જ ભોગ તરીકે લઈ જવાય એવો નિયમ કરવો અત્યંત જરૂરનો છે બહુ બહુ તો નાકર, દૂધ, માખણ અને દૂધમાથી નૈવાર થતી તાજી મીઠાઈ, એટલું જ નેવેલ માટે યોગ્ય ગણાય આપણી હોજરી અને આપણો સ્વાદ દૈનિક, તેથી આપણે અનાજ બાફીને અને જાતજાતના મસાલાથી બગાડીને ખાઈએ છીએ નિત્યનૃપ ઈશ્વરને એવો જ ખોરાક ધરવાની શી આવશ્યકતા? વાતમીકિએ ક્યું છે ખરું

મદન્ન પુરુષા મવતિ તદનાસ્તસ્ય દેવતા ।

માત્રસ જેવો ખોરાક ખાય છે તેવો જ એ પોતાના દેવોને અર્પણ કરવાનો એ જ રીતે અનાર્થ દેવો અને દેવીઓ ઘેગંનકરા અને પાડાનો ભોગ માગતા થયા આપણે જે પરિચુલ્લ હિંદુ ધર્મના દેવોની ઉપાસના કરવા માગતા હોઈએ તો પરમપાવન ઋષિઓએ પરિચુલ્લ ગણેલા કદમૂળ, દૂધ અને મીઠાનું જ નેવેલ ધરાવવું ઘટે છે ઋષિપરમીને દિવસે બજાની સેવાથી ઉત્પન્ન થયેલું કશું ન ખાવાનો નિયમ હોય છે સ્વાર્થને લીધે પશુઓ પર આપણે જે જુલમ ગુજારીએ છીએ તેનું ભાન જ એ નિયમ કરાવે છે માત્રજાત ઉમેશને માટે એ નિષ્પાપ ખોરાક લેતી થાય એ આપણું સત્યયુગ માટેનું સ્વપ્ન છે આપણા પૂજાવિધિ દ્વારા એ આશા પોષાય એ કઈ ઓછો લાભ નથી

પૂજાર્માંથી ચૂલાધર્મનો આમ છેદ ઉગાડ્યા પછી (પુરાણકારની નીચેની ભલામણ સ્વીકારતાં આપણા લોકોને ઝાઝો વાંધો નહીં આવે :

શૃણ્ણાઋષસમીપસ્થાન્ શૃણ્ણસેવાયમાગતાન્ ।

ચાઢાલ્લાગતિલાન્નાત્પાન્ સ્પૃધ્વા ન રનાગમાચરેત્ ॥

“ભગવાનની સેવા અર્થે આવેલા, મંદિર પાને ભેગા થયેલા ચાંદ્રાલોને, પતિનોને કે ભાઈ લોકોને અડકીએ તોયે સ્નાન કરવાની જરૂર નથી ” આપણા પૂજાર્માં કર્મકાંડ અને તંત્રને આપણે વધારેપડતું સ્થાન આપ્યું છે પૂજાર્માં તો દૈવધર્મની ઉત્કટતા અને સાદાઈ હોવાં જોઈએ, ઈશ્વરને માત્રમ જેવી બધી હાજતો હોય છે એમ કલ્પીને પોડશ ઉપચારનો આડંબર વધારવા કરતાં નિત્યનુપ્ત ઈશ્વરને કથાની જરૂર નથી એ ઋષિઓનું વચન યાદ રાખી આપણી ભક્તિ અને આપણી પૂજા આપણા હૃદયને સંતોષે એ જાતની ગોઠવીએ તો ઘણી ઉપાધિમાંથી આપણે મની જવાના ઈશ્વરની પૂજા તો હૃદય ભાવપ્રધાન હોવી જોઈએ સમાયણાસૂત્રના પ્રયોગો અથવા વેદલોકોના દવા બનાવવાના વિધિઓ જેવી ઈશ્વરપૂજા કર્મકાંડી બનાવવાની કંઠી જરૂર નથી. ઔપધની ભસ્મ નૈષાર કરવામા ભૂલ થઈ તો તે ઝેર થઈ જાય છે, એ જ રીતે પૂજાર્માં જ્યાંક ભૂલ થઈ તો મહાદેવ કે માતા આપણને ભસ્મ કરી નાખયે એવી બીક કેળવવાથી સકામ ભક્તિમા ભલે ઉત્કટતા આવતી હોય, પણ ધામિકતા દૃઢ થાય જ છે એમ ન કહી શકાય. પૂજાર્માં સાદો અને ઉત્કટ ભક્તિવાદો હોવો જોઈએ.

એવી પૂજા કરવા માટે કોઈ ખાસ ગોર, બ્રાહ્મણ કે તપોધન, બાવા કે મુનિ યાજ્ઞ રાખવાની જરૂર નથી ધંધાદારી પૂજારી રાખ્યો એટલે એની પાછળ અસંખ્ય બટીઓ આવવાની જ જૂના મંદિરોની વાત આપણે અહીં નથી કરતા એમને એમના બધા અટપટા રિવાજો ચાલે ત્યા સુધી મુન્નારક હો નવાં મંદિરોમા તો આપણે ચોખ્ખા રહીએ! જેમને મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ નથી એવા બધા લોકો—પછી તે ગમે તે ધર્મના હોય—મંદિરમા દર્શનને અર્થે આવી શકે છે એમણે મંદિરની મર્યાદા જાળવવી જોઈએ એટલો નિયમ હોય એટલે બસ અને પૂજાર્માં તો એ મંદિર માં માનનાર ઉરકોઈ હિંદુને માન્ય વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, નહાઈને, ધોયેલાં સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને ભૂખે પેટે પૂજા કરવા મંદિરમા જાય એમા ન્યાતજાતનો ભેદ ન હોય સ્ત્રીપુરુષનો પણ ભેદ ન હોય જે લોકોએ મળીને મંદિર બંધાવવાનો ઉપક્રમ કર્યો હોય તે સૌ પૂજના વારા ભાગે પેલાથી મંદિરો બાંધવાની અને ચલાવવાની સગવડ જ્યારથી લોકોને સૂઝી ત્યારથી હિંદુ સમાજમા જરૂર કરતા વધારે મંદિરો બંધાયા અને તે પણ ભક્તિને પોષવા અર્થે નહીં પણ અમુક લોકોની હોશ અથવા પ્રતિષ્ઠાની લાલસા નુપ્ત કરવા ખાતર. જેઓ મંદિર બંધાવે તેમણે જ મંદિરનું ખર્ચ ઉપાડવું જોઈએ.

દર્શન કરાવવા માટે દર્શિણા લેવાનું તો હોય જ નહીં. દર્શન કર્યા પછી કોઈને કંઈ આપવાનું મન થાય તો તે ભવે લેવાય; પણ આવી રીતે ભેગું થયેલું ધન મંદિરના માલિકો, વાચકો, પૂજારી (જે દુર્ભાગ્યે હોય તો) કે મંદિરના દેવની માર્શિડીનું ન ગણાય એ સમાજભાષી એ દ્રવ્ય આવે છે તે સમાજની ભાવના પ્રમાણે નમાન્યતાના કોઈ પણ યોગ્ય કાર્યમાં એ ધન વપરાય પણ એ સ્વતંત્ર વિચાર થશે, એની ચર્ચા સ્વતંત્રપણે કરવી પડે છે.

કિડ્ડોનાં મંદિરોમાં હજારો કે લાખો લોકો ભવે ભેના થતા હોય, પણ પૂજા તો ઘણે ભાગે વ્યક્તિગત જ હોય છે. સામુદાયિક ઉપાસના ભાગે જ જોવામાં આવે છે અને કારણે મંદિરોમાં સત્તીતને બદલે ઝોલાદાર મને છે, અને કળા ખીલવાને બદલે જ્યાં ત્યાં અસ્કયા જ દેખા દે છે. મંદિર એ મુખ્યતઃ સામાજિક સંસ્થા છે. ધર્મનું સામાજિક સ્વરૂપ એમાં ખીલે એ તરફ દુર્ભાગ ન થવું જોઈએ. શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, પવિત્ર અને ક્ષારાત્મિક આગેવાનોએ મંદિરની સંસ્થાનું બધું તંત્ર યોગ્ય જોઈએ પૂજારી પણ એને અનુસરતો જ હોય.

જેમ મંદિરમાં વપરાતા અથવા ધરાવાતા ખોરાક વિષે ચોખવટ કરી તેમ પૂજામાં કે મંદિરમાં વપરાતા વસ્ત્ર વિષે પણ ચોખવટ નિયમ હોવો જોઈએ. પરમાત્મા 'દીનનદુ ખડરુ' છે, પતિતપાવન છે એને રાજવિદ્યાત્ કે લેભવના શસ્ત્રગાર ન હોય. શુદ્ધ ખાત્રીના કપડા જ એને ચોભે. નિહામન પર બેઠેલા રામ કૃપા અલ્યાનો ઉદ્ધાર કરનાર, ગુલકને ભેટનાર, અને યત્રગીના બાર ચાખનાર તપસ્વી કે વનવાની રામની જ મૂર્તિ મને પૂજા કે ભક્તિ માટે વધારે અનુકૂળ લાગે છે.

આવી રીતે સમાજના ભવિષ્યમાનને પાપક એવી મંદિરોની રચના કર્યા પછી સમાજના ઐદિક અને પારતૈકિક સ્થાપકને માટે એ મંદિરોનો શી રીતે લાભ લેવાય એ વિચારવા યોગ્ય વસ્તુ છે.

પ્રાણપ્રતિષ્ઠા*

શ્રી મૂળચંદભાઈના આમત્તણનો સ્વી-નર કર્યા વગર છૂટકો નહોતો, એટલે રી ગયો છું પણ રામમંદિરમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાના પવિત્ર પ્રસંગમાં લેતાં અનેક રીતે સંકોચ થાય છે, મૂળવણ થાય છે ખુણ મેળવવા માટે અથવા ન ઉપાગનાનો પ્રચાર કરવા માટે મંદિરો બાંધવાનો ઉભાલ ધરાવનાર દુનિયાથી પણ અનેક દરજ્જે દૂર છીએ હિંદુ સામાજિક જીવનમાં મંદિરોનું એક કાળે જે ન હતું તે આજે નથી રહ્યું નવી દ્રમે બહેલા લોકોમાં જેઓ ચુસ્ત સનાતની છે, તે મંદિરો, મૂર્તિપૂજા વગેરેનો ગમે તેટલો તાર્કિક બવાવ કરે તોયે એ વસ્તુનો વિકાસ માનો પ્રયત્ન કોઈ કરતું હોય તેમ જણાતું નથી અગ્રેસર કોમોમાં સામાજિક પ્રયત્નથી રો બાંધવાનો પ્રયાસ ખાસ દેખાતો નથી મંદિરો મારફતે ધાર્મિક જીવન સમૃદ્ધ છે કે કેમ એ વિષે લોકોના મનમાં શંકા વધતી જાય છે કેટલાક મંદિરોની વસ્થા એવી કંઠગી છે કે તે ખાનગી મિલકત જેવા જ થઈ ગયાં છે, એટલું જ નહીં મફતની આવકના સાધન બની ગયા છે અને ટીકાકારો તો કહે છે કે કેટલાક મંદિરો નીતિના ધામ બની ગયાની બૂમ પણ કાને આવે છે એવે વખતે જે કોમો હજુ જન છે, જેમનું વાડીપણુ આપણે અલકારથી અથવા જવાબદારીના ભાનથી આપણા ધર્મા લીધું છે તે કોમોને સચવારૂપદ દિધામાં દોરવી કે કેમ, એ એક મોટો સવાલ મૂર્તિપૂજા અને દેવમંદિરો ઉપર જેમ જેમ ટીકા થતી જાય છે તેમ તેમ એ બને નું પાછળ રહેલો ભવ્ય આદર્શ ચીતરીને આપણે બચાવ કરીએ છીએ એ ઉચ્ચ તાર નજર આગળ રાખતા પણ આપણને બીજી રીતે મૂળવણ થાય છે જે ઉચ્ચ આદર્શને જોર આપણે આ વસ્તુની યોગ્યતા સિદ્ધ કરીએ છીએ તે આદર્શ આપણે હો અથે પણ આપણા જીવનમાં નિહ કર્યો છે? અથવા કાઈ નહીં તો તે આદર્શ રફ પ્રયાસ કરવાનું વલણ આપણા જીવનમાં દેખાય છે? એ જાતની અંતર્ગુખી કા આપણને જરૂર મૂંઝવે વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે બીજા વાવણું સહેલું કામ છે, એમાંથી જે અંકુર ફૂટે એને ઉછેરવા પાછળ, એનું સ્થાન પોપણ રવા પાછળ આખું જીવન નિવોવણું પડે છે મકાન બાંધવું તેમાં અને મંદિર બાંધવું તેમાં તફાવત હોવો જોઈએ દેશમાં જ્યારે મંદિરો અને મંદિરોના વહીવટ પર આટલી બધી ટીકા થાય છે ત્યારે તનું મંદિર બાંધતાં પહેલાં જૂનાંના દોષો

* વરતેજમાં અલ્પજ્ઞના રામમંદિરમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠાને પ્રસંગે આપેલ પ્રવચન વા ૧૦-૮-૨૬

ટાવવાનો કઈ વ્યવસ્થા આપણે કરી છે કે નહીં એ આપણે તપાસવું પડે છે નહીં તો આપણે નમાજના કપનને પાત્ર થઈશું.

અને આ તો આપણા નમાજના નીચી નાના ભાઈઓ માટેનું મંદિર એને વિશેની આપણી જવાબદારી હજાર ગણી વધે છે જે સરસ આપણે સત્કારી ગણાતી મોનો યુદ્ધ ગંભીર થકવા તે જવાવવાની જવાબદારી આપણે આપણા નાના ભાઈને માથે નાખીએ તે પછેના આપણે ઠાકુર વિચાર કરવો જોઈએ જે દિવસના ઉત્સાહ પછી મંદિર જવાવવા વિશે લોકો બેદરકાર બાથવા નિરુત્સાહી નથી થવાના એની આપણે ખાતરી કરેલી હોય, કાળબળે ચોમેર ફેલાતી નામિતકતા અને પચ્છવન વિશેની અકાદા નામે આ મંદિર ટકવો એની આપણે ખાતરી કરી હોય, સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને અભાવે સંદેહે ફેલાતા અનાચારથી આ મંદિર અભયથે નહીં એવો આપણો વિશ્વાસ થયો હોય, મંદિરની પૂજાનાર્થી, મજાનની મનમત, આસપાસની સ્થૂંડ તેમ જ નૈનિક સ્વચ્છતાના મવાવનો આપણે ઉમેરે જાણ્યો હોય, કોમો કે સંજ્ઞીય વિશ્લેષ માથો આ નવી કૃતિનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારીનું બસબર ભાન આપણને થયું હોય, ત્યારે જ આપણે મંદિર જેવી ધાર્મિક સંસ્થા ઊભી કરી થકીએ મંદિર બાધ્યા પછી તે અખડ નાનવું જોઈએ સમાજને એમાંથી લૌકિક અને ધાર્મિક લાભ મળવો જોઈએ કેમ કે એ સ્થાતી નિતન સંસ્થા છે.

આ બધી વસ્તુનો વિચાર કયા પછી એમાં ભાગ લેતા મન અસ્વસ્થ કેમ ન થાય?

પ્રથમ આપણે મૂર્તિપૂજાનો જ વિચાર કરીએ મૂર્તિપૂજા એ આપણા ધર્મનું આવશ્યક અંગ તો નથી જ.

उत्तमा सहजावस्था मध्यमा ध्यानधारणा ।

अथमा तीययात्रा च मूर्तिपूजाऽधमाधमा ॥

મૂર્તિપૂજા સીધી નિકૃષ્ટ! એવું જૂનું વચન પણ આપણે ત્યાં પડ્યું છે આપણે એને એકાગ્રી મતાગ્રહી કહી કાઢી નાખીએ, અને

न तस्य प्रतिमा अस्ति मय्य नाम महद् यत् ।

એ મુતિવચન પણ મૂર્તિપૂજાનો નિષેધ નથી કરતું એમ આપણે જોઈએ તો નર્ક ચલાવી સિદ્ધ કરીએ પણ મેંએવી ઉપનિષદ જેવા પ્રધાન ઉપનિષદમાં તો અષ્ટ કહ્યું છે “પથર, લોહ, સ્ફટિક કે માટી જેવી પાર્થિવ વસ્તુની મૂર્તિ બનાવી પૂજા કરવાથી ફગે ફગે ભોગ લેવા માટે જન્મ લેવો પડે છે માટે સંપત્તિ મુમુક્ષુ પુરુષે પોતાના હૃદયની અંદર જ અંતર્યામીની અર્ચના કરવી જન્મમરણની ધ માળ ટાળવી હોય તો બાહ્ય પૂજાઅર્ચા છોડવી જ જોઈએ” બેથક આ ધિખામણ મુખ્યત્વે મંન્યાસીઓને

* પાવાણ-હોહ-મણિ-મુખમયવિગ્રહેષુ પૂજા પૂનજનન મોક્ષકરો મુમુક્ષો ।

तस्माद् यदि स्वद्वयाचनमेव कुर्याद् बाह्याचन परिहरेत् अनुभवाय ॥

માટે છે પણ મોશ નથી જોઈતો કોને? આપણે ત્યાં અધિકારવાદનો વિચાર પુષ્કળ છે જ્ઞાની, સંન્યાસી અથવા એવા જ બીજા અધિકારવાળા પુરુષો ભલે મૂર્તિપૂજનો ત્યાગ કરે, ધ્યાનકુશળ લોકો ભલે માનસપૂજ દ્વારા જ મૂર્તિપૂજ કરી લે, પણ પ્રાકૃત લોકોને માટે તો મૂર્તિપૂજ એ જ આશય છે, ધ્યાન, પૂજ કે સેવા માટે કઈક આનંદ તો જોઈએ જ એવી દલીલ આપણે હમેશા માલબીએ છીએ

એ દલીલ મારે ગળે ઊતરી નથી હું માનું છું કે ગમે તે માણસ મૂર્તિપૂજ ન જ કરી શકે મૂર્તિપૂજ માટે ખામ અધિકાર જોઈએ છે ધાર્મિક વિચારો અમુક ઉચ્ચતા સુધી પહોંચ્યા હોય તો જ માણસને મૂર્તિપૂજ સદે, નહીં તો અજ્ઞાન, વલેમ અને અનાચારની તે જગતની બને છે પછી ધાર્મિક પુરુષોને એનો સખત વિગેધ કરવો પડે છે અરબસ્તાન, સીરિયા, ખાલિફા, મિસર વગેરે દેશોમાં અનધિકારી લોકોમાં મૂર્તિપૂજાએ કેર વર્તાવ્યો હતો એથી અકળાઈને અબ્રહામ, મૂસા, મહમદ વગેરે ખુદાપરસ્ત પેગમ્બરોને એનો સખત વિરોધ કરવો પડ્યો ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે, અતર્થમાં છે એમ જોઓ નથી જાણતા, તેઓ મૂર્તિપૂજામાંથી કંઈ સાર લઈ શકવાના નથી, ઊલટા બીક કે લાલચથી જાતજાતની પાથિવ વસ્તુઓનું ધ્યાન કરીને બીકલ અને લોભી જ થવાના, અને દાસવૃત્તિ કેળવી ગુલામ થવાના જે સમાજમાં ઈશ્વરનું વિગુત્વ રૂકપણે સ્વીકારાયું છે, હૃદયની અદર જ ઈશ્વરને શોધવાની જે મમાજની પરપરા છે, તે સમાજમાં મૂર્તિપૂજ સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય છે, મૂર્તિ એ કમ્ત પૂજ પૂરતું એક પ્રતીક બની જાય છે, અમૂર્ત તત્ત્વનું ઈદ્રિય દ્વારા ધ્યાન ધરવાનું તે એક સાધન માત્ર બની જાય છે

સામેનો ઘડાલેલો પથ્થર છે તો પથરો જ, પણ ઈશ્વર પ્રત્યેની આપણી ભક્તિ વ્યક્ત કરવા માટે આપણે એમાં ઔશ્વર્ણનું આરોપણ કરીએ છીએ, એમ સમજવા માટે અમુક આધ્યાત્મિક નેપારી, દાર્શનિક વિકાસ જોઈએ જ ઈશ્વર સત્તિ છે તો આ પથરામાં તે નથી એમ થા માટે માનીએ? હૃદય જ્યાં માને ત્યાં તે છે જ, એ જાતનું સમાધાન માણસ અન્ય રીતે ન કેળવી શકે

માગી આ દૃષ્ટિ ખૂબજારેડી ન હોય તો એમાંથી એવી રાક્ષા જરૂર નીપજે કે 'એમ જ હોય તો અગ્રેસર કોમો ભલે મૂર્તિપૂજ કરે, વેદાતશાસ્ત્ર જાણનાર પંડિત ભલે પથરાને નવગવે ખવડાવે, પછાત કોમોને તો આપણે એ કેદમાં ન જ નાખવી જોઈએ' હું માનું છું કે આ દલીલ બરાબર નથી આપણા સાધુસંતોએ સંમોહ વર્ષો સુધી દયાબુદ્ધિથી જે ગમ કર્યું છે તેની અસર આખા સમાજ પર પડી છે શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં કે દુન્વયી ડહાપણમાં આપણા નાના ભાઈઓ ભલે પછાત હોય, પણ ઈશ્વર નિષ્ઠા, ભક્તિ અને સ્વાત્માર્પણની બાબતમાં આપણા કરતા તેઓ પછાત છે એવો અનુભવ કદી થયેલો નથી જેમ પ્રેમશક્તિને બાહ્ય કેળવણીની અપેક્ષા નથી, તેમ મધ્યાને પણ તાર્કિક કસરતની જરૂર નથી અનુભવી સંતોએ શાદા આપી, અને

અહીં લેનારી મુદ્રા દેવે જનતા કે ન અભ્યુદયી કે વડો. આ ને પા
ની. રૂબ અભ્યુદયી જનતા એકે રીતે છે કે નહીં આવી રીતે લેનારને
નહીં કે જે બીજી નથી

તે અભ્યુદય ત્યાં મૂનિપૂજનનું સ્થાન કયું?

મૂનિપૂજન કે મહાનુભાવ આદરણ્ય છે એમ ન માનીએ છતાં તો જલ્દે
અહીં છે ને છે રીતે મૂનિપૂજન કે જલ્દે ધર્માત્મા લોકમકર્તા તો હાથ
જ છે ધર્મી દ્વારા ધર્મી રીતે મનુષ્યના આશુ રા અને આ રીતે ધર્મીની
વિદ્યાશાસ્ત્રના આગી રી, અથવા ઉચ્ચ વિદ્યાના વાણી, આ રીતે આ આશુ
મને બહુ અનુકૂળ છે એમ કે સીત દ્વારા માધવનું દુન્યવી દુન્યુ બહુ જોઈ છે
એનું મન આ જ છે આ માનુષ્યના ધર્માત્મા જીવનમાં બાંધેલી બીજી પ્રજાના
છે કે મૂનિપૂજન દ્વારા તેઓ અનાયાસે મનમાં વિદ્યાના નામી થકે છે પેટુ ફેરવા
માટે જેમ વામા એક સ્થિતિ થી જલ્દી હાથ છે, નાન્યત્ર સુધિત રાખવા
માટે જેમ તેથી પ્રજાનાને નામના રાખતી જલ્દી હાથ છે તેનાને જેમ પોતાની
આત્માના પ્રતીક તરીકે જલ્દી જલ્દી હાથ છે તેમ જીવમાત્રને પાતાનો આધ્યાત્મિક
પ્રમ રાખવા માટે અને જીવનમાં એમના ધર્માત્મા મૂનિની જલ્દી હાથ છે
કેમકે મૂનિને છાત્રી હાથ ફળ મળે ને જ આદરણ્ય છે એ પદ એ વિદ્યાનો
અથવા ધર્માત્મા આદરણ્ય કઈક આજીવન ધારી છે જલ્દી તે મૂનિ હો કે ગ્રંથ,
તથા આ કે નહીં, પ્રમાણ આ કે અધિકાર, પૂર્ણ વિદ્યા આ કે પશિમ, પૂર્ણ આ કે
પૂર્ણ આ

આ મ. જીવન વિદ્યારૂપ ન થાય બંધનમ્તા ન થાય મનના અને વિચારનું
ગામ ન થાય, બોજાને આ રીતે ન લઈ જાય, અનુભવને પ્રગુષ્ટિત ન કર એટલા
માટે આજીવન પ્રવચનથી જલ્દીની શુદ્ધ અવધી મનથી જલ્દી એ એકજવાની દરક દેશના
સંસ્કૃતીને આપના જાગ્યા છે અને હજી પણ આપે છે જલ્દી દ્વારા ધાર્મિક અવધીની
અવધી જે ન હોય અને મારાં મંદિરો જ હોય, તાત સાપક્ષ નીવડવાનાં જ
જો વિશે શમ નથી જેમ કોઈ થોડા, અનુભવી અને અમતીયર માધવના આદર
વળ સત્યા ન મ્ત્રાય, તેમ પોતાના શુદ્ધ જલ્દી અને ઉત્તરવિદ્યાથી સમાજને
એને પશ્ચિમવિદ્યા દોરવાની ધર્મી જેનામાં મંદક પદ છે એવા સમાજસેવક
ન મને ત્યાં સુધી મંદિરો બાંધીને આપે શું મરવાના હતા?

મંદિરો એ પ્રમાણિક કેળવણીનું કેન્દ્ર છે, ધાર્મિક સંગમનું એક મોટું સાધન છે,
પ્રજાના વિવિધ આશુ રાખવાનાં એક સાધન છે વ્યક્તિગત જીવન અને
મૌખિક જીવનથી વિરોધ જેટલું મનુષ્ય જીવન છે તે બધું આપણે ધારીએ તો મંદિરો
મારુતે ખીલવી શકીએ

ત્યાં શું આપણે એ બીજી વસ્તુઓ વિચાર કરીને મંદિરો બાંધવા પ્રવૃત્ત
થા છીએ? એમ જલ્દી તો આપણે ત્યાં વર્ષો માટે સમાન મંદિરો બોલા

હોત અંત્યજે માટે નોખી નિશાળો મકલી, તેમને માટ અનજ કૂવા બાધી આપવા એ જેમ આપણી લાચારી સૂચવે છે, તેમ એમને માટે અલગ મંદિરો બાધવા એ પણ સારી સ્થિતિ તો નથી જ જેમ અત્યજેના બામાં હુ ધારુ તો બેસી શકુ છું, અંત્યજ નિશાળમાં ધારુ તો મારા બાળકોને મોઢી શકુ છું, અત્યજ કૂવો સ્વચ્છ હોય તો તેનું પાણી પી શકુ છું તેમ જ અત્યજ મંદિરો વિષે પણ મંદિરોમાં માનનાર બધા જ લોકોને છૂટ છે અને એ છૂટનો લાભ આપણે બધાએ લેવો જોઈએ આપણો રૂઢિચુસ્ત નમાજ વખતસગ નહીં માને તો કેટલાકને એવો નિયમ કરવો પડવાનો છે કે ખૂજ મરીશુ તો અત્યજ મંદિરમાં જ, દાન દઈશુ તો તે અત્યજ મંદિરને જ, ઉત્સવ કરીશુ તો તે અંત્યજ મંદિરના છત તળે જ

પણ મંદિરો વિષે કોઈ પણ જાનનો ઉત્સાહ ઉજાગિયાત કોમોમા છે ખરો? આપણે સામાજિક ધાર્મિક જીવન આપણે હવે મંદિરો મારફત ઓછું ખોળીએ છીએ નવી ઢબે વિચાર કરનારા લોકો બીજા જ કેન્દ્રો શોધી રહ્યા છે એવા આપણે અતર્મુખ થઈને આપણી વૃત્તિને તપાસવી ઘટે છે કે આપણે લોમ્સગ્રહને નામે આ બાળક કોમોમા વહેમોને ઉત્તેજન તો નથી આપતા? તેઓ આપણને અનુસરે એટલા માટે આપણને રમકડું લાગતી વસ્તુ ગંભીરપણે તેમના હાથમાં તો નથી સોંપી દેતા? અથવા એ લોકોમાં વ્યવસ્થા વહેમોનો જ લાભ લઈ એમની સેવાને નામે એમના ગજવામાંથી પૈસા એમના કંવાનું સાધન તો નથી ઊભું કરતા? આ છે-તો ઉદ્દેશ પ્રામાણિકપણે મનમાં રખાય, પણ એ પરિણામે હિતકર તો નથી જ મંદિરનો પ્રધાન ઉદ્દેશ સામાજિક ઉપાસનાનો, શુદ્ધ ધાર્મિકતાનો જ હોવો જોઈએ એવો ઉદ્દેશ હોય તો જ મંદિરને અવકાશ છે નહીં તો લૌકિક કેવલસૃષ્ટીનો સસ્થા મકી ધીરજપૂર્વક રાહ જોવી એ જ વધાર સારું છે

અને આપણે તો આજે રામમંદિર ખોલવાના છીએ હિન્દુ જીવનના સર્વાધ્ય આદર્શનો કયો પાત્રો રામચરિત્રમાં આપણને નથી મળતો? પુત્રમોષ્ટિ યજ્ઞની દિવ્ય જ્વાળામાંથી જેનો જન્મ થયો છે તેનું આખું જીવન યજ્ઞની આગ્નિ જેવું નીવડે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? રામચંદ્ર એટલે જ પરિત્ર આગ્નિ એ રામચંદ્રે આખી જાગૃતિ માટે, અને ભવિષ્યનો વિચાર કરીએ તો આખી દુનિયા માટે જીવનનો ભવ્ય આદર્શ ઘડી આપ્યો છે એનું નામ લેવા જ્યાં ભેગા થઈએ ત્યાં આપણે કવી વૃત્તિ કેવલવી જોઈએ? શબરોનાં એકાં બોર ખાનાર રામનું આ મંદિર છે પોતાના નખ્ખાથી નુકક જેવા ભીંવ રાજાને કૃતાર્થ સ્નાત્ રામચંદ્રનું આ મંદિર છે જટાયુ જેવા ગૃધ્રરાજાનું કાલ્પ સ્નાત્ રામચંદ્રનું આ મંદિર છે વાનરૂપ મુખ્ય ઉનુમાનને પોતાનું હૃદય અર્પણ સ્નાત્ રામચંદ્રનું આ મંદિર છે વાનરરાજાનું ત્રીવ સાગર સંપિ સ્નાત્ રામચંદ્રનું આ મંદિર છે વિશ્વપ્રાપ્ત સંપત્તિ ભક્ષણ રામચંદ્રનું આ મંદિર છે પ્રસાદમાં આપનાર રામચંદ્રનું આ મંદિર છે દીનનુદુખ સહ એવા રામનું આ મંદિર છે તારી ઉચ્ચનીચ ભાવ ન હોવો જોઈએ અખત અને

કેવલારોડા એવો ભેદ ન હોવો જોઈએ, દ્વિજ અને અત્યજ એવો ભેદ તો ન જ હોવો જોઈએ. અધીર અને કઠીનો ભેદ ન હોવો જોઈએ; અહીં બધા જ સમખમ્મ નમાનખાવે એક યરા જોઈએ. અને એક ઘઉંને તેજો કેવી પ્રેરણા મેળવે? પ્રજારંજક રાજ, એકપત્નીપત્ની પતિ, એકવચની મર્ષાદાપુરુષોત્તમનું આ મંદિર છે એવા સમના મંદિરમાં એ બધા ગુણો કેળવવાને આપણે બંધાવેલા છીએ.

એ આદર્શ અખંડ અને જગત પ્રપત્ત વગર ન સેવાય, ન કેળવાય આપણા આર્વા નવા મંદિરો સાથે એવી નવી પ્રસાદિજ આપણે મોકવવી જોઈએ. આપણા પદ્મો અને જૂના રિવાજો નવે સ્થાને આપણને ન જ નડવા જોઈએ આ તવાં મંદિરોની પૂજામાં પાનગ્રોપારી જેવાં વ્યક્તનોને સ્થાન ન હોવું જોઈએ, ભૂખે મરતી કીસુરીયં પ્રજાના રાજ રામચંદ્રે હવે છાપનભોગ ભૂલી જવા જોઈએ માસુસ જેટલા રિવાજ કરે તે બધા એણે પોતાના ઈષ્ટદેવને કરાવવા જ જોઈએ એવું કોઈ યાચ નથી. પૂજાભંનિ મારફતે આપણે આપણો અને આપણી પ્રજાનો વિકાસ શોધીએ. પડવાનાં સાધનોને ધામિકતાનું કેપ આપવાની ભૂલ ન કરીએ.

પૂજા હોય ત્યાં વિધિ તો હોય જ પણ વિધિનો આડબર વધારીને એના ખાખ જામકાર 'નેવક' લોજોનો નવો વર્ગ આપણે શા માટે ઊભો કરીએ? આ 'નેવકો'ની શેઠાઈથી શું આપણે ઓછા ત્રાસી ગયા છીએ? રામેશ્વર, શોકર્ણ, વારી, જનન્યાસપુત્રી, નાથદ્વાર, વેદનાથ ધામ, જ્યોતિર્મઠ, બદરીનારાયણ, દ્વારકા અને શકોર જેવાં સ્થળોએ ભક્તિબીના યાત્રાળુઓના શા બેલાય થાય છે એ આપણે નથી જાણતા શું? આપણાં મંદિરોમાં પૂજા કરવાનો હક નીને હોવો જોઈએ ચરત્ પખાળ્યાં, પત્ર નડવી દીધાં, ખાદીનું વસ્ત્ર અર્પણ કર્યું, ધૂપદીપ મૂક્યા, અને થોડોક ફળાહાર ધરાવી દીધો, એટલે પતી ગયું જેમ જેમ નૂએ તેમ તેમ ભમ્મ સ્તોત્ર ગાય અને પ્રાર્થના કરે નિત્ય પૂજા માટે મંદિરની આસપાસ રહેનાર અને મંદિર મારફતે પોતાની ઉન્નતિ પ્રાપ્તનાર ભમ્મ લોકોએ જ પૂજના વારા બાંધવા જોઈએ અને જે આપણે નાત-જાતની ડિવનીવતાના ઝડપામાંથી બચી જવું હોય, ઉત્તમ બાહારનો આદર્શ નજર આગળ રાખવો હોય, તો મંદિરમાં સધેલો ખોરાક નેવેલ તરીકે ન જ મૂકીએ મંદિરમાં સર્વાત્ર પવિત્રતાનો ભાવ ભરી દેવો જોઈએ પણ નવેસિયાની જળાશમાંથી મુખ ન ઘઈએ તો મંદિરમાં ભ્રાનુભાવનું સામાજિક જીવન ઊભું કરવું મુશ્કેલ થશે રેશમી વસ્ત્રો, ઘરેલૂ, સોનાવાદીના વાતણ વગેરે છીછરા જીવનનો આડબર પ્રભુને મંદિરે શોભતો જ નથી ત્યાં તો સુદ્ધ જીવનનું સંગીત પહોં જોઈએ સમનું મંદિર એ વનિજના આશ્રમ જેવું હોવું જોઈએ, વિજ્ઞાનિજની પશ્ચાત્તુષ્ઠિ જેવું હોવું જોઈએ ધબનીના પુણ્યધામ જેવું હોવું જોઈએ ત્યાં અખંડ વિદ્યા ધ્યન સાથે અવ્યાહત લોકોત્તેવાની કઈ ને કઈ યોજના ત્યાં ઘડતી હોય સમનો આપો પ્રસાદ આખા સમાજજીવનમાં બંધાને પ્રતીત થવો જોઈએ

આજે આપણે અહીં પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનો વિધિ કરવા ભેગા થયા છીએ પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા એટલે શું? શું આપણે પથરાની મૂર્તિમાં પ્રાણ ફક્વાના હતા? કહી રામ ચંદ્રજીને આપણા તરફથી પ્રતિષ્ઠા આપવાના હતા? પ્રાણપ્રતિષ્ઠા એ આપણા ધાર્મિક જીવનમાનો એક પૂઠ વિધિ છે પરમાત્મા તો સર્વકાળ સર્વત્ર વ્યાપેલો જ છે પણ પૂજા માટે જે પ્રતિમા આપણે પસંદ કરીએ તે પૂજાર્થ કરવા માટે આપણે આપણા હૃદયસ્થ ઈશ્વરનું તે મૂર્તિમાં આરોપણ કરીએ છીએ એને મંદિર છે પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા ઈશ્વર જે વધારમાં વધારે પ્રત્યક્ષ હોય તો તે આપણે માટે આપણા હૃદયમાં જ એ હૃદયસ્થ નારાયણને, એ આત્મારામને મૂર્તિમાં સંચરેલો કલ્પી ત્યાં આપણે એની પૂજા કરીએ, અને પૂજા પૂરી થતા ત્યાંથી વિસર્જન કરી એને ફરી હૃદયસ્થાને નિહાળીએ, એવી આપણા પૂર્વજોની પદ્ધતિ છે મંદિરોમાં સામાજિક પ્રાણની, આપણા સર્વાંશ આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રતિષ્ઠા કરવાની હોય છે એ જીવન ની કંઈક અંખી તો આપણી પાસે હોવી જોઈએ વિધિ એ બાહ્ય વિહન છે પ્રાચીન ઋષિઓએ બતાવેલી ઢંગે એ કરી ધમીએ તે ન જાહે તો સૂએ તેવા વિધિથી ચલાવી લેવાય પણ સાચી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તો સમાજનો આધ્યાત્મિક આદર્શ નક્કી કરી મંદિર મારફતે એ આદર્શને પહોંચવાનો સકલ્પ કે વાધો જ થઈ શકે ખરેખરી જીવનવ્યાપી ધર્મનિષ્ઠા હોય, અનન્ય ભક્તિ અને ઈશ્વરશરણ હોય, સ્વરૂપના તમમ્યવ્ય ની સ્તાપના હોય, શુદ્ધ ધાર્મિક વૃત્તિથી સમાજસેવા સુઝતી હોય, તો જ આવી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા શક્ય થશે

આ પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનો અગ એ થાય છે કે તમાજના પ્રાણનો આપણે અહીં સ્થાપના કરીએ છીએ દરેક વ્યક્તિએ એવું પ્રણ લેવું જોઈએ કે પ્રાણ જાય પણ મંદિર અપ્રતિષ્ઠિત ન થાય સોમનાથના મંદિરના ખરો જે ભૂમિમાં પડ્યા છે તે ભૂમિમાં નવું મંદિર ચાગુ કરતાં પહેલાં આપણે ગભીરપણે વિચારવું જોઈએ કે ધાર્મિક વેર યમાવવાનો આપણો સંપ્રદાય છે? બાહ્યબળથી ધર્મસ્થાનોનો બચાવ કરવો પડે તો જરૂર કરવો પણ એ રીતે ધર્મ તો અપમાનિત જ થાય છે ધર્મવિજ્ઞાને બાહ્યવિન્યાસની અપેક્ષા ન હોવી જોઈએ જ્યાં સુધી મનુષ્યમાત્રનાં હૃદય પર આપણા પ્રેમભાવે વિજય નથી મેળવતો ત્યાં સુધી ધર્મનો વિજય નથી

પણ દ્રોણ, કૌશલ વગેરે શત્રુઓ આપણા સમાજની બહાર છે એન માનીએ તો તે બહાર ભૂલ છે અન્ય ધર્મોએ આપણા જેટલાં મંદિરો ભાંગ્યાં કે બાળપણમાં હોય તેના મરતાં વધારા મંદિરો આપણા હોમોનાં હોબ અનાસ્યા, દર્શા, અનાચાર વગેરે મહાદોષોએ જાળીરિત મરી નાખ્યા છે એ અંદાજના મુખ્યભાગથી સમાજને બચાવવાની પ્રતિજ્ઞા હોય તો જ આપણે સાચી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા મરી શકવાના છીએ

જે પુણ્યપુત્રપને હસે આ મંદિરનું ખાતમુર્ત્તન થવું છે તેની અંશજનિવાની થાય, ધર્મ માટે મરવાની તૈયારી, પ્રાણીમાત્ર પ્રાણની દયા, અને મનુષ્યમાત્ર પ્રાણની

અરેરબુદ્ધિ જે આપણને આદર્શ લાગતી હોય તો જ આપણે આ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીએ. એ વિષે શંકા હોય તો સપ્તપદી પહેલાં જ કન્યાને પાછી લઈ જઈએ.

આ મંદિર છે તો મુખ્યત્વે અંત્યજે માટે. એ ચલાવણે, નભાવણે અંત્યજે જ. એમની જ ઈચ્છા તુષ્ણ કરવા માટે આપણે એ બાંધ્યું છે. પણ નવું મંદિર આપણે ખોલ્યું અને સામાજિક જવાબદારીમાં ઉમેરો કર્યો એટલી નૈતિક જવાબદારી તો આપણી અવળાંની જ છે. અને તેથી જ અંત્યજેને ઉદ્દેશીને ન બોલતાં અંત્યજેનો ધણ ગ્રહવા તેવાર થયેલા લોકોને ઉદ્દેશીને જ હું બોલ્યો છું. અંત્યજે તો દીર્ઘ કાળના અન્યાયથી અકળાયેલાં બાળકો છે. એમના બધા દોષોની જવાબદારી આપણી જ છે. એમને માટે ઈશ્વરને ત્યાં આપણે જવાબદાર છીએ. એમની સ્વાભાવિક જીવનવિકાસ આપણે અત્યાર સુધી રોક્યો તેમાંથી આ જવાબદારી ઉત્પન્ન થઈ છે. તેનું સ્મરણ કરી આપણે પ્રભુ શમચંદ્રની પ્રાર્થના કરીએ કે હે અનાયનાથ! અમે બધા જ તારો આગળ બાળકો છીએ. પ્રમાદી છીએ. તને ઓળખવાનું અમારું એકમાત્ર કર્તવ્ય ભૂલે, મુદ્ર વાસનાઓ પાછળ દોડીએ છીએ અને માંદોમાંદો વિગ્રહ કરીએ છીએ. હીન, દીન, પતિત અમે, માંદોમાંદો ઉચ્ચનીચભાવ રાખી સ્થાસ્ત્રપદ બનીએ છીએ. એકબીજાનો દ્રેષ કરી નષ્ટભ્રષ્ટ થઈએ છીએ. અમને બધાને ભેગા કરજે, અમારામાં એકતા લાવજે. અમને પ્રેમનું દાન દેજે. અમારાં હૃદયમાં, અમારા સમાજમાં, અમારી આ દુનિયામાં તારો જ્યજ્યકાર લાગે. ભારતમાં સ્વરાજ્ય-ધર્મરાજ્ય થાઓ.

મૂર્તિનો શોધ

એક મુર્તિ ૮ ઇંચો. પોતાના પ્લાનની મસ્તીમાં ફરતો હતો; એણે જાહેરમાં એક પથરી જણાવે; પથરી જેવો પથરી; ૧૫ આપણને જેમ દુશ્મની અંદરનો દર્શાવે પ્રમાણ મને દુશ્મ પાત્રોને દેખાઈ આવે છે, અથવા જેમ એકતરને દુશ્મ આપણને આપણ ઇન્દ્રિયો અંદરનાં ગાંઠો સોખમે ગોળમાં દેખા દે છે, એવી જ રીતે એ મુર્તિનારને એ પથરીનો અંદર એક મુર્તિ દેખાઈ, ફક્ત એટલો જ કે ફૂલાની અને અગાધ દુશ્મની અંદર અગાધવડે દર્શાવે આપણને જેમનેમ દેખાવ છે; સાવધ થી અને પ્રત્યક્ષતાથી સ્પષ્ટતા માનવશક્તિની અંદર એકતરની સ્પષ્ટતા આંખોને ચિત્તામાં એવું એવું અનિર્ણયિત દેખાઈ આવે છે, કેમ કે અને દેખાઈ પાછા નવર કામ કરે છે. જ્યારે મુર્તિનારની પાછા આંખો તો શ્રદ્ધાવળા બનાવેલા પથરીને જ નેત્રો ઘટી, પણ સ્પષ્ટવર અને સ્પષ્ટતાની નેત્રી નવર આવેલી, એટલે એણે એ અનવચ્ચ પથરીનો અંદર એક વારસામયી, પ્રમાણપદ અને જીવંતીજનની મુર્તિ જોઈ; પ્રજ્ઞ સમયંતરા સ્વસ્થોએ અવધાને જોઈ હતી તેમ. પછી પૂછ્યું જ શું? મોનાની ખજાની અંદર અકસ્માત થઈને એકાદ માણસ દટાઈ જાય એટલે એને બહાર કાઢવા માટે—એ ગૂંચલાઈ જાય તે પહેલાં જ એને જીવંતો બહાર કાઢવા માટે—જેમ બહારના ઘોંટા પ્રજ્ઞની અને ઉતાવળની પચકાખ કરે છે, તેમ એ મુર્તિનાર માવતો બોલાવી, બજદગાડીઓ જેટલી એ પથરીને પોતાને ત્યાં લઈ ગયો. લાગમાં હમોટી અને છીછી થઈને એણે મુર્તિ ઉપર બાંહેલા પથરીના પોપટ કાઢી નાખવાના પ્રજ્ઞ આદર્ષે, હમોટીનો એક એક પ્રહાર ઉતાવળે ઉતાવળે પથ દુશ્મનો અને નિશિત પારેલી દક્ષિણી એવું ચલાવ્યો. શું એવું બળ! અને છતાં છી એની નાજુકાઈ! અંદરની મુર્તિને જતાગરખું વાને તો મુર્તિનારનો પ્રાણ જ જાય. એ કામ કરતાં ગયો પરીવાચી લોચલોચ થતો ગયો. પથરીના પોપટ એક પછી એક, પ્રથમ માટા મોટા, પાછળથી ઝીણા ઝીણા, ખરી પડતા લાગ્યા. પીમે પીમે મુર્તિનો અવતાર પ્રગટ થવા લાગ્યો. ડુબતા માણસને પાણીની બહાર કાઢવા પછી, ઊંચતા માણસને ઊંચમાંથી ઉઠાડવા પછી, પ્રથમ જેમ તેનાં અંગપ્રત્યંગ આજસાદો જોડા દેખાય છે અને આંખ તથા સ્પર્શો ઊંચાણથી જેવાં લાગે છે, તેવી જ રીતે મુર્તિનું દર્શન થવા લાગ્યું કોઈ ઘસ્ટવેદ જેમ પોતાના પ્રાણ અને પોતાની વિદ્યા, પોતાની નિષ્ઠા અને પોતાનું પ્લાન, પોતાની આગળોમાં એકાગ્ર કરી મોગમુક્ત સ્થિતિમાં કામ કરે છે તેવી જ રીતે આપણો મુર્તિનાર પોતે જ બનાવેલા ઝીણા ઝીણાં એજરો વડે મુર્તિને જતાગરવા લાગ્યો. એ કોમલ અને જેથી સ્પર્શ થતાંવેત મુર્તિ

પ્રથમ હાડી, પછી એણે ધીમે રહીને આખી ઉઘાડી મૂર્તિમારને જોઈ એણે પૂર્ણ પરિચયનું જગ-સરખું સ્મિત કર્યું એણે પોતાનાં વસ્ત્ર સ્ત્રાંખાં કરી લીધાં અને પાતાનું મોન છોડી એ બોલી “કેમ મૂર્તિકાર બાઈ, મને કેમ બોલાવી? કલ્પ કંપની મારી ઉઘમાંથી મને કેમ ઉઘાડી? મારી પાસેથી કેવા કર્ણની આપેલા ગ્રખો છો?”

પોતે જ ઘડેલી મૂર્તિ આગળ ઢાલ જોડીને મૂર્તિકાર ઊભો થયો એણે માથું નમાવ્યું અને અત્યંત નમ્રપણે, ભક્તિપૂર્ણ અવાજે કહ્યું “શમા કરજે, દેવી, આ દુનિયા હવે વધુ દુઃખ ખમી ઘકતી નથી હું ખની દીક્ષાથી દિવ્ય થવાને બદલે એ હું ખચી થાયથ થઈ નામ્નિક બને છે માણસનો માણસ પ્રત્યેનો વ્યવહાર વિપરીત બન્યો છે માણસને પ્રસન્નતાની, બધુતાની, પ્રેમની અને ઉન્નત થવાની દીક્ષા આપવી છે, માગવી એ ન થાય એટલે હું ગૂંનગાથો હતો, મૂંઝવાતો હતો, જનલક્ષમાં પેસા પથ્થરમાં મને તારુ દર્શન થયું, મને રસ્તો જાણ્યો મને થયું કે દીન જનોના ઉદ્ધારનું મુહૂર્ત આ જ છે એટલે તને બોલાવી છે તારી અહીં સ્થાપના કરીશ તારે લાગક અહીં મદિર નાનીક દુનિયાબરના લોકોને આમત્રણ આપીશ તેઓ તારુ દર્શન કરશે, એટલે એમના ઉથાપા ભક્તિનો ઉદય થશે, જીવનરહસ્ય એમની આંતર પ્રાપ્ત થશે, અને પછી તેઓ માણસને માણસ તરીકે, બાઈ તરીકે, તારા ભક્ત તરીકે, ઓગળતા થીખશે મારી પ્રાર્થના છે કે એ કર્ણ અખંડ કરતા એવા માટે, હે ભુવનેશ્વરી, તારે અહીં જ વિરાજમાન રહેવું”

દેવીએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું “તથાસ્તુ પણ તારે મારી પાસેથી કંઈ વર નથી જોઈતો?”

“કેમ નહીં, માતા, મારે જરૂર એ વર જોઈએ છે તાર દર્શને આવનારા લોકો અહીં તારો આલિપ્ત કરનાર મને ભૂલી જાય, મારુ નામ શું હતું તે ધોધવા ન બેસે, મારે કંઈકે તારુ દર્શનમાં વિશેષ ન આવે એટલું જ હું માગું છું”

દેવી મૂંઝાઈ, એના લોક થાવે નહીં થર વૃદ્ધિ કલાનો જાણે એને પચાસાપ થયો પણ તરત જ ફરી પ્રસન્ન થઈ એણે કહ્યું “તથાસ્તુ” એટલું કહ્યું અને દેવીએ એ મૂર્તિકારને ઊંચકી પોતાના હૃદયમાં સમાવી દીધો “હવે મારાથી તું બિન-રહી જ ન થાશે મારી સાથેનો અભેદ એ જ મારુ તને વરદાન છે હું આ પથરામાં આનુત્ત હતી, લુપ્ત હતી, સુપ્ત હતી તે મારો આલિપ્ત કર્યો, હવે હું તને મારા હૃદયમાં આધુન્યતા આપું છું તે મને દેહ આપ્યો, હું તને વિદેહ કરૂં છું લોકો મારી મારફતે તને જ જોશે તારામાં અને મારામાં હવે ભેદ રહ્યો જ નથી” મૂર્તિકારનો દેહ ત્યાં જ ઢગલો થઈ પડ્યો

વાદીલપના હંકદાર

અને છ ભાઈઓ. મું સીધી નાનો, છેલ્લો જન્મેલો એટલે 'અંત્યજ', તેથી નાનપણમાં મારા બાપ ભાઈઓ માની ઉપર વળાય સખતા. કાંઈ ચરમ ખાતાનું ઘામમાં આવે તો પહેલું મને આપે; ચિત્રની ચોપડી ઉપર હક તો મારો જ, મું ગમે તેટલો ગંદો હોઉં તોપણ મારા માખાપ અને મોટા ભાઈ મને ખોજામાં લેતાં આયમજ નથી. મને નવઘરાણું કામ નોકરીને માલે કદી આવે જ નથી; તે તો પિસાડી જાને જ કરે. આજ પ્રેમના વાનાવરણમાં મું ઊછીં છું. નાનપણમાં મારી ગંદકી અને મારું અજાન ઘરમાં કોઈને ઘણિયારક નીવડેલાં માલ ધ્યાનમાં નથી.

જે રિયનિ મારી હતી તે જ દરંક બાજકની હોય છે. જે નિયમ કુટુંબને સાગ્ર પડે છે તે જ નિયમ ઓછાવસા પ્રમાણમાં સમાજને લાગુ પડ્યો જોઈએ. ચાર વર્ષની ચિત્રા સખનાર આપણા પૂર્વજોને કેટ, ભંગી, ચમાર વગેરે ન્યાતોને 'અંત્યજ' નામ આપ્યું તે નિરન્દ્રશી ન જ હોઈ શકે. અંત્યજ એ વળાવનો યજ્ઞ છે (જેમ 'અગ્રજ' એટલે ગ્રાહ્યુ એ આદરમૂલક યજ્ઞ છે).

આજે આપણે સમાજમાં અંત્યજ સાથે કેવી રીતે વર્તીએ છીએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. કુટુંબમાં જેમ સરસમાં સરસ વસ્તુ આપણે નાના ભાઈને આપીએ છીએ તે પ્રમાણે શું આપણે અંત્યજને સામાજિક લાભ આપીએ છીએ? રાજ મલ્લ-રાજઓના દરબારમાં સુદર ચિત્રો હોય છે તે ગરીબ લોકોને તો જોવાયે મળતાં નથી; રાજ લોકો લંમેયાં મિષ્ટાન્ન ખાય છે. ગરીબોને તે કયા મળે છે? અમીરુલોકો લંમેયાં ગંધર્વજાન સાંભળીને પોતાનું ગિત પ્રસન્ન કરી શકે છે, ગરીબો તેથી હંમેશાં વંચિત રહેવાના. રાજઓનાં દીવાનખાનાઓમાં ગુલદસ્તાની અંદર રમણીય ગુપ્ત-રચના કરવામાં આવે છે. ગરીબોને તેની કલ્પના પણ ન આવે. આમ શ્રીમતાઈ લંમેયાં સ્વાધી હોય છે; તેથી જ શ્રીમતાઈને ધર્મદ્રોહી ગણી છે ધર્મ બધાને માટે હોય છે. વિવૃતાર્થ યેદા — વેદ બધાને માટે ઉવાડ છે. વેદનું બારણું કોઈને માટે બંધ નથી. સામાજિક સંસ્કૃતિના, સમાજજીવનના બધા લાભો સમાજનાં સર્વ અંગોને ન આપી શકે તે ધર્મ શાનો? તેથી જ ધર્મમંદિરોમાં — દેવમંદિરોમાં અમીર અને ગરીબનો ભેદ રાખ્યા વગર બધાને માટે ધર્મનો પ્રસાદ આપવામાં આવે છે. ચિત્રકાર રાજને માટે લાખ રૂપિયા લઈને પણ જેવું ચિત્ર ચીતરી ન આપે તેવું ચિત્ર ભક્તિભાવથી દેવમંદિરને અને દેવભક્તોને એમ ને એમ અર્પણ કરે છે. પંડિત વિભલુદિગંબર જેવો ગાયક હજાર રૂપિયા વગર સજદરબારમાં ગાય નથી; પણ તે જ

જ્યારે હરદ્વાર જાય ત્યારે ગંગાને કાંઠે ઘાટ પર બેસી ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંગીત ગંગા મેધાને સંભળાવે અને દેશદેશાંતરના અસાધ્ય ભક્તો તે મફતનું સાભળી શકે

દુનિયાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કારીગરી હિંદુસ્તાનમાં તો મદિરોમાં જ જોવામાં આવે છે ધર્મઉપદેશને માટે હજારો રૂપિયાનો પગાર લેનાર આર્યભિશપ રાખવાની પ્રથા આપણા દેશમાં નથી ધર્મના ઉપદેશ, પુરાણનું શ્રાવણ, નામસંહીર્તન બધાંયને માટે છે નાતજાતના ઝાણાઓ સમાજમાં ભડે નાથે, ઈશ્વરને ઘેર બધાંય સરખા, પંચરૂપના વિઠ્ઠલ મદિરમાં ગર્વજ્ઞાતિના લોકો જઈ શકે છે જગન્નાથપુરીમાં જાતિભેદ ગાબળો એ મધા પાપ ગણાય છે બદરીનારાયણના પ્રસાદનો ભાત અત્યંત લઈ આવે છતાં બ્રાહ્મણ તેના પર અવાગો પડે એ જ બતાવે છે કે ધર્મગુહમા કોઈનો નિષેધ નથી કોઈને બહિષ્કાર નથી મધીવિશ્વેશ્વરનું મદિર પણ હમેશા બધાને માટે મુખદ્વાર રહે છે

ત્યારે આપણાં અનન્ય મદિરમાં અત્યંતને શા માટે 'મત જાઓ' હોય ? મદિર બાધવામાં જેટલું પુરુષ છે તેટલું જ પાપ અત્યંતને મદિરથી બહાર રાખવામાં છે દનિષ્ઠમાં એક જૂની કથા છે કે એક અત્યંત ભક્તને સેત્ર ઉડપીમાં એક પ્રસિદ્ધ મદિરમાં પેનવા ન દીધા એણે પૂજારી પાસે આજીજીપૂર્વક વિનંતી કરી કે મને ગમે તેટલો દૂગ ઊભો રાખો પણ મને દર્શન થાય એમ કરો મદિરના પૂજારી એ કઈ હમેશાં ઈશ્વરના પૂજારી નથી હોતા તેમણે તેને ધિક્કારી ત્યાંથી મઢી મૂક્યો એટલે બિચારો કનકદાસ મદિરની પાછળ જઈને રડવા લાગ્યો તેની આર્તવાણી નાભળી, કહેવાય છે કે, મદિરની મૂર્તિ ફરી ગઈ અને જે તરફ તે ઊભો હતો તે તરફ મૂર્તિનું મોટું ઘયુ બધા લોકો ચક્રિત થયા

એ પ્રસંગે પેલા અત્યંત ભક્તે કરેલી બ્રાહ્મણની આજીજી અને પાછળની બારીમાથી દર્શન થયા પછી બતાવેલી ધન્યતા તેણે એક સુંદર કન્નડ કાવ્યમાં ગાઈ છે એનો અર્થ તો હું ન મમલ્યો પણ તે કાવ્યનો કરુણ રવ અને ભક્તિની ઉજ્જ્વળતા હજી મારા હૃદયમાં તાજ છે

કનકદાસ

કુદરતમાં નૈતિક નિયમો અને ભૌતિક નિયમો વચ્ચે સબંધ હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા માણસના હૃદયમાં છે આ શ્રદ્ધા સર્વ દેશોમાં છે અને સર્વ કાળે છે પ્રજાને અભાવે માણસ આ બેનો સંબંધ વિચિત્ર રીતે ગેસ્ટાઝા માગે છે અને તેથી અનેક જાતના વહેમો પેદા થાય છે માણસ અમન્ય બોલ્યો અને થોડા જ વખતમાં એને ઠોકર લાગી કે તરત જ એને કહેવાનું મન થઈ જાય છે, “જેમું પાપનું પરિણામ! હજી દુનિયામાં રાત રહ્યું છે” લાલાજીને પંજાબનો લેક્ટેનન્ટ ગવર્નર હદયાર કરી બ્રહ્મદેશમાં મોકલે અને થોડા દિવસમાં જ તે લેક્ટેનન્ટ ગવર્નર મરી જાય, તો લોકો જરૂર કહેવાના, “જય કયા! સાધુજનને ઘેરાન કરવા એ કઈ સહેલી વાત છે?” પુરાણોમાં પણ કેટલાંયે પાત્રો હાથમાં પાણી લઈને કહે છે કે જે અત્યાર સુધી હું અસત્ય ન બોલ્યો હોઉં, અથવા તો પૂર્ણ બ્રહ્મચારી રહ્યો હોઉં, તો આકાશમાં સૂર્ય થોભી જાયો, અથવા તો મરી ગયેલો બ્રાહ્મણ જીવતો થાયો” આની પાછળની શ્રદ્ધા સાચી છે, પણ પ્રજા સાથેનો એનો યોગ નથી

પશ્ચિમ સાગરને કિનારે માલપે બંદર પાસે ઉડપી કરીને એક વૈષ્ણવ ભેટ છે ભક્તિભગુરુધર ક્રીમધ્વાચાર્યને લીધે આ સ્થાન પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે કોઈ વેપારી દ્વારિકાથી ખૂબ કીમતી માલ ભરીને દરિયા તરફ જતો હશે માલપે બંદર પાસે એનું વહાણ આવ્યું અને દરિયાએ રુદ્રાવતાર મારણ કર્યો ખારવાઓએ હદ કરી, પણ બચવાનો રસ્તો ન મળે એકએક મોજુ જાણે મોતની ભૂખથી જીભ કિનારા ઉપર ઊભેલા એક મહાપુરુષે આ દૃશ્ય જોયું એના હૃદયમાંથી ક્રુદ્ધવની સરિતા છૂટી એણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે “પ્રભો, આ અનાથોને સલામ થા એમને ઉગારી લે” એક સણની અંદર દરિયો ચાત થયો—જાણે કોઈ વીતરાગ યોગીની જ મુખમુદ્રા વહાણ સહીસલામત કાઠે આવી પહોંચ્યું આ મહાપુરુષની જ આ કૃપા હતી એમ ઓળખી લેતાં લોકોને વાર ન લાગી નૌકાપતિએ મહાપુરુષને પગે લાગી કહ્યું, “મહારાજ, આ નૌકામાં જે માત્ર સર્વસવ છે એ આપનું જ છે આપના આશીર્વાદથી હું ફરીથી વેપાર કરીશ અને ગમે તેટલું મેળવોશ પણ આ વખતે આપે મને જીવતદાન આપ્યું છે આ ધન લઈને મારા પર અનુગ્રહ કરો” નિત્યજુપ્ત સન્યાસીને ધનનો લોભ શાનો હોય? પણ અિચારા શ્રોષ્ટીને સંતોષવો રહ્યો એટલે એણે કહ્યું, “આ નૌકામાં આ જે આટલું ચોપીચદન પડ્યું છે તે આપી દે એટલે અમને સતોષ છે બાકીનું તારું ધન તું જ લઈ જા અમે એ લઈને ફરીએ શું?”

એ જોપીયનના કમલામાંથી ફિવરમાંથી મૂર્તિઓ નીકળી સ્વામીએ એમને
 ને ત્યાં ને ત્યાં જાણવેને કિનારે સ્થાપન કરી અને બીજી ત્યાંથી દોડેકે જાડ ઉપર
 ઉગ્રીમા પાવરી, ઉગ્રીમા મીઠુપત્રી એ જ મૂર્તિ જેવા અમે ગયા હતા મંદિર
 છે તો નાનું, પણ પ્રમાણભૂત છે ત્યાં અમે એક વિચિત્ર વાત જોઈ કે મંદિરનું
 મંદિર હવે આ બધું છે કેમ કે મહાદેવ તરફ અંદરની મૂર્તિની પીઠ છે પાછળની
 બાજુની દીવામાં પથરાયેલી એક જાળી છે તેમાંથી દર્શન થાય છે અને અંદર જવું
 હવ તો મંદિરની યથો બાજુએ એક બારણું છે ત્યાંથી જ જવાય છે અમે તે
 માલત્ર અંદર જઈ ન શકે અમે અંદર ગયા ત્યાં એટલું તો ધોર કાંપાનું અને
 એટલી જાડ ગોળાવેલી હવા કે પરોવાની સેને છૂટી, છવ જાળાઈ ગયો જામે
 અર્ધવાતની શ્રીએ અનુભવ! અકામલમાં અને અકામલમાં પ્રાર્થના કરી કે 'તે
 વૈકુણ્ઠનાથ, બીજી વાર અર્ધવાતનો અનુભવ ન થાય' મૂર્તિના નાક ઉપર મોનાનો
 કડો કેમ જડયા હશે એ કંઈ ધ્યાનમાં ન આપું દરિયાવાડની આ મૂર્તિ અહીં
 દરિયામાં કયાથી આવી ગઈ એ વિચાર મનમાં આવ્યો પણ મુખ્ય કુંતૂબ તો
 મૂર્તિ મહાદેવથી વિમુખ કેમ એ જ હતું તપાસ કરતાં અંતર સાધુ કનકદાસની
 વર્તા હાય આવી

૨

સંત શ્રી અનકદાસ મૂળ પારવાડ તરફના બાડ નામના ગામડાના રહીશ
 એમનું જન્મ નામ વીરનાથક ધંધો ચિકારીનો અચૂક બાપુ મારી લક્ષ વૈધવામાં
 એને તોડે આવે એવો એના વખતમાં બીજો ન હતો (એ વખતે કોણે પાપું હશે
 કે આ અસ્પૃશ્યોનો તરદાર ઉપનિષદમાં બતાવેલી

પ્રજ્ઞાં ધનુ દારો હ્યારમા શ્વર તલ્લજનમુચ્ચતે ।

અપ્રમત્તેન વૈદ્યસ્ય દારવત્ તન્મયો ભવેત્ ॥

એવી દેવી નીરદાજમાં પણ પ્રવીણ થવાનો છે?)

વિતરુવદુર્ગ (હાલનું ચિતવદુર્ગ) ના રાજની નોકરીમાં એ સેનાપતિના યોદ્ધા
 સુધી ચડ્યો-સપતિ અને પ્રતિજ્ઞાનો એ સ્વામી બન્યો પણ એક વખતે એક
 લગાઈમાં એને ઉપરની થઈ અંદરના અવાજે પડકાર કર્યો કે બાપા! આ બધી
 દુનિયાની માથા છોડી દે અને એકતાગી અને ભિસાપાત્ર હાથમાં લઈને દાસ થા
 આત્મવીરોનું લક્ષણ જ એ છે કે જીવનમાં ફેરફાર કરતાં તેમને મન સાથે જાગુ
 લડું પડતું નથી અને લડવું પડે તોયે તેમાં તેઓ ઘસી જતા નથી વીરનાથકે
 ગૃહસ્થાત્ર છોડ્યો અને એ યાત્રાએ ઊપડ્યો મિત્રપતિ, કાંચી, કલહટ્ટી વગેરે
 ફરી વિજયનગર ગયા, એ વખતે મહાન દૃષ્ટાંતેવરાય રાજ કરતા હતા અહીં
 એમને એમના ગુરુ મળી ગયા એમણે મધ્વસંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી અને ફરી
 યાત્રાએ ઊપડયા

વિદનરમ, કીરગમ, મધુરા, રામેશ્વર, અનંતલયન, કન્યાકુમારી, ગોકર્ણ વગેરે યાત્રાઓ કરી અનેક જાતનાં કપડે વેચી કનકદાસ ઉડપી આવી પહોંચ્યા ઉડપી એટલે ચુસ્ત સનાતની બ્રાહ્મણોનું યાણ કનક જેવા અંત્યજને ઊભા પણ કોણ રહેવા દે? પછી જિજ્ઞા મળવી તો દૂર જ રહી અને નાંત્રા પડ્યા પછી વાદિરાજ સ્વામીનું ધ્યાન એના તરફ ગયું ઉડપીના મદિરની વ્યવસ્થા જુદા જુદા આઠ મકના સ્વામીઓ પાને હોય છે એમાના નોડે મનના મુખ્ય તે વાદિરાજ સ્વામી અનાધારણ વિદ્વાન અને ધર્મશીલ તરીકે તેમનો ખ્યાતિ તેમણે જોઈ લીધું કે કનકદાસ તો પોતાના કરતાં પણ ચડે એવો ભક્ત છે મદિરની ખૂબ થયા પછી વાદિરાજ સ્વામી રિવાજ પ્રમાણે હસ્તોદક બધાને આપે અને પછી જ બધા બ્રાહ્મણો જમવા બેઠે આ હસ્તોદક તો પ્રતિષ્ઠાના ક્રમ પ્રમાણે જ આપાય કનકની યોગ્યતા જણ્યા પછી વાદિરાજ મદિરમાંથી નીકળે કે પ્રથમ કનક પાસે જાય, એને હસ્તોદક આપે ત્યારે પછી જ બીજા બ્રાહ્મણોને તે મળે બ્રાહ્મણોઆથી ખૂબ ચિદ્રયા વાદિરાજે કહ્યું, “અરે, કનકદાસ મારા કરતાંયે મોટો છે એને, ચરણામૃત પ્રથમ ન આપું તો અધર્મ થાય” બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણ માગ્યું વાદિરાજ મદિરમાં ગયા અને જમણા હાથની મૂઠી વાળી બહાર આવી બ્રાહ્મણોને પૂછે છે, “બ્રાહ્મણો! મારા હાથમાં શું છે તે કહો” દરેકે જુદા જુદા જવાબ આપ્યા છેવટે કનકનો વારો આવ્યો એ તો ભખિમાં મગન જ થઈ ગયા એમના કંઠમાંથી ગાન સંકુપ્ત, “ઓ તો વાસુદેવ પરમાત્મા જ છે” જેમ જેમ ગાન વધ્યું તેમ તેમ વાદિરાજના હાથનો ભોજે વધવા લાગ્યો તેઓ તો ખમી ન થકયા તેમણે મૂઠી ઉઘાડી તો તેમાં શું હતું? એક શાલિગ્રામ અને નુજસીયત્ર

વાદિરાજ સ્વામીએ એક દિવસ બ્રાહ્મણોને એક એક કેળુ આપ્યું અને કહ્યું, “આજે એકાદશી છે કોઈ જુઓ નહીં એવે ઠેકાણે જઈને આ ખાજે” અલબત્ત કનકને પણ એક કેળુ આપ્યું હતું સાજે બધા ભેગા થયા પોતાની આવાનું પારન કેળુ લઈ છે તે જોવા વાદિરાજે દરેક જણને પૂછ્યું દરેક જણે કયાં કયાં એકાંત શોધ્યો આ જાણી લઈએ તો ખૂબ રમૂજ પડે એકલા કનકદાસના હાથમાં કેળુ એમ ને એમ રહ્યું હતું એણે કહ્યું “જ્યાં જાઉં ત્યાં વાસુદેવ છે જ એકાંત મળે કયા? એટલે હું કેળુ એમ ને એમ લઈને બેઠો છું”

એક દિવસે કનકદાસના મદિરના તળાવમાં નાહી દર્શન કરવાનું મન થઈ આવ્યું વાદિરાજ ઉડપીમાં ન હતા કનકના કોડ પૂરા કરે એવું બીજું કોઈ ઉડપીમાં ન હતું જેટલી વાર દર્શન કરવા જાય તેટલી વાર બ્રાહ્મણો એમને કાઠી મૂકે આખરે નિરાશ થઈને કનક મદિરની પાછળ ગયો ને ગાવા લાગ્યો કરુણામાં એણે પોતાનું આખું હૃદય ઠલવી દીધું પરમાત્માથી એ સહેવાયું નહીં મૂર્તિ એકાએક પેલા કર્મકાળી બ્રાહ્મણોથી વિમુખ થઈ પાછલી બાજુએ મો ફેરવી ઊભી!

આ થયું શું? હવે કરું શું? કોઈને સૂઝે નહીં. વાદિરાજ આવ્યા. એમણે બનેલી બીના જાણનાં કહ્યું, “અરે, તમે કનકદાસનો કંઈક ગુનો કર્યો છે તેથી જ વાનુદેવે આપણા આચાર્યમં તરફ પૂંક ફેરવી છે.” આખરે એમણે મંદિરની પાછલી દીવાલમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ પથરાની જાગી કોતરાવી અને કનકને દર્શનની સગવડ કરી આપી. આજે પણ એ બારી ‘કનકની બારી’ને નામે ઓળખાય છે. એ બારી પાસે જ કનકની કુટિ છે. આજે ત્યાં એક સંસ્કૃત વર્ગ ચાલે છે.

એક રચનાત્રાને પ્રસંગે કોણ જાણે યાથી પણ રથ કેમે કર્યો ખસે નહીં. આખરે વાદિરાજે કહ્યું, “એમ જ દેખાય છે કે કનકના સ્પર્શ વગર રથ ચાલવા દેવાની પરમાત્માની મરજી નથી.”

ધન્ય છે વાદિરાજ સ્વામીને કે જેમણે જેઈ લીધું કે અન્યત્રેના સ્પર્શ વગર સમાજનું ગાદું ચાલવાનું નથી. આજે કમ્પ્યુટરમાં ચુસ્તમાં ચુસ્ત મરજદી વૈજ્ઞાનિકો કનકનાં સ્વેચ્છા બજાનો ગાઈને ભક્તિરમ દેખાવે છે. અને સંત તરીકે સ્વીકારી એનું ચરિતામૃત ગાવામાં પોતાને પાવન થયા માને છે અને છતાં એ જ કનકદાસના જાતબાઈઓને હાથૂતના હાથૂત જ રાખે છે. હિંદુ ધર્મનો બચાવ કરનાર વાદિરાજ સ્વામી દરેકના હૃદયમાં અવતરે નહીં તો હિંદુ ધર્મનો રથ ચાલવાનો નથી. અને પરમાત્મા હિંદુ સમાજથી વિમુખ થઈને જ ઊભા રહેવાના.

૨૭-૬-૨૫

જીવનવ્યવસ્થા

ખંડ છઠ્ઠો

પ્રાસંગિક અને પ્રકીર્ણ

સખસીડિયરી સિસ્ટીમ

અગ્રેજીઓ આ દેશમાં પ્રાગભ કર્યો દુઃખનદાર તરીકે. પછી દુકાનોની મોટી કોમીઓ કરી રાજઓ અને બાદશાહોની મોટી સેવાઓ કરી એમણે વેપાર કરવાના પગલાં મેળવ્યા. પછી એનો ઈજારો મેળવ્યો જાતજાતની સગવડો મેળવી

પછી આપણમાં લડનાર રાજઓને ફોજો ખૂરી પાડવાનો ધંધો કર્યો એમાં એક ચરત એ મૂકી કે અમારી મદદ લીધા પછી તમારા રાજ્યમાં ફ્રેન્ચ કે કચ જેવાઓને રહેવા દેવા નહીં

એમ કરતા કરતા એમણે પોતે પોતાનો પુરુષાર્થ વધારી આ દેશમાં તેઓ નાર્નખીમ સત્તા બન્યા એમણે જેમું કે અહીંના રાજઓમાં પુરુષાર્થ ઓછો છે અને ઘરે ને ઘરનો જાય છે બધા જ આરામનવજ અને વિવાસી એમનું કામ કોઈ કંઈ આપે તો રાજ થાય એટલે એમણે અહીંના રાજઓને ખડિયા બનાવવા માટે એમની માથે સુવેચનામાં કર્યા

તમે અમને દર વર્ષે આટલા રૂપિયા આપો તમારા વતી અમે ફોજ રાખીશું જેજોને જ્ઞાન શીખવવાનું કામ અમારું સિપાઈ અમે પસંદ કરીશું એમને કેળવોશું વખતમર પગાર આપીશું તમારા વતી લડવાનું હોય ત્યારે તમને મદદ આપીશું ફોજના માલિક તમે પણ વ્યવસ્થાપક અમે તમારે કશી ચિંતા કરવી નહીં

પણ ચરત એ કે બીજા કોઈની ફોજ તમારે લેવી નહીં બીજા રાજઓ જેડે તમારે દોસ્તી કરવી નહીં તમારા રક્ષકનો જવાબદારી અમારી બહારથી તમારા ઉપર કોઈ આક્રમણ કરે તો તેને હાકી કાઢવાની જવાબદારી અમારી તમારી પ્રજા તમારી સામે બજવો કરે તો એને દબાવવાનું કામ અમે કરીશું તમારે કશી તકલીફ ઉભવી જ નહીં

આને મ્હે છે મનમીડિયરી એલાયન્સ એટને કે ખડિયા રાજઓએ સાર્વ ભૌમ સત્તા માથે કરેલી કરાર. આપણા રાજઓએ હાથ કહીને ઝપાટાબેર આપ્યા કરારો કંઈ લીધા !

માણમે સિંહને કહ્યું, ‘તમારે નખ અને દાંત રાખવા નહીં એ અમે રાખીશું ખોશ- માટે તમારે શિકાર કરવો ના પડે તમને નૈપાર માસ રાધીને ખવડાવીશું અમારા પાજરામાં તમને સુરક્ષિત રાખીશું તમારા ઉપર કોઈ હુમલો ન કરે એ જવાબદારી અમારી એકે દિવસ તમારે ભૂખમરો વેઠવો ન પડે ” સિંહ સિંહનું બૂલી ગયો વનરાજ મગી સરકમનો કૂતરો બન્યો એ છે સખસીડિયરી સિસ્ટીમ

મુરોપિયન ઈનિહામકારો લખે છે કે, 'ભારતના રાજાઓની એવી માનનિઃ સ્થિતિ છે કે એમને સત્ત્વરિસિરી સિસ્ટીમ લાગુ કરાય,' એ શોધ કરી ફ્રેન્ચ મુલ્તરી દુધ્વેએ, એ શોધનો લાભ ઉઠાવ્યો અંગ્રેજોએ

જોરા જોકીએ બીજી એક શોધ કરી કે આ દેશના લોકો ગમે તેના લશ્કરમાં ભરતી થાય છે જે કોઈ એમને ખવડાવે, ખજાર આપે એના વતી એ લડવા તૈયાર થાતા છે સ્વજનોને મારતાં પણ એમને વાંધો નથી એમને કવાયત શીખવી હોય તો આ બુદ્ધિદુર લોકો લડાઈમાં વિજય પણ મેળવી શકે છે ભારતના લાંબો જીવન બુદ્ધિ ખાપ તેને દગો દે નહીં એટલા એ લૂસના વફાદાર છે પણ તેઓ લોહીની વફાદારી જાણતા નથી

અંગ્રેજ સિપાઈ પરદેશીઓના વતી પોતાના અંગ્રેજ લોકો પર કોઈ યાગે મોળી ચલાવે નહીં ફ્રેન્ચ લોકોનું એમ જ પરતુ ભારતના લોકો એમનો માલિક ગમે તે હોય એના વતી સ્વજનોને સુધ્ધા મારવા તૈયાર થઈ શકે છે આનાકાની મરતા નથી. આ લોકો જોરાઓની બીજી શોધ આ બે શોધને જોરે એમણે ભારતમાં પાતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું

સત્ત્વરિસિરી સિસ્ટીમ ઘણી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે વેપારીઓ પણ કહે છે, તમે ક્ષત્ર અમને ઓર્ડર આપો અને કમિશન આપો તમારું બધું કામ અમે કરી આપીશું એ વ્યવસ્થા સ્વીકાર્યા પછી આપણે આજસુ, આરામતલબ અને પરાધીન થઈને છીએ.

જોર લોકો પણ કહે છે, તમે અમને દક્ષિણ આપો તમારી વતી અમે મંત્ર બોલીશું પૂજા અમે કરીશું વાપ દય લાખનો જાપ કરીશું દક્ષિણ લઈને એનું પુણ્ય તમને અર્પણ કરીશું

આજકાલના કેળવણીકારો પણ માબાપોને કહે છે, છોમ્પાંઓને જન્મ આપવો અને એમનું ખર્ચ દર મહિને મોકલવું એટલી જ જવાબદારી તમારી પછી અમે તમારા બાળકોને સાવવીશું, એમને કેળવણી આપીશું, સંસ્કાર આપીશું એમને ચારિત્ર વાન વિદ્વાન નાગરિક બનાવીશું બધી જવાબદારી અમારી

પરદેશ વસતા માબાપો તો આવી વ્યવસ્થા વધારી લે છે જ પણ સ્વદેશમાં રહેના માબાપો પણ બાળકોને બોડિંગમાં રાખી પોતાના કર્તવ્યમાંથી મુક્તિ મેળવે છે તેઓ માને છે કે બાળકો પાછળ આટલા પૈસા—શક્તિ કરતા પણ વધારે પૈસા—ખરચ્યા પછી બાળકો અમારા પ્રત્યે વફાદાર રહેશે અમારું કહેવું માનશે—ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ

અનુભવ જ્યારે આવળો આવે છે ત્યારે તેઓ પરતાપ છે સત્ત્વરિસિરી સિસ્ટીમ ખતરનાક ખરી જ

૨

ઉઠીનું બનામ કેળવેલું

ઉઠીનું લેવાથી ગરજ સરતી ઉઘે પણ દારિદ્ર્ય અને ગદ્ગત વધે છે, પછી એ ઉઠીની વતે જડ વસ્તુ હોય, સેવા હોય, વિવાર હોય, કે સંસ્કૃતિ હોય બેગવે. જુ. પડે છે, મેગવે. જુ. બોળકપ નીવડે છે કેગવે. જુ. કામ આવે છે દિવાળી ૧૯૨૫

૩

આસ્તિક કોણ છે ?

જે કહે છે કે ‘છે’ તે આસ્તિક અને જે કહે છે કે ‘નથી’ તે નાસ્તિક આસ્તિક અને નાસ્તિકની આ સરળ વ્યાખ્યા છે પરંતુ કઈ વસ્તુના અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ વિશેનો આપણો પ્રશ્ન છે તે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ ધર્મશાસ્ત્રના શબ્દાર્થ ઉપર જે વિશ્વાસ રાખે તે આસ્તિક, ધર્મશાસ્ત્રોના વચનો મનુષ્યના નથી પણ ઈશ્વરના જ્ઞાપી નીકળ્યા છે, એવું જે કબૂલ કરે તે આસ્તિક, એવી વ્યાખ્યા કરવાના દિવસો હવે રહ્યા નથી

‘ઈશ્વરના અસ્તિત્વને જે માને તે આસ્તિક ઈશ્વર નથી એવી જેમની માન્યતા છે તે નાસ્તિક,’ એવી વ્યાખ્યા આજકાલ કરવામા આવે છે

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ શાસ્ત્રાધી જ મનાય છે ઈશ્વર નથી એવું વિશ્વાસપૂર્વક, દુઃખારી ટોવા માટે પણ એક ઊવડી પરંતુ જાબરદસ્ત શાસ્ત્ર જરૂરી છે

જેને કોઈએ જોયો નથી, જેના કાપદાનો આજ સુધી પત્તો જ મળ્યો નથી, જેની રૂઝાની બાબતમા કોઈ પણ બે ભક્ત એકમત થયા નથી, એવો ‘સ્વર્ગીય ઈશ્વર’ માનીએ તોયે શું અને ન માનીએ તોયે શું? સ્વર્ગીય ઈશ્વરનાં અને એના નાન્યના ઇતિહાસ ભૂગોળ દરક ધર્મનાં પુસ્તકોમાં મળી આવે છે, પણ તેમાંયે એકરાકચના હોતી નથી

બીજો એક ઈશ્વર છે, જેને અંતર્યામી કહે છે, આત્મારામ કહે છે, હૃદયસ્થ નાશયમ્ કહે છે, જેનો અનુભવ, જેનો સાક્ષાત્કાર દરક વ્યક્તિને અખડ થતો જ હોય છે આસ્તિક પણ તેને ઓળખે છે અને નાસ્તિક પણ તેના બળે પોતાની થોડ વધારે છે

આર્થશાસ્ત્ર કે જીવનશાસ્ત્ર ?

માણસોને જાતના ધોષ છે: એક અર્થશાસ્ત્રે નિર્માણ કરેલા અને બીજા જીવન-શાસ્ત્રે, ‘ઓછામાં ઓછો કામ કરવો અને વધારેમાં વધારે ફાયદો ઉઠાવવો’—આ સ્મૃતિ છે અર્થશાસ્ત્રે ઉત્પન્ન કરેલા માણસની, આવા મનુષ્યો આજકાલ ખૂબ પેદા થયા છે, અર્થશાસ્ત્ર પર જેની કાજા છે એવો માણસ કહે છે, ‘મંત્ર આગળ રેટિયો નહીં ટકે.’ આવા માણસને પૂછ્યું જેઈએ, “ઘરમાં સંધિતા વધારે વખત જાય છે, તેથી વીણીમાં ખાવા જાઓ છો ખરા? એટલો વખત બચાવીને તમે વધારે કમાઈ ન શકો? ઘરમાં દીકરા, દીકરી, સ્ત્રી વગેરે સાથે વાત કરવામાં વખત ગાગો છો એટલે વખત કમાવામાં ગાગો, તો વધારે પૈસા પેદા ન કરો?” અર્થશાસ્ત્રની વાત સાચી છે, પણ માણસ એ કબૂલ કરશે ખરો? આપણને આનું અર્થશાસ્ત્ર નથી જેઈનું, જીવનશાસ્ત્ર જેઈએ છે; money-values નથી જેઈતી, life-values જેઈએ છે. બ્રાહ્મણને કોઈ પૂછે, “તમને ૪,૦૦૦ રૂપિયા આપું, તમે બ્રાહ્મણ છો?” બ્રાહ્મણ કબૂલ થશે? ના, પણ અર્થશાસ્ત્રી તરત કહેશે, “હા, કારણ પૈસા આગળ કરું નહીં ટકે.” જેમ કે મંત્ર આગળ રેટિયો નહીં ટકે!

હા, મંત્ર આગળ અને પૈસા આગળ સમાજ, પ્રેમ, માણસાઈ, જાનુભાવ કરું નહીં ટકે. ટકવે એક માત્ર અસંતોષ અને મરણ. મુરોખમાં લોકો આ વાત સમજવા લાગ્યા છે, એમનામાં કેટલાકોએ પોતાની ભૂલ જેઈ છે, બીજા જેશે અને પાછા ફરશે.

આપણું સમૂહ હજી ધર્મપરાયણ છે, આપણે ત્યાં હજી દવાધર્મ છે અને ધર્મશાસ્ત્રનો અર્થશાસ્ત્ર પર વિજય થવાનો જ એ કાજા આપણે સાચવો રાખવો જેઈએ.

૩-૧-૨૫

જેમ જુઓ

કવિએ એક દે હો લખ્યું છે કે, સૂરજ ઘેટવો તાપ નથી દેતો તેટલો એનાં કિરણોથી નરમ થયેલો રેતીનો ઢાંચો તાપ દે છે. મંથરપિ ન દહતિ તાદૃશ્ વાદૃશ્ દહતિ વાલુના નિશ્ચય । સૂરજ પામેથી ઉપવતા મેળવીને સૂરજ કરતાયે વધારે તાપ દેનાર રેતીને જોઈ, કવિને બીજા પામેથી મળેલી પ્રતિષ્ઠાનો લાભ લઈ દુનિયાને હેરાન કરનાર અમરજાગે પર અને રાજાશાહકો પર પોતાની ચીઠ મઠવાનું સાધન મળ્યું.

પોતાને મળેલો પ્રકાશ બીજાને નોપતા તેને અત્યંત રમણીય, શીતલ અને આકર્ષક બનાવનાર ચદ્દનો દાખલો પણ કવિ લઈ ચકત સૂર્યનો પ્રકાશ પોતે ગ્રહણ કરી એ જ પ્રમાણનું અમૂલ્યોત્તમ રૂપાંતર કરી પૃથ્વી ઉપર વરસાવનાર ચદ્દમાનું સૌમનસ્ય જે એ જ કવિ વર્ણવત, તાદુનિયાની માલ્ય ઉપરની મલ્લા કઈક તો વધત

૧૯૩૦

પ્રયોગોના પરિણામ

તેજ અને પાત્રી કોઈ જો એકબીજામાં ભળતા નથી, એ ખરું છતાં જેમ તેમ ભેગવીને તે માલિશ માટે વાપરીએ તો એની અસર સરસ રહ છે. કુદરતે દ્વંદ્વમા પાત્રી ને ચગની ધી રીતે એમ્બ્ર આલુયા હશે? લીલા નાળિયેરના કોપરામા પાણી અને તેજ ધી રીતે એમ્બ્ર વધ્યા છે? એમનો આ સંસાર લાંબા વખત સુધી એમ ને એમ ટકનો નથી, પણ જ્યાં સુધી ચાલ છે ત્યાં સુધી ખૂબ લાભ આપે છે. પરસ્પરવિરોધી વસ્તુઓ એકત્ર આણીને એમને ચલાવવી એ આવશ્યક તો ઈશ્વરની જ.

‘તારી તાલે બને નહીં અને તારા પગર ચાલે નહીં’ એ અર્થની એક જૂની કહેવત છે, એમ્બ્ર એ જ સ્થિતિને વર્ણવ છે. ગૃહસ્થાગમ અને પરોપકાર, સન્યસ્ત અને સમાજસેવા, સાધમ અને રસિકતા, સ્વભાવની મીઠાશ અને મક્કમપણું — એ બધાંનો મિશ્રામલ્લેવ જેવો જ મેળ છે. માનવીના પૂર્વજોએ અત્યાર સુધી એના પ્રયોગો ઓછા નથી કર્યા પણ એક તરફ ખીચવવા જતા બીજી કઈક બગડી બેસે છે એ અનુભવ સાર્વત્રિક છે.

શરીરની સુખાકારી સાચવવી અને આત્માની તેજસ્વિતા જાળવવી એ પ્રયોગ હજી સફળ થયો નથી.

૧૯૨૮

ભારત-શક્તિ

કહે છે કે, મહાભારતના યુદ્ધની શરૂઆતમાં ધર્મગજ મુધિધિરે પણ લીધું હતું કે, “જો મારા ચાર ભાઈઓમાંથી એક પણ મરાશે તો એ જ ક્ષણે હું પણ મારો પ્રાણ છોડી દઈશ ” આવા દૃઢ પ્રેમને મળે જ પાડવોનો વિનય થયો

આવું પણ હિંદુ ગમાને લીધેલું નથી છતાં, તેની એ ભવિતવ્યતા તો છે જ કે, અનેક જાનિઓમાં વહેંચાયેલા એના ચાર વર્ણોમાંથી કોઈ એક વર્ણ કે જાતિની અવનતિ થાય તો સમસ્ત હિંદુ જાતિનો અધ પાત થાય જ છે કોણ જાણે કેટલાંયે વર્ષોથી આપણે આપણા નાના બધુઓની-હરિજનોની અવહેજના કરતાં આવ્યા છીએ! જાણે કે આપણ પ્રેમનું ઝરણું જ સુકાઈ ગયું છે! જેવા જઈએ તો હિંદુસ્તાન કાંઈ નિર્બળ રાષ્ટ્ર નથી પરંતુ પોતાની શક્તિનો સંચય કદા રહ્યો છે એની એને વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે જેને હિંદુસ્તાન પતિત કહે છે એને જ હાથે એનો ઉદ્ધાર થવાનો છે જે જાનિઓને આપણે જગલ્લી કહીએ છીએ તે જ જાનિઓ આપણા રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવાની છે જેને આપણે અમળા કહીને અસહાય અને અજાન દશામાં રાખી રહ્યા છીએ એમની જાગૃતિથી જ હિંદુસ્તાનમાં જાગૃતિનો સચાર થવાનો છે હિંદે પોતાની આખો ઉઘાડવો જેઈએ ને પોતાની અકર્મણ્યતા છોડી રાષ્ટ્રીય હિતના ઉદ્યોગમાં ઉત્સાહપૂર્વક મડી પડવું એની જ વાર છે

૧૮૩૧

૮

માતૃદેવો ભવ

આપણે કોઈ અજાણ્યા સમાજમાં કે ગામમાં જઈએ એટલે મૂંઝાઈએ છીએ, કેમ કે આપણ ત્યાં કોઈ ઓળખીતું નથી હોતું

જ્યારે આપણે આ દુનિયામાં આવીએ છીએ ત્યારે, આપણે કેમ મૂંઝતા નથી? તે વખતે આ આખા વિશ્વમાં આપણું ઓળખીતું કોણ હોય છે?

આપણને લાગતું જ નથી કે આ દુનિયામાં આપણે પારકા છીએ. આપણે મા સાથે પ્રત્યક્ સંબંધ બાંધીને જ આ દુનિયામાં આવીએ છીએ જ્યાં મારો મા છે તે જ મારું ઘર ત્યાં રહેવાનો મને હક છે ત્યાં જ મારો જાનદ છે ત્યાં જ મારું કર્તવ્યક્ષેત્ર છે

બાળકનો સમાજ એની મા બાળકનો ગુરુ મા બાળકનું શરણ મા બાળકનો ઈશ્વર મા બાળક જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ એને વિશાળ સમાજ મળી

રહે છે, અનેક ગુરુઓ તેને પ્રેરવે છે, અનેકનો તે આશય લે છે, અનેકને આશય આપે છે, વિશ્વભર પ્રભુની ઉપામના કરે છે, પણ એની પ્રથમની બાલસ્મૃતિ ભૂસાતી નથી, ગદ થતી નથી તમામ જિજ્ઞાસીના જ્ઞાન અને અનુભવ આ આદ્યસ્મૃતિનો જ વિન્નાર હોય છે

તેથી જ પરમશ્રદ્ધિઓએ બધું ભણતર ભણાવ્યા પછી, સકળ રહસ્યનું ઉદ્ધાટન કર્યા પછી, અન્તેવાનીને અનુશાસન આપ્યું છે માતૃદત્તો મવ ।

જૂન, ૧૯૨૫

૯

દ્વિજ કેમ થવાય ?

માણકને જ્યારે જનોઈ અપાય છે ત્યારે એને માના ખોળામાં બેસાડી જમાડવામાં આવે છે એની સાથે એના નાનપણના દોસ્તો પણ જમવા બેસે છે આ વિધિ શાસ્ત્રોમાં ખાસ બનાયો છે એમ નથી પણ શાસ્ત્રોએ જ કહ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં બતાવેલા વિધિઓ ઉપરાંત સમાજમાં જે લોકિક વિધિઓ ચાલતા હોય તે ધર્માનુકૂલ હોય તો તે પણ ચલાવવા બાળકને માના ખોળામાં બેસાડીને જમાડવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે માના ખોળામાં બેસી માને હાથે કોળિયા ભરવાની એ છેલ્લી તક છે બાળકે વિજ્ઞાની દીક્ષા લીધી એટલે તે ભણતર પૂરું થાય નહીં ત્યાં સુધી માબાપનો મટી આવવાનો થઈ જાય છે તેથી મા દીકરો એ છેલ્લો લહાવો લઈ લે છે અને પિતા તો પોતાને હાથે જ દીકરાને દીક્ષા દઈ અને આચાર્યાધીન રહવાનો આદેશ આપે છે ત્યાં પછી બાળકને માબાપ સાથેના નાનકા વાતાવરણમાંથી નીકળી ગુરુ ઘરના વિદ્યાળ અને આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરવાનો હોય છે માબાપ એટલા માટે પહેલેથી બાળકના મનની તૈયારી કરી રાખે છે માબાપને છોડી જવું એ કયા બાળ ને રુચે ? પણ પ્રાકૃત જીવનમાંથી ઊગી જઈ સસકારી જીવન કળવવું હોય તો ખાવા કષ્ટ સહન કર્યે જ છૂટકો પણ આંધા કષ્ટને પરિણામે આગળ દુખ નથી પણ સમુદાન કષ્ટને પરિણામે વ્યાપક જીવનનો આનંદ જ મળવાનો હોય છે

છોકરીઓ પરણીને સસરાને ઘેર જાય છે ત્યાર પણ એમને જૂનું જીવન છોડી નવું, વિશેષ ગંભીર જીવન સ્વીકારવાનું હોય છે

આપણા વિદ્યાર્થીઓ ઘરનાં લાડ અને ઘડના ટીમણ છોડી જ્યાર આગમના સર્વનામાન્ય રચોમાં દાખલ થાય છે ત્યાર તેમની પણ શરૂઆતમાં એવી જ દશા હોય છે

સમભાઈને જનોઈ મળી ત્યાર જ તે દ્વિજ થયો એમ આપણે માન્યું, અને એક અર્થમાં એ ખરું પણ હવું જ્યારે એણે પોતાની મેળે પણ ઘર છોડી

આગમના મોટા સ્તોત્રમાં દાખલ થવાનું પસંદ કર્યું, ત્યારે જ એનું દિગત્ય સિદ્ધ થયું

શું આમ કરવામા વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં માબાપોનો ત્યાગ કરે છે? ના, ઉપ નિષ્પદની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રથમ માતૃદેવો ભવ પિતૃદેવા ભવ । પછી જ આચાર્યદેવો ભવ આવે છે માનાય પોતે જ બાળકમાં આચાર્ય પ્રત્યે શ્રદ્ધા ને આદર ઉપજાવે છે અને બાળકને આવાપને સોંપી દે છે એટલે આવાર્ષાધીન રહેવામા બાળક માબાપની જ શિખામાસને અનુસરે છે ગુરુને ઘેર રહેવું, એને આધીન થવું એ જ પિતૃ ભક્તિનું ઉત્તમ સ્વરૂપ છે

અને શું બાળક પોતાના ઘરનો અથવા કૌટુંબિક વાતાવરણનો ત્યાગ કરે છે? ના, એમ પણ નથી દરેક બાળક માબાપના ધર્મનું પાલન કરવાને બધાયેલો છે એમા જ એનો અર્નદ અને વિકાસ છે

બાળક માબાપને વળગી રહે, એમને છોડે નહીં, લમેશ્વ એમનો આધાર શોધે તો તે બાળક માબાપને તેમના ધર્મપાલનમા વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરે છે માબાપે જે ધર્મ સ્વીકાર્યો હોય એ ધર્મમાં ભળી જવું માબાપ પોતાના કુટુંબનુ વાતાવરણ જેટલુ વિશાળ કરવા ઇચ્છે, જેટલા વધારે લોકો જેડે આત્મીયતા કેળવવા માગે તેટલે સુધી તો બાળકે પહોંચી જવુ જ જોઈએ જેમ શકર મને ન કહી શકે કે, "તુ પહેલો મારા પર જ પ્રેમ કરો બાળને એ પ્રેમનો ભાગીદાર હુ નહીં બનાવું" તેમ જ મુશ્વીરાજ પણ લક્ષ્મીદાસભાઈને એમ ન કહી શકે કે સમભાઈ કે રસિકને હુ ભાઈ તરીકે ન સ્વીકારુ

જૂના જમાનામાં આપણા દેશમાં એટલાં બધા મોટાં અવિભક્ત કુટુંબો રહેતાં કે ઘરના બે છોકરાઓને એક બીજાનુ કોણ ઘાય છે એ નક્કી કરતા વિચાર કરવો પડતો, અને છોકરાઓને નિશાળે મોકલવા કરતા નિશાળને ઘેર લાવવાનું સહેલુ પડતું આવાં મોટાં કુટુંબોમાં ધીરજ, સમતા, અને સંયમ જેવા સત્ગુણો સ્વાભાવિકપણે જ કેળવાતા દરક વાસના ન્યાય છે કે નહીં એ તપાસવુ પડતું અને તેથી જ ચારિત્ર્ય ઘણતું અને પરાક્રમ સહેલું થતું

એ કુટુંબો લોહીના સંબંધથી બંધાતા. જ્યાર આપણે આગમમા સમાન આદર્શના આધ્યાત્મિક સંબંધથી બંધાઈએ છીએ

માર્ચ, ૧૯૨૮

ખીલતી કળી

આખી દુનિયા મુગ્ધતા ઉપર મુગ્ધ હોય છે મુગ્ધતા પોતાનું સૌંદર્ય અને વીર્ય પોતે જાણે નહીં અને તેથી જ એમા મોહકતાની પરિસીમા હોય છે કિથોર વય એ મુગ્ધતાની મૂર્તિ છે ખીલવા માગતી કળી છે સર્વોચ્ચ આકાંક્ષાઓ અને આદર્શોનું બીજરોપણ એ જ વયમા થાય છે માતૃસ કિથોરવયમાં છે ત્યાં મુખી મોટે ભાગે એનો સરવગુણ જ પ્રગટ થયેલો હોય છે તેથી કોઈ પણ ઉચ્ચ, ઉત્તમ, અને આર્થિક આદર્શ એને સ્વાભાવિક જણાય છે એ આદર્શ પાછળ એ વયમા વ્યન્નિગત સ્વાર્થ કે મહત્વાકાંક્ષા હોતી નથી એ વયમા આદર્શો વ્યવહારની કદમ્બ કસોટી ઉપર કમવાના ન હોવાથી મદ્ય સાથે અગદ્યાનું મિશ્રણ થતું નથી કેવળ કાવ્યમય મદ્યા જ માતૃસના હૃદયનો કબજો લઈ થકે છે પામિકતાનો ઉદય પણ આ જ ઉંમરમાં થાય છે

આજમા મુવાનોને સ્વપ્ના સેવવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે ખરું જોતા સ્વપ્નાં તો કિથોરવયમાં નેવવાનાં હોય છે કિથોર કુમારવયમા પ્રવેશ કર્યો એટલે સ્વપ્નાં સાચા કેમ પાડવા એની યોજના પાછળ એને મથવાનું રહે છે કુમારવયમાં પુરુષાર્થ ખીલવવાનો હોય છે કિથોરવયમા શરીર ખીલે, ભાષા ખીલે, ઉત્સાહ ખીલે, જ્ઞાનની ભૂખ ખીલે, આદર્શોનું આકલન થાય ધર્મ પ્રત્યે, પામિક મહાન પુરુષો પ્રત્યે અને વીરકર્મ પ્રત્યે ભક્તિ જાગે એ જરૂરનું હોય છે કિથોરને ભાન હોય છે કે પોતે ભાગ્ય છે, એથી એને આજ્ઞાધારકપણામા ગૌરવ જણાય છે એ વિભૂતિપૂજા અને આજ્ઞાપાલનમાંથી એનામા સેવાભાવ પ્રગટે છે અને સેવાભાવ એ જ પામિકતા અને વીરતાનું મંત્રબાયરણ હોઈ એમાંથી જ સર્વ આર્થ સદ્ગુણો ફૂટવા માંડે છે કિથોરવય એ ખરું જોતા દેવીજીવનની નાનીથી આનુભૂતિ હોય છે કિથોરને દોરવા, એમની જ્ઞાનની ભૂખ વધારવી અને તૃપ્ત કરવી એ મોટેભાગેનો પવિત્ર ધર્મ છે કિથોરજીવનની પવિત્રતા સાચવવાની એમની વિશેષ ફરજ છે

માર્ચ, ૧૯૩૫

વિચારકલિકા

મહાત્માઓને ઈશ્વરે બે વિશુદ્ધ દૃષ્ટિ આપેલા હોય છે એ વિશ્વની વેદના નાન કરતા માટે અને બીજી વિશ્વના પાતની સમા આપવા માટે

✽

નનવા કરતાં માનને જ રમ્ભાની ખજર વધારે હોય છે

✽

જે તમે પવનના કાનમાં તમારી ગુહ્ય વાત કર્યો તો 'તેણે જાણેના કાનમાં તે વાત કેમ કરી?' એવી ફરિયાદ, તેની સામે કંઈ લાભ થો?

✽

જ્યારે તમારો આનંદ કે તમારુ કુખ વધે છે ત્યારે જગત નાનું થઈ જાય છે.

✽

પરેણા, પ્રતિભાતાની લોકો રાત્રિપુરુષોની સેવા શ્રવામાં ગૌરવ માનતા હવે, તેઓ અકિચનોની નેરા કરવામાં કૃતાર્થતા અનુભવે છે

✽

પ્રતિજ્ઞાનું દાન ચઢદનદ મ્યાં પછી તેને કિયામુખ કરવાનું હોય છે એ ભૂલથી નહીં

જે મોટો વિચાર આપણી વાણી વડે વ્યક્ત થાય છે, તે આપણા પર જમુના કપમા ગવાર થઈ જાય છે તદનુસાર જ્યારે આપણે હાથે કિયા થાય ત્યારે જ આપણે જમમુખ થઈ સમીએ

✽

લોકો આનંદ 'આપો' મડી હાથ લાજાવવો અને કોઈ આપતને કશું આપે નહીં, એના શ્રતા વધારે ભારે દુર્દેવ હોઈ શકે ખરું?

હા, લોકો આનંદ 'લો' કહી માલન હાથ લાજાવે અને એની પાસેથી લેવા કોઈ તૈવાર હો નહીં એ] મહા દુર્દેવ ઘણા મોટા માણસોના ભાગ્યમાં હોય છે

✽

આ મહાન ખારો સમુદ્ર એ બીજી ત્રીજી કંઈ નથી, પણ માણસની નિર્દેવતા જોઈને મહાત્માઓએ ટાળેલા અશુભોનો સંચય છે

✽

દુષ્ટ એ સહનું શબ્દ છે તમારુ દૃષ્ટ જે કમર હોય તો જ તેને તમે ત્યાં સ્થાન આપો

ખાણખોદી પ્રશ્નો

પ્રશ્ન—માગ ખ્યાલથી દરેક કામમા બુદ્ધિ અને શરીર બંને કામ કરે છે પણી આપણે કયા કામને શરીરિક કામ સમજીએ અને કયાને માનસિક?

ઉત્તર—આશામધર્મ પગલે તમે જા સવાવ પૂછ્યો છે એમ માનું છું. કર્મ માત્ર શરીરથી થાય છે તેને હેતુપુરસ્કર અને કુશલતાથી કરવામાં બુદ્ધિની મદદ લેવાય છે જે કામ કરવામાં શરીરશામ વધારે નથી, હાથપગ બહુ વાપરવા પડત નથી, એક ઠેકાણે અને છાયામા અનુકૂળતાએ બેસીને કરવાનું હોય છે, તેને માન મિત્ર કામ જ્ઞેવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

જેનું મુલ્ય આપણે માપી અને આપી શકીએ તેવાં કામો તો શારીરિક જ હોય છે એવા કામો આપણે જવાબદારીથી, પ્રેમથી અને ધર્મબુદ્ધિથી કરીએ. તોપણ તે કામ તો શારીરિક જ ગણાય એવા કામમાં હૃદયનું, પ્રેમનું અને ધર્મ-બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ છે એટલા ખાતર આપણે વિશેષ મહેનતાણુ માગીએ એમાં હીનતા છે, અધર્મ છે, આત્માની અવનતિ છે.

હું બેદરકારી કરી શકત, ચોરી કરી શકત, તે ન કરી એટલા માટે મને વિશેષ મહેનતાણુ આપો એમ જો કોઈ કહે, તો આપનારો આપે, પણ લેનારને એ શોભે ખરું?

પ્રશ્ન—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, મસ્તિષ્ક અને હૃદય, આ બધું શું છે, અને તેમના ધર્મો (Functions) શા છે?

ઉત્તર—મસ્તિષ્ક તો માથાની ખોપરીમાં રહેલી મગજશક્તિને કહે છે તેની મદદ વડે જ સુપ્ત અથવા વ્યક્ત સંવેદનાઓ પોતાનો વ્યાપાર કર છે તેમાં જે વિચારધામ છે તેને ચિત્ત કહે છે તેના જ વિશિષ્ટ તરંગને મન કહે છે તરંગના બધા ગુણધર્મો મનમા દેખાય છે તે તરંગોના હેતુને સ્થિર કરનાર નિશ્ચયાત્મક વ્યાપાર તે બુદ્ધિ આ બધી સ્થૂલ વ્યાખ્યાઓ જેમ સૂઝી તેમ લખી છે મન અને બુદ્ધિ બે વસ્તુની જ વ્યાખ્યા કરવી પડે છે.

હૃદયની વ્યાખ્યા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે લોકો માને છે કે હૃદય એટલે લાગણીઓ એ લાગણીઓનો સભાષ આતરજ સાથે છે અથવા લોહીના ખજાનારૂપ ક્લેશ સાથે છે એમ મનાય છે, પણ તેવું મિથ્ય નથી થયું લાગણીઓ પણ શરીરવ્યાપી હોય છે, અને ચિત્તનો તે એક વ્યાપાર છે ગમોઅણગમો, પ્રેમ, દ્રુષ અથવા ઉપેક્ષા એ હૃદયનો વ્યાપાર છે એમ કહેવાય.

હું તો માનું છું કે, આત્મીયતા અથવા આત્મીકયનો અનુભવ કરવાની દરેકમાં જે ભૂખ હોય છે તે જ હૃદય છે. તે ભૂખ હોવાથી કિષ્કણિણી છે, પ્રવાહિણી છે. એક આત્માનું બીજા આત્મા પ્રત્યે જે આકર્ષણ કે પ્રવર્ણ (Attraction response) તે જ હૃદય છે. આ વ્યાખ્યા તદ્દન નવી છે તેથી કદાચ તમે તે સ્વીકારી નહીં શકો. મને તેમાં જ સમાધાન છે. ઉપનિષદ્કારોએ હૃદયની નિરુક્તિ આપી છે— હૃદિ યયમ્. સત્ય જાગૃત્તાનું સાધન બુદ્ધિ નહીં પણ હૃદય છે, એમ પણ તેઓ કહે છે. હૃદય એ જ આત્મા છે, એમ પણ કહેવા પૂરી તેઓ જાય છે.

જે વસ્તુ બુદ્ધિથી જાણી લીધી તેનો જ જ્યારે હૃદયથી સ્વીકાર થાય છે ત્યારે એ જ્ઞાનાનુભવને સાક્ષાત્કાર કહે છે. અંગ્રેજીમાં સાક્ષાત્કારને Realization કહે છે. તે સુંદર શબ્દ છે જે બુદ્ધિને સાચું લાગ્યું તેને હૃદય દ્વારા જીવનમાં સાચું (Real) જનવાની કિયાને realize કહે છે. હૃદયની જ એ શક્તિ છે.

૧૯૩૧

૧૩

પ્રશ્નચર્યા

પ્રશ્ન—નિયમપાલનમાં જે હારી ગયો હોય, જેનું સંકલ્પબળ ક્ષીણ થયું હોય અને ઈશ્વરશરણનો માર્ગ પણ જેને ઉત્સાહિત ન કરી શકતો હોય તેવા ગાપાત્ર યુવાનને તમે શી સલાહ આપશો?

ઉત્તર—આ સવાલનો ટૂંકાવમાં એવો જવાબ આપી શકાય કે આવા યુવાને સવારથી સાંજ સુધી મહેનત કર્યા જ કરવી જોઈએ. શરીરસ્વાસ્થ્ય સંભાળીને જીવનમાં જેટલી સાદાઈ લાવી શકાય તેટલી લાવવી જોઈએ. નિર્દોષ વિનોદ મારફતે ચિત્તને પ્રસન્ન રાખવું જોઈએ. મનમાં પરિમિત મહત્વાકાંક્ષા રાખીને તેને સફળ બનાવવાની ચિંતા અને પ્રયત્ન કરવા જોઈએ, તેમ જ ખૂબ પવિત્ર અને પ્રેમાળ ચારિત્ર્યશીલ સત્યપુરુષનો સત્સંગ—સહવાસ ખોળવો જોઈએ પોતાની આજીવિકાનો બોજો આ સત્યપુરુષ ઉપર નાખવો ન જોઈએ. આટલું કરવાથી સંકલ્પબળ આવી શકેલે, અને આવડે માણસને ઈશ્વરની કૃપા ન મળે એમ પણ કદી બનતું નથી. જે ઉદયમશીલ, સંયમી અને પ્રસન્ન હોય છે તેનો ઉદ્ધાર ચોક્કસ હોય જ છે.

*

પ્રશ્ન—આપણે જે કાર્ય કરવું હોય તે સમાજની વચ્ચે રહીને કરવું જોઈએ કે સમાજથી અલગ રહીને?

ઉત્તર—જ્યાં સામાજિક કાર્યો સામાન્ય રીતે નમાનની વચ્ચે રહીને જ કરવા જોઈએ પણ મોઢ મોઢ વખતે સામાજીકી અવધિ થઈને કૃત્રિમ રીતે અનુકૂળ સ્થિતિ પેદા કરીને આપવા માર્ગની પ્રથો પે અજમાવણ કરતી પડે છે આ રીતે પ્રથા તરફ ધ્યાન થાય પછી આપણે દુનિયાના ક્ષેત્રમાં ખુદીથી પ્રવેશ કરી શકીએ

જે શ્રાવણ આર્થિક રીતે જ મગની હાથ છે તેને તો સામાન્ય સાથે સીધો નખત હોતો જ નથી

•

પ્રશ્ન—આજમત સમાજમાં સાચી વસ્તુ કેમ દબાવેલી રહે છે? બધા લોકો વાનો મે છે પણ તેનો અમર કરતા નથી

ઉત્તર—પ્રશ્નમાં જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તે બાબતની નથી પણ હંમેશની છે સત્યનો મતો જે સરળ હોત તો બધા બે મતે જ ચાલત તો પછી તેમાં સ્ત્રી બાદુનીની વાત પણ ન નમાત. પરંતુ ઉપનિષદમાંથી જાણીઓએ કહ્યું છે કે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ હોય છે ને પ્રેમ જુ હાથ છે તે જ પ્રમાણે જુની વાત મોઢી હાથ છે જ્યાંએ માચી વાત મુચી હાથ છે તેથી લોકો પૂછે છે સત્યને અને વાલે છે અને સેવે છે અનન્યને. સત્યની વાતો કરીએ તો જ અનન્ય નખી થકે છે પાલે પાલે સત્યનું નામ દઈને જ મામન અનન્યની ઘાતા મરતો રહે છે

કેટલાક લોકો સાચા દિલથી સત્યને ચાહતા હોય છે પરંતુ તમની અમ્બેતી તેમના ઉપર નવાર થાય છે અને તેમને અત્યંત તરફ ખેંચી જાય છે

અસત્યનું આર્માવ તોડી નાખીને સત્ય તરફ ઓઝનિયાથી જાનુ ઓમા જ બાદુરી છે, પુરુષાય છે

•

પ્રશ્ન—મનુષ્યજીવનનું મુખ્ય ધ્યેય શું?

ઉત્તર—હંમેશાં ઉદ્યોગ કરતાં કરતાં પ્રગત્ત રહવું એ જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય છે પોતાનો સ્વાર્થ ભૂલી જવો, બધાના આનંદમાં પોતાનો આનંદ માનવો, અને દરેક પોતાના જ્ઞાન તેમ જ માર્ગકુશળતામાં વધારો મરતા રહેવું એ મુખ્ય ધ્યેય હોવું જોઈએ

•

પ્રશ્ન—મૃત્યુ કેવી રીતે હિતકર બની થકે?

ઉત્તર—મૃત્યુને ઓઝખીએ તો મૃત્યુ કોઈ ભયાનક વ્યક્તિ નથી તેનું આગમન માતાની જેમ પ્રેમભર્યું હોય છે મુશ્કેલીમાં મૃત્યુ છે કે જે માણસ સૌથી પાલેલો મત્સુ પામ્યો તે ચમરાજ બન્યો મગસ પછીનો આગળનો રસ્તો કોઈને માલુમ ન હોવાથી તે ખોળતાં તેને ખૂન મટ પડ્યું તેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જે લોકો હવે પછી મગસ પામીને મારી પાછા આવશે તેમને મૃત્યુ પછીનો રસ્તો બતાવનાર ભોમિયો હું બનીશ જ્યારે કોઈ માણસ મરવા પડે છે ત્યારે ચમરાજ સ્વાગતમિતિના પ્રમુખ

બનીને સામે આવે છે તેને આપણે ભયંકર ઘાને કહીએ? માંદગીની બધી પીડાઓ ઘડાવીને ઘાતિ આપનાર મૃત્યુ જ છે કેટલાક રોગ એવા છે કે જેનો ઉપાય દાખરો કે વૈદો પાસે નથી. યમરાજ તો બધા જ દર્દોનો ઈલાજ કરી શકે છે આખો દિવન ખેંચાકૂંચા પછી, તેમ જ મહેનત કર્યા પછી ચત્રે ઊંઘ આવે છે તેને કોઈ ભયાનક માનવું નથી તો પછી મૃત્યુથી ઘાને ડરીએ? હિંદીમાં મૃત્યુને ‘મીચ’ કહે છે અને મિત્રને ‘મીત’ કહે છે ‘મીચ’ એ જ મીઠી મોટો ‘મીત’ છે તેણે કોઈને નિરાશ કર્યું નથી જ્યારે બધા ન્યાય કરી જાય છે ત્યારે તે સાચી તરીકે આવી પહોંચે છે જે મૃત્યુ ન હોત તો માણસ જીવીજીવીને ધાકી જાત અને આખરે ગાંઠો બની જાત.

મૃત્યુ છે તેથી જ દુનિયામાં પ્રગતિ છે

પ્રશ્ન—ઈશ્વર અને મન્ય એ બે વચ્ચેનો સંબંધ કયા પ્રકારનો હોવો જોઈએ?

ઉત્તર—‘સમય કયા પ્રકારનો છે’ એમ પૂછવું જોઈતું હતું પણ ‘કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ,’ એ પણ ઠીક છે આ દુનિયાની સૌથી મહાન યમ્મિને ઈશ્વર કહેવામા આવે છે તેને નન્ય પણ કહે છે બન્ને એક જ વસ્તુ છે ઉચ્ચારણ અને જોડણી જ જુદાં છે સત્યનિષ્ઠાથી સત્યનું સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે છે ઈશ્વરનિષ્ઠાથી ઈશ્વરના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, નિષ્ઠા એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે

૧૯૩૧

૧૪

મૈત્રી એટલે—?

[પ્રશ્નચર્યા]

એક મોટા માણસના નોકરે પોતાના શેઠ પાસે એક દિવસની રજા માગી એણે કહ્યું કે, “મારો એક મિત્ર આજે મને મળવા માટે આવવાનો છે, તેથી ઘેર રહેવું પડે એમ છે.” તેના શેઠે પૂછ્યું, “શું તારો મિત્ર ખરો દોસ્ત છે?” નોકર રોકબેર કહ્યું, “જી હા, એકદમ સાચો દોસ્ત છે.” આ સાંભળીને શેઠે તરત પોતાનાં કપડાં પહેરી લીધાં અને તેઓ બોલ્યા, “ચાલ, હું પણ તારી સાથે આવું છું મારી જિંદગીમાં મને પહેલી જ વાર સાચો મિત્ર જોવાનો લાલ્લો મળશે.”

ધણા લોકો માને છે કે સાચી મૈત્રી જેવી ચીજ તો દુનિયામાં છે જ નહીં અગ્રેજીમાં એક સ્વિએ મિત્રતા વિષે બહુ જ કડવી લીટીઓ લખી છે —

“And what is friendship but a name,

“A charm that lulls to sleep,

“A shade that follows wealth and fame
“And leaves the wretch to weep”

“મિત્રના એ તો માત્ર એક શબ્દ જ છે ભોળા લોકોને આખે પાટા બધાવી ઊંઘાડી દેવાનો એ એક જાદુઈ મત્ર છે ખરું જુઓ તો એ ધનવાન અને શ્રીતિવાન લોકોની ખુશામત કરનાર અને દીનદુખિયાને ખૂણે બેસાડી રણવનાર વસ્તુ છે”

જે લોકો સ્વાર્થી છે અને સ્વાર્થી ન હોય તોપણ અહમ્મી છે, સ્વાર્થત્યાગ કરતા પણ પોતાની મરજીનો ખ્યાલ રાખે છે તેઓ તો મિત્રતા એ સાર વિનાની વસ્તુ છે એમ જ માને

પરંતુ જેમણે સાચી મિત્રતાનો અનુભવ કર્યો છે અને જાતે સાચા મિત્ર બની બતાવ્યું છે તેવા મહાત્મા ગાંધીજી જેવા લોકો કહે છે ‘જેમને મોક્ષની ઈચ્છા હોય, જેઓ માત્ર ઈશ્વરપ્રાપ્તિને અર્થે પોતાની જિંદગીનું બલિદાન દેવા ચાહતા હોય તેને કોઈ પણ દોસ્ત કે ચાર હોતો નથી બીજી રીતે કહીએ તો આખી દુનિયા તેને મન દોસ્ત છે તેને કોઈ ખાસ દોસ્ત હોઈ ન શકે”

મદ્રાસમાં મને એક અંગ્રેજ ઓવિયા મળ્યા હતા, ઓળખાણ ટીક થઈ તેની પાસે વધારાનું એક ખમીત અને એક ઈજર એટલી જ ચીજે હતી ના, એક સાલ પણ હતી એક હાથથેડીમાં પોતાની આ ચીજે ભરીને તે મરજી પડે ત્યા જતા રાત્રે સમુદ્રકિનારે રેતીમાં સૂઈ જતા તમની સાથે વાત કરતા મેં મિત્રતાની વાત છેડી તેમણે આવેશમાં આવી જવાબ દીધો

“Friends? There are no friends, there are only accomplices”

મિત્ર કદી કોઈ હોઈ શકે છે? આ દુનિયામાં કોઈ કોઈનું મિત્ર નથી જે હોય છે તે તો એકબીજાને ગુનામાં મદદ કરનાર શાગિર્દા કે ચારો હોય છે

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મિત્રનું સ્થાન દગ્ગાબાજોમાં નથી સારી અથવા નરસી સ્થિતિમાં જે માત્રન સમાનભાવે આપણી સાથે રહે છે તે જ મિત્ર છે એવી આપણા સુભાષિનોમાં વ્યાખ્યા આપેલી છે

માતાપિતા, ભાઈબહેન, ગુરુશિષ્ય, પતિપત્ની વગેરના પવિત્ર અને ઉત્કટ સંબંધની હારમાં મિત્રતાનું સ્થાન ગણાય છે ગુરુશિષ્યનો તેમ જ મિત્ર મિત્રનો સંબંધ સ્વચ્છાએ બાંધેલો હોય છે બાકીના સંબંધમાં નસીબનો હાથ હોય છે તેથી આ બે સંબંધોની ખાત્ર વિશેષતા જણાય છે આ જ કારણે મિત્રનો સંબંધ ઘણી નાજુકાઈથી સંભાળવો પડે છે

ઉપરની ભૂમિકા ધ્યાનમાં રાખી નીચેના પ્રશ્નનો વિચાર કરીશું

“મિત્રને હાથે આપણું અપમાન થાય તો એવી સ્થિતિમાં શું કરવું?”

આ પ્રશ્નનો અર્થ એવો થાય છે કે પોતાનું અપમાન થાય તોપણ પ્રશ્ન છનાર પોતાના મિત્રને મિત્ર જ માનતો રહે છે આવી સ્થિતિમાં અપમાન 'બુ લાગવું જ ન જોઈએ, અથવા તો એ ચૂપચાપ સહન કરી મન મોટું રાખવું' ઈએ જે રીતે બિચારી પત્ની પોતાના પતિ તરફથી થયેલું અપમાન ચૂપચાપ હન કરી લે છે તે જ રીતે પોતાના મિત્ર તરફનું અપમાન પણ સહન કરી બુ જોઈએ મૈત્રી બને પણ ભક્તિની અપેક્ષા રાખે છે પ્રત્યેક મિત્ર પોતાના મિત્રનો ભક્ત હોવો જોઈએ જ્યારે એ જાણે પોતે બ્રાહ્મણ હોઈ ભગવાન શિવજીની છાતીમાં લાત લગાવી ત્યારે ભગવાને તે લાતને ભારે અલકાર ગણીને ખૂબ અભિમાનપૂર્વક તેની કદર કરી અને કહ્યું 'હમ ભક્તનકે ભક્ત હમારે ।' મારથી ભગવાનનું નામ શ્રીવત્સલાઇન પડ્યું જ્યાં પરસ્પર આદરભાવ નથી તો ત્યાં મિત્રતા લાભો વખત ટકતી નથી અને જ્યાં આદર હોય ત્યાં અપમાન બું જ અસંભવિત છે

*

એવો સવાલ પૂછવામાં આવ્યો છે કે, 'કોઈ વ્યક્તિ એક કરતાં વધાર લોકો સાથે મિત્રતાનો સંબંધ બાંધે તો તે બધા મિત્રો સાથે સમાનતા કેવી રીતે સાચવી શકાય ?'

જેઓ મિત્રો વચ્ચેનો સંબંધ આશક અને માથૂક જેવો માને છે તેમને જ પાવી મુશ્કેલી આવે છે ખરી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ બે માણસ વચ્ચેનો બંધ કોઈ પણ બીજા બે માણસ વચ્ચેના સંબંધ જેવો હોતો જ નથી પ્રત્યેક બંધ અદ્વિતીય & અનન્ય (Unique) હોય છે આવા અનેક સંબંધોને મૈત્રી કહવા દોસ્તી એવું સર્વસામાન્ય નામ આપવામાં આવે છે એટલું જ

*

‘મિત્રતા એ ગમાન કોટિની વ્યક્તિઓ વચ્ચે જ સભવ, એ કથનનું સ્વરૂપ’

બે મિત્રો વચ્ચે ઉમરની, સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની બૌદ્ધિક વિકાસની, એવી જ પ્રકારની સમાનતાઓ નહીં હોય તો એવી મૈત્રી જાદી નથી બની શકતી વૈદ્યનિષાનો અનુભવ છે, પણ જો કોઈનું જીવન ધનદોલત સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, ર વજો બાબતોથી અલિપ્ત રહી શકતું હોય તો પછી આ બાબતોમાં ગમે 'હો તદ્દાવત હોય તોપણ મિત્રતામાં વાંધો આવતો નથી પણ આ સ્થિતિમાં જ બને મિત્રોનાં મનમાં અલિપ્તતા હોવી જોઈએ નહીં તો એકનું મન શમે 'લું ચોખ્ખું હોય અથવા ઉદાર હોય તોપણ બીજાને વાંકે મિત્રતા નુટી જવાનો ભવ રહે છે

મનુષ્યનું જીવન બે તરેહનું હોય છે: આંતરિક અને બાહ્ય જે હોકો બાહ્ય જીવનનો ખ્યાલ છોડી દે છે તેઓ બાહ્ય અસમાનતા હોવા છતાં મિત્ર તરીકે રહી શકે છે આંતરિક જીવનમાં બરાબર મેળ ન હોય તો મિત્રતા ટકી શકતી નથી.

શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાની મિત્રતાનું વર્ણન કવિઓએ ગમે તેટલી સ્વાભાવિક અને ગેરચક રીતે કર્યું હોય તોપણ મારી દૃષ્ટિએ તે આદર્શ મેત્રીનું વર્ણન નથી

*

એમ પૂછવામાં આવ્યું છે કે, “મનુષ્યને પોતાના સબધો વિષે જ્યારે નિરાશા આવી જાય ત્યારે તેણે કેવી રીતે સમાધાન મેળવવું ઘટે?”

જીવનનો અને જીવનવ્યવહારનો સ્વભાવ જ એવો છે કે અનેકની સાથે અનેક પ્રકારનો સંબંધ બંધાવ્યું કરે છે દરેકની સાથે બાપસો સંબંધ જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે આવા સંબંધોને લીધે માણસમાં જે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રેમ વધે છે, અને જે આધાર મળે છે તેનું માધુર્ય અને માટે ઊંચા પ્રકારનો ખોરાક બને છે

દરેક સબધ સાથે કાઈ ને કાઈ આશા, અપેક્ષા અને અધિકાર જોડાયેલા હોય છે જ્યારે આ અપેક્ષા નૂટી પડે છે, આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ જાય છે અને અધિકારનો ઈનકાર કરવામાં આવે છે ત્યાર માણસ અસ્વસ્થ બની જાય છે તેને પ્રાણાનિદ દુખ થાય છે અને ચારે બાજુ અધારુ જ અધારુ દેખાય છે આવી સ્થિતિમાં સમાધાન કેવી રીતે મળે? માણસ પોતાની હમેશની સ્વાભાવિક સ્થિતિ કેવી રીતે પાછી મેળવે? તે કેવી રીતે સ્વસ્થ રહી શકે? એ આપણો પ્રશ્ન છે

આપણે ઓટલું માનું જેઈએ કે મિત્રતાના સબધો વધતા આપણા કાર્યનો વિસ્તાર વધે છે, આપણી શક્તિ પણ વધે છે, અને આપણું કર્તવ્ય પણ કોક-વાર વધાર મુશ્કેલ બની જાય છે આ સાથે આપણું પરાવલબન વધે તો ભારે જોખમ ઊભું થાય આપણું આંતરિક જીવન હમેશા સ્વાવલંબી, સ્વયંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ પ્રેમને કારણે અસહાયતા, પરાવલબન તથા અપૂર્ણતા આપણા હૃદયમાં ન વધવા જોઈએ જે પ્રેમ બીજા પાસેથી બદલાની આશા રાખે છે તે શુદ્ધ પ્રેમ હોતો નથી પ્રેમમાં પ્રતિયોગિતા (responsiveness)નો ભાવ ન હોવો જોઈએ જ્યાં આશા જ ન રખાઈ હોય ત્યાં નિરાશા ક્યાંથી આવવાની? જ્યાં આવવાની સાથે લેવાની વાત મનમાં નથી આવી ત્યાં કૃતજ્ઞતાની અપેક્ષા કદી પેદા જ થતી નથી, તો પછી કૃતજ્ઞતાનું દુખ શી રીતે આવવાનું?

લાગણીનું જોખમ

ગાંધીજીના ઉપવાસના દૈનિક સમાચાર મેળવવા લોકો એટલા ઈનેજર છે કે જે કારણે ઉપવાસ લેવાયો એ ગાંધીજીનું દરદ આ ઘડીને માટે તો જાણે લોકો ભૂલી જ ગયા હોય એમ લાગે છે સપ્ટેમ્બર મહિનાના ઉપવાસ વખતે લોકો એ જે સ્ફૂર્તિ બતાવી તે આજે નથી દેખાતી એટલું ખરું કે તે વખતે ગાંધીજીનો ઉપવાસ ટૂંકો કરવો એ મોટે ભાગે લોકોના હાથમા હતું અને તેથી પોતાથી બને તેટલું વધારમા વધારે કરી છૂટવાની ધગશ દરકમાં હતી આ વખતે કેવળ આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી ઉપવાસની શરૂઆત થઈ છે પરિણામે લોકો ગાંધીજીની તબિયત ના સમાચારમા જ ગરકાવ થયા છે

આધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં લોકો વધારે અંતર્મુખ થાય એ સ્વાભાવિક છે એટલું જ નહીં પણ ઈષ્ટ પણ છે અંતર્મુખ વૃત્તિમા બહારની દોડાદોડ, ઝગઝગ ન થઈ શકે અને એની જરૂર પણ નથી પણ સાંજ અધ્યાત્મ, ખરી ધાર્મિક વૃત્તિ નક્કર સેવામા વ્યક્ત થયા વગર રહે જ નહીં ક્રિયાશક્તિ જે હણે તે સાચું વેદાંત નથી અંતર્મુખ થઈને પોતાના દોષો દૂર કરવાના હોય ત્યારે પારકાના કાજ બનવાની વૃત્તિ છોડી ભાઈ થવાની વૃત્તિ વધારવી જોઈએ એકવીસ ટિવસને અંતે જ્યારે ગાંધીજી દેશની સ્થિતિ નિહાળશે ત્યારે એમની નજરે પડવું જોઈએ કે વેરઝેરનું વાતાવરણ શમી ગયું છે, જેઓ પાપના મોહમા સપડાયા હતા તેમણે પાપ પ્રત્યે અણગમો કેળવ્યો છે એટલું જ નહીં પણ પાપની સામે થવાની શક્તિ પણ મેળવી છે, જેઓ કેવળ જીદે ચડી સામસામા વાત કરતા હતા તેમનો એ જતર શમ્યો છે, જેઓ હરિજનોએ વણેલી ખાદી પ્રત્યે ઉદાસીન હતા તેઓ ખાદી ખરીદીને હરિજનોને કાચમની આજીવિકા મેળવી આપી રહ્યા છે, અને ટૂંકમાં હરિજનોને હિંદુ સમાજરૂપી ઘરમાં છૂટથી હરતાફરતા જેવામાં કોઈને આશ્ચર્ય કે દ્વેષ થતો નથી

લાગણીના ઉદ્દેશના કાળમાં એક બે વસ્તુ ખાસ સમજી લેવાની જરૂર છે આજે ચારે કોર લોકોની લાગણી ઉશ્કેરાઈ છે એ લાગણીને પરિણામે જે હાથે કામ તરત ન થાય તો એ લાગણી કેફરૂપ નીવડે છે અને પછી માણસ પોતાની લાગણીની જ કદર કરતો થાય છે લાગણી ઉશ્કેરાઈ એ જ જાણે ભાર કામ થઈ ગયું એમ સમજી લાગણીની કોમળતાનો રમ લૂટવામાં જ માણસ મદગૂલ રહે છે વિષય કરવા જેવું જ એ વિષય કામ છે એમાંથી સંકલ્પશક્તિ સીધી થાય છે, કાર્યશક્તિ હળવાય છે, અને દરક કેફના નિયમ પ્રમાણે માણસનું મન

લાગણીનો વધુ ને વધુ નાશો માને છે છાપાઓ અને લેખકો પણ જાણે એ ખોરાક પૂરો પાડવાને પોતે બંધાયેલા હોય તેમ એ ખોરાક વધારતાં જાય છે પરિણામે વાતાવરણ વીજળીથી ભરેલું, પ્રત્યુચ્ચ અને અલૌકિક લાગતાં છતાં જોઈએ તેટલું કામ, જોઈએ તેટલી સેવા એમાંથી નીકળતી નથી અને પછી સમાજ દેખતાઈ ન ગયો તોયે નિરાશ અને નિરુત્સાહી તો થાય જ છે

મોટમોટા લોકનાયકો અને સમાજધુરીઓ એ સ્થિતિ જાણે છે અને તેથી જેમાંથી કાર્ય ઉપજાવી ન થકાય, લોકોને કામો લગાડી ન થાય, લોકજીવનમાં પરિવર્તન ન કરી થકાય, એવી લાગણીઓને તેઓ છેડતા નથી, જગાડતા નથી લાગણી જગાડવી સહેલી છે, પણ દરેક લાગણી એ બાબતભૂત જેવી છે એની પાસેથી કામ લીધું ન હોય તો તે આપણને ખાઈ જ જવાની

માટે માણસ લાગણીને વશ ભલે થાય, પણ એ લાગણીના જ પ્રેમમાં ન સપડાય. લાગણીની અસર તજે અકર્મણ્ય થઈ માણસ લાંબા વખત સુધી પડ્યો ન રહે. લાગણીનું ઉપાંતર પ્રવૃત્તિમાં, મેવામાં, સંકલ્પસિદ્ધિમાં થવું જ જોઈએ

૨૧-૫-'૩૩

૧૬

ચિદ્રીનો નિર્ણય ?

ધર્મનિષ્ઠ અને જવાબદાર માણસને પણ કોક વાર અમુક સવાલનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે કોક કોક વખતે નિર્ણય કરવાની વસ્તુ પોતાના જીવન કરતા પણ વધારે મહત્ત્વની જણાય છે એવે વખતે "મારા જેવા અલ્પ શક્તિ વાળા સામાન્ય માણસના નિર્ણય પર આટલી મહાન વસ્તુનો આધાર ઈશ્વર શા માટે રાખ્યો હશે?" એવી અકળામણ પણ માણસને થઈ આવે એ સભવે

પોતાની મનિ જ્યાં નથી ચાલતી ત્યાં પોતાના કરતાં કોષ્ટ વિભૂતિની સલાહ લેવા માનવ પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક અને યોગ્ય છે કોષ્ટ બુદ્ધિમત્તા અને નિષ્પક્ષ પાતી કદ્ય જ્યાં હોય ત્યાં અનેક લોકો સલાહ પૂછવા દોડવાના જ એવા આર્ય લોકો સલાહ આપતી વખતે કા તો પોતાનો અધિકારમુક્ત ચુકાદો સ્પષ્ટ થઈ જાય આપી દઈ શાન્ત અને અવિખત થાય છે અથવા તેમનામાં જે શિક્ષકવૃત્તિ હોય તો પોતે નિર્ણય આપે તેની સાથે પોતે સાધક બાધક જે વિચારો કર્યા હોય તે પણ બધા કહી દે છે કોઈ વાર બને બાજુના વિચાર રજૂ કરી અતે નિર્ણય આપવાની તેઓ ના પણ પાડે આવા આર્ય પુરુષો કઈ જાહેરકોષની પેઠે હમેશા આપણી પાસે નથી હોતા જમે તેવી પણ પોતાની જ બુદ્ધિ વાપરીને માણસને ઘણી વાર નિર્ણય કરવો પડે છે

નિર્ણય કરતી વખતે કોક વાર નકારી દુવિધા સામે આવી ખરી રહે છે તે ખસે જ નહીં! નિર્ણયમા બે પક્ષ કોક વાર એવા ઊભા થાય છે કે બને તરફ મન સરખું જ ઢળી પડે છે દલીલો બને બાજુની સરખી, લાભહાનિ સરખા, પ્રત્યક્ષ અપ્રત્યક્ષ પરિણામ સરખા જ મહત્ત્વનાં—એવું જ્યારે જણાય ત્યારે લાચાર થઈ માણસ ચિઠ્ઠીઓ નાખવાનો ઈલાજ અજમાવે છે આ ઈલાજ માણસની બુદ્ધિને, મહત્તાને અને એની ઈશ્વરનિષ્ઠાને નથી છાજતો એવું મારું માનવું છે

બુદ્ધિનો કાટો સાવ સમસમાન થયો છે, સાવ મધ્યસ્થ રહ્યો છે એમ જવલ્લે જ બને છે પણ એ તટસ્થ થયો તેટલા માટે બુદ્ધિશૂન્ય, અકસ્માતમૂલક ચિઠ્ઠીઓને શરણુ જવું એ યોગ્ય નથી માણસને અમુક નિશ્ચિત પરિસ્થિતિમા ચોક્કસ નિર્ણય કરતા આવડવું જ જોઈએ ઊંડો વિચાર કરી ચોક્કસ અભિપ્રાય પર આવવા માટે બુદ્ધિની એકાગ્રતા અને નિર્ણય કરવાની હિમ્મત એ બંનેની જરૂર હોય છે ઘણા લોકોના ધ્યાનમાં એ નથી આવતું કે વિચાર કરવામા પણ ઉદ્યોગની આવશ્યકતા હોય છે કેટલાક લોકો વિચાર કરવામાં જ આજસુ હોય છે જેમ પરદેશી તૈયાર માથ સહેજે મળે છે એટલા ખાતર જ માણસ દુકાનમાથી તે લઈ લે છે, તેમ વિચાર કરવાના કટાણાથી ગમે તે રીતે ગમે તેનો અભિપ્રાય ઉછીનો લઈને માણસ ચલાવવા પ્રેરાય છે

નિર્ણયની જવાબદારી લેવાની હિમ્મત ન કરનાર માણસ પણ બીજાને અને બીજા ન મળે તો ચિઠ્ઠીને શરણુ જાય છે વિચાર કરવાનું આજસ અને જવાબદારી માંથી ઓછાવતા છટકવાની દાનત બને અર્ધમી છે શાદા, ભક્તિ અથવા નમ્રતા એ દેવી ગુણો સાથે એનો ગોટાળો કરવો યોગ્ય નથી ચિઠ્ઠીને શરણુ જતાં માણસ ઈશ્વરને શરણુ નથી જતો, પણ અકસ્માતને શરણુ જાય છે દેવ અને અકસ્માત એક જ વસ્તુ છે બંને અદૃષ્ટ હોય છે જેનું મારણ દૃષ્ટ નથી તે અકસ્માત

માની લઈએ કે બુદ્ધિનો કાટો સાવ તટસ્થ છે અને એક યા બીજા બાજુ નિર્ણય તો કયે જ દૂટકો એવે વખતે માણસે હૃદયનું શરણુ લેવું જોઈએ હૃદયેનંદ હિ સત્ય જાનાતિ । નિર્ણયશક્તિ, હિમ્મત, જવાબદારી અને સ્વાતંત્ર્ય હૃદયમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે અને હૃદય કદી તટસ્થ ન રહી શકે

સત્તા હિ સદહપદેવુ વસ્તુવુ પ્રમાણમ્ અન્ત વરણ પ્રવૃત્તય ।

પ્રસંગ ગમે તેટલો ગભીર અને મહત્ત્વનો હોય, માણસે તેટલા ઊંચા ઊંચું કે ઊંડુ જ જોઈએ હૃદય ઉપર વિશ્વાસ રાખી પ્રસંગ જેટલો મોટો તેટલા મોટા થવું જ જોઈએ

ચિઠ્ઠીઓ સામે અમારી મુખ્ય દલીલ એ છે કે તે મરેને એની જવાબદારી માથી મુક્ત કરી એને નાસ્તિક, નામદે બનાવે છે ચિઠ્ઠી નાખીને માણસ પગલું ભરે એને માટે જવાબદાર કોણ? સમાજ આગળ તો તે પોતે જ જવાબદાર છે પણ મનમાં તો એ દેવને શરણુ ગયેલો છે, મન આગળ એ પોતે જવાબદાર

નથી એવી વિનિર્મિત આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એના નિર્ભયની મિત્ર શૂન્ય કરતાં ઓડી છે એટલે અંધે એનું માનવી જીવન એવું ગળું

એક દલીલ એવી છે કે ઈશ્વરની દુનિયામાં અત્માત્મા જેવી વસ્તુ છે જ નહીં, દેહ વસ્તુને કારણે પ્રભાવ છે અને તેથી ચિદ્રી નીકળવામાં અથવા ઉછળેલો ઢગ પડવામાં ઈશ્વરની મરજી પ્રગટ થાય જ છે આ દલીલ પ્રથમ દર્શને વસ્તુદેવતાથી દેખાય છે, પણ તે ગ્રમ છે દુનિયામાં અત્માત્મા નથી એ ખરું, એકે એક ઘટના કાર્યકારણ સંબંધથી સંકળાયેલી છે એ પણ ખરું, પણ તેટલા માટે આપણે ખોટા ખ્યાલથી ગમે તેવા કાર્યકારણના સંબંધ બાંધીએ એ કેમ શકે? મારી વાત માનીત તો તું યશો, નહીં તો નહીં એમ આપણે કોઈને કહીએ તોપણ કેમ એ માણસનું કારણ કે ગાંડપણ એના કલ્યાણપણમાં નથી આવરી જતું, જેની જાન નાની અણીને ન પડે તેને માત્રાપ વહાલાં નથી એમ બાળકોને આપણે કહીએ તો તે પછી તેમ છોકરાની લાનસીની પાલખ થતી નથી, આજે મારા મિત્રનો કાળ આવે તો માનીશ કે તે જીવે છે, નહીં તો તે મરી ગયો છે, એવો નિર્ભય કરી બેનના માણસના સંકેપ ઉપર કેમ મિત્રની આવગદા અવગણેલી નથી ગેની, તેમ જ ચિદ્રી નાખવામાં કારણ અથવા શુદ્ધ નિર્ભય આવી શકતો નથી માણસ યગજ પીને ધર્મશુદ્ધિ અથવા બીકમપણ મારી નાખે એમા જેનું કારણ કે બહુદી છે તેટલું જ કારણ અને ઈશ્વરનિષ્ઠા ચિદ્રીઓ નાખીને મનનો સંઘર્ષ અથવા દુનિયા માગવામાં છે

એક વાર એક નજરને અમુક પ્રસંગે નિર્ભય ન કરી ચમ્પાથી ચિદ્રીઓ નાખી ચિદ્રીનો જવાબ એ જ ઈશ્વરની પ્રેરણા એમ માનવાનો એમનો વિચાર હતો ચિદ્રીનો જવાબ મળ્યો તે નિર્ભય પ્રમાણે ચાલવાની નેપારી કરી, એટલામાં એ મુશ્કેલીનો કાગળ આજો એમાં આવેલી વિગતો અને નવાહ પ્રમાણે ચિદ્રીથી કંઈ નિર્ભય રેલવો પડ્યો! અહીં એમ કહેવામાં આવે કે 'શ્વાક પહેલાં ચિદ્રીનો નિર્ભય પ્રસાર હતો, હવે વધુ વિગતો ને નવાહ મળી ગઈ છે, એટલે ત્રિમળદર્શી મર્ત્ય ઈશ્વરે પહેલો નિર્ભય રદ કર્યો છે' તો તે કહેવું હાસ્યાસ્પદ જ નહાય

કેટલાં એમ માને છે કે ઢગ એમ ને એમ ઉછાળીએ તો ભૌતિકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એ નુકાંગે ખાઈને અચૂક શાસ્ત્રમિલ્લ ચીતે જ ઊંધો કે ચરતો જમીન પર પડવાનો ઉછાળવામાં આવેલી મૂળ પ્રેરણા, હવાનો વેગ વગેરે વગેરે કારણોને પરિણામે અમુક જ બાહ્ય ઉપર આવવાની અનિશ્ચિતપણ મુખ્યત્વે ઢગ ઉછાળતી વખતે વધારેથી શક્તિનું માપ અને દિશા એમા જ રહે છે પણ જ્યારે વિશેષ સંકેપપૂર્ણ ઘટનાગત થઈને માત્રમ ઢગ ઉછાળે છે ત્યારે કઈક દેવી શક્તિ વચમાં પડીને આગળીને વિશેષ પ્રેરણા આપે છે ભોગ લોકોને પોતાની વાત માનવી જ છે એટલે બુદ્ધિ પર અત્યાચાર કરી આવી દલીલો કરવાનું સૂઝે છે બે ભાઈઓને અમુક ગામ જવું કે ન જવું એનો નિર્ભય કરવો હતો

બન્ને સાથે જાય તો જ બને એમ છે બેમાઘી એક જણ જાય એ કામનું નથી એવે પ્રસાંગે ધારો કે બન્ને જણા એકબીજાને કહ્યા વગર સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાની ઓરડીમાં જાય છે અને ઈશ્વરને ધારણ જઈ ચિઠ્ઠી નાખે છે અને પૂછે છે કે જવું કે ન જવું? એકને જવાબ મળે છે કે જવું અને બીજાને મળે છે કે ન જવું હવે પેલી ટેવી કે અદેવી ગૂઢ શક્તિ કયાં ગઈ? ભોળા લોકો જવાબ આપશે કે 'ઈશ્વરે ઇંસાદાપૂર્વક તેમને મૂંઝવણમાં નાખ્યા હતા, ઈશ્વર ઈચ્છતો હતો કે બંને ભેગા થઈને એક જ ચિઠ્ઠી નાખે ને પોતાનો નિર્ણય મેળવે' 'સ્થિતસ્ય ગતિરિચ્છન્નીયા' એટલે ગમે તે વસ્તુને દલીલના ટાટિયા ઉપર ઊભી કરી શકાય પણ આવી દલીલો બુદ્ધિ અને આસ્તિકતાનું દેવાળું સૂચવે છે પોતાના હૃદય પરનો વિશ્વાસ ખોઈને ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ કેળવી ન જ શકાય મુહૂર્ત વિચાર કરી અને સમય ન હોય તો પળવાર બુદ્ધિ અને હૃદય યોગમુન્ત કરી નિશ્ચય મેળવવો અને તે પ્રમાણે મુલ્લુલે સમે દૃઢતા આચરણ કરવું, અને જાણવું કે સાચુ ફળ બાહ્ય વસ્તુમાં નથી, પણ હૃદયના વિકાસમાં અને બુદ્ધિના વાપરમાં છે, એમાં જ મનુષ્યજીવનનું સાર્થક છે

ચિઠ્ઠી નાખવાનો ઉપયોગ નથી જ એમ નથી જ્યાં બન્ને પક્ષ અથવા કોટિ સરખા જ મહત્ત્વ વિનાના હોય, અને કઈક નિર્ણય તો આપવાનો જ હોય, અને કોઈ એક પક્ષનો ચુકાદો બીજે સ્વીકાર નહીં, ત્યાર ચિઠ્ઠી નખાય દાખલા તરીકે રમતમાં ક્યો પક્ષ પહેલે શરૂઆત કરે એ નક્કી કરવા માટે ચિઠ્ઠી નખાય કે ઠબુ ઉછળાયા, એટલે પક્ષપાતનો વહેમ ન આવે અને રમત શરૂ થાય બે સરખી ચોપડીમાં એકનું પૂઠુ લાલ છે અને બીજનું લીલું છે બે છોકરાઓ એમાં યરાદગી કરી શકતા નથી અને ચમત્કરને કાઈ પણ નિર્ણય પર આવવા માગતા નથી એવે વખતે કોઈ પણ માણસ આખ મીંચીને બે ચોપડીઓ હાથમાં લે, અને છોકરાઓને આખ મીંચીને પોતાને પાસે ચોપડીઓ લઈ આવવાનું મ્હે અને એ રીતે ચોપડીઓ વહેંચાય એ મજાનું છે રગ માથે ચોપડીને લેવાદેવા કદી નથી અને છોકરાઓનો ઝગડો પત્યો પણ જ્યાં નિર્ણયને જરા પણ મહત્ત્વ છે ત્યાં બુદ્ધિ અને હૃદય વાપરવા અને જેનો અધિકાર હોય તેણે જ જવાબદારીપૂર્વક નિર્ણય કરવો એમાં મનુષ્યજીવનની મહત્તા, અને બુદ્ધિદાયક અતર્થામી પ્રત્યેની નિષ્ઠા રહેલી છે

૧૭ સમીક્ષા

૧

જેને આપણે અચેતન કહીએ છીએ એવા ભૌતિક પદાર્થોનું આત્મિક જીવન કેવું હાય છે તે આપણે જાણના નથી સચેતન પ્રાણીઓને સુખદુઃખ થયે તેમનાં શરીરમાં જે ફેરફાર અથવા વિકૃતિ થાય છે તેવી જ વિકૃતિ જડ ગણાતા પદાર્થોમાં પણ નહીંક અથે જોવામાં આવે છે હવે એ કેવળ બાહ્ય વિકૃતિ છે કે અંદરથી એ પાંચેનિ સુખદુઃખનો અને લાગણીઓનો અનુભવ છે, એ નિશ્ચયપૂર્વક કોણ કહી શકે? માણસ અને પશુપક્ષીમાં, માછલાં કે કૃમિકીટમાં જેવાં સુખદુઃખ દેખાઈ આવે છે તેવા વનસ્પતિમાં નથી દેખાતાં પણ મનુ ભગવાન જેવા આદ્ય જીવિ ઓળે સ્વપના કરી છે કે, વૃક્ષ વનસ્પતિ આદિને બહારથી વ્યક્ત ન થનારી એવી સજ્ઞા અંદરથી હોય છે અન્તઃસજ્ઞા ભવન્ત્યેતે । જગદીશચંદ્ર વસુના પ્રયોગો વિષે જાણ્યા પછી મનુની સ્વપના નાવ તાલી છે એમ આપણને લાગ્યા વગર રહેનું નથી માણસમાં સુખદુઃખની ભાવના તેમ જ ઇંદ્રિયનિષ્ઠની લાગણી હોય જ છે પશુ-પક્ષીઓ અને કૃમિકીટોમાં પણ તે દેખાઈ આવે છે વૃક્ષ, વનસ્પતિ અને ઔષધિમાં તે લાગણું અનુમાન થાય છે તો જડ ગણાતા પદાર્થમાં પણ હોવાનો સભવ હોવો જોઈએ એમ ક'પના દોડે છે અને તેથી અર્ચતન્ય ન વિચિત્રે એ વચન અચળ સાચુ હોવાનો વિશ્વાસ બેસે છે

૨

નૃપ પદાર્થોમાં જેટલે અંશે જડતા છે તેટલે અંશે તેનું સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ શાસ્ત્ર બનાવતું શક્ય જણાય છે જે અથ ચૈતન્યરૂપ ગણાય છે તેનું શાસ્ત્ર બતાવતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ અનુભવાય છે છતાં ચૈતન્યનું શાસ્ત્ર બનાવવાના પ્રયત્નમાંથી જ્ઞાનની મીમા જેટલી વ્યાપક થઈ છે તેટલી ભૌતિક બાજુના અધ્યયનથી નથી થઈ આજ સુધી ભૌતિક પ્રયોગો નિશ્ચયાત્મક—શકાતીત—જણાયા, તે ઉપરથી ભૌતિક સત્યતા એ જ નિરાધાર નત્ય છે, ભૌતિક પુરાવો એ જ એક નૃપ્તિકર પુરાવો છે એમ મનાયુ અને તેથી ભૌતિક જગતના સિદ્ધાન્તો ચૈતન્ય જગતમાં લાગુ પાડી ગણિત કે ગતિશાસ્ત્રથી જે ભૌતિક ઘટનાઓ સિદ્ધ થાય, પદાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોથી જે રસાયનશાસ્ત્ર સિદ્ધ થાય, રસાયનશાસ્ત્ર દ્વારા જે વનસ્પતિશાસ્ત્ર બધ બેસાડે શકાય, વનસ્પતિશાસ્ત્ર જે પ્રાણીશાસ્ત્રનો ઉકેલ આણે, પ્રાણીશાસ્ત્રમાંથી જે માનવશાસ્ત્ર ને સમાજશાસ્ત્ર ઉપજવો શકાય તો આપણે જ્ઞાન સંદેનું કપું, એનો પાયો મજબૂત કર્યો એમ માણસને

યાપ છે પછી અધ્યાત્મશાસ્ત્રને નોખું અને સ્વર્નાત્ર સ્થાન આપવાપણુ પાપ રહે નહીં સ્થૂળમાંથી જે સૂક્ષ્મ દૃષિત થયું તો કથી મૂંઝવણ રહે નહીં, એ જાતની માન્યતા સર્વત્ર દેખાય છે

ખરુ જેતાં વિરુદ્ધ દિશાએ એટલે જ વિરુદ્ધ દિશાએ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ચૈતન્યતત્ત્વનો આપણને અંદરથી અનુભવ છે, એનો વ્યાપાર આપણા જીવનમાં પ્રત્યક્ષ છે, એ ચૈતન્યતત્ત્વનો વિરોધ અભ્યાસ, એનું નિરીક્ષણ પરીક્ષણ જે ઉત્કૃષ્ટતાથી યાપ તો એને વિરો આપણને અદ્ભુત જ્ઞાન મળવું જોઈએ

સંભવ છે કે આપણને એ પ્રયોગપદ્ધતિથી નહીં મળે પણ યોગપદ્ધતિથી મળે વિજ્ઞાનના માર્ગ કરતાં ધ્યાનમાર્ગ ત્યાં વધારે કામ આવતો હશે માલસમાં જે ચૈતન્ય પ્રગટ છે તે જ ઊતરતી કોટિઓમાં પણ સૂક્ષ્મ રૂપે છે કે નહીં એ ત્યાર પછી તપાસવું જોઈએ અને આમ નજીકના સ્પષ્ટ અને અનુભૂત એવા ચૈતન્યના રૂપ-વસ્તુ સ્વભાવના સિદ્ધાંતો તારવી તે પછી તે પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર, રસાયન, પદાર્થવિજ્ઞાન અને જ્યોતિષ સુધી લઈ જઈએ, તો જ્ઞાનનો વિસ્તાર જુદી જ રીતે અને અકટિપત હદ સુધી પહોંચે આમાં જ્ઞાનસાધનાનું આખું માર્ગ જ બદલાયું હશે નિરીક્ષણ પરીક્ષણ પ્રયોગનાં સાધનો જેમ આપણે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કરીએ છીએ અને ભૌતિક ઘટનાના જ્ઞાનક્ષેત્રમાં નવા નવા વિજ્ઞાનો મેળવીએ છીએ, તેવી જ રીતે માણસના અંદરનાં ઓજારો, મન, બુદ્ધિ, અહકાર, ચિત્ત આદિ અતઃકરણરૂપ સાધનો જે આપણે શુદ્ધાતિશુદ્ધ કરીએ તો જ્ઞાનનો બીજો અને સમર્થ બાજુ ઊધડ્યો અને ખીલ્યો એ દિશાએ અધિક ચોક્કસ પ્રયત્નો થયા હતા પણ તે ભુલાયા છે એને વિષે આજે જે કંઈ નોંધો મળે છે તેમાની ઘણી તો તે તત્ત્વ ભુલાયા પછી પાછળના ઝોકોએ અનુમાન અને કલ્પના દોડાવી લખી કાઢી લેવાનો સંભવ છે તેથી તે નોંધ પર આધાર ન રાખતા તે ક્ષેત્રમાં આમૂલ્યગ્ર નવેસર પ્રયત્ન કરવાના રહેશે

આ અતઃસાધનશુદ્ધિ તે તપ છે એ તપ જ્ઞાનયુક્ત હોવું જોઈએ એ વાત ભુલાઈ ગઈ લાગે છે

૩

પ્રાચીન કાળમાં કવિ શબ્દનો અર્થ જુદો હતો, આજનો અર્થ જુદો છે આજે કવિનું કાર્ય કલ્પનાઓ દોડાવવાનું અને સૂક્ષ્મ જટિલ ભાવોનું ખરુખોટું પૃથક્કરણ કરી તે રોચક રૂપમાં વ્યક્ત કરવાનું છે માણસના અનુભવો, એની શક્તિઓ અને બીકો, ઝંઝા આશાઓ ને આકાંક્ષાઓ, એની વાસનાઓ અને મુસદ્દો શબ્દબદ્ધ કરી અથવા બોજી રીતે વ્યક્ત કરી સર્વગ્રાહ્ય બનાવવી એ કવિનું આજનું ક્ષેત્ર છે આ બધા જીવનવિભાગોમાં જેટલી અવ્યવસ્થા, અનવસ્થા અને બેજવાબ દારી હોય તેટલી કવિનાં કાવ્યોમાં દેખાઈ આવે છે કવિ શાસ્ત્રશુદ્ધ વિચાર કરવાને બધાયેલી નથી, કવિને તે તે સહેજે જે કંઈ સત્ય અથવા સત્યકલ્પ જણાય તે

તેવા જ રૂપમાં તે પ્રગટ કરવાનો. આ દૃષ્ટિએ કવિના ઉદ્દગારો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો કારો માવ છે અત્યંત પ્રદેશમાં શોધ કરવા નીકળેલા કોવબસોને ખાતરી નથી હોતી કે કેવા ખરોનો ભેટો થવાનો છે હિંદુસ્તાન શોધવા જતાં અમેરિકા હાથ આવવાનું અને એ જ ભરતભૂમિ છે એવી ભ્રમણા થવાની દુનિયાના જ્ઞાન, અનુભવ કે કાલ્પ સાથે પોતાના ઉદ્દગારોનો મેળ ખાવો જોઈએ એમ કવિઓએ સ્વીકાર્યું નથી પોતાના જ ભિન્ન ભિન્ન સમયના અને ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિના ઉદ્દગારો વચ્ચે મેળ હોવો જોઈએ એમ પણ કવિઓને લાગતું નથી કવિના કલ્પના વિહારમાં જે ચદ્વચ્છાએ જીવનઉપાનના આવી ગઈ અને એને પરિણામે જે એના ઉદ્દગારોમાં સંગઠસૂત્રતા જડી આવે તો કવિને તે અનિષ્ટ નથી સાનદાશ્ચર્યથી તે એ વધારી લેશે પણ જે કદો મેળ ન ખાય તોયે એને એની શક્તિ નથી.

“Do I contradict myself? Well, then I contradict myself I contain multitudes,” એમ કહી કવિ છટકી જશે મમાજમાં જે વિચારોનું અને સિદ્ધાંતોનું અરાજક ચાલે છે તો એક ભેજમાં તે ચાલે એની તકરાર થી? રાજાને જેમ અનેક મલાહકાર હોય છે, રાજ્યતંત્રમાં જેમ અનેક પક્ષો હોય છે, વર્ષમાં જેમ અનેક ઋતુઓ હોય છે તેમ માણસમાં એના જીવનનો કુબજે લેનાર અનેક તત્ત્વો હોવાનાં જ ઈન્દ્રિયોનું વલણ, જાતજાતની વાસનાઓ, કલ્પના ઓ, અનુભવો, અજ્ઞાત જીવનપ્રયોગો, નવીજૂની નિષ્ઠાઓ અને વલેમો, બધા જ મળીને ચૂટણીની ઉમેદવારી કરવાના એમાં મેળની અપેક્ષા થી?

કવિઓના કાવ્યવિહારમાં જવાબદારીની અપેક્ષા ભલે ન હોય પણ પારમાર્થિકતા (seriousness)ની અપેક્ષા પૂરપૂરી હોય છે એમાં દભ, દૃષ્ટિમતા, ઈરાદતન જુદાણુ ઈત્યાદિ ન જ આવવું જોઈએ Logical consistency ભલે ન હોય પણ psychological integrity હોવી જ જોઈએ કવિ નિરુદ્ધ ખરો, એટલે કે બાહ્ય અકુશ એ નહીં સ્વીકારે પણ એનો પોતાનો અદરનો સ્વયભૂ અકુશ એ ન જ ફગાવી શકે તેમ કરવા જાય તો એ કવિ મટેશે

કવિનું જીવન યાત્રાશુદ્ધ કે સ્મૃતિશુદ્ધ ભલે ન હોય પણ એ ઊંડુ, પારમાર્થિક અને વીર્યવત્તર હોવું જ જોઈએ કવિ પોતાના જીવનમાં બાહ્ય નિયમન ભલે ન સ્વીકારે પણ એ જ કારણે એનું જીવન એટલું તો આર્મ, વિશુદ્ધ અને રહસ્યમય હોવું જોઈએ કે એના જીવનમાધી અસખ્ય લોકોને જીવનનો આદર્શ અને આદર્શ જીવનનો ગજ મળવાં જોઈએ કવિમાં જે જીવનદારિદ્ર વ્યાપેવું હોય તો એનો કલ્પનાલેખ, એની શબ્દસમૃદ્ધિ, અને એનો ગગનવિહાર મેટલા કામના? એ બધા બાહ્ય ઉપકરણો જેમ જેમ વધે તેમ તેમ એનું પોતાનું જીવન વધારે ફીકું, વધારે ખોરું અને તિરસ્કરણીય થવાનું કવિ કરતા કવિનું કાવ્ય વધારે ભવ્ય હોવાનો

સભવ હોય છે ખરો, પણ એ જીવન એના કાવ્યને કઈક તોલે આવે એવું તો હોવું જ જોઈએ કાવ્યને પડખે બેસતા કવિને શરમ ન જણાવી જોઈએ અથવા એને નફ્ટાઈ કેળવવી ન પડવી જોઈએ

૪

તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એક જાતના કવિઓ જ હોય છે એમનામા પણ કટપનાની, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની, કાતદશિતાની અને તત્ત્વદર્શનની ઝમૂઝ તો હોવી જ જોઈએ પણ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ બીજા એક બે બંધનો સ્વીકારેલા હોય છે એ જ બોલે છે તેની અદર પરસ્પર મેળ હોવો જોઈએ, તર્કશુદ્ધિ હોવી જોઈએ, સાગોપાગ વિવેચનની પૂર્ણતા હોવી જોઈએ એ જ કઈ વિધાનો કરે તેમાથી ઊંડતા સવાલોનો ઉકેલ એની પાસે હોવો જોઈએ પોતાનું જીવનદર્શન સપૂર્ણ છે, સુસંગત છે એમ એણે સિદ્ધ કરવું જોઈએ પોતાની વાતો બીજાઓને ગળે પૂરેપૂરી અને સરખી રીતે ઉતારવાની એની નૈયારી હોવી જોઈએ ગમે તે ક્ષેત્રમા વિહાર કરે તોયે આખરે એ બુદ્ધિનો બંદો છે, યુક્તિ(Reasoning)નો ઉપાસક છે અને બુદ્ધિનો તો દાવો છે કે એની વાતો ઉમેશ એકસરખી હોય છે, સાર્વભૌમ હોય છે, એની ‘અપીલ’ વિશ્વજનીન હોય છે તત્ત્વજ્ઞાનમા ધર્મ કરતાવે વધારે પંથો પડ્યા હશે છતાં બુદ્ધિએ પોતાનો દાવો છોડ્યો નથી કે મારી વાત બધાને ગળે ઊતરવી જ જોઈએ લોકો પૂરતો વિચાર કરે તો મારા જ મતના થવાના છે એ જાતની અપેક્ષા અને એ જાતની પ્રતિજ્ઞા તત્ત્વજ્ઞાન કર છે જીવન જો કેવળ બુદ્ધિનું જ બનેલું હોત તો આ વાત સાચી પડત, પણ જીવન એ એક અદ્ભુત રસાયણ છે એનું ગમે તેટલું પુથકરણ કરો તોયે એમા કેટલાક અદૃષ્ટ તત્ત્વો રહેવાનાં જ માલમજાત ઉમરલાયક થઈ ત્યારથી એણે જીવનની મીમાન્સા શરૂ કરી છે પણ હજીયે એની ગૂઢતા નીકળી ગઈ નથી જેમ જેમ જ્ઞાન અને પુથકરણનો વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ જીવનની ગૂઢતા કિતિજની પેઠે આગળ વધતી જ જાય છે તેથી તત્ત્વજ્ઞાન રોજ વધુ ને વધુ પરિપુષ્ટ થવું હોવા છતાં જીવનની શોધમા, મુગયામા એ હાફનું જ રહ્યું છે

તેથી તત્ત્વજ્ઞાનીને વારઘડી થોભી પોતાના સાધનો વધાર સૂક્ષ્મ અને વધારે તીક્ષ્ણ કરવા પડે છે અને તર્ક જેમ પ્રામાણ્યવાદમા અટવાઈ જાય છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન મનોવિશ્લેષણમા ઉમેશા અટવાઈ ગયું છે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ બુદ્ધિ તીવ્ર કરવાની જરૂર સ્વીકારી, પણ જીવન શુદ્ધ કરવાની અને એ વાટે જીવનસામાન્સકાર કરવાની શક્તિ મેળવવાની જરૂર સ્વીકારી નહીં એ ફક્ત મામિકતાએ નિષ્ઠાથી સ્વીકારી છે

૫

કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ બંનેનો સમન્વય કરી ધર્મ જ્ઞાનસાધનાને અર્થે જીવન શુદ્ધિ રૂપી જીવનસાધનાની આવશ્યકતા સ્વીકારી જીવન એ જ જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનું ઉત્કૃષ્ટ

સાધન છે, અને તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ યથા પછી એનો વિનિયોગ પણ જીવનવિકાસને અર્થે જ છે, એટલું સમજ્યા પછી કવિના દર્શનની ઝબૂક અને તત્ત્વજ્ઞાનીના પૃથક્કરણ એ બને વાટે મામાત્કારનો રસ્તો ધર્મ અપત્યાર કર્યો

એમાં જીવનશુદ્ધિની સ્પષ્ટ કલ્પના પ્રથમ પ્રથમ ન થઈ શુદ્ધિને નામે જીવન શૂન્યરૂપ-રૂઢસ્પર્શિત-રૂઢી મૂકનાર કેટલાયે પથો થયા. જીવનમાં સઘન જોઈએ છે, તપ જોઈએ છે, વીર્ય જોઈએ છે તે આણવાને બદલે કેટલાક લોકો એ જીવનને જીવનવિમુખ રૂપાનો પ્રયત્ન કર્યો આપણા વૈરાગીઓમા એના કેટલાયે દાખલાઓ મળે છે જાદુ, કીમિયા, જાડીબુટ્ટી, જ્યોતિષ અને મત્રસાધના, એવી એવી વિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓ વૈરાગીઓમા દેખાતી આવી છે ખરી પણ વૈરાગીઓ ના શૂન્યતાના આદર્શ સાથે એ ભળે એમ નથી જે વૃક્ષ વનસ્પતિથી ઈશ્વરે માણસને બુદ્ધો કર્યો તેમનું જ જીવન પાછું સ્વીકારવામા ઈશ્વરનો પરાજય કરવા પાછું છે એમા ધાર્મિકતા નથી ધર્મવિજય કયાંથી જ હોય?

ધર્મની સાચી પ્રવૃત્તિ, મનુષ્યજીવનનાં શુદ્ધ વહેણો એક બાજુ ઊંડા કરવાં અને પછી એમને યોગ્ય દિશા તરફ વાળીને તેમના બળવાન અને વેગવાન પ્રવાહો બનાવવા, એમાં રહેલી છે

તત્ત્વજ્ઞાનમા અનેક વાદો ઉત્પન્ન થાય છે ધર્મ જીવતી વસ્તુ હોવાથી એમા અનેક પંથો અને સાધનાઓ બધાઈ જાય છે જ્યાં સુધી જીવતા લોકોના હાથ માં આ પંથો અને સાધનક્રમો રહે છે ત્યાં સુધી એ બધા પ્રયોગરૂપ છે એ વસ્તુ જીવતાની નથી પણ પાછળથી જડ લોકો એ પ્રયોગોને સિદ્ધ થયેલા તત્ત્વો નું રૂપ આપી દે છે, અને નવા અથવા વધુ અનુભવનો લાભ લેવાની ના પાડે છે પથો વધે એમાં કશું નુકસાન નથી, પણ ન્યાયશુદ્ધિએ એ પ્રયોગોના પરિણામોની આપડે કરવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ જીવન ભગવાને એકાંતિક તપસ્યા ના માર્ગનો અનુભવ કરી એની વ્યર્થતા જાહેર કરી એમના પ્રયોગનો એ નિષેધ કેટલાકોએ અંતિમ માન્યો અને કેટલાકોએ પ્રથમથી જ એનો વિરોધ કર્યો ભૌતિક શાસ્ત્રીઓ જેમ તટસ્થપણે સિદ્ધાંતો બાધે છે અને છોડે છે, ફરી તપાસે છે અને સુધારે છે અને અનુભવને જ તેઓ વરદાદાર રહે છે તેમ જ ધર્મમાર્ગમા પણ ઘણું જોઈએ પણ અહીં વ્યક્તિનિષ્ઠા, ગ્રામ કે વચનનિષ્ઠા, મતાગ્રહ, વાદ અને પક્ષાભિમાન નડ્યાં છે અને સત્તાનો લોભ એમાં દાખલ થઈ બધા જ સડયા છે ધર્મ જીવતા ન રહે તો એરી બની જીવનસમસ્તને મારી નાખે છે ધર્મ જેવી જગદ વસ્તુની વિકૃતિ મારક જ હોઈ શકે

કવિ, તત્ત્વજ્ઞ અને ધર્મજ્ઞ ત્રણેયે જોડું કે કલ્પનાથી જુદી, અનુભવથી પર અને સાધનાને પ્રેરક એવી કેટલીક અમર કાવ્યાઓ હોય છે એ કથાથી આવે છે,

કેમ વળગે છે, એમની શક્તિ થામાં રહેલી છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે એ શ્રદ્ધાઓ બધાને સરખી રીતે વળગતી નથી દરેક જમાનામાં એનું સ્વરૂપ બદલાય છે એના નવા નવા અવતારો થાય છે અને તેથી જ દરેક જમાનાને એનું વૈશિષ્ટ્ય પ્રાપ્ત થાય છે બધા જ બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરે છે પણ બુદ્ધિમાં અજ્ઞાતરૂપે આ શ્રદ્ધા ભજેલી હોવાથી દર્શનોની અને પંથોની વિવિધતા ઉત્પન્ન થાય છે અહિંસા એ આ જ જાતની એક સ્વયંભૂ શ્રદ્ધા છે ગાંધીજીએ અને સત્યમાથી ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તેમ કરવા માટે સત્યનું સ્વરૂપ જ ગૂઢ કરવું પડે છે અને અંતે આપણે હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહીએ છીએ અહિંસા એ એક સ્વયંભૂ અમર શ્રદ્ધા છે અને જીવનનું કાવ્ય, જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનની સાધના અને એનો સાક્ષાત્કાર, બધામાં એ પ્રવેશ કરે છે

આજે જે જીવનચર્યા આપણે ત્યાં ચાલે છે એ બધી ચર્યા પાછળ જાણ્યે-અજાણ્યેએ અહિંસાનું તત્ત્વ રહેવું છે એ સમજીએ તો જ આપણી ચર્યા વિશદ્ થવાની છે, ફલપ્રદ થવાની છે

૭

જીવનચર્યામાં એક વસ્તુ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે તર્કની કસોટીમાં જે નાપાક નૈવેડે તેને તો આપણે રાખવાના જ નથી પણ જે સવાલો આગળ તર્ક ચોતે જ થાકીને થોભી જાય છે ત્યાં તર્કને વાકે સવાલોને ઉડાવી નહીં દઈએ મનુષ્યજીવન તર્કબુદ્ધિ જેટલું સહેલું નથી અસખ્ય વિરોધી વસ્તુઓનો સમન્વય કરીને જીવન જમ્યું છે અને પ્રવૃત્ત થયું છે એની સહેલી મીઠાસા કરવા જતાં અંતે તે વ્યાજ સાથે વેર વાળે છે માટે તર્કનો પૂરપૂરો લાભ લેતાં છતાં એના નિર્ણયો ચેતીને જ સ્વીકારીએ

ધ્યાનમાં રાખવાની બીજી વાત એ છે કે, જીવનમીમાંસામાં અનુભવથી વિરુદ્ધ એવી વાત ન આવવી જોઈએ તેમ જ એમાં માનવી જીવનની અમર શ્રદ્ધાઓનો દ્રોહ પણ ન થવો જોઈએ જૂના વિવારકોએ આ જાતની ચીવટ રાખી હતી એમ તું માનું છું માત્ર એમનો અનુભવ અધૂરો, અનુભવ ઉપર વિચારનો પ્રકાશ પાડવાની શક્તિ સ્થૂલ અને નક્કી કરવા નિર્ણયોને ફરી તપાસવાની પ્રયોગ વૃત્તિ ઓછી, તેથી જૂનું તત્ત્વજ્ઞાન તે તે કાળે સગીન હોવા છતાં આજે પૂરતું દિશાદર્શક થઈ શકતું નથી

પણ દુનિયામાં જેટલા મહાન ધર્મો પ્રવર્તે છે તે બધા અનેક રીતે જીવન મીમાંષાઓ જ છે પ્રયોગવીરોનો ઊંડો અનુભવ એની પાછળ હોઈ એમના સિદ્ધાંતો આપણી પાસે સહેજે આદરભાવ મેળવે છે એમના ઉપર વિચાર ચલાવાય જ નહીં એમ માનવું એ જૂની ભૂલ છે તર્કના એક સપાટા સાથે એમને ઉડાવી દેવા એ આજની ભૂલ છે અનેક અધિક્યાર સિદ્ધાંતોનો ચકરાવો ઊભો કરવાથી આપણે ગોળગોળ ફરી શકીશું, પ્રગતિ કરી શકવાના નથી

આજના જમાનાની ખાનિયત તો અર્ધનત્યોને લઈને ભાગી જવાની છે. અર્ધનત્યોમાં હમેશાં જોય વધારે હોય છે. પરિણામો વિષે બેફિકર બેજવાબદારી પણ એટલી જ હોય છે. અર્ધસત્યો હમેશા ધસારો કરવામાં માને છે આ સ્વભાવ કેવળ દોષરૂપ જ છે એમ ન કહી શકાય. જે બધી બાજુ જોઈ શકે છે અને દરેક બાજુની સુંદરતા તરફ વાચકરતી ઢળી પડે છે તેનામાં કાર્ય કરવાની ધગય ઓછી રહે છે. એ નો મામસામી દલીલોનું ચિતન કરતો પડ્યો રહેવાનો.

અધી બાજુનો વિચાર કર્યા પછી સરવાળે આચરણની એક ચોક્કસ દિશા નક્કી થવી જ જોઈએ અને પોતાની બધી શક્તિ એ દિશામાં પ્રવાહિત કરતાં આવડવી જોઈએ, પરિસ્થિતિ ન બદલાય ત્યાં સુધી એ ને એ જ દિશા તથા ઉપાયને મક્કમપણે વળગી રહેવાની તાકાત પણ હોવી જોઈએ. એ તાકાત આધ્યાત્મિક ચારિત્ર્ય વગર નહીં આવે. જૂનો જમાનો અપરિવર્તનશીલ મનાય છે તો આજનો જમાનો ફજનો વિચાર કર્યા વગર, સ્વભાવ છે-એટલા જ માટે પરિવર્તન કરવામાં માનનારો થયો છે. નવ નવ પ્રીતિવર નરાણામ્ એ માણસનો સ્વભાવ છે, ધર્મ નથી. પણ આજે એને જ વય થઈને જનસમુદાય વતે છે. જેમા ચારિત્ર્યની દૃઢતાની આવશ્યકતા છે, જેમા સુકાન ઉપર મજબૂત હાથ રાખી એક જ દિશાએ વહાણ હકારવાનું હોય છે ત્યાં આજે એ નિષ્ઠાની એકાગ્રતા બહુ ઓછી થયેલી જણાય છે. લોકો પ્રતિજ્ઞાદુર્બળ અને ચચળનિષ્ઠ થયા છે. આજે જીવનમીમાન્સા અને જીવનચર્ચા ગમે તેટલી ચાલતી હોય તોપણ વિચારપૂર્વક અને કષ્ટપૂર્વક જીવનસાધના કર્યાના દાખલાઓ જોઈએ તેટલા નથી

૮

સંસ્કૃતિ એટલે શું એ હજી પૂરું સ્પષ્ટ થયું નથી એક વખતે નૈતિક જીવન, ચારિત્ર્યની દૃઢતા, આર્થત્વ એ જ સંસ્કૃતિનો પાયો ગણાતો આજે તેમ રહ્યું છે એમ ન કહી શકાય. જનજનના અનુભવો લેવા, પ્રસંગ આવે તેમ અથવા વિના-કારણ દેરફારો કરવા, ધીરજપૂર્વક પરિણામ તપાસવાં નહીં એ આજનો સ્વભાવ છે નીતિ, સદાચાર અને ચારિત્ર્યના આગ્રહ વગર જે સંસ્કૃતિ બાધી થકાય તો પ્રજાને આજે તે જોઈએ છે ચારિત્ર્યનો સીધો વિરોધ કોઈ કરતું નથી. સદા-ચારના આદર્શમા આવશ્યક શુદ્ધિ અને પરિવર્તન પણ ચાલે છે, પણ 'ચારિત્ર્યનો વિકાસ એ દરેક વ્યક્તિનો ખાનગી સવાલ છે, એને આધારે સમાજનો અને રાજ્યવ્યવસ્થાનો વિચાર કરાય જ નહીં' એ જાતની વૃત્તિ અનેક ઠેકાણે દેખાય છે.

અને તેથી ચારિત્ર્યનો જગ્યાએ ભૌતિક સાધનશક્તિ, ભૌતિક વિકાસની સૂક્ષ્મતા, રાજનૈતિક સગીનતા, કલાની ખૂબી વગેરે વગેરે અન્ય વસ્તુઓનો સંસ્કૃતિ માટે આધાર શોધવામાં આવે છે. અને આખી ચત જગલમાં ભમીને ટોલ ચુકાવવા માગતું ગાડુ જેમ સવારે અચૂક ટોલનકા આગળ જ આવીને ઊભું તેવી દરેક સામાજિક પ્રયોગની સ્થિતિ થઈ જાય છે, અને છેવટે નૈતિક પ્રગતિ વિના આરો

નથી એ અગુણ્ય ઉપર ૥૫ આવી મન છે આજમારું દુનિયાનું એ શાર સ્વચારણાનને ટાળવા ફાંફાં મા છે, દુનિયાનું વ્યવહારુ ચલકાલ પદ નીતિને દબ મરી નીતિશૂન્ય રીત વર્તવા માને છે, મનવર્તીમાં નીતિના આગ્રહ વિન લોકો વગુ ને ૪૫ તાર્કિક યથા યાગ્યા છે આમ જીવનગ્રાપનામાથી નદાસરના અઘ, નીતિના અંધ અવધા અંકુશ જેલક દરજાને ઓછા કરી શકાય તેવા ના । અવી વૃત્તિ કેળાઈ છે

૯

પુનઃસોમાં વાતા છે કે ખોવાઈ નયલા એક રાજને ઘોષવા પાછળ ત્રિખંડ ફરીને માકેલી એની સ્ત્રીએ અતિ એ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ છોડી દીધી અને વિચાર કર્યા કે જે પ્રધાં માં છે તે પિ મા હાલુ ન જોઈએ તેથી અમે મન થીત નિમ્નજ, નિરિકાર કરી પોતાની અં ર ન યોધ થક મરી જેટલું શ્રદ્ધા, બચર છે ત ૫ ન પોતાની અદર પદ છે એટલે પ્યાન દ્વાડ અંદરની શુદ્ધિમાં રાજની ભાગ આવી ન જોઈએ એ વિચારે એને ઘોષ વધારી અને એમાં રાખી સફળ નીવડી પુત્રાવો તો આમ ન રખે. આગે પદ આપથી એક વલ્લુ ખાવાઈ ૧૬ ૧૧ તો આખી દુનિયા ઊત્પાદક મરવા મરતા જાયક ઘોખીને વિચાર મરીએ એ વસ્તુ કર્યા ૧૧ મ્યાં સુધી એનું સ્મરણ છે મ્યાં મુમઈ ૧૧ જોઈએ તો આદ્ય પ્રધાને એ ન રા તે સંજવ વાદ હોય છે

એ ન પ્રમાણે આજના થઇને અનેક પ્રયો તે કરવા કરતાં જે માપત ૩૪મ મન તામે ન વિચાર કરી લે અને સમાન વિચારકો વચ્ચે એની ચર્ચા મરી ૯ તો જીવનમાં ઉડડ પ્રયો તે મરવા કરતાં મનમા ન—વિચારસેત્રમાં ન—મનન અને ચર્ચા રૂપે પ્રયો । અને અખતરઓ રી આપમે મીમતી નિર્ભય ઉપર આવી ધમીએ છીએ અને તેમ મરતા યમિનો સગ્રહ પદ થાય છે ફળદાથી ચર્ચાનું ધ્યાન જે પ્રજા જામે છે તે અનેક દોષોમાંથી બચી જાય કોઈ પણ નિર્ભય ઉપર આવતા પડેલા આપમે જે વિચારક સમિતિ નીમીએ છીએ તેનો ઉદ્દેશ એ ન હોય છે

પ્રજાકેળવણીની દૃષ્ટિએ આમપ્રજા નમિતિનો નિર્ભય જામે એ જેટલું ન નું હોય છે તેથીય વધાર મહત્ત્વનું નિર્ભય પહેલાં થયવી અનેકદિશ ચર્ચા જામ અને એનું સ્વસ્થ સમજે, એ છે જીવનચર્ચા એ રીતે નામાજિક યમિ બચાવવાનું અને વાદવાનું માધન છે આવી ચર્ચામાંથી નર્વસંમત અને એકાગ્ર નિર્ભય ઉપર આવવાની ભાગ ન આશા રખાય પણ સમાજની વિચારયમિ અને આજાદદૃષ્ટિ વધારે શુદ્ધ થવાની એ વિષે શંકા નથી

૧૦

જૂના વખતમાં સમાજતંત્ર એકધારુ થાલનું એના મટલાક બાહ્ય નિયમોમાં સામાન્ય ફેરફાર ભરે થાઓ, પણ સમાજનો પાપો કેવો છે સમાજ કર્યા તત્ત્વોને

આધારે ચાલે છે એ વિષે કોઈ ઝાઝા વિચારવમળમાં પડતું નહીં અને પડે તો સમાજસ્થાનની કોઈ કાચમય પૌરાણિક ઉપપત્તિ આપીને જ સંતોષ માનતું તે વખતે, સમાજ એ કઈક અગમ્ય ગૂઢ વસ્તુ છે, એ સ્વયંગતિ છે, આપણે એને અડનાં ડરીએ, એ જાતની વૃત્તિ લોકોમાં હતી આજે એ અગમ્યતા તોડવાના પ્રયત્નો ચાલે છે અમુક વસ્તુ ગૂઢ છે—અગમ્ય છે—માટે પવિત્ર છે એ જાતની મનોવૃત્તિ કોઈ સાખી થકતું નથી સમાજજીવનના મૂળિયાં આપણે ધારતા હતા તેટલાં ગૂઢ અને દુર્લ્લેપ છે જ નહીં, એ જાતની મનોવૃત્તિ વધુ ને વધુ કેળવાય છે ગાયનું જડતું મોટું હોય તો તે વધારે ઘાસ ખાશે નાક પહોળું હોય તો તે વધારે સ્વાસ લેશે ગાયનું આઉં મોટું હશે તો એમાં વધારે રૂધ માશે, એટલા ઉપરથી સારી નાચનાં લક્ષણ નક્કી કરી લો એથી વધારે એમાં કશું ગૂઢ છે જ નહીં, એમ કહેવા તરફ આજના ગોપાલનદાસની વૃત્તિ છે ગુણભેદનું પૃથક્કરણ કરતા એ પરિમાણભેદ ઉપર આવી પહોંચે છે, એટલે એમાં સ્વસ્થ જેવી વસ્તુ છે જ નહીં, એમ સિદ્ધ કરી શકાય એવી આજની માન્યતા છે

ગૂઢવાદ જોડો ઓછો થઈ શકે તેટલો સારો અવાન અને આજસમાંથી ગૂઢભાવ ઉપજાવવો એ માણસને ન છાજે દરેક વસ્તુ અમીમાંસ્ય છે એમ કહી બેસાડી એમાં શ્રદ્ધા નથી પણ જડતા છે, એ આપણે જાણું જોઈએ સાથે સાથે એ પણ જાણવું જોઈએ કે ઉનાવળે કરલી મીમાંસા મહત્ત્વના તત્ત્વોને વિસારી મૂકે છે અને એને પદ્ધતિ પ્રમાણવાય વહાણ વાયે મૂળ મુશ્કેલીનું ટોલનાકું આપણી આગળ પાછું ઊભું જ રહે છે

૧૧

અને આખરે જાતજાતની જીવનચર્યા કઈ એનું ફળ શું? આખું જીવન અને એક આખો સૈકો આપણે વાગ્વર્ધિની સભા ચલાવવાના નથી પેકી બે પેકી સુધી પેટ ભરીને ચર્યા કર્યા પછી મનુષ્યજીવનને એક વિશિષ્ટ વચ્ચે મળવું જ જોઈએ

મારી કંપના પ્રમાણે છેક પ્રાચીન કાળમાં લોકો સ્વયં સ્ફૂર્તિથી વિચાર કરતા હતા. એકાદ ભવ્ય વિચાર સ્ફૂર્તિ એટલે એથી મોહિત થઈ પોતાનું આખું જીવન એ વિચારને જ અર્પણ કરતા લોકો તે વખતે અલૌકિક પ્રયોગવીરો હતા ત્યાર પછી જેમ તર્કબુદ્ધિ ખીલી તેમ ચર્યાનો યુગ બેકો અને માણસજાત ઉમરલાયક થઈ ઈસવી સન પૂર્વે ૬૦૦ની આસપાસનાં સો બસો વરસો એ આ ઉમરલાયક થવાનો કાળ છે એમ મારું માનું છે દુનિયામાં બધે જ એ વખતે ચર્ચાઓ પાલતી, ભવ્ય સલાદો ગોઠવાતા અને સાધા સાદે વિવાહ થતો જરથુષ્ટ્ર, ચૌકેત્રીસ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, બુદ્ધ ભગવાન, મહાવીર, એ બધા જ સમકાલીન હતા એમ તો કોઈ નહીં કહે, પણ મનુષ્યબુદ્ધિની પ્રથમ પ્રગ-ભતાના એ પ્રતિનિધિઓ છે

ત્યાર પછી જીવનનો જે નવો ફાવ આવ્યો એમાં ભક્તિમપ્રદાય વધારે ખીલ્યો, સામાજિક સંસ્થાઓ કાયમની બંધાઈ, જાતજાતની ક્ષાઓ અને વિદ્યાઓ ઊભી અને મધ્યયુગનો લેભવ પ્રગટ થયો

હવે માનવજાતિ એક મોટું પરિવર્તન કરવાની અણી ઉપર આવી છે આ મોક્ષમનો ફાવ કેવો હશે એ આપણા જીવનની ઉત્કટતા અને પારમાર્થિકતા ઉપર આવાર રાખે છે જમીનમા ઝત સરસ હોય, પાણી યોગ્ય પ્રમાણમાં હોય, હવા-વરસાદ અનુકૂળ હોય તો ખેતીનો સરમ ફાવ આવવો જ જેઈએ પણ જે જોઈ જમીન ખેડવાનો પુરુષાર્થ જ ન કરે અને ખેડે તોયે એમા સરસ બીજ વાવે નહીં તો એ દોષ મોગમનો ન ગણાય

માનવજીવન હવે મહાન પરિવર્તનની અણી ઉપર આવ્યું છે આમા જે સંક પો વચાય, પ્રોગ્રો અજમાવાય અને જે પ્રેરણા સેવાય તે એક ભવ્ય, વ્યાપક અને તેજસ્વી સંસ્કૃતિમાં પરિણમશે પણ એને માટે ગદ્યાધન પ્રયોગવીરો જેઈએ છે શુદ્ધ વાનનાઓને અને નુચ્છ આદ્યેશિ જે માણસ વથ થઈ જાય ઉત્તુગ મહત્વાકાંક્ષાઓ પાછળ શાસીય નિષ્ઠાથી પણ ફકીરના ઉગાઉપણાથી જે જીવન ન્યોછાવર કરવા માટ માણસ તૈયાર ન થાય તો એ મોતમ એજે જથે રોજનું સુખ, રોજની સલામતી અને પામર વિલાસિતામા જ જે માણસ સમાધાન માને તો જમાનાના અનાધારણ સંજોગોને કાગલે જ એવા જીવનમાં વિકૃતિ આવી જાય અને જીવન કોવાઈ જાય પણ જે મહાસાગરના ભથાનક તોફાનમાંયે ઝપલાવવાની હિમત માણસ કર, જે તે મરજીવો થાય તો અત્યાર સુધી ન કંપેલી એવી મહાન સંસ્કૃતિ અને અર્થોક્તિક પ્રગતિ એની જ છે પારમાર્થિક ચચનિ અંતે વીર્યવત્તર જીવન ખીલવુ જેઈએ એ જીવનમાથી જે નવો માણસ પેદા થશે તે મનુષ્યકોટિને નવી જ િથા આપથે આપણે એ મહાન સંકટપોને ઓળખતા થઈએ, એનું આલ્વાન કરીએ, એની દીક્ષા લઈએ અને એના અંકિત થઈ જઈએ

૧૨

અજ્ઞાત પણ ઉજ્જવળ એવા ભવિષ્યમા ભૂસકો મારવો છે

સંતવાણીનું કાર્ય*

આજે ત્યારે દેશભરમાં તર્વત્ર ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના ઝગડા વધતા જાય છે, અને કેટલાક માણસો અમાઝને એટલે સુધી પહોંચી કહેવા લાગ્યા છે કે ધર્મ જેવી વસ્તુ જ ન હોય તો સારું, તેવે સમય 'સંતવાણી'નો આ સંગ્રહ જોતાં આત્મીક આનંદ અને સંતોષ થાય છે. વારં બાજુ દાવાનજ ભડકી રહ્યો હોય એવે વખતે વચમા જે વર્ણ થાય, તો જેવો સંતોષ થાય તેવી જ અસર દેશના સતત જ દૈન્ય પર 'સંતવાણી'ની થવી જોઈએ.

લગાઈજવા થાય છે ધર્મના મિથ્યા અભિમાનને લઈને; ધર્મને નામે ચલાવવામાં આવતા સ્વાર્થ, મનસર અને દ્રેષને લઈને અથવા તો અજ્ઞાન-જનિત જ્ઞાનથી જીદને લીધે, વાસ્તવિક ભાવને કોરે મૂકી માત્ર શબ્દોને આપેલા મહત્ત્વને જોઈ સંતો કહે છે કે ધર્મ એ ધરનું પાળેલું પશુ તો છે નહીં, કે જેનું પાલણપોષણ બાદ્યરૂપે કરી શકાય ધર્મ એટલે તો જીવનપરિવર્તન નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી તે ધર્મ એ તો એમ વિશિષ્ટ કોટિનું જીવન છે એ જીવનનો જેમણે પ્રત્યક્ પરિચય મેળવ્યો છે, તેમના દિલમાં બાહ્ય સિદ્ધાંતો ગોઠી બની જાય છે. એવાઓની 'એક જ વાત' હોય છે 'સબ સાધા ન એક મત, બિચ કે બારડ બાટ.'

જ્યારે જ્યારે દેશમાં લગાઈજવા વધી પડ્યા, ત્યારે ત્યારે આ સંતોએ અનેમૂંપે અવનાજ લઈને ધર્મનું હાઈ ચોધી કાઢ્યું અને લોકોને તે આખું સંતોમાં બધાને સમાવવાની સમન્વયમયી વૃત્તિ હતી, પરસ્પર સ્વાર્થનો જેમ તેમ મેળ જમાવવા માટે ધૂનોએ તૈયાર કરેલો એ કસર ન હતો સંતોમાં બીજી કોઈ ગ્રેષ્ઠતા હોય કે ન હોય, પરંતુ તેમનું પ્રથમ લક્ષણ એમની નિસ્પૃહતા છે અને જે નિસ્પૃહ છે એ નિર્ભય પણ હોવાનો જ એટલા જ માટે આ સંતોએ ધર્મગ્રાહી અને ધર્માભિમાની કર્મકાંડી લોકો પર ચાબખા મારતાં જતા પાલ સહાય નથી રાખ્યો.

એ સંતો પાસે આ સુધારકાર્ય માટે કોઈ નિશ્ચિત યોજના યા કાર્યપદ્ધતિ નહોતી તેમ તેમને કોઈ પ્રાચીન રચના તોડીને નવી રચનાની સ્થાપના પણ કરવી નહોતી તેઓ તો રચનામાત્રને ઉદારસીન દૃષ્ટિથી જોતા હતા ક્યારેક તો કહેતા કે આ ગ્રંથોમાં શુ ચોધો છો, એમાં શુ બળ્યું છે, ગ્રંથોનો મોહ છોડી દો ગ્રંથોની સહાયગ્રંથી હૃદયધિ નહીં ખૂંડે 'મસી કાગજ કે સડારે કંધોં ટૂટી ભવબંધ!' તો

* શ્રી વિદ્યાગી હરિ સંગ્રહિત 'સંતવાણી'નો પરિચય

ક્યારેક વળી કહેતા કે આ ગંધોનો કોઈ દોષ નથી; વિચાર કરનારા લોકો જ જ્યાં સ્વાર્થી, અજ્ઞાની અને મોહમત્ત બન્યા, ત્યાં બિચારા ધર્મગ્રંથો શું કરે?

એ સંતોએ સૌથી મોટું કામ તો એ કૃષ્ણ કે ધર્મ અને રૂઢિને નામે જે ભ્રમ, વહેમ અને ખોટા રિવાજે ફેલાયેલા હતા, તેમને તેઓએ દૂર કર્યા. સંભવતઃ સંતોનું સૌથી કોષ્ટ કાર્ય આ જ છે.

લોકભ્રમને દૂર કરવાની સાથે સાથે એમણે વ્યવહારશુદ્ધિનું કાર્ય પણ પૂરતા પ્રમાણમાં કરેલું છે. એમના જમાનામાં બિન્નબિન્ન જાતિઓમાં જે કાંઈક છલકપટ અને અમાનુષતા હતાં, તેમને પણ દૂર કરવા માટે સંતોએ પૂરતો પ્રયાસ કરેલો છે. સંતો સત્યના પ્રચારક હતા. પરંતુ સમાજની કમજોરીને જોઈને અને તેમની અને પોતાની વચ્ચે રહેતા અંતરને જોઈને સત્યપ્રચાર કરતી વખતે પણ અધિક આગ્રહ તેમણે નહોતો રાખ્યો.

સામાજિક સુધારણાના ક્ષેત્રમાં પણ આ સંતોએ કાંઈ ઓછું કાર્ય નથી કર્યું. સ્પર્શસ્પર્શિ તો એમણે સખત ફટકાર્યું છે. જે સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોએ અને બીજા રૂઢિવાદીઓએ તેમનું કામ બગાડી માર્યું ન હોત તો આ સ્પર્શસ્પર્શનો ભેદ ક્યારનો નીકળી ગયો હોત.

એ સંતો જાણતા હતા કે જાતિવ્યવસ્થા અને વર્ણવ્યવસ્થા સમાજના આર્થિક સંગઠન અર્થે ચાહે જેટલા આવશ્યક હોય, પરંતુ એ વ્યવસ્થાથી સમાજનું કલ્યાણ કે વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર ન તો ક્યારેય થયો છે ન તો થવાની સંભાવના પણ છે!

સંતમતનો પ્રાદુર્ભાવ એમ તો આદિ કાળથી છે જ, પરંતુ જે ‘સંતવાણી’નો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, એ વાણીનો અને એની પરંપરાનો પ્રારંભ તો કદાચ કબીરથી જ થયેલો છે. કબીરે જે કાર્ય કર્યું તેની પ્રેરણા એમને સ્વામી રામાનંદ પાસેથી મળી હતી. કબીરનો હિંદુઓ અને મુસલમાનો બન્નેની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવાને કારણે એમનામાં અસાધારણ યોગ્યતા આવી હતી. તેઓ બન્નેને નિર્ભયતાથી ફટકારતા હતા. બન્નેને શુદ્ધ સત્યધર્મનો માર્ગ દેખાડતા હતા. આજે આપણા દેશમાં અને ખાસ કરીને ગામડાંઓમાં જે હિંદુ-મુસ્લિમ-સૌમનસ્ય જેવામાં આવે છે, એ આ સંતોની વાણીનો જ પ્રતાપ છે. સંતોએ સામાજિક નિયમો તો હતા તેવા ને તેવા જ રહેવા દીધા. તેઓ જાણતા હતા કે સામાજિક રૂઢિઓની પાછળ વિશિષ્ટ વર્ગોના હિતઅહિતનો પણ સવાલ આવે છે. એટલે એમણે લોકોને આ રૂઢિઓ પ્રત્યે ઉદાસીન બનાવી દીધા, એટલે અર્ધું કામ તો પતી ગયું. તેઓ જાણતા હતા કે બાકીનું અર્ધું કામ યુગપ્રવર્તક કાળ પોતે જ કરી લેશે. સંતોની આ દૃષ્ટિમાં કદાચ દીર્ઘદૃષ્ટિતા હતી. કદાચ પોતાના સામાજિક કાર્યને દૃઢ બનાવવા પ્રતિ તેમની ઉદાસીનતા હતી. સમયના વહેવા સાથે રૂઢિઓ સમાજમાં પોતાનું આસન પુનઃ જમાવી લીધું. અને જાણે કૃષ્ણ કે સંતોનો ઉપદેશ

સંતોને માટે જ સાગે છે જનતામાં ન તો સંતોનો ન્યાય છે અને ન તો સંતોની યાત્રિ છે

સંતોના કાર્મમાં આ જે ધોરીક નિર્ભજના રહી ગઈ અને સંતોની કાર્મ પદ્ધતિનો દોષ ગણવો કે મનુષ્યસ્વભાવના નૈસર્ગિક દોષનું પરિણામ ગણવું?

સંતોએ શાસ્ત્રધર્મને શાસ્ત્રજીવિ આપી અને એક બાજુ પર મૂમી દીધો. લોકધર્મમાં જે સારા અંશો તેમને મળ્યા તેટલાની જ તેમણે પ્રતિષ્ઠા વધારી, અને અનિષ્ટ અંશોનો પ્રાપ્તપણે વિરોધ કર્યો. સ્વાનુભવ, સ્વનિરીક્ષણ અને લોકક્યાલના આધાર ઉપર જ એમણે વિશિષ્ટ તિલ્લત નિરપેય ધર્મ ચલાવ્યો

એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ આ સંતોની ગંતોત્રી તો નવનાયના યોગમાર્ગમાં છે લગ્નો ૧ અને કીમિયાનું પ્રાધાન્ય એમનામાં બહુ હતું. પરંતુ પાઠશાળી આ બન્ને વસ્તુઓની પ્રતિષ્ઠા ઘટતી ગઈ અને સુરતાસાધક ધ્યાન-ચોનનું મહત્ત્વ વધવા માંડ્યું ધ્યાનયોગ લોકસુલભ ન હતો, તેથી પ્રથમ તેની સાથે સાથે અને પાઠશાળી અને ઠેમણે ભખિયોન આતો અનાસખિ અને ન્યા ૧ તો સનધર્મમાં પ્રારભથી અંત સુધી ભજેલા જ છે હકયોગની પ્રતિષ્ઠા સંતોએ પોતાના મૂક વિરોધથી જેવી રીતે ઓછી કરી નાખી તે જ પ્રમાણે બ્રાહ્મર્થશાસ્ત્રની પણ પ્રતિષ્ઠા એ સંતોએ વિના કયા વિરોધે ઓછી કરી નાખી જે બ્રાહ્મચારી હોય તે જ સંત બની શકે—ગૃહસ્થાગમ તો સંતો માટે છે જ નહીં, એવા વિચારોને એમણે ધીરે ધીરે ઠીલા બનાવી દીધા, સાદુ જીવન, સંતોષ, અપરિગ્રહ, અને ભૂતમાત્રના ક્યાલની દયાનુત્તિ, એ જ વસ્તુઓને એમણે જીવનના સારસર્વસ્વ તરીકે રજૂ કરી

સંતોના પ્રભાવ વડે આપણું રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય ખૂબ જ ઊંચી કક્ષાએ પહોંચ્યું, એમાં તો કયો સંદેહ છે જ નહીં કિન્તુ આજકાલ સંતમતના પ્રચારની બાબતમાં એક દરિયાદ વારવાર ઊકે છે તે એ કે આ સંતોએ જનતામાં જે સંતોષ ગુણ અને અનાગ્રહ પેદા કર્યો, તેને પરિણામે જનતામાં લોકજીવનની બાબતમાં અનુભવાદ ઉત્પન્ન થતો ગયો સંતવાણીનો સૌથી વધુ પ્રચાર થયો શીખોમાં, વૈષ્ણવોમાં અને મહારાષ્ટ્રના વારકરી લોકોમાં સંતમત અને સંતવાણીના ગુણદોષ આ લોકોના જીવન પરથી તારવવાનો મોહ ઐતિહાસિકોને અવશ્ય થતો હશે, પરંતુ એમ કરવું ઉચિત નથી પ્રાચીન કાળથી મનુષ્ય પોતાના સામાજિક ગુણદોષ અનુસાર, પોતાની સંકુચિત દૃષ્ટિ અનુસાર સંતવાણીનું પાલન કરતો આવ્યો છે જેઓ કાષર છે તેઓ અહિંસાની ઠાલ પાછળ છુપાઈ જઈ પોતાની કાષરતાનો બચાવ કરે છે, તેથી અહિંસાધર્મ એ કાષરોનો ધર્મ છે એમ સિદ્ધ નથી થતું

ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ સંતોની સેવા કાંઈ ઓછી નથી સંતોએ તો જાણે કે ભાષાની એક ટકથાળ જ ઉઘાડી મૂકી છે કે જેમાંથી નવી નવી જાતની સોનામહોરો રોજ ઢગાઈ ઢગાઈને નીકળ્યા કે છે બંદૂકની ગોળીની જેમ સંતવાણી સીધી મનુષ્યના

હૃદય સુધી પહોંચી જઈ એક શણૂંની અંદર તેની મરી ગયેલી ધર્મબુદ્ધિને પુનર્જીવિત કરી દે છે સંતોની વાણી ' અનેકઅર્થી, જનમનોહર, અપાશરી, મધુર અને સત્યપૂર્ણ ' હોય છે એમની શૈલી નિશ્ચયાત્મક હોય છે કારણ કે એ જીવનમૂલક હોય છે, અને એથી જ એ જન સુવલ્લ પણ હોય છે સંતવાણી એ કોઈ પણ રાષ્ટ્રની સર્વગ્રોષ મૂડી છે એ કોઈ વાણીનો વિલાસ નથી, પરંતુ જીવનનો નિગોડ છે, અને તેથી જ તે જીવિત અને અમર હોય છે સંતવાણી એ એક એવી સ્વર્ગગા છે કે જેમાં સ્નાન પાન કરીને લોકજીવન પવિત્ર, સમૃદ્ધ, સમર્થ અને સ્વતંત્ર થઈ જાય છે

ભિન્ન ભિન્ન સંતોના વચનોનો આવો સંગ્રહ કરવો એ દીર્ઘકાળના સંકલ્પ અને પ્રયત્નોનું ફળ હોય છે તેની પાછળ જે પરિશ્રમ કરવો પડે છે, તેની સાથે જ જે અપૂર્વ આનંદ મળે છે, એ જ એ પરિશ્રમનું મધુર વળતર હોય છે આ સંગ્રહના પકનપાકનથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અનેક ગણો આનંદ સંગ્રહકારને આ રત્નોની ચૂટણી કરતી વેળાએ થયો હશે

સંગ્રહ કર્યા બાદ સંગ્રહકારે જે ભિન્ન ભિન્ન શીર્ષકો નીચે વર્ગીકરણ કર્યું છે, એ શીર્ષકો જ સતમતનું સહસ્ય એક ઠેકાણું આણવા માટે પયપ્ત છે

સંગ્રહની સાથે સાથે આધુનિક હિંદી ગદ્યમાં જે ભાવાર્થ (Peraphrase) સંગ્રહકારે આપેલો છે, તેમાં તેની કવિત્વશક્તિ પણ પ્રકટ થાય છે એને વાંચતા એક ગદ્યકાવ્યનો રસાસ્વાદ મળે છે

મને વિશ્વાસ છે કે જેમની જન્મભાષા હિંદી નથી એમને આ ભાવાર્થ ખૂબ સહાયરૂપ થઈ પડશે પોતપોતાની પ્રાતીય ભાષા બોલતા આપણે હિંદીપ્રેમીઓની વિશેષ ફરજ છે કે આપણે આપણી ભાષાઓના સંતોની સૂક્તિઓના આવો સંગ્રહ સંકલિત કરી તેમને નાગરી લિપિમાં છપાવીએ અને હિંદીમાં તેનો અનુવાદ પણ આપીએ વિયોગીજીની ગદ્યકાવ્યશક્તિ કદાચ દરેક ભાષાંતરકારમાં ન હોય, કિન્તુ કવિઓની વાણીનું તેજ અને એની મધુરિમા પોતાના કરભારથી રાષ્ટ્રભાષાને સમૃદ્ધ કર્યા વિના નહીં રહે

રાજચંદ્ર જયંતી*

આજે આપણે એક જાતી અને તપસ્વી પુરુષની જયંતી ઠીવવા લે છે. યશ હોજે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો સમય એટલે આપણો જ નમય એ જીવતા હોત તો આજે ૬૪ વરસના હાત. માણસની સામાન્ય આયુષ્યનો વિચાર કરતાં જેમને આજે પ્રત્યય જીવતા જેવાનો આપણો અવિશ્વાસ હતો તેમને હેલ હો વાને તેમની વચ્ચે યશની નોડ આપણે રેવી પડે છે એ આપણા દેશની, એ ૧ કે આપણી પ્રજાની દુગતિ છે તો વરસની આવર. માતાના આપણા ખૂબજેએ એમ પણ પ્રથમથી કહ્યું છે, અતિદાર્પે જાવિતે વા રમત? લાખા જીવતરના સ્વાદ શો? મૂલત જ્વલિત શ્રવ ન ચ ધૂમાયિત ચિરમ્. ચાર શ્વાક જ્યોતિ નગ પાવો હોવાઈ જ્યુ સારુ, વરસો સુધી પૂરાવાઈ જ મરુનું સારુ નથી પણ એ તો કેવળ આશ્વાસનમાત્ર છે સુપૂર્ણ પુરુષો મો વરસ સુધી કેમ ન જીવે? શ્રી રાજચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ, મહાવીર અને બુદ્ધ એટલે જીવ્યા ન હતા, પણ આપણે ભાગે તો રાક્ષસવાર્ધ કે જાનેશ્વર જેવા ત્રીમપાત્રીય વરસની અંદર જ પોતાની જીવનરીતી સામાન્ય મરનાર ધાર્મિક પુરુષોની સખ્યા આવી છે.

આજને જિવે રાજચંદ્ર વિષે બોલવાનો અધિકાર એમનો જ છે કે જેમણે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને જાતે જોયા હોય, એમની પાનેથી બોધ મેળવ્યો હોય, એમના તપસ્વી જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવી હોય અને એવા લોકો ઘણા છે પણ શ્રી પૂજાભાઈએ રાજચંદ્ર જયંતીનો ભાર આજે માર માથે નાખ્યો છે એ એમનો આગ્રહ અનુગ્રહ તરીકે વધારી લઉં છું રાજચંદ્ર કવિને મેં જોયા નથી એ જીવતા હતા ત્યારે ગુજરાતનું મેં દર્શન નરખું ક્યું ન હતું એમના પ્રસંગમાં આવત તો એમના તરફ આકર્ષાત કે મ્મ તે વિષ પણ શંકા છે એ વખતે તો ધર્મ, નીતિ તત્ત્વવાર વગેરની ગૂઢ ક પનાઓ મેટલે દરજજે પાગલી જેઈએ એની શમનો ઉલ્લેખ થતો હતો અનુભવ વગર ચાલતી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાનો કગળો આવતો હતો બધું જાતે તપાસવું જેઈએ, અનુભવથી દરક વસ્તુ ચકાસવી જેઈએ, આડે રમ્તે જવાની પણ હિમત કરવી જેઈએ એ જાતની મનોવૃત્તિ મન મા સ્ફુરતી હતી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વિષે મેં પ્રથમ માંભળ્યું ગાંધીજીને મોઢ ૧૮૧૬ ના અરમામા અશામની પ્રાર્થનામાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વચનો વચાતા હતા ગાંધીજી અમને એનો અર્થ મરી સમજાવતા મૂળે હું ગુજરાતી સમજી નહોં તેમા વળી મિત્રની ભાષા જેન પારિભાષિક શબ્દોથી ભરવી એટલે વિવરણમા ગાંધીજી પોતે

* શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જયંતી પ્રસંગે પ્રમુખરથાનેથી આપેલું વ્યાખ્યાન તા ૧૫ ૯-૩૧

જેટલું કહેતા તેટલું જ મમજવામાં આવતું ગાંધીજી જે પુરુષને મહાન પુરુષ ગણે, રસ્કિન અને ટૉલ્સ્ટૉય ક્રમશઃ પછી ચરિયાતા ગણે તે પુરુષની વિભૂતિ અનાપારણ્ય હોવી જોઈએ, એવા વિચારથી રાજ્યવંદનાં પદો અને પત્રો વાંચવાની શરૂઆત કરી પદોમાં ચંચૂપાત થઈ ન શક્યો વચમાં વચમાં એકાદ રત્ન જેવું સુભાષિન હાથ લાગતું અને આનંદ થતો પત્રો માત્ર વિશેષ આકર્ષક લાગ્યા પત્રસાહિત્ય હંમેશા આકર્ષક હોય જ છે, કેમ કે એ ખાનગી સંભાષણ જેટલું જ પરિત્ર હોય છે, એમાં એક હૃદય બીજા હૃદય સાથે વાતો કરતું હોય છે અને જ્યારે એકાદ ઉત્તમ હૃદય મોખારી થઈને સાચી જીવદયાથી બીજા હૃદયો સાથે વાતો કરે છે ત્યારે એ પત્રોમાં આધ્યાત્મિક ભાવ એટલો સ્વાભાવિક રીતે ખીંચે છે કે કોકોકો વાર એ પત્રો દીસાની ગરજ સારે છે

રાજ્યવંદ્ર જ્યાંની પ્રસંગે ગાંધીજીએ કાઢેલા ઉદ્ગારો સ્વાભાવિક હતા એ અનેક વાર વાંચ્યા છે અને એનું મનન પણ કર્યું છે પણ રાજ્યવંદના ભક્તો જ્યારે એ વચનો જ્યાં ત્યાં જાણે રાજ્યવંદને પ્રમાણપત્ર મળ્યું હોય એવી રીતે ટાંકે છે ત્યારે એ જરા વિચિત્ર લાગે છે ઉપનિષદો વિષે શોપનદારે કાઢેલા ઉદ્ગારો, શાકુતવ્ય વિષે મહેલા જીવ ગઢેના ઉદ્ગારો લોકવિશ્રુત છે પણ દરેક પ્રસંગે તે અચૂક ટાંકેલા જેવાથી એની જુદી જ અસર થાય છે રસ્કિન અને ટૉલ્સ્ટૉય આધ્યાત્મિક વૃત્તિ ના માણસો હતા લોકો આજે એમને સેવે છે એમના સાહિત્ય ખાતર પણ એ સાહિત્ય ઉત્તમ જીવનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હતું રાજ્યવંદ પ્રત્યેની ગાંધીજીની ભાક્ત રાજ્યવંદના સાહિત્ય કરતાં એમના પારમાર્થિક જીવન પ્રત્યે વિશેષ હોવી જોઈએ રસ્કિનની જીવનસાધના વિષે કહેવા જેવું વિશય છે જ નહીં ટૉલ્સ્ટૉયની જીવન સાધના જરૂર આકર્ષક છે, પણ એમાં જ્યાં ત્યાં દુર્બળતા અને વખતે ધર્મધર્મ નિર્ણાની બાબતમાં મૂંઝવણ દેખાઈ આવે છે ધર્મવિચિકિત્સા અને વૃત્તિવિચિકિત્સાનો નિર્ણય કરતા તઓ મૂંઝાવ છે રાજ્યવંદ પોતાની જીવનસાધનામાં અપાટભેર આગળ વધતા જેવામાં આવે છે જેટલું જાણ્યું તેટલું જીવવાનો આગ્રહ એ ભારતવર્ષના સાચા જીવનની કસોટી છે એ કસોટી ધ્યાનમાં રાખીને જ સ્વામી અભેદાનંદે એક વાર કહેલું કે અમેરિકામાં એક એમર્સન પાકથો, જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં તો દસ દસ ગાઉએ એક એક એમર્સન પડેલો છે

ધાર્મિક જીવનનો ઈતિહાસ તપાસતાં આપણને જણાય છે કે અમુક લોકો જ અનુભવપરાણ હોય છે, આમપ્રજનનો તો શ્રુતિપરાયણ જ હોય છે શાસ્ત્રો એ લખ્યું છે, વડવાઓએ માન્યું છે, વડીલો કહેતા આવ્યા છે એટલા કારણે જ અમુક માન્યતાઓ ધારણ કરવી, અમુક રિવાજો પાળવા, અને અમુક ટોળામાં રહેવું એ માણસને માટે સહેલું અને સ્વાભાવિક છે સાધના, સાક્ષાત્કાર અને મોક્ષ એ ગમે તેવા સામાન્ય અને રોચક શબ્દો હોય તોયે સામાન્ય માણસને માટે એ નથી હોતા જેઓ શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરે છે તેઓ અને આજકાલ જેઓ શાસ્ત્રોનો

ઈન્કાર કરે છે તેઓ પણ મોટે ભાગે દ્વિગ્રસ્ત જ હોય છે જેઓ સ્વીકાર કરે છે તેઓ પરપચને લીધે સ્વીકાર કરે છે, અને જેઓ ઈન્કાર કરે છે તેઓ મોટે ભાગે એક નવી દૃષ્ટિ જોઈ અને ભૌતિક સંદેશો જોઈ ઈન્કાર કરે છે આ બંનેનું જીવન સાચું જ હોય છે એમ નહીં, પણ તેઓને પ્રયોગની જરૂર ન કહેવાય. શાસ્ત્રોમાં જે મૂળ મુદ્દાની વાતો લખી છે તેનો પ્રયોગ અને અનુભવ કર્યા વગર સંદેશ જ નહીં, એ જાનનો આગ્રહ સખનારા જે ધોણક પુરુષો હોય છે તેઓ જ ખરું જોતાં ધર્મની ખાતરીમાં જીવતા લોકો કહેવાય.

ગૌમ-સાત્ત્વિક એ કોટિના ગણાય એમનાં લખાણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાનપણથી ધાર્મિક જીવનનો આગ્રહ એમનામાં હતો, મનોમથન અખંડ ચાલુ હતું પ્રયોગની તરીકે પોતાના પ્રયોગોનો રિપોર્ટ વખતોવખત પોતાના મિત્રોને અને સહાધર્મીઓને આપવાને પોતે બંધાયેલા છે એમ તેઓ માનતા. તેથી જ તેમના કાગળોમાં પોતાને વિષે અનેક વાર ઉલ્લેખો આવે છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અનુભવો વિવિધ હોય છે, અને ઘણી વાર એકાંગી પણ હોય છે નિષ્પાત્તસપ્ત પોતાનું કલ્પ તપાસતાં દોષો અને વિકારો જણાઈ આવે, એટલે સાધનાના પ્રમાણમાં કંઈ પ્રગતિ થઈ નથી એમ જણાવાથી માણસ પોતાની તદ્દન નાવાણકીનો એકાર કરે છે બીજી બાજુ વિકારો સામે જ્યાં મહાન વિગ્રહ ચલાવવો પડે એવી બીક હોય ત્યાં સંદેહાઈથી પટ્ટાવી જવાથી પોતે મુકામની નજીક પહોંચ્યો છે એમ માણસને સંદેહ થાય છે જે અખંડ સાધક છે તેને આત્માનું ભાન તો અખંડ હોવું જ જોઈએ આત્માનું ભાન એ કઈ ભૌતિક વિજ્ઞાનની માહિતી જેવું તટસ્થ નથી રહી શકતું એની આખા જીવન પર અગર થાય છે આત્માનું ભાન એ જ આપણું અસહી જીવન એની અખંડ જગૃતિ એ એક અલૌકિક કીમતો છે જ્યાં આત્માનું ભાન જાગૃત છે, વિદ્યમાન છે ત્યાં જીવન પરનો કામ જોતજોતામાં વધવો જોઈએ, નિશ્ચયની શાંતિ તો હમેશાં હોય જ એવા જીવનના એકારો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના પાયાદૃષ્ટ છે અધ્યાત્મશાસ્ત્રીના વ્યાપક સિદ્ધાંતો એવા પ્રામાણિક એકારો પરથી જ તારવેલા હોય છે શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની છેલ્લી કૃષી આ એકારો જ છે ધર્મની જગૃતિ અંતે આવા ધાર્મિક પુરુષોએ ચલાવેલા જીવનપ્રયોગો પર જ નભેલી હોય છે.

જોઈ જવેરી પોતાની કેળવણીથી આખો આગ્રહ હાથમાંના કીમતી નજના બધા પાસા પસાર કરે છે, તેમ ધ્યાનનીર અને પ્રયોગનીર જીવનના બધા પાસા પ્રજ્ઞા જીવનમાં અથવા Scientific imaginationમાં વૈજ્ઞાનિક કે પનામાં એટલે કે ધ્યાનમાં નિહાળે છે, કસે છે અને મૂલવે છે એનું જીવનના વિસ્તાર અને ઊંડાણ નું દર્શન જેટલું અધિક તેનું એનું ધ્યાન, નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ સચોટ કવિનાં લખાણોમાં છેક પ્રથમથી અનેક પાસાઓ તરફ નજર ફેંકવાની જવેરીવૃત્તિ દેખાય છે આગળ જતા દૃષ્ટિ વધારે ને વધારે એકાગ્ર થઈ લાગે છે, અને સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત

તારવવા તરફ ડુધિ વધારે દેખાય છે. માણસ ફરતો ફરતો જ્યારે ચંદ્ર તરફ પહોંચી જાય છે, અને એને આખા જીવનની વડી ચાવી હાથ લાગે છે, ત્યારે એના આનંદ-માં એક જ વસ્તુ ફરી ફરી અનેક રીતે કહેતો રહે છે. એ અસર પામી કવિનાં લખાણો-માં આપણે જોઈએ છીએ. અને તેથી જ એમનું કવિપદ વિદ્યાજ્ઞ અર્થમાં સાર્થક થાય છે. કવિ એટલે અનુભવી, કવિ એટલે છતેલો, કવિ એટલે કાન્તદર્શી, જીવનના બધા મહત્ત્વના સવાલોનો ઉકેલ જોને હાથ લાગ્યો છે તે કવિ.

જોમને દર્શનશાસ્ત્રની અભિરુચિ નથી, ફિલસૂફી પ્રત્યે જોમનો આગ્રહો છે, તેઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં લખાણોમાં દીર્ઘકાળ સુધી વખતે ટકી ન શકે. પણ રાજચંદ્રની પારમાર્થિકતા, જીવનનત્ત્વ યોધવાની એકાગ્રતા, અને જીવનસત્ય સરળ કરવાનો આગ્રહ, એ ત્રણ વસ્તુ તેમને આકર્ષ્યા વગર રહે નહીં.

૨

માણસનું જીવન એટલે ક્રોધ અને પ્રેય વચ્ચેનો સંગ્રામ. પ્રાકૃત માણસને જે જે વસ્તુ પ્રિય થઈ પડે છે, જે જે વસ્તુ આકર્ષે છે, અને તેથી જ તેને જે અત્યંત મહત્ત્વની લાગે છે તે ખરું જોતાં જીવનની દૃષ્ટિએ કીમતી નથી હોતી. આજે યુરોપમાં અને અમેરિકામાં કેટલાયે લોકો એવા પડ્યા છે કે જોઓ વિષયસેવનને અને અલંકારનૃપ્તિને જીવનની સાર્થકતા અથવા જીવનના સાક્ષાત્કાર (Expression of life) તરીકે માને છે. આથી આગળ કશું છે જ નહીં એમ તેઓ પ્રામાણિકપણે માને છે અને કહે છે. પણ તેઓ જોતા નથી કે જીવનની કૃતાર્થતાને અંતિ એમને જે પરમ શાંતિ મળવી જોઈએ, મુકામે પહોંચ્યાનું સમાધાન થવું જોઈએ, તે તો એમને નથી થતું.

આપણે ત્યાં જીવન વિષેની કલ્પના ઇન્દ્રિયનૃપ્તિ કરતાં કાંઈક વિશેષ છે. ઇન્દ્રિય-નૃપ્તિ મારફતે અથવા ઇન્દ્રિયનિગ્રહ મારફતે આત્માને ઓળખવો, ચેતન્યનો વિકાસ કરવો અને અંતે તમામ ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવવો એ જ આપણે ત્યાંના બધા સંપ્રદાયોનો ઉદ્દેશ છે. કેટલાક લોકો ઇન્દ્રિયો સાથે માંડવાળ કરવાનું સૂચવે છે, કેટલાક લોકો ઇન્દ્રિયો ઉપર વિશ્વાસ રાખી સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિમાં ઇન્દ્રિયો પોતાની મેળે જ આત્મિક વિકાસ તરફ આપણને લઈ જશે એમ માને છે. કેટલાક ઇન્દ્રિયો સાથે કામચલાઉ માંડવાળ સૂચવે છે જ્યારે કેટલાક આત્મવીરો નિઃશયપૂર્વક કહે છે કે ઇન્દ્રિયો સાથે માંડવાળ તો ઊંચ જ નહીં. ઇન્દ્રિયો વીરોને વિકૃતિ પેદા કરે નહીં એટલી એક સાવરેતી રાખીને, ઇન્દ્રિયો સામે અખંડ જીવનયુદ્ધ ચલાવવું એ જ પુરુષાર્થનો માર્ગ છે. આત્મા અને અનાત્મા, જડ અને ચેતન એકબીજાથી એટલા બધા વિસદૃશ્ય છે અને પરસ્પર વિરોધી છે કે એકનો વિકાસ એ બીજાનો ઘાત જ છે. તેથી કથી દશ ખાધા વગર ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં આણ્યે જ દૂટકો. એક પણ ઇન્દ્રિય ઠીલી પડે તો આત્મચક્રિત એમાંથી કાણાવાળી પખાલમાંથી જેમ પાણી નીકળી જાય છે તેમ, નીકળી જવાની.

જીવનની, સાર્થકતા આત્માને ઓળખવામાં, જીવનનો બધી રીતે વિકાસ સાધવામાં, અને સર્વત્ર આત્માનું જ નામ્યાળ્ય સ્થાપવામાં રહેલી છે. દેહધર્મને નામે, જીવનના નામાત્મને નામે, કળારમિકતાને નામે અથવા આત્મદેવના પૂજનને નામે જે ાઈ ઈન્દ્રિયભોગ કરીએ છીએ તે આપણને મોક્ષ તરફ લઈ જનાર નથી, પણ નીચે ખેંચનાર છે એટલા માટે મેંઈ પણ કારણે, કોઈ પણ બદાને ઈન્દ્રિયોના મોહમા આપણે સપડાવું ન જોઈએ એ જ માવધાનતા છે, ઉદ્ધારનો એ જ એક માર્ગ છે કવિ રાજ્યદ્ર આ સિદ્ધાંતમા ચુસ્તપણે માનતા હતા અને તેથી એમણે પોતાનું આખું જીવન એ માર્ગમાં જ નિયોવી કાઢ્યું એમ કહી શકાય.

આત્મમંથન સાથે અહિંસા, એ પણ કવિશ્રીનો અવળ વિશ્વાસનો એક વિષય હતો અહિંસાનો અર્થ કેટલો વ્યાપક છે એ ગાંધીજીએ આપણને બતાવ્યું છે બ્રહ્મચર્યમા પણ અહિંસા જ સમાવેલી છે એ પણ હવે આપણને સમજાય છે આ અહિંસા કાયરનો વર્મ નથી પણ શૂરવીરનો ધર્મ છે એ સમજવાની ભારે આવશ્યકતા છે દરેક ફિલસૂફીના પરસ્પર વિરોધી એવા બે ઉપયોગો થાય છે ‘આ દુનિયા ફાની છે, જગત નશ્વર છે, આપણી સાથે કશું આવવાનું નથી,’ એ મનાતન સત્ય વિચારમા વિચાર અનુભવના પાયા ઉપર રચાયેલું છે આ સત્યનો આનાર લઈ એક માણસ કહી શકે કે ‘ત્યારે આ નશ્વર દુનિયામા સ્વરાજ્ય શું અને સ્વાતંત્ર્ય શું?’ દેશ અને દેશની દોલત, સગાસબધીઓ અને તેમની સુખસમાધાની બધું જ ફાની છે જે જવાનું છે, તેથી જેની કિંમત કોરીની પણ નથી તેને માટે લડીએ, આધ્યાત્મિક સાધનાને માટે ઉપયોગી એવું શરીર જોખમમાં નાખીએ અને ‘એ દેશની દોલત ઉપર લોભની નજર નાખીને તેને પોતાને કબજે રાખનાર’ પામર લોકોને દુખી કરીએ એમાં લાભ શો?’ બીજે માણસ ફાનીપણાની જ દલીલ આગળ કરી મન સાથે વિચાર કર્યો, ‘ધનદોલત અને વાડીવજીદ તો શું આ આપણુ વહાલું શરીર પણ ફાની છે ત્યારે આખર ખાતર ઔષિક મોય ખાતર લડવાનો, શરીર કુરબાન કરવાનો, પરમ અહિંમાધર્મ કેમ ચૂકીએ? શરીર સાચવીને એ કેટલું ટકવાનું હતું? બાલ બચ્ચાં માટે ધનદોલત રાખીને એમનું આપણે શું કલ્યાણ કરવાના હતા? ગરીબો સમજે કે ન સમજે, એમના અજ્ઞાન કે કફોડી સ્થિતિનો લાભ લેવામા ચોખ્ખી અને ભયાનક હિંસા છે એના કરતા ગરીબોને સુખી કરવા માટે, એમના હૃદયની બળતરા દૂર કરી એમને આત્મિક સંતોષ આપવા માટે આપણે શ્રમજીવન પસંદ કેમ ન કરીએ?’ અને દેશનું સ્વાતંત્ર્ય એ સામાજિક મોક્ષનું પ્રથમ પગથિયું સિદ્ધ કરવા માટે જે આ ફાની શરીરનો ઉપયોગ થાય તો અનિત્ય દ્રવ્યમાથી નિત્ય વસ્તુ મેળવવાનો પરમ લાભ થશે એ લાભ એ અહિંસાધર્મીનું ઉત્તમ ફળ છે.

‘એ ફળ મેળવવા માટે શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રની નિષ્ઠાથી આપણે સતત પ્રયાસ કરીએ.’

91
15/11/65 ~~UNDER RESERVATION~~
Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No 3151 लेल / 42137

Title नृवन व्यवस्था

Author डॉ. राजा रंजन डालेलकर

This book is issued only for one week till 13.11.65

To be issued after 13.10.65

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	Borrower's No
3 DEC 1965	1409	3	n
15 JAN 1966			

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road
BOMBAY 7